

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SVEND LARSEN

Studier over det fynske
Rådsaristokrati
i det 17de Århundrede

I

FREMSTILLING

With an English Summary

FYNSKE STUDIER V
Udgivet af Odense Bys Museer
1965

Denne afhandling er af det humanistiske fakultet ved Aarhus
Universitet antaget til offentligt at forsvares for den filosofiske
doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 28. januar 1964.

Rudi Thomsen

h. a. dec.

ANDELSBOGTRYKKERIET I ODENSE

Til Grethe

Indhold

Forord	5
I. Indledning	7
II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter	12
III. Rådmandskredsens herkomst . .	60
IV. Det økonomiske grundlag .	92
V. Faste ejendomme og bohaver . .	160
VI. Den økonomiske placering	185
VII. Rådmandskredsens forrettigheder . .	197
VIII. Fluktuationen i rådet	205
IX. Sammenbruddet	217
X. Arvingerne	238
XI. Den nye tids mænd . .	246
Henvisninger og noter	254
Summary . .	303

Forord

Det foreliggende værk er resultatet af et årelangt forskningsarbejde, som Svend Larsen gennemførte sideløbende med et travlt virke som direktør for Odense Bys Museer og forfatter eller udgiver af talrige publikationer. Ved Svend Larsens død den 9. april 1964 forelå manuskriptet i færdig form, og han havde haft den store glæde at erfare, at det af Århus Universitets humanistiske fakultet var blevet antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Det var meget beklageligt, at Svend Larsen kun oplevede at se de første 100 sider af bind I i 1. korrektur, og at han ikke fik lov til at diskutere sine resultater med andre forskere. Det har næppe heller kunnet undgås, at værket har lidt under savnet af den sikre hånd, som havde kunnet foretage de nødvendige rettelser med langt større autoritet, end vi har formået. Vi har søgt at følge Svend Larsens intentioner og har i overensstemmelse med hans ønsker ladet udarbejde et resumé, som mrs. Anne Marie Richards, f. Larsen, og dr. Peter Richards har oversat til engelsk, et sagregister og et personregister. Det meget store arbejde med personregistret påtog overbibliotekar, dr. phil. H. Topsøe-Jensen sig beredvilligt. Ved korrekturlæsningen har cand. mag., fru Else Jacobsen ydet en stor indsats.

Det var Svend Larsens ønske, at en særlig tak skulle rettes til professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen for hans store hjælpsomhed og for den værdifulde kritik, som han har ydet overfor arbejdet. Ligeledes takkes professor, dr. phil. Astrid Friis, som bl. a. har en væsentlig andel i, at de i bind II optrykte registreringer af varelagre i Odense-skifter er medtaget. En tak bringes også til administrator, dr. phil. Albert Fabritius og til professor, dr. phil. Axel Steensberg, som ved gennemlæsning af manuskriptet hver for sig ydede forfatteren stor hjælp. Endelig takkes landsarkivet i Odense, og især arkivar, mag. art., frk. Anne Riising, for hjælpsomhed i årenes løb.

København og Odense, januar 1965.

KNUD LARSEN

NIELS OXENVAD

I. Indledning

Hovedmålet med nærværende afhandling er at fremlægge resultaterne af en række undersøgelser af de kredse, hvoraf fynske købstæders råd udgik i det 17de århundrede. Emnet er berørt dels i enkelte specialbehandlinger af dansk købstadstyrelses historie, dels i forskellige købstadshistorier, men en mere omfattende analyse er ikke foretaget, og de slutninger, man har draget, viser nuancer.

Da P. Munch i 1900 udgav sin undersøgelse »Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør«, konstaterede han, at rådet i de danske købstæder toges så godt som udelukkende fra købstædernes overklasse; »denne bestod aldeles overvejende af købmændene, men kunne dog også omfatte velstående avlsbrugere og lignende, der da regnedes til købmands lavet, skønt de ingen forretninger drev«. ¹ C. Villads Christensen siger 1902, at adgangen til rådet var begrænset til de fornemste og rigeste købmandsfamilier i hver by. Håndværkere og avlsbrugere, for ikke at tale om endnu lavere folkeklasser, var faktisk udelukkede fra al indflydelse, og bystyrelsen blev således et privilegium for overklassen, som denne frit kunne udnytte til egen fordel. ²

Siden disse arbejder fremkom, er der udgivet en række købstadshistorier, hvor man også kommer ind på rådets herkomst, og i adskillige lægger man vægt på de slægtskabsforbindelser mellem rådets medlemmer, der er påviselige. Hugo Matthiessen siger om Ribes forhold, at borgmestre og rådmænd var udgået af storkøbmændenes kreds, og tæt sammenslyngede ved slægt- og svogerskab dannede dens medlemmer et aristokratisk element. ³ Det samme gælder Køge ⁴ og Næstved. ⁵ Nogle forfattere hæfter sig ved, at man ofte møder samme slægter i flere generationer i rådet. Det er påvist af Hvidtfeldt for Viborgs vedkommende ⁶ og af Hassø for Køges; sidstnævnte hævder ydermere, at rådmandsbestillingerne i praksis var arvelige i visse familier, ⁷ en tanke, som M. Mackeprang allerede var inde på i sin bog »Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV«, 1900, selv om han udtaler sig med et vist forbehold. ⁸ Også i Helsingør konstateres, at bystyret fra reformationen og mere end et århundrede frem i tiden var udgået af byens mest velhavende og indflydelsesrige købmandsfamilier, i alt kun nogle få slægter, og det var almindeligt, at de fleste af rådets medlemmer ved slægt- og svogerskab stod hinanden nær. ⁹

Påvisningen af disse slægtskabsforbindelser mellem rådets medlemmer har ført til, at man undertiden anvender betegnelsen »bypatriciat« om den kreds, hvorfra rådet udgik. Således udtalte Hauch-Fausbøll, at de ledende mænd i

1. Indledning

byerne stod i indbyrdes slægtskab, giftede sig ind i hinandens familier og dannede et bypatriciat,¹⁰ og A. Köcker sagde om forholdene i Aalborg, at magten i byen lå hos borgmestre og råd, i udvidet forstand hos bypatriciatet.¹¹ Hassø identificerer de slægtskabsforbundne familier, i hvilke rådmandsbestillingerne efter hans opfattelse var arvelige, med »de gamle patricierfamilier«. ¹²

Da afdøde professor Albert Olsen og dr. phil. H. H. Fussing for en snes år siden foreslog mig at gå i gang med nærværende arbejde, var det også deres tanke, at det skulle sigte mod en undersøgelse af »bypatriciatet«, hvilket de opfattede som den kreds, hvorfra købstædernes råd udgik. Når jeg har undladt at anvende denne betegnelse, kræver det en begrundelse.

Efter sin grundbetydning kendetegner ordet patriciat den gruppe personer, der i oldtidens Rom tilhørte byens gamle slægter og dannede en arveadel, der oprindelig havde hele den politiske indflydelse, ejede jorden og besatte de højeste embeder; nu anvendes ordet patricier især om »personer af gammel, fornem slægt«. ¹³ I denne sidste betydning har man da også benyttet ordet i det 17de årh., der var præget af kendskab til og forkærlighed for den klassiske litteratur. I sin dagbog betegner Jens Bircherod Mogens Jørgensen Mule, der døde 19. okt. 1680, som »en fornemme riig patricius«. ¹⁴ Mogens Mule tilhørte en slægt, der i århundreder havde været bosat i Odense og havde adskillige medlemmer, der blev borgmestre og rådmænd i byen; ¹⁵ Mogens Mule var selv en borgmestersøn; i sin ungdom frekventerede han Odense gymnasium, havde derefter været i Kaj Lykkes tjeneste og rejste i mange lande. Siden bosatte han sig i sin fødeby og levede af sine renter uden at være tilknyttet bystyret. ¹⁶ Tilsvarende siger Jacob Bircherod i sine familieoptegnelser om Jørgen Hansen Friis, der døde i Odense 1641, at han »kaldes af andre en celebs patricius«. ¹⁷ Også Jørgen Friis' slægt havde i flere generationer været bosat i Odense og haft tilknytning til bystyret, men han selv havde blot passet sin handel. ¹⁸ Til sammenligning kan tjene, at Jens Bircherod om økonomisk ligestillede, der var tilflyttere uden forbindelse med rådet, sagde, at n. n. var »en fornemme købmand«. ¹⁹ Efter dette var kriteriet for en patricier, at han var bosat i sin fødeby og tilhørte en slægt, der i flere generationer havde besat pladser i rådet; han var formuende, men han behøvede ikke selv at være medlem af rådet.

Opfattet således kommer betegnelsen nær det indhold, den synes at have haft i middelalderlige tyske byer, og som G. v. Below karakteriserede således, at patriciatet »im wesentlichen die reichen Bürger umfasste. Doch eben nur im wesentlichen; denn es verhielt sich nicht etwa so, dass jeder reiche Bürger auch unbedingt als Patricier galt. Es waren vielmehr die *alten* wohlhabenden Familien, die sich als Kaste organisierten; sie schloss sich nicht bloss gegen die Handwerker, sondern zugleich gegen neue wohlhabenden Familien, die ihren eigenen Berufskreis angehörten, ab«. ²⁰ Patriciernes mål var at beklæde samtlige betydende embeder i byen. »Die Ratsfähigkeit bildete das Hauptkennzeichen der Patricier«. ²¹ I tysk historieforskning spiller spørgsmålet om patriciatets til-

stedeværelse og dets betydning en væsentlig rolle,²² og det er muligt, at et patriciat i den anførte betydning vil være påviselig i sønderjyske byer, i særdeleshed i Tønder, hvor Jacob Fabricius (1560–1645) taler om, at vi »nach dieser örter gelegenheit Patritios haben und Patrii sein, da man uns das wordt allhie gönnen will, wie man billig soll«. ²³ Hvidtfeldt gør da også gældende, at en stor del af magistratens medlemmer tilhørte en lille kreds af »patricierslægter«, ²⁴ og han tilføjer den vigtige iagttagelse, at det står i forbindelse med, at Tønder var en by i stagnation: I en by, hvor der finder en stærk udvikling sted, vil det også i høj grad være nye slægter, der kommer til styret. De kommer med frisk energi og ny kapital. »Tønder-patriciatets stadig bevarede dominans medførte, at der ikke gennem indvandring blev tilført byen kapital«. ²⁵

Også M. Mackeprang hæfter sig ved, at magten i Tønder var hos en lille klike, der netop i Tønder optræder »i en sjælden renkultur«, ²⁶ men han benytter ikke ordet patriciat; i sin bog om dansk købstadstyrelse konstaterer han eksistensen af patricierfamilier, der ikke var begrænsede til een by, »men hvis medlemmer fandtes spredt over hele landet eller dog over en enkelt provins«. ²⁷ Han finder, at de borgerlige slægter, der hævdede sig over stadens øvrige indvånere, dannede »en art bypatriciat«, ²⁸ og han er således i overensstemmelse med Crone, der allerede 1865 nøjedes med at tale om »et Slags Patriciat eller Aristokrati«. ²⁹

I Sverige og Norge møder man samme varsomhed med hensyn til benyttelsen af ordet. A. Schück hævder, at Sveriges relative fattigdom umuliggjorde dannelsen af et patriciat, ³⁰ og Edv. Bull erkender, at der i Christiania dannedes en fåtallig rigmandsklasse, der både ved sine forretningers art og ved størrelsen af sin rigdom, såvel som ved livsvaner og livsførelse, ved omgang og slægtskabsbånd skilte sig helt ud fra de øvrige forretningsdrivende, en virkelig kapitalistklasse, »den klasse, som L. Daae for Kristianias vedkommende har givet det temmelig misvisende navn »Kristiania-patriciatet«. ³¹

Med udgangspunkt i den anførte definition af begrebet patriciat, forekommer det mig, at ordet kun bør anvendes i de tilfælde, hvor man kan tale om et slægtsbetonet bystyre, hvor besættelsen af rådmandspladserne var betinget af et genealogisk tilhørsforhold til visse slægter.

Et patriciat i denne forstand har nok eksisteret i visse tyske byer i middelalderen, og det er muligt, at det også vil kunne påvises i danske købstæder fra samme periode, men det er bemærkelsesværdigt, at Henning Landgraf for Kiels vedkommende afviser eksistensen af et patriciat i denne by i det 15de århundrede. ³² For det 17de århundredes Danmark gælder, at man nok i købstædernes råd kan finde repræsentanter for slægter, der i flere generationer har tilhørt overklassen og haft repræsentanter i rådet, men man skal være varsom med at tillægge slægtskabsforholdet en afgørende betydning for købstadstyret. Alb. Fabritius har gjort dette synspunkt gældende for Københavns vedkommende. ³³

Nærværende undersøgelse skal vise, at rådet blev rekruteret fra en noget

1. Indledning

videre kreds end den, der dækkes af ordet *patriciat*. Jævnside de gamle, fornemme slægters repræsentanter i rådet var der tilflyttere, der for nogles vedkommende stammede fra andre samfundslag, og der var indfødte, som savnede en tilsvarende slægtstradition. Fælles for rådmændene var derimod deres økonomiske placering. Selv om der med hensyn til formueforhold kan påvises en betydelig afstand imellem dem, tilhørte de dog en økonomisk overklasse i bysamfundet.

Derfor har jeg valgt at benytte ordet *rådsaristokrati* om den kreds, hvorfra rådmændene udgik. Ordet *aristokrati* sigter imod en styreform, hvor magten udøves af en ved fødsel, rigdom olgn. fremragende klasse af borgere, og Hugo Matthiessen har da også, som anført, foretrukket at tale om »et aristokratisk element«, der beherskede bystyret, og C. Villads Christensen nævner de fornemme købmænd som »byerne aristokrati«, de »fornemme borgere« af hvis kreds de styrende udgik,³⁴ der var tale om »et aristokratisk selvstyre«.³⁵ J. Clausen betegner den kreds, hvorfra rådet i Aarhus udgik, som »et slags byaristokrati«.³⁶

De divergerende opfattelser af den kreds, som rådet i købstæderne var tilknyttet, må formentlig ses på baggrund af de fleste undersøgelsers mål. Man har lagt hovedvægten på belysning af rådets funktioner, men dyberegående analyser af rådsaristokratiets genealogiske, økonomiske og sociale struktur er ikke foretaget.

Sådanne analyser støder da også på flere vanskeligheder. Medens man kan udskille adel, præster og håndværkere som klart afgrænsede sociale grupper, må der for rådsaristokratiets vedkommende foretages et udsnit af befolkningen, som skønnes tilstrækkeligt omfattende til at belyse de enkelte rådmænds herkomst og det sociale milieu, de udgik fra og fik tilknytning til. Grundlaget og udgangspunktet måtte derfor være en undersøgelse af den enkelte rådmænds slægt, og med rådmænd som central skikkelse har jeg søgt at udrede slægtskabsforholdet i følgende omfang: rådmændens forældre og søskende og disses ægtefæller; hustruens forældre og søskende og disses ægtefæller, samt rådmændenes børn og svigerbørn. Dette er relativt enkelt for de rådmænd, hvis slægt i flere generationer har haft tilknytning til samme by, og hvor der er et nogenlunde fyldigt kildemateriale, men det er overordentlig tidkrævende, når det gælder tilflyttere, især hvis disses slægt har rod på landet eller endog i udlandet. Her er kildematerialet som oftest beskedent og oplysningerne må indsamles fra mange forskellige kildegrupper. Resultatet af disse undersøgelser er fremlagt i slægtstavlerne (bind II), der omfatter 8–900 personer, som ved slægtskab er forbundne med rådmænd. Det vilde naturligvis være fristende at benytte statistiske metoder på dette materiale, men man kan ikke med nogenlunde sikkerhed forvente, at alle individer, der står i slægtskabsforhold til rådmænd i de nævnte grader, er fundet.

Den videre undersøgelse redegør for den del af de enkelte rådmænds slægt,

der har tilknytning til købstæderne; en undersøgelse af kredsens økonomiske og sociale forhold, sammenholdt med de genealogiske, skal tjene til at vurdere, hvilke faktorer der har bestemt kredsens indflydelse på bystyret, og endelig vil man ved også at inddrage rådmændenes børn og svigerbørn i undersøgelsen få et indblik i den fluktuation i bysamfundet, den store bevægelighed, som efter Fridericias opfattelse forhindrede, at der var en fast tilknytning til fødestedet og en levende og urokkelig sammenhæng mellem generationerne.³⁷

Af hensyn til kildematerialets beskaffenhed må der tidsmæssigt sættes en grænse, der nedad ligger omkring 1600. Fremefter standser undersøgelsen ved 1682, det år, da forordningen af 28. jan. fremkaldte en omlægning af købstædernes styre.³⁸ Det vil sige, at de personer, der var eller blev rådmænd indenfor det nævnte tidsrum, indgår i undersøgelsen.

Også geografisk må der trækkes en grænse. Det ville være ønskeligt, om undersøgelsen kunne udstrækkes til flertallet af danske købstæder. Selv om man formentlig vil finde hovedtræk, der er fælles, er der mulighed for variationer betinget af byernes traditioner, størrelse og erhvervsmuligheder; de undersøgelser af købstadstyrelsen, som M. Mackeprang og P. Munch har foretaget, og som er fortsat i de forskellige købstadshistorier, tyder på sådanne nuancer. Men at foretage en undersøgelse i det omfang efter samme plan som nærværende, vil være ugørligt for enkeltmand, og når jeg henviser til foreliggende litteratur, hvor min emnekreds er berørt, sker det med forbehold.

Undersøgelsen koncentrerer sig da om et antal fynske byer, hvor Odense af flere grunde indtager en dominerende plads. Det er stiftets hovedby, den er centralt beliggende, og den har et stort opland. Den var også i det 17de århundrede en af kongerigets største byer, og den havde indenfor sine rammer en fyldig repræsentation for såvel borgerstand som gejstlighed og adel. Hertil kommer, at der netop fra denne by kan tilvejebringes de fornødne personalhistoriske oplysninger, der er betingelsen for en belysning af emnet ud fra de her anlagte synspunkter. Forholdet er i så henseende mindre gunstigt i andre fynske byer, hvor materialet fra tiden før 1682 er ufuldstændigt. Det gælder i særdeleshed Middelfart og Svendborg og – om end i mindre grad – Fåborg. De sidstnævnte to købstæders historie er behandlet, medens nærværende afhandling har været under arbejde.³⁹ Ved at gennemgå arkiverne fra Nyborg, Assens, Bogense og Kerteminde, har jeg imidlertid inddraget købstæder af forskellig størrelse, og materialet herfra kan tjene som grundlag for en sammenligning med visse forhold i Odense.

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

Før 1682 var der ikke i lovgivningen faste regler for antallet af borgmestre og rådmænd i de enkelte byer. I kong Hans' stadsret var blot anført, at de købstæder »som behov gøres«, måtte have to borgmestre og ti rådmænd,¹ og i købstadforordningen af 1619 var rammen lige så rummelig, idet den angav, at der i byerne skulde være en, to eller flere borgmestre, fire, seks eller flere rådmænd, »som byens lejlighed udkræver og hidindtil sædvanligt været haver«.² Rådet var en selvgroet institution,³ der talmæssigt blev sammensat efter de enkelte byers behov,⁴ og indenfor de enkelte købstæder kunde antallet af borgmestre og rådmænd variere fra år til år.⁵

Et nøjagtigt billede af rådets størrelse og de enkelte rådmænds funktionstid kan man kun få, hvor rådstueprotokollerne er bevarede. Fra Odense findes disse for årene 1602–04, 1611–18, 1626–35, 1640–41, 1649–54 og fra 1667 og fremefter. I Assens har man rådstueprotokoller for årene 1613–42 og fra 1656 og perioden ud, men fra Nyborg findes de kun fra 1664, og om Bogense gælder, at man nok har protokoller, der dækker hele perioden fra 1625, men mødereferaterne nævner ikke, hvem der var medlemmer af rådet. I de tilfælde, hvor rådstueprotokoller mangler, må man ved opstillingen af rådmandslister benytte andre kilders mere tilfældige oplysninger. På grundlag af det foreliggende materiale er der foretaget opstilling af rådmændene i den rækkefølge, i hvilken de første gang er noteret som medlemmer af rådet; de dertil knyttede slægtstavler for Odense-rådmændenes vedkommende, og de biografiske oplysninger om rådmændene i Nyborg og Assens med kildehenvisninger (tillæg A–B), danner et fundament for den følgende fremstilling, hvortil der generelt henvises.

I Odense var det maksimale antal i rådet to borgmestre og 10 rådmænd, der nævnes 1615 og 1616. I 1602 var der kun 6 rådmænd, 1612–14: 5, 1627–31: 9, og i resten af perioden svingede tallet mellem 6 og 9. I Assens, hvor man også havde to borgmestre, svingede antallet af rådmænd mellem 4 og 5, et enkelt år (1627) supplerede man antallet af rådmænd med 2, så man kom op på 7.⁶ I Nyborg, hvor man 1664 fik en præsident, nævnes anførte år to borgmestre (Lambert Jensen og Laurids Jørgensen), samt 6 rådmænd, men ved kongebrev af 1665, 5/12 reduceredes antallet af rådmænd til 4.⁷ Derimod havde Bogense kun een borgmester og 3–4 rådmænd.⁸

Når antallet af rådmænd kunde variere fra tid til anden, hang det sammen med, at man godt kunde lade en rådmandsplads stå ubesat i længere tid, eller man kunde foretage udnævnelse af et ekstraordinært antal rådmænd. Dette er

konstateret i andre byer,⁹ og i Odense, hvor man i længere perioder kan følge bevægelserne i rådet, var det samme tilfældet. I 1617 var tre rådmænd afgået ved døden, men både dette og det følgende år forløb uden supplering.¹⁰ Til gengæld blev der i 1627 foretaget en effektiv fornyelse, idet ikke mindre end fem nye medlemmer blev indvalgt det år.¹¹ Efter 1661 var der en tendens til at udfylde ledige pladser regelmæssigt og i løbet af relativ kort tid.¹²

Selv om der i lovgivningen kun forelå meget løse regler for rådets sammensætning, betød det ikke, at man fra regeringens side undlod en vis kontrol med købstædernes styrelse. Denne kontrol blev ved kongebreve af 1547, 17/10 og 1561, 8/7 tillagt de nærmest boende lensmænd, der skulde have købstæderne i forsvar og se til, at borgmestre og råd, samt byfogeder, varetog deres embeder, og at der blev indsat dygtige folk.¹³ Lensmandstilsynet var dog af meget forskellig effektivitet i de forskellige byer,¹⁴ og for Odenses vedkommende var det som helhed svagt. Byen var underlagt lensmanden på Odensegaard (St. Hans kloster), men i byens umiddelbare nærhed havde man yderligere St. Knuds kloster og Dalum klostres len. I henhold til Christian I's brev af 17. juni 1454 skulde borgmestrene fungere på livstid, og når en af dem afgik ved døden, skulde den tilbageværende tillige med rådet udvælge to rådmænd og indstille dem til kongens valg. Med hensyn til valg af rådmænd meddeltes der borgmestre og råd ret til at supplere rådet.¹⁵ Ved kongebrev af 10. maj 1495 ændredes bestemmelsen derhen, at når nogen af rådet afgik, skulde de 15 rodemestre efter almuens råd udvælge fire vederhæftige mænd, hvoriblandt borgmestre og råd skulde vælge den, de ønskede til rådmand.¹⁶ Da der i 1567 opstod en situation, hvor byen ikke var så vel forsynet med borgmestre og rådmænd, og der tilmed var uro i borgerskabet, blev det pålagt rigsråderne Holger og Jørgen Rosenkrantz samt Johan Friis at bringe orden i byens styre. Man forbigik altså lensmanden på Odensegaard (Evert Bild); Johan Friis var lensmand på Dalum, de to andre havde ingen påviselig forbindelse med Odense. Ifølge deres instruks skulde de tre rigsråder foranledige, at borgerskabet udvalgte fire af de fornemste borgere, blandt hvilke de skulde udtage to borgmestre; endvidere skulde borgerskabet udtage 24 af menigheden, hvoraf rigsråderne skulde udtage 12 rådmænd, som skulde aflægge ed til dem.¹⁷ Foranstaltningen må karakteriseres som ganske usædvanlig,¹⁸ idet den hverken havde rod i kongebrevene af 1454 eller 1495, sålidt som i kongebrevene af 1547 og 1561.

Ved købstadforordningen af 1619 blev det i § 11 bestemt, at lensmanden altid skulde være nærværende ved rådmandsvalg, og i § 9 hed det, at der fastelavns søndag hvert år skulde foretages omveksling af borgmestre og råd.¹⁹ Forordningen betød en skærpelse af lensmandstilsynet,²⁰ men også her må der skelnes mellem forordningens bestemmelser og gældende praksis. Bestemmelsen om »fastelavnsborgmestre« blev kun praktiseret i nogle byer,²¹ og i Odense befalede kongen allerede i 1622 lensmanden, at han skulde forordne Otte

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

Knudsen Seebled og Jørgen Mogensen Rosenvinge til borgmestre, da der ingen var, og det skete med den tilføjelse, at efter de nævntes død, skulde man med hensyn til valg af borgmestre forholde sig efter byens privilegier.²²

Så svagt var lensmandstilsynet, at byen fra 1643 til 1649 kun havde een borgmester, og først efter henstilling fra Thomas Brodersen lykkedes det ham at få hans kolleger i rådet til at indstille til lensmanden, at der atter kom to borgmestre;²³ man bragte to emner i forslag, og Thomas Brodersen blev valgt.

Først efter 1660 strammedes regeringens greb om købstædernes styrelse. Det skete ved Frederik III's brev af 1661, 23/2, hvor det blev befalet, at når nogen borgmesters bestilling herefter blev ledig, skulde den ældste rådmand der i byen affærdiges til kongen for at fornemme kongens villie om samme bestilling igen at betjene;²⁴ ved privilegierne af 1661, 24/6 lovede kongen blot at forsørge byerne med kvalificerede borgmestre og råd,²⁵ men i realiteten betød det, at lensmændenes tilsyn blev erstattet af regeringens;²⁶ fremtidig skulde borgmestrene aflægge ed til kongen, og borgmestre og rådmænd fik kgl. bestalling, der blev læst på rådhuset.²⁷ Den ændring i købstædernes styreform, der førte frem til forordningen af 1682, 28/1, var indledt. For Odenses vedkommende må man formentlig bedømme den mere regelmæssige besættelse af rådmandspladserne, der kan konstateres efter 1660, som en frugt af den nye kurs.

Heller ikke i rådstueprotokoller og tingbøger fra Odense fornemmer man nogen nævneværdig indgriben fra lensmandens side i byens administration. Lejlighedsvis noteres, at han 1616 lod sin skriver læse en kgl. forordning,²⁸ eller han lod sin skriver tiltale borgmester Jørgen Mule for overtrædelse af bryllupsforordningen 1629,²⁹ eller han tog sandemændene i ed på bytinget 1631.³⁰ Fra sidstnævnte år er der også enkelte eksempler på, at han beskikkede sættedommere til bytinget.³¹

Hvor forskelligt lensmandens tilsyn kunde forme sig, får man et indtryk af ved at følge udviklingen i Assens, der lå under lensmanden på Hagenskov.

Her var Jørgen Brahe lensmand fra 1617 til sin død i 1661,³² og som sådan søgte han virkelig at bringe købstadforordningen af 1619 ud i livet, for så vidt angår bestemmelsen om borgmestre og råds årlige omveksling. Listen over rådmændene³³ viser, at samme person kunde veksle fra rådmand til borgmester og atter til rådmand, og når det i rådstuebogen for 5. febr. 1624 hedder, at efter kgl. maj. forordning havde Jørgen Brahe befalet Rasmus Bang at være borgmester med Jens Gertsen efter samme forordning, efterdi den gode mand Jørgen Brahe skulde forrejse til Sjælland og ikke kunde blive tilstede til den bestemte tid, må det formentlig betyde, at omvekslingen, der ifølge forordningen skulde finde sted fastelavns søndag,³⁴ måtte rykkes frem. Iøvrigt nævnes Rasmus Bang som rådmand 1628, som borgmester 1630 og fra 1632 til 1635 atter som rådmand.³⁵ Hans Schalle var rådmand 1614 til 1624, borgmester 1625 og 1627 atter rådmand.³⁶

Det er vel også Jørgen Brahe, der har fremkaldt kongebrevet af 1630, 7/2,³⁷

hvori det siges, at hvis der blandt rådmændene i Assens var nogen, som var ganske udygtige til deres bestilling, skulde han tilkendegive kongen det og underrette kongen om, hvilke personer der fandtes, som bekvemmelig kunde forestå en sådan bestilling, og han skulde påse, at der fremtidig til rådmandsbestillingerne blev sat dygtigere personer, der til sin tid kunde sættes til borgmestre.

Baggrunden for brevet var formentlig en del vanskeligheder med rådet i de umiddelbart foregående år. Rådmanden Jens Mand havde indladt sig i vidtløftige gældsprocesser med forskellige kreditorer og i strid med Jørgen Brahe, så han måtte vige sit rådmandssæde og rømme til Göteborg, hvor han døde.³⁸ Tolderen Hans Uttermarck, der var bleven rådmand i 1622 og nævnes som borgmester 1627, havde i den grad uorden i sine toldregnskaber, at kongen ved Jørgen Brahe havde måttet lade sig indføre i hans gård i Assens.³⁹ Hertil kom, at den ovennævnte Rasmus Bangs almindelige kundskaber var så ringe, at man betvivlede, at han kunde læse og skrive.⁴⁰

Disse forhold giver en forklaring på, at en mand som Bunde Jacobsen, der afløste Uttermarck som tolder 1627, blev rådmand 1631, og at der fandt nyudnævnelser sted til rådet, hvorved Enevold Poulsen og Oluf Christensen Fogel kom ind.⁴¹ De forklarer også kongebrevet af 1637, 13/12,⁴² der imødekom et andragende fra borgerne i Assens om at få to borgmestre, der kunde beklæde stillingen til stadighed og bemyndigede Jørgen Brahe til at forordne to gode, forstandige mænd til borgmestre og lade dem forblive i stillingen. Som følge heraf lod Jørgen Brahe ved sin skriver opstævne menige borgerskab på rådstuen 5. febr. 1638, hvor det pågældende kongebrev blev læst, og der blev fremlagt en anordning, »som vor gunstige hr. lensmand selv med egen hånd underskreven haver«, hvorved han tilskikkede Bunde Jacobsen og Laurids Hiort til borgmestre, befalede også de andre rådmænd at søge deres sæde, »og efter at siden den salig mand Rasmus Bang ved døden er henkaldt, et rådmands sted har været ledigt«, så er toldereren Arent Starck forordnet dertil, hvorved borgmester og råds tal efter gammel sædvane er fuldkommen.⁴³ Denne »anordning« synes at røbe en meget aktiv indgriben fra lensmandens side i byens styre, og iøvrigt afslører hele sagen, at tanken om »fastelavnsborgmestre«, der kun blev praktiseret i enkelte byer,⁴⁴ hurtigt viste sig upraktisk, blandt andet fordi antallet af brugelige borgmesteremner var såre begrænset.

Også i mindre væsentlige sager nævnes lensmandens indblanding. Han lader kongebreve læse på rådstuen,⁴⁵ tilforordner 1622 overformynder,⁴⁶ spørger borgmestre, råd og taxerborgere, om de har noget at udsætte på kærnerens regnskab, som det var aflagt 1624,⁴⁷ og kræver regnskab på det spanske kompagnis vegne 1625.⁴⁸

Der synes fra Jørgen Brahes side at være ført en behændig og målbevidst politik sigtende mod at få kvalificerede folk ind i bystyret, og folk, der kunde tilgodese hans egne interesser. Det understreges ved, at han i 1632 gjorde

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

Jørgen Mand, der fra 1630 havde været byfoged i Assens, til ridefoged på Hagenskov, og han fungerede i denne dobbeltstilling til 1636;⁴⁰ omvendt tog han sidstnævnte år Bertel Jensen til ridefoged og beholdt ham i denne stilling til hans død 1658, skønt han flyttede til Assens 1641, hvor han blev rådmand og en kort tid borgmester.⁵⁰

Den samme intime forbindelse mellem rådet og lensadministrationen spores i Nyborg. Lambert Jensen fortæller i sin selvbiografi, hvorledes han, der havde været rådmand i 27 år, i 1654 blev entlediget fra dette hverv, men samme dag befalede lensmanden Mogens Kaas ham til borgmester, skønt han bad om fritagelse, »hvortil han svarede mig med mange flere ord, den gode herre havde til mig, som ikke gøres behov her at opregne, og bad mig straxen at sætte mig på knæ, tog bogen i hånd og selver oplæste eden for mig, som jeg skulde efterfølge og rette mig efter«. ⁵¹ Også i Nyborg kombinerede man stillingen som lensskriver med borgmester- og rådmandshverv. Jens Madsen Rosenberg var i slutningen af 1650'erne både slotsskriver og borgmester i Nyborg,⁵² og der vil senere blive fremdraget adskillige eksempler på, at personer, der havde været fogeder eller skrivere for en lensmand, blev borgere og rådmænd. Det er netop dette forhold, som giver anledning til borgerskabets klage i 1636, og som også fremhæves i den svenske udsending Durels relation.⁵³

Derimod har jeg i Bogense og Kerteminde kun fundet få eksempler på lensmandens deltagelse i bystyret. Fastelavnsvorgmestrene forekommer ikke. I Bogense foretog lensmandens fuldmægtig 1660 indsættelse af Hans Jørgensen som borgmester, og i Kerteminde indsatte lensmanden Elias Jensen som borgmester og Henrik Sørensen som rådmand i Kerteminde, formentlig omkring 1637.⁵⁴ Selv om man ikke kan se bort fra, at rådstuerreferaterne fra de to sidstnævnte byer kan være mindre omhyggelige, kan den mulighed ikke udelukkes, at disse småkøbstæder lå så fjernt fra lensmandens skriverstue, at de i højere grad fik lov at passe sig selv.

Lensmandstilsynet blev afløst efter 1660, men det betød ikke nogen radikal ændring af bystyret; man har endog gjort gældende, at det tværtimod at bringe købstædernes styrelse i afhængighed af regeringen i København, snarere fremmede rådernes selvstændighed.⁵⁵ Når det siges, at man yderligere søgte at hæve rådernes anseelse ved at give første borgmester i Fredericia, Ribe og Nyborg titel af præsident,⁵⁶ må dette tages med forbehold for den sidstnævnte bys vedkommende, hvor Claus Rasch nævnes som præsident 1664.⁵⁷ Hans titel dækkede en særlig stilling, der var placeret over de to borgmestere, som fremdeles fungerede, og han fungerede fuldt ud som kongens repræsentant med en myndighed, der greb ind i byens styre med langt større effektivitet end lensmanden nogensinde havde gjort det.⁵⁸ Selv om rådets gamle ret til selvsupplering næppe blev anfægtet i almindelighed, vil der dog kunne fremføres adskillige eksempler på, at regeringen greb direkte ind ved besættelsen af borgmester-

embeder og dermed forberedte den nye kurs, som blev fastlagt i forordningen af 1682. Vi vil senere komme tilbage til dette forhold.

Den rådmandsed, som skulde aflægges efter konstitutionen af 1536 og Koldingrecessen, sigtede først og fremmest mod funktionen som dommere, og det er påvist, at den i Helsingør fik en udformning, som sigtede mod rådets virksomhed i bredere forstand.⁵⁹ Fra Odense kendes ordlyden af den ed, som borgmestrene skulde aflægge i tiden før 1660.⁶⁰ Den gik ud på, at eftersom kongen havde befalet n. n. at være borgmester, skulde han først og fremmest »holde over Gud i Himmerige hans rene og sande ord og lærdom«, ligeledes tage vare på, at de, som skal prædike Guds ord, ikke lider uret, han skal være kongen underdanig, være redebon overfor Danmarks adel og drage omsorg for, at god orden og politi opretholdes, ret og retfærdighed beskikkes og håndhæves, ærlighed, oprigtighed, tugt og høviskhed øves og forsvares og synd og ondskab og al ugudelig levned alvorlig straffes. Endvidere skal han befordre menige borgerskabs gavn, holde enhver ved lov, skel og ret, og han skal forhindre, at nogen handler mod loven, recessen, stadsretten og kongens forordninger og mandater. Han må ikke for sin egen fordels skyld forsømme menighedens velfærd, »men fast mere udi disse fornævnte og alle andre mulige måder mig derheden beflitte at være denne by og menighed en gavnlig og tjenlig øvrighed«.

Den nævnte formular, der af Jacob Bircherod nok citeres med henblik på omtale af bystyret i Odense, har formentlig haft gyldighed også i andre købstæder, thi man genfinder dens indhold i Assens i forbindelse med udnævnelsen af Bertel Jensen og Laurids Hiort til borgmestre og Arndt Starck til rådmand, selv om den her omtales som en »anordning« i tilslutning til en forudgående edsaflæggelse.⁶¹ Anordningen er dateret Hagenskov 4. febr. 1638 og henvender sig både til borgmestre og råd og formaner dem til, at de vil overveje og betænke den høje ed, de i Guds ansigt haver gjort og beflitte sig på at befordre Guds hellige navns ære, at kongens forordninger kan efterkommes, ret og retfærdighed administreres uden persons anseelse, »så den fattige, så vel som den rige, kan vederfares det, som kristeligt og ret er«, synder og laster tilbørligt straffes, »så enhver som søger fred og rolighed den kan nyde, ikke alene i deres huse, men og på gader, stræder og i forsamlinger«, og ikke lade sig afvende eller forskrække derfra, hvad enten frændskab eller venskab, umage eller bekostning derpå kan befrygtes at skulle ville følge. Endvidere formaner de til at enker og faderløse ingen vold eller uret skal vederfares enten på skifter »som desværre for meget er gængse«, eller i andre måder, og endelig formaner borgerskabet til at holde sig øvrighedens befalinger efterrettelig.

I Nyborg nævnes, at Lambert Jensen aflagde rådmands- og byfogededen for lensmanden 1626 og i 1654 aflagde han borgmestereden for ham.⁶² Efter

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

de anførte eksempler at dømme har altså ikke blot borgmestrene, men også rådmændene skullet aflægge ed til lensmanden, her som i andre danske købstæder.⁶³

I praksis gjaldt valgene på livstid, men det er almindeligt kendt, at der findes adskillige eksempler på borgmestres eller rådmænds tilbagetræden før deres død.⁶⁴ Fra de her behandlede fynske byer nævnes, at Jørgen Brahe i 1631 fik kongens tilladelse til at entledige de rådmænd i Assens, der var så bedagede, at de ikke kunde forestå deres bestilling,⁶⁵ og borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge i Odense blev afskediget, »forløvet« fra sin bestilling 1634 på grund af alder og skrøbelighed.⁶⁶ I flere tilfælde var årsagen til afsked, at vedkommende var i økonomiske vanskeligheder. Borgmester Villum Bang i Assens var bleven afsat, fordi han var forfulgt med delemål, men i 1585 tillod kongen hans genindsættelse.⁶⁷ Også Jørgen Mand i Assens fik 1627 ordre til at entholde sig fra rådmandssæde; baggrunden var sikkert de gældsprocesser, han var indviklet i.⁶⁸ Borgmester Hans Bang i Bogense tog sin afsked 1649 med den udtrykkelige begrundelse, at han i økonomisk henseende var reduceret,⁶⁹ og disse eksempler vidner om den betydning, der må tillægges det økonomiske element som betingelse for, at man kunde være medlem af rådet.

Selv om man ikke kan se bort fra, at hvervet som borgmester og rådmand havde fordele, må man først og fremmest understrege, at det stillede krav, der ganske afgjort voksede i løbet af den her behandlede periode. I tilslutning til den reorganisation af rådet i Odense, der fandt sted 1567 blev der også udarbejdet en vedtægt, som bl. a. bestemte, at rådet skulde møde på rådhuset mandag og fredag kl. 8.⁷⁰ Men i løbet af det 17de århundrede voksede antallet af møder. Indtil 1633 svingede det mellem 40 og 43 om året, i 1634 steg det til 56 møder, i 1653 var man oppe på 84 møder, 1668 på 94 og i 1676 holdt man 126 møder. Skulde en rådmand passe sit hverv, var han i hvert fald afskåret fra at være på forretningsrejse i længere tid. Jeg har foretaget en gennemgang af de enkelte rådmænds deltagelse i rådsmøder i Odense. Fra periodens første år, hvor der i rådet var en del købmænd med handelsforbindelser i udlandet, viser det sig, at netop disse købmænds deltagelse i rådsmøderne var ustabil. Diderich Graff deltog 1611 i 30 af 40 møder, 1612 i 27 af 43, 1613 i 32 af 43 og 1614 i 28 af 43 møder. Rickert Knudsen Seebled var 1611 kun tilstede i 13 møder, 1612 i 24, 1613 i 19 og 1614 i 26 møder. Hans broder Otte Knudsen Seebled deltog 1612 kun i 17 møder, 1613 i 10 og 1615 i 14. Det viser sig endvidere, at fraværet falder i ret bestemte perioder af året. Willum Lucassen, der drev handel på Holland, var hvert år borte i lange perioder i marts-maj, til tider også i september-oktober. Det samme gælder Otte og Rickert Knudsen Seebled, der begge havde stude- og kornhandel.⁷¹

Under Kejserkrigen, hvor handelen blev hæmmet, var fremmødet i rådet bedre. Borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge og rådmand Hans Ebbesen deltog i 37 af 40 møder i 1628, Hans Sommer mødte 33 gange og Hans Pedersen

32, men Hans Brun, som på den tid nok var den mest aktive Odense-købmand og nød godt af særlige eksportbevillinger,⁷² var i 1627 borte fra 24. jan. til midten af juni, og i 1628 deltog han kun i 14 af 40 møder. Erik Jørgensen, der i 1640'erne havde en meget stor forretning,⁷³ deltog 1640 i 29 af 55 møder, 1650 i 28 af 55 møder og i 1653 i 45 af 84 møder, medens Peder Pedersen Lerche i 1650 deltog i 31 af 50 møder og 1653 i 57 af 84 møder. Jesper Hansens mødedeltagelse var noget tilsvarende.

I 1660'erne, hvor antallet af møder steg stærkt, blev apoteker J. G. Becker og Christen Hansen Lime de betydeligste købmænd blandt rådmændene.⁷⁴ Becker kan man 1668 notere for 68 af 93 møder, 1669 for 49 af 94 møder; sidstnævnte år var han fraværende fra 12. marts til 14. maj og i en række kortere perioder. Også Christen Hansen Lime havde vanskeligt ved at møde. I 1670 deltog han kun i 50 af 99 møder; Becker kunde dog deltage i 56.

Omvendt kan man se, at rådmænd, der drev en beskeden handel eller ernærede sig på anden vis, bedre kunde give møde. Mads Hansen⁷⁵ deltog 1640 i 50 af 55 møder, og i 1650 i 54 af 55 møder, og Jørgen Mortensen⁷⁶ kunde 1640 deltage i 51 af 55 møder. Begge havde forretninger, hvis aktionsradius sandsynligvis var begrænset til Fyn. Efter 1660 er det endog tvivlsomt, om handel var hovednæringsvej for alle rådmænd; adskillige kunde da overkomme at deltage i det store antal møder. I 1669 med 94 møder deltog Hans Wichmand i 80, Mogens Jørgensen Rosenvinge i 83, og Willum Jensen Rosenvinge i 71. I 1671 med 95 møder kom Willum Jensen og Henrik Jørgensen Rosenvinge til 85, Hans Wichmand til 84 og Jørgen Wichmand til 80. Meget betegnende for situationen er det, at i 1674, hvor der holdtes 123 møder, deltog de to store handelsmænd J. G. Becker og Christen Hansen Lime i henholdsvis 27 og 54, men Hans Wichmand i 89, Jørgen Wichmand i 95, Erik Nielsen i 101, Willum Jensen Rosenvinge i 105 og Mogens Jørgensen Rosenvinge i 106.⁷⁷ Vi skal senere vende tilbage til dette forhold, men generelt var sagen den, at rådmandshvervet medførte en begrænsning i en borgers næring, som gjorde hvervet mindre attråværdigt.

Dette måtte i endnu højere grad være tilfældet for borgmestrenes vedkommende. Rådet kunde træffe beslutninger, selv om ikke alle rådmænd var tilstede, men det var regel, at i det mindste een af borgmestrene skulde være tilstede. I vedtægten fra Odense 1567 hed det, at hvis en borgmester rejste på sin næring, skulde den anden varetage forretningen. I praksis var der i hvert fald fra Odense i 1670'erne adskillige eksempler på, at begge borgmestre var fraværende samtidig.⁷⁸

Navnlig i små byer, hvor man kun havde een borgmester, kunde borgmesterens bortrejse volde vanskeligheder. Da borgmester Hans Jørgensen i Bogense 1666 vilde rejse til Sjælland, og menige borgerskab anmodede ham om at forebringe dets nød med den ulidelige kontribution, blev det pålagt rådmænd Jens Rasmussen og borgeren Søren Christensen at betjene øvrigheds embede i hans

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

fravær,⁷⁹ og ved en anden lejlighed, da han også rejste bort i kongens tjeneste, blev to rådmænd antaget til midlertidigt at betjene øvrigheden.⁸⁰ På den anden side vilde borgmesteren også have vished for, at embedet var bleven forvaltet tilfredsstillende, medens han havde været bortrejst. Borgmester Hans Bang i Bogense opkaldte 1629 borgerskabet med aftens varsel og spurgte, om nogen var sket uret ved rådmand Jens Poulsen eller hans medbrødre under hans bortrejse.⁸¹

Fra rådets side var man agtpågivende, at ingen borgmestre eller rådmænd ved bortrejse løb fra ansvaret. Da borgmester Jens Madsen Rosenberg i Odense i 1675 var bleven nødsaget til straks at rejse til Jylland, meddelte han sine kolleger det og pålagde dem at erindre skatterestancerne, men med den tilføjelse, at dem kunde byskriveren ordne »som derom og den bedste fundament haver«, ellers kunde han spørge sig for hos taksermestrene. Men rådmændene protesterede og forlangte, at han skulde gøre sagerne i orden, før han rejste.⁸² Også rådmændene kunde blive formanede til at passe deres bestilling. Thomas Købke i Nyborg havde 1671 sagt, at han vilde til Odense marked, men han blev tilholdt at være tilstede, medens retten og justitien administreredes, eftersom byens politi og rettens administration var vigtigere, »højere angelegen«, end noget marked at søge.⁸³

Var mødepligten således ganske byrdefuld, må man spørge, om hvervet som borgmester eller rådmand gav indehaveren en sådan autoritet, at det i sig selv kunde virke dragende.

Groft taget var hvervene dels af administrativ, dels af dømmende karakter, og selv om der ikke kan påvises nogen klar afgrænsning af rådets beføjelser, kan man i almindelighed udtrykke det således, at rådet skulde håndhæve og forsvare borgerne, have overopsyn med kommunens finansvæsen, medvirke ved skatteligningen og bestyre skifte- og overformynderivæsenet og holde god orden og politi.⁸⁴ De vigtigste områder skal her drages frem og belyses ud fra det fynske materiale.

Datiden tillagde erhvervelsen af borgerskab en væsentlig betydning. Derved fik tilflytteren ret til at søge sin næring i byen skærmet af dens rettigheder; det gav ham også pligt til at deltage i de byrder, som samfundet krævede, hvad enten det drejede sig om offentlige hverv eller om udredning af skatter. Hovedbetingelsen for at få borgerskab var oprindelig, at vedkommende havde grundbesiddelse i byen og udøvede borgerlig næring. Medens man i ældre tid havde lagt tyngdepunktet på grundbesiddelsen, ændredes dette i tidens løb, og i det 17de årh. var næringen nok så afgørende.⁸⁵ Den fra Tyskland til Odense indvandrede Frederik Gummersbach, der aflagde borgered 1618, havde på det tidspunkt næppe grundejendom i byen, ja han nævnes endog som Karen sl. Johan Borchartsens tjener i 1620 og følgende år, men da han samtidig drev selvstændig forretning, har det dannet grundlag for hans borgerskab.⁸⁶ Hvor

usikker man stod overfor de forhold, der betingede retten til at få borgerskab, afslører en strid mellem rådmænd og landstingskrivere Hans Nielsen Chulén og borgmester Otte Knudsen Seebald i 1631.⁸⁷ Uenigheden var opstået ved, at man havde beskyldt Hans Nielsen for at have tilegnet sig noget havejord med urette, og man gik så vidt, at man bestred, at Hans Nielsen var borger, eftersom han ikke drev borgerlig næring og havde kongens brev på at være fri for skat. Hans Nielsen gjorde opmærksom på sin årelange forbindelse med Odense, hvor han havde været bosat allerede som foged på Dalum og Odensegaard; han havde aflagt borgered, havde siden 1626 været landstingskriver, var bleven stadskaptajn, men var entlediget, fordi han skulde være kæmner; han havde erhvervet stolestade i St. Knuds kirke, og vel havde han i 1628 fået kgl. bevilling at måtte bo i Odense fri for al borgerlig tyngde, men han var dog bleven rådmand. Forøvrigt henviste Hans Nielsen også til den stilling, som hans forgænger som landstingskriver, Peder Nielsen Hiermand havde indtaget; også han havde været rådmand, som de foregående landstingskrivere Hans Knudsen og Niels Jacobsen havde været det.⁸⁸ Otte Knudsen fik ikke noget ud af sit forsøg på at antaste Hans Nielsen Chulén's borgerskab, men sagen viser, hvilken vægt man tillagde den borgerlige næring som kriteriet for at kunne være borger. Til sammenligning kan man påpege, at Thomas Brodersen boede en halv snes år i Odense som skriver og ridefoged på Odensegaard; han havde giftet sig med borgmester Otte Knudsen's datter og bosat sig i Overgade i 1634, men først da han i 1636 opgav fogedstillingen og begyndte at drive selvstændig handel, aflagde han sin borgered.⁸⁹

Fra rådets side måtte man tillægge erhvervelsen af borgerskab stor vægt, thi derigennem fik man mulighed for en effektiv kontrol med den pågældende borger; man kunde pålægge ham offentlige hverv, og man kunde sætte ham i skat. I visse tilfælde sikrede rådet sig gennem forlovere. Da kræmmeren Giøde Jensen i 1616 nedsatte sig i Odense, måtte hans svoger, den senere rådmand Mads Hansen love for skatten.⁹⁰ I Nyborg vedtog man i 1668 på præidentens forslag, at når nogen vilde nedsætte sig i byen, skulde de først opgive, hvor mange skillingsredsel, de kunde rede af, før de fik borgerskab meddelt.⁹¹ Den nidkærhed, som rådet viste i spørgsmål om borgerskab, afspejler sig i talrige retssager.⁹² I Kerteminde rejste man tiltale, når en mand havde boet i byen over seks uger »og ikke haver haft det i øvrigheds minde«,⁹³ og Laurids Lassen i Nyborg tiltaltes i september 1666 for at have boet i byen siden påske uden borgerskab.⁹⁴ Når Hans Brodersen kunde bo i Odense i hvert fald fra 1646, men først aflagde sin borgerlige ed 1649, kan det skyldes, at han havde været landstingskriver og først efter 1649 begyndte at drive selvstændig handel,⁹⁵ altså en parallel til Thomas Brodersen's ovennævnte forhold.

Rådet havde også en direkte økonomisk interesse i, at borgerskabet blev bragt i orden, thi foruden at aflægge eden skulde den nye borger betale borger-

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

skabspenge. Medens dette beløb nogle steder blev delt mellem rådet og byens kasse,⁹⁶ synes det i Odense at være tilfaldet rådet ubeskåret.⁹⁷ Borgerskabspengene, der i Ribe var en fast sum indtil 1650,⁹⁸ blev i hvert fald fra 1623 i Odense sat i forhold til den enkeltes formueomstændigheder.⁹⁹ Af Mads Hansens regnskab anlangende borgmestre og råd 1635–39 ses, at Knud Hansen guldsmedesvend kun blev sat til 3 sld., men købmanden Cort Collin til 8 rdl., Thomas Brodersen til ikke mindre end 10 rdl. og til samme beløb sattes den tidligere foged Peder Olufsen 1637. En tidligere foged på Dalum betalte 9 sld., og fogeden Knud Jacobsen Blanchenborg, der senere blev rådmand og borgmester, betalte 12 sld. I Jørgen Mortensens regnskab for 1640¹⁰⁰ er den senere rådmand Jesper Hansen opført med 15 sld., medens Henrik Tillemand af Lübeck kun står til 9 sld. og en tidligere ladefoged på Dalum Anders Nielsen til 6 sld. For Odenses vedkommende synes borgerskabspengenes størrelse at angive en vis målestok for en mands formueomstændigheder på det tidspunkt, hvor han kom til byen.

Iøvrigt viser en gennemgang af rådstueprotokollerne for Odense, at kun tilflyttere nævnes at have taget borgerskab, hvilket er i overensstemmelse med kongebrev af 1575 til borgmestre og råd, hvor det hed, at mange borgersønner der i byen blev tvunget til at tage borgerskab, uagtet det ellers ikke er skik, at borgerbørn tager borgerskab i de købstæder, hvor de er født; derfor blev det forbudt at pålægge borgersønner sådant.¹⁰¹ I Assens meddelte man borgersønner borgerskab, og de skulde aflægge deres borgerlige ed, men de slap for at betale borgerskabspenge, »blev sit borgerskab efterladt, formedelst han er borgersøn« var den vanlige formulering.¹⁰² Dette er i overensstemmelse med forholdene i Ribe.¹⁰³

For at en mand kunde blive borger skulde han også fremlægge sit skudsmål fra det sted, hvor han kom, således at rådet kunde forfare, om han var vel afskediget fra andre steder; dette var indskærpet i kongebrev af 1585, 17/4.¹⁰⁴ Skudsmålet blev meddelt af naboer, der kendte den pågældendes forhold. Det skulde bekræfte, at han var født af ærlige forældre og havde skikket sig ærlig og vel. I Odense blev det altid aflagt for rådstueretten.¹⁰⁵ Da Jørgen Poulsen Sommer, borger i Svendborg, begærede borgerskab i Odense, der tilmed var hans fødeby, blev det meddelt, at han først skulde føre skudsmål fra Svendborg.¹⁰⁶ Iøvrigt behøvede man ikke møde personligt for retten. En fader kunde møde på sin søns vegne; det var tilfældet i 1677, hvor den pågældende allerede var rejst bort og nu søgte borgerskab i det fremmede.¹⁰⁷ Selv om det hører til undtagelserne, er der eksempler på, at skudsmål blev nægtet. En mand i Nyborg begærede skudsmål i 1672 og vilde gerne vide, om de godtfolk, der var tilstede, havde noget at klage på ham i de seks år, han havde været i byen; byfogeden greb ind og svarede, at øvrigheden måtte erindre og borgerskabet iagttage det ulovlige skæppemål, som ansøgeren var bleven tiltalt for og fradømt sin

boeslod. Med den begrundelse nægtede borgerne ham skudsmål.¹⁰⁸ I datidens samfund må dette have været en særdeles alvorlig sag.

Da skudsmål altså var en betingelse for, at en mand kunde flytte fra en købstad til en anden og blive borger der, havde rådet det i sin magt at kræve, at skatter, afgifter og andre forpligtelser var afviklede, før skudsmål blev meddelt. Peder Claumand i Nyborg mødte 1671 for rådet og opsagde sin borgerlige ed og forpligt og beviste med stadens kæmners hånd, at han havde betalt alle påbudne skatter samt førlovspenge til staden, hvorefter magistraten lovede ham et rigtigt testimonium under stadens segl.¹⁰⁹ Da Henrik Therkelsen i Odense opsagde sin borgerlige ed og jurament i 1650, fik han tilladelse til at rejse på betingelse af, at han svarede til sit kirkeregnskab og forsikrede overformynderne for sine børns arv.¹¹⁰ De personer, der fraflyttede byen eller førte gods fra den, skulde yde førlov. I modsætning til borgerskabspenge var det et fast beløb, der var sat til 3 mk. for Odenses vedkommende, hvilket var det almindelige også i andre dele af landet.¹¹¹

Rådets kontrol med næringslivet i købstaden omfattede dels kontrollen med handelen, dels tilsyn med håndværkslavene. Byen var, som det er sagt,¹¹² at betragte som et udvidet lav, der på den ene side vågede skinsygt over enhver fremmeds indgriben, men på den anden side måtte det gribe regulerende ind, for at mangelen på konkurrence ikke skulde medføre en udplyndring af konsumenten til fordel for producenten. Selv om de enkelte købstæder var relativt frit stillede med hensyn til kontrolforanstaltninger, var der visse fælles regler, der skulde iagttages.

På regeringens foranledning blev der i 1579 fastsat ensartet mål og vægt for Fyn, og der blev på rådhusene anbragt justerede måleredskaber, som borgerskabet skulde rette sig efter.¹¹³ Således blev borgerne i Odense 1603 opkaldt, »opvarede«, at måle korn med den tønne, som kongen havde ladet forskikke,¹¹⁴ og rådmand Jens Mand og borgmester Jens Gertsen i Assens lovede 1624 at skaffe vægt og tøndemål til rådhuset efter kongens mål;¹¹⁵ nogle år senere – i 1638 – blev der på rådstuen i Assens fremstillet en strågsække og en topsække, som alle sække skulde gøres efter.¹¹⁶

Stadens bestand af autoriserede måleredskaber kunde da være ret omfattende. Rådmand Niels Jensen i Nyborg, der i to år havde haft inspektion med mål og vægt, afleverede 1669 stadens mål bestående af en sække åbomål, sjællandske alen, en halvække, en fjerding, en otting og en halvotting; endvidere en tinpotte, en tinhalvpotte, et stempel til at stemple tinkander og potter med, to brænder, d.v.s. brænderjern til potter, kander, tønner og sække, en jernalen, en bismær og en tønne. Disse redskaber beroede på rådstuen.¹¹⁷ Selve hvervet som vejer og måler blev overdraget dertil beskikkede borgere.¹¹⁸

Det påhvilede rådet at sørge for, at taksten på næringsmidler blev fastsat. For søkøbstedernes vedkommende blev det ved forordn. af 2. aug. 1605

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

bestemt, at borgmester og råd skulde forordne nogle mænd til vrager; de skulde sætte sild, salt kød og fremmed øl til udsalgspris »efter det humlekøb, gud årlig giver«. Endvidere skulde der anordnes vinprøvere, af hvilke den ene skulde være af rådet. De havde til opgave at visitere vinkældrene i hvert fald en gang om måneden, og de skulde sætte prisen en gang årlig.¹¹⁹ Forordningen udvidedes ved recessen af 1615 til at omfatte alle byer.¹²⁰ I Assens blev rådmand Hans Rasmussen sammen med fire andre borgere anordnet til vinprøvere i 1616,¹²¹ og i Odense nævnes 1630 råmmanden Hans Mikkelsen sammen med købmændene Mathias Diderichsen, Johan Eleken og Anders Harsing.¹²² Taksten på viktualier i almindelighed synes derimod at være bleven sat af rådmænd. I Odense antog man 1630 Frederik Ammerbach og Hans Nielsen, i 1640 Augustinus Ebbel og Peder Gaas.¹²³ Også i Nyborg pålagde man – i hvert fald fra 1665 – rådmænd dette hverv.¹²⁴

Rådets tilsyn med handelen tilsigtede først og fremmest at skaffe byens borgere de fornødne varer og til priser, der stillede alle lige. Med særlig opmærksomhed fulgte man torvehandelen, der var fastsat til visse ugedage; på disse dage kom omegnens bønder til byen med deres varer, og der var fra gammel tid bestemte regler for, hvorledes man skulde forholde sig. Her blev den intime vekselvirkning mellem bysamfundet og det nærmeste opland bragt i stand, og torvehandelen blev et vigtigt led i byens økonomi.¹²⁵ Borgerne i Faaborg klagede i 1590 over, at der ingen akseltorv fandtes i deres by og begærede, at bønderne i Salling herred skulde holde akseltorv der, som tidligere, da de holdt ting der; ønsket blev opfyldt,¹²⁶ men nogle år senere måtte der gives bønderne nyt tilhold i samme anledning.¹²⁷

Det største besvær havde man med at hindre ulovlig handel. Det var fristende for borgerne at tinge med bønderne om deres varer, før de nåede byens akseltorv, og sager vedrørende forprang og landkøb blev gang på gang indbragt for rådet.¹²⁸ Rådet i Nyborg udstedte formaninger i 1664 og gentog dem i 1667.¹²⁹ I 1671 klagede man over, at borgerskabet købte smør udenfor porten i Nyborg i stedet for at føre det til akseltorvet,¹³⁰ og tilsvarende klage over forprang med smør lød fra Bogense 1672.¹³¹ Det blev også betegnet som forprang, at kræmmeren Poul Jørgensen i Bogense samme år havde købt hele læs ferske sild ved stranden, som han førte bort fra byen.¹³²

Selv store købmænd gjorde sig skyldig i ulovlig handel. Borgerskabet i Kerteminde sendte 1588 regeringen en klage over Odense-købmanden Niels Bager, der gjorde borgerskabet stor forprang både inden og uden byen med »indlændiske og udlændiske« og særlig med landkøb hos bønderne, af hvem han opkøbte de varer, de havde at sælge, så de ikke søgte akseltorvet med dem, ja undertiden førte han hele stykker klæde ud på landsbyerne på Hindsholm om søndagen og udsolgte dem ved sognekirkerne i alental, hvorved han berøvede borgerne al handel.¹³³ Da Christopher Albrechtsen Buntmager i Odense 1612 blev opkaldt for rådet og spurgt, om han havde købt noget med en mand i Allerup,

bekendte han, at han havde købt en læst mjød, hvorpå han endnu restede 25 dlr., og dem blev det ham forbudt at levere.¹³⁴ Ikke desto mindre blev han fire år senere spurgt af borgmesteren, om han ikke havde holdt sine bud ude på landet og på torveveje og ladet dem opkøbe korn. Han benægtede det, men turde dog ikke aflægge ed.¹³⁵ Da han et par uger senere blev spurgt, om han ikke havde optaget fremmede mænds pendinge og købt korn for, benægtede han det ved sin højeste ed.¹³⁶

For at hindre dette uvæsen befaledede rådet i 1631 borgerskabet at tage vare på forprang hver lørdag, der var den store torvedag, og man udpegede fire rådmænd til med bistand af fire købmænd at føre tilsyn ved hver af byens porte,¹³⁷ en foranstaltning, der havde sidestykker både i Assens og Helsingør.¹³⁸ I 1669 forordnede man et lignende tilsyn, men det kom nu til at påhvile mindre handlende, ikke rådmændene.¹³⁹

Handelen truedes også af udenlandske købmænd. Nogle ikke navngivne lübeckere, der åbenbart holdt til hos Peder Gaas og Hans Pedersen i Odense, skulde i 1616 have gjort sig skyldige i forprang og landkøb og udstykket deres gods i tøndetal. Peder Gaas kendte ikke noget til landhandelen, men han vidste, at de havde solgt noget i tøndetal, og fik derfor tilhold om ikke at huse dem mere end 14 dage.¹⁴⁰ Tilsvarende blev nogle lübeckere, som lå med deres handleri hos Jens Hansen i Assens, i 1664 opkaldt for rådet i Assens. Den ene af dem, Ulrich Oxen, benægtede, at han havde handlet med bønderne, men han havde solgt i lispundtal og blå lærred i alenmål. Den anden lübecker, som ganske vist var født i Stubbekøbing, kunde ikke benægte, at han havde fået 1/2 otting smør af en bonde, som lübeckerne skulde have, og så gav han bonden hør igen.¹⁴¹

Medens torvehandelen tilsigtede at drage oplandets bønder til byen, var de årlige markeder åbne for købmænd, kræmmere og håndværkere også fra andre byer, og selv om der nok kunde komme besværinger, bl. a. over de tyske kræmmere, der handlede med kramvarer på de offentlige markeder, borgerne til fortrængsel,¹⁴² var der dog i det 17de århundrede en almindelig tendens til at få antallet af markeder øget mest muligt. I Odense holdtes fra gammel tid marked tyvende dag jul og St. Knudsdag,¹⁴³ hvortil kom et marked Mikkelsdag, hvor kun odenseborgere måtte handle med fremmede.¹⁴⁴ I 1649 gav kongen borgerne tilladelse til at holde et hestemarked, for at hjælpe byen. Det måtte holdes en dag om ugen i fastelavn.¹⁴⁵ I Nyborg fik man i 1630 lov at holde et frit, almindeligt marked hver S. Lucæ Evangelistes dag, eller søndagen derefter, mod at et af de markeder, man plejede at holde om sommeren, blev afskaffet;¹⁴⁶ fire år efter fik man tilladelse til også at holde et årligt fæ- og hestemarked.¹⁴⁷ Kerteminde fik 1639 lov at holde to markeder i stedet for et,¹⁴⁸ og Bogen, der havde et marked på Maria Magdalene dag, fik omsider i 1673 tilladelse til yderligere at holde et marked.¹⁴⁹

Af bevarede regnskaber over den told, der skulde betales af gods solgt på

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

markedet, og som ikke før var fortoldet, erfarer man, at der til markedet i Odense tyvende dag jul 1612 og 1622 kom kræmmere fra Haderslev med skindskørter og lærred, en bager kom med hvedebrød, en felbereder med skind. Der kom lærredshandlere fra Hamborg og kram- og specerihandlere fra Lübeck. Til St. Knuds marked mødte folk fra Haderslev, Tønder, Slesvig og Husum,¹⁵⁰ foruden alle de ikke navngivne, der kom fra de kongerigske byer. Indtryk af livet i byen på markedsdagen giver Jens Bircherod i sin dagbog 1660: »Megen sværm, klammer og hujen af fulde folk fik jeg om aftenen at høre, såsom man havde idag (såvel som og hver mandag fasten igennem) hestemarked i Odense«, ¹⁵¹ og til St. Knuds marked så han adskillige vogne med kramkister på komme til byen. Han erindrede, hvorledes en af Haderslev-købmændene sendte sin tjener til huset med noget kammerdug, »som min moder fallede på«. ¹⁵² Markedsboderne flokkedes i stræderne, ¹⁵³ klammeri og slagsmål af fulde markedsfolk prægede bylivet, ¹⁵⁴ man havde vagt ved borgmesters dør, og to karle holdt vagt på Horsetorvet, ¹⁵⁵ men markederne drog fremmede til byen, og selv om de påførte de stedlige handlende konkurrence, gavnede de omsætningen, og de stadepenge, som de fremmede skulde betale, gik i byens kasse. ¹⁵⁶

Rådets kontrol med næringslivet omfattede også håndværkslavene. Lavartiklerne blev godkendt af borgmester og råd. Det var rådet, der havde forfattet den skrå og lavsret, som skomagerne i Odense fik forsynet med kgl. stadfæstelse i 1604, ¹⁵⁷ og det var rådet i Assens, der 1613 bevilgede snedkerne i byen Kolding snedkerlavs skrå. ¹⁵⁸ Efter den kortvarige ophævelse af lavene fra 1613 til 1621 ¹⁵⁹ blev det i forordn. af 10. dec. 1621 understreget, at de »visse vilkår« skulde forfattes med borgmestre og råds betænkende. ¹⁶⁰ I Odense blev de nye lavsskråer indført i magistratens embedsbog, og da der i Nyborg efter 1660 skete en fornyelse af en række lav, var det efter forudgående behandling og godkendelse af rådet. ¹⁶¹ Da bagerne i byen i 1667 ønskede at oprette et lav, og da rådet anså det for gavnligt for byens opkomst, fik rådmanden Niels Bertram anmodning om at udarbejde et udkast til artiklerne. ¹⁶² Også lavsseglet kunde kræves forelagt rådet til godkendelse. Bagerne i Nyborg fik 1670 deres lavssegl godkendt til lavets opkomst og ikke til nogen misbrug, og det skulde altid findes i bagernes lade. ¹⁶³

Rådets indflydelse gjaldt også valget af oldermænd. I 1628 blev slagterne i Assens opkaldt for rådet, og en af dem blev tilforordnet »at skulle være som en oldermænd for slagterne«; ¹⁶⁴ i Odense nævnes jævnligt, at rådet forordnede oldermænd, ¹⁶⁵ og det siges i 1667, at rådet udpegede en oldermænd for skomagerlavet blandt to indstillede. ¹⁶⁶

Lavenes afhængighed af rådet markeredes især gennem den bisidder, som rådet beskikkede. Denne var i reglen, men dog ikke altid, en rådmænd. Hans Nielsen Chulénbrun og Augustinus Ebbel nævnes som bisidder for Odense smedelav 1634, ¹⁶⁷ og Thomas Brodersen for murerlavet i 1640. ¹⁶⁸ I Nyborg anmodede skrædderlavet i 1671 om, at rådmænd Niels Bertram vilde være

deres bisidder. Det påtog han sig med den condition, at det i alle måder vilde være ham hørig og lydig, og derefter ordinerede magistraten ham.¹⁶⁹ Lavene måtte ikke samles uden bisidderens tilladelse. Da væverlavet havde gjort sig skyldig i denne forseelse i Odense, klagede dets bisidder Hans Wichmand og stævnedes oldemanden for rådet.¹⁷⁰ Rådmand Knud Wulf i Nyborg klagede som bisidder over, at slagterlavet ikke overholdt sin skrå,¹⁷¹ og Niels Bertram klagede over, at skrædderlavet havde revet blade ud af lavsprotokollen.¹⁷² Uoverensstemmelserne mellem bisidder og lav kunde udarte, så bisidderen for slagterlavet i Nyborg i 1672 måtte fritages for hvervet og overgik til at blive lavs-skriver.¹⁷³ Med hvervet som bisidder kunde der være forbundet en vis indtægt. Da man havde fået et bryggerlav i Nyborg, blev lavsartiklerne forkyndt og Niels Bertram skulde være inspektor og lade dem tinglyse i Nyborg samt Gudme og Vindinge herreder mod at han for denne juridiske bistand fik et bestemt honorar.¹⁷⁴

Lavene sikrede medlemmerne adskillige fordele i retning af ligelige arbejds-vilkår og en rimelig indtægt, men hvis de ikke overholdt de gældende takster, greb rådet ind. Navnlig bagerne gjorde sig gang på gang skyldige i overtrædelser,¹⁷⁵ og i et enkelt tilfælde fra 1616 gik de irettesatte bagere til lensmanden på Odensegaard og bad om, at deres forseelse måttet blive dem efterladt. Lensmanden efterkom anmodningen på betingelse af, at de overholdt taksten, ellers skulde de betale 10 rdl. uden al dom.¹⁷⁶ Indenfor lavenes egne rammer var det i lavsbrødrenes hånd at opretholde god skik i overensstemmelse med lavsartiklerne og pådømme overtrædelser, men kunde de ikke komme til rette, blev sagen indanket for rådet, der også måtte påkende sager vedrørende indpas i næringen.¹⁷⁷ Hvor nyttig lavsinstitutionen var, fremgår af, at en klage fra tømmerne i Kerteminde 1649 over indgreb i næringen blev afvist med den begrundelse, at tømmerne der i byen ikke havde indgået noget lovligt lav.¹⁷⁸

I vigtige spørgsmål stod håndværkslavene da i et sådant forhold til rådet og var i den grad underkastet rådets tilsyn og afgørelser, at dette i sig selv måtte sætte et betydningsfuldt skel mellem rådet og håndværkerne. I et noget andet forhold stod rådet til købmandslavene.

Det er af M. Mackeprang påvist, at der i flere byer bestod en forbindelse mellem rådet og købmandsgilderne, undertiden i en sådan grad at byens og gildets anliggender ofte smeltede sammen; det gælder Aalborg, København og Slangstrup.¹⁷⁹ Schück vil endog mene, at købmandsgilderne i visse danske købstæder har øvet en dominerende indflydelse på bystyrelsen.¹⁸⁰

Spor af en sådan forbindelse kan også fornemmes i Odense i det 17de århundrede. Den samling af vedtægter, der betegnes som »Magistratens Embedsbog« fra 1649, indledes med en gengivelse af købmandslavets artikler, der er identiske med de friheder, som kong Hans gav borgmestre og råd og menige Trefoldighedsgildet i Odense 1496.¹⁸¹ I disse hed det bl. a., at ingen dreng, som vilde være købmand i Odense, skulde indtages i »dette Hellig Trefoldigheds køb-

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

mandsgilde« i Odense før han var 15 år og havde tjent købmænd i Odense i tre år. De måtte ikke købslå for dem selv, før de havde tilfæstet dem samme gilde. Nye købmænd skulde have 30 mk. pendinge uden gæld og være vederhæftige for 60 mk., og indbyrdes stridigheder skulde søges bilagt for oldermænden før de blev kærret for ting eller rådhus. Trefoldighedsgildets artikel 11 fastsatte antallet af medlemmer, brødre og søstre, til 40 par folk.¹⁸²

Mellem dette gilde og St. Knudsgildet bestod en forbindelse, idet vedtægtens artikel 3 bestemte, at ingen købmand skulde kunne være i Trefoldighedsgildet med mindre han var gildebroder i St. Knudsgildet,¹⁸³ men iøvrigt har jeg ikke i det 17de århundrede fundet de to gilder omtalt ved navn. Der tales kun om købmandslavet.

Købmandslavets særstilling i forhold til håndværkslavene understregedes derved, at bisidder ikke nævnes og ved at rådmænd kunde være oldermænd, som tilfældet var med Hans Pedersen, Hans Ebbesen og Christen Hansen Lime. Den særlige plads i bysamfundet antydes formentlig også i en retssag 1631, hvor nogle retssager blev henvist til afgørelse i »kompagnistuen« under rådhuset.¹⁸⁴

I Assens finder man købmandslavet betegnet St. Jørgens lav. Borgmestre og råd spurgte 1622 menige borgere, som ikke var i St. Jørgens lav, om de vilde være i købmandslavet og købe og sælge; de skulde da give det tilkende og lade deres navne antegne. Hvis nogen udenfor lavet købte og solgte mere end til deres husbehov, skulde de straffes som ulydige.¹⁸⁵ Bestemmelsen blev hævdet, som det ses af nogle retssager mod en ladefoged og nogle håndværkere, der havde indkøbt hø og solgt til øksenhandlere.¹⁸⁶ En skomager, der i 1637 havde gjort sig skyldig i lignende forseelse, fik at vide at han skulde tage bevis fra sine lavsbrødre om, hvorledes han havde skikket sig; først derefter vilde han kunne blive medlem af St. Jørgens købmandslav.¹⁸⁷ At der også i Assens har bestået en vis forbindelse mellem købmandslavet og rådet kan formentlig sluttes af, at rådet med menige lavsbrødres samtykke i 1642 tiltalte fire lavsbrødre, fordi de ikke havde været til pinsegildet og vedtog, at der skulde ske udpantning for bøde.¹⁸⁸ Ligesom i Odense kunde medlemmer af rådet være oldermænd; borgmester og tolder Bunde Jacobsen nævnes som oldermænd i 1636 og rådmænd Laurids Kylling i 1669.

I Assens vedtog borgmestre og råd samt otte lavsbrødre på menige lavsbrødres vegne 3. pinsedag 1619 en anordning om lavsbrødres pligt til at følge lig,¹⁸⁹ og i fyrreerne forekommer en række retssager mod medlemmer af lavet, der havde været forsømmelige i denne henseende; iøvrigt forekommer i Odense i samme tiår et antal sager af samme art,¹⁹⁰ et forhold, som jeg aldrig har mødt for håndværkslavenes vedkommende.

St. Jørgens Lav i Assens blev ophævet omkring 1669 efter en retssag, hvor man henviste til et ikke nærmere angivet kongebrev om, at drikkelav ikke måtte holdes,¹⁹¹ og på trods af protest fra et antal købmandsenker blev lavets midler delt uden hensyntagen til enkernes rettigheder.¹⁹² Derimod virkede lavet

i Odense i hele den her behandlede periode. Dets arkiv er ikke bevaret, og kun lejlighedsvis findes oplysninger om antallet af dets medlemmer. I 1631 nævnes navne på 26 af købmandslavets medlemmer, og den er næppe fuldstændig, men listen er for så vidt bemærkelsesværdig som den både rummer navne på store købmænd og småhandlende. Samme rummelighed spejler sig i de nævnte retssager om ligfølge fra 1640'erne. Endelig foreligger der fra 1674 en formentlig fuldstændig fortegnelse over lavets medlemmer, som omfatter 53 navne.¹⁹⁴ Den giver en taksering af medlemmerne, dels efter ejendom og husleje, dels efter handel og formue, og den røber en betydelig afstand mellem lavets medlemmer i økonomisk henseende; Jørgen Hansen i Nedergade var sat til 70 dlr. af handel og formue og J. G. Becker var sat til 60 dlr., men folk som Christen Nielsen, Jørgen Andersen i Nørregade, Rasmus Nielsen, Else sl. Rasmus Poulsens og Christen Pedersen stod kun til 2 dlr. Listen viser yderligere, at rådmændene ikke udelukkende tilhørte de højst takserede; nogle var endda påfaldende lavt placerede. Således var Mogens Jørgensen Rosenvinge kun opført med 3 sld., Claus Frederiksen med 3 sld. 2 mk., men Henrik Jørgensen Rosenvinge var sat til 10 sld., Knud Jacobsen Blanchenborg til 12 sld., Erik Nielsen til 14 sld., Jørgen Wichmand til 15 sld. og Hans Wichmand til 16 sld.

Selv om der i Nyborg har bestået et Knudsgilde,¹⁹⁵ synes det købmandslav, som man i 1665 »havde fundet det for godt« at oprette, ubundet af tradition, og det blev formet efter tidens behov. Byskriveren skulde forfatte skræen,¹⁹⁶ og lavet bestod ved sin oprettelse kun af 17 medlemmer, heriblandt borgmestre og rådmænd og de mest betydende købmænd; præsidenten lod sig ikke inkorporere, men han måtte nyde lavets frihed.¹⁹⁷ Lavet havde en edsvoren købmandsskriver,¹⁹⁸ og overkøbmanden fungerede som oldermann, men han måtte ikke samle lavet uden præsidentens og de andre øvrighedspersoners vilje.¹⁹⁹ På den anden side vidner det om hans stillings betydning, at han som overkøbmand på byens og købmandslavets vegne i 1676 stævnedede en rådmænd fra Nyborg og en købmand fra Aalborg for formodet handel mod lavsprivilegierne.²⁰⁰

Ved købstadforordningen af 1619, 7/4 blev der oprettet en særlig forligsinstitution, som skulde mægle i stridigheder mellem købmænd. Forordningens artikel 18²⁰¹ bestemte, at købmændene hvert år 1. marts skulde vælge en overkøbmand, indfødt eller fremmed, der skulde være forpligtet til »en visse time på dagen« at foretage al forhandling om tvistigheder angående køb, salg, vekslere, assurance, hvad nævnes kan, sammen med to andre købmænd, hvoraf de stridende parter skulde vælge hver en. Hvis han ikke kunde tilvejebringe forlig, skulde sagen forelægges retten.

Skønt institutionen blev oprettet i den periode, hvor lavene var ude af funktion og overtog en side af købmandslavenes virksomhed, vedblev den at bestå efter at lavene var genoprettede, og den blev overført til Danske Lov.²⁰² Den omstændighed, at oldermannens og overkøbmandens hverv delvis dækkede hinanden, kan forklare, at den nye institution kun satte sig ringe spor i køb-

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

stædernes historie, men betydningsløs har den næppe været, og mange uoverensstemmelser mellem købmænd kan være afgjort ved forlig, altså uden rettens indblanding. Fra Odense kendes flere eksempler på sager, der blev indfundet for overkøbmanden. Således havde en hollænder i 1640 fået udlæg i Johan Elekens bo, hvor arvingerne havde fragået arv og gæld; en række odenseborgere mente, at der derimod skulde findes stor afregning og kvittering, og hollænderens fuldmægtig blev af rådstueretten pålagt at møde »næstkommende fredag«, når prædiken var ude, i overkøbmandens hus, for at der kunde ske afregning i dannemænds overværelse.²⁰³ Et tvist mellem Frands Foltermand og Hans Wilumsen om gæld blev samme år henvist til overkøbmandens afgørelse,²⁰⁴ og da nogle hollændere sammen med Henrik Tønnesen i Kerteminde i 1650 tiltalte Karen sl. Johan Borchartsens for en håndskrift på 1000 sld. udgivet i 1633, henvistes sagen til overkøbmanden med den motivering, at man ikke vidste summen nærmere at angive,²⁰⁵ medens en hamborger-købmands krav til J. G. Becker i 1675 henvistes til overkøbmanden og to andre købmænd, fordi den angik købmænd og købmandskab; det tilføjedes, at hvis den ikke kunde bilægges, skulde den indgives for retten.²⁰⁶ I Assens nævnes en sag 1627, hvor en hamborger-købmand tiltalte Jens Mand for en gæld og krævede 8 % rente af beløbet; dette fandt den tiltalte ubilligt, og rådet henviste sagen til overkøbmanden.²⁰⁷

Omvendt er der flere eksempler på, at overkøbmandens forsøg på forlig mellem parterne mislykkedes og at man måtte henvise sagen til domstolens afgørelse. Det var tilfældet i Odense 1637, da en omfattende sag om en kornhandel, som Peder Olufsen i Odense og Johan Thomisen i Amsterdam tvistede om,²⁰⁸ og i 1636 havde overkøbmanden forgæves kaldt Anne sl. Mathias Diderichsens og Dines Jensen for sig efter borgmestre og råds befaling.²⁰⁹ En sag om gæld, hvor borgmester Laurids Jørgensen i Nyborg var tiltalt, blev henvist til overkøbmanden med den begrundelse, at den dels angik købmandshandel, dels vekslers, og henvisningen skete med den bemærkning, at overkøbmanden inden 14 dage skulde afgive betænkning i retten.²¹⁰

Den forening af hvervet som oldermand for købmandslavet og overkøbmand, der havde sit forbillede i København, hvor den allerede var indført i 1651,²¹¹ belyses af en sag i Nyborg 1668, hvor en skrædder imod lavsartiklerne havde handlet med 15 tdr. byg. Sagen blev påklaget af overkøbmanden.²¹²

Den første betingelse for at blive overkøbmand var, at den pågældende udøvede købmandskab, og det var naturligt, at man til hvervet udpegede de mest fremtrædende blandt disse. Der var intet til hinder for, at en mand både kunde være rådmand og overkøbmand. Erik Jørgensen, der blev rådmand i Odense 1634, nævnes som overkøbmand 1636, Dines Jensen, der var bleven rådmand 1648, blev overkøbmand 1650, og i Nyborg var Søren Thomsen rådmand og overkøbmand 1666 og Thomas Købke i 1669.²¹³ Men det var ikke nogen betingelse, at overkøbmanden skulde være rådmand. Lucas Schelle nævnes

i Assens 1627–29,²¹⁴ Knud Knudsen Seeblad i Odense 1661,²¹⁵ Christen Lauridsen Lee 1674,²¹⁶ Henrik Werchmeister 1681,²¹⁷ og i Kerteminde Laurids Pedersen 1653,²¹⁸ uden at de samtidig var rådmænd.

Sager vedrørende gader og veje, såvelsom vandforsyning og foranstaltninger mod ildebrand hørte under rådet, og selv om man overdrog det daglige arbejde til kæmnerne eller til bestillingsmænd,²¹⁹ havde medlemmer af rådet direkte kontrol med en række af disse forhold. Således udmeldtes i Odense fire rådmænd i 1650, som skulde tilse vejes istandsættelse,²²⁰ og det samme gentog sig i 1667, idet man fordelte byens fire kvarterer mellem fire rådmænd, men det tilføjes, at det egentlige tilsyn skulde foretages af rodemestrene, som skulde advares af de udmeldte rådmænd.²²¹ Tilsynet med selve renholdelsen af gaderne blev i 1654 også fordelt mellem rådmændene, idet der udmeldtes to for hvert kvarter.²²² I Nyborg kunde man i 1673 nøjes med at anordne en enkelt rådmand til dette hverv.²²³ Indseende med vanding og render i Odense blev i 1650 ligeledes overdraget en rådmand.²²⁴

Den altid lurende brandfare krævede stadig agtpågivenhed. Med dette for øje blev der jævnlige foretaget hussøgning. I 1634 vedtog man, at undersøgelsen skulde gå ud på at få byen skrevet i mandtal, optage fortegnelse over købsvende og drenge og besigtige ildsteder. En rådmand blev udpeget for hvert kvarter med pålæg om at tilendebringe arbejdet i løbet af »i morgen og overmorgen«,²²⁵ og denne praksis blev benyttet i Odense i hvert fald til 1654.²²⁶ Efter 1660 blev der foretaget hussøgning to gange om året, og foruden de fire rådmænd udmeldtes to borgere. Det angives i 1669, at de skulde efterse ildsteder, efterse at der ikke lå foder nær skorstenen, undersøge mål og vægt, undersøge hvem der opholdt sig i staden, som burde svare til byens tyngde, og om der var løsagtige folk.²²⁷ Fra 1671 fik hver rådmand 4 borgere til hjælp; disse var overvejende håndværkere,²²⁸ og de blev betegnet som brandmestre.²²⁹

I Nyborg nævnes i 1667, at en rådmand og otte borgere skulde føre tilsyn med ildstederne,²³⁰ men i 1669 indførtes en nyordning med edsvorne brandmestre.²³¹ I Kerteminde havde man i 1649 et tilsyn bestående af 10 udmeldte mænd, der sammen med byfogeden og en rådmand skulde »omgå ildsteder at beskue«. ²³²

Administrationen af købstadens jorder lå under rådet, og på dette område er der en del forskel mellem de forskellige købstæder betinget af bymarkens og byjordernes forskellige omfang og karakter. Købstæder som Holbæk, Aarhus og Ribe havde markjorder, der var så store, at de betød et væsentligt tilskud til borgernes forsyning med levnedsmidler,²³³ Køges jorder var så beskedne, at landbruget ikke spillede nogen rolle, og borgerne måtte leje græsning til deres kreaturer.²³⁴ I Holbæk og Aarhus var markjorderne delt i tre vange, og når en gård blev solgt i Holbæk blev det opgivet, hvor mange »jorder« der hørte til

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

den. Nogle havde »en saakaldet heel Jord i Byens Mark paa 15 Tdr. Land og Græsningret til 8½ Høved i Fælleden og Olden«, andre havde kun ¼ eller ½ jord.²³⁵ I Aarhus har man påvist, at bymarken i det 16de årh. blev delt i 272 arealer hørende til 272 gårde i byen.²³⁶ Også i Ribe blev der i det 16de århundrede foretaget en deling af bymarken, som iøvrigt tjente til græsning. Her delte man i 243 andele, hvoraf hver lagdes til et hus i byen, som tilhørte en borger, og disse »husenge« var oprindelig lige gode. Husengene skulde altid følge husene og måtte kun ejes af borgere.²³⁷ Men på samme tid begyndte byen at »indtage« dele af sin mark, d. v. s. undtage dem fra den almindelige fælles benyttelse og bortleje dem, hvorved man fik en ikke ubetydelig indtægtskilde.²³⁸

Den samme variation er påviselig indenfor det fynske område. I Bogense var bymarken af så stor betydning, at det ligger nær at parallellisere med et landsbysamfund. Her var bymarken delt i »gårdsejer«, en betegnelse, der også kendes fra Horsens.²³⁹ Gårdsejerne blev i 1665 regnet til 7 tdr. 7½ skp. land hver, og de kunde deles, således at man kunde sælge et halvt gårdseje; ligesom i de nævnte jyske byer var gårdsejerne knyttet til gårde i byen, men det er ikke påviseligt, at der oprindelig har hørt et gårdseje til hver gård. Derimod ses det, at forbindelsen blev løsnet i det 17de århundrede, idet gårdsejerne solgtes særskilt. Ejerne af gårdsejerne, marklodsmændene eller avlsmændene, havde deres egne vedtægter, de valgte deres egen oldermand og deres egen hyrde. Rådet havde næppe andet at gøre end at sørge for, at vedtægten blev læst på rådstuen og samtykket af menige borgerskab; hertil kom, at der af hvert gårdseje skulde svares 3 sld. i årlig leje til byen.²⁴⁰

Odense frembyder et ganske andet billede, idet bymarken allerede før det 17de århundrede var reduceret, så den væsentlig bestod af Heden, som anvendtes til græsning. I henhold til den vedtægt, som rådet og menige borgere vedtog i 1634 måtte der græsse ialt 350 køer; antallet af køer, som de enkelte borgere måtte holde, stod i forhold til deres skattepligt.²⁴¹ Derimod spillede i Odense de mange »haver«, der lå i en krans uden om byens kærne, en større rolle. Der var både urtehaver, humlehaver og fiskedamme.²⁴² De tilhørte byen, og rådet lejede dem ud til borgerne, der fik havebreve på dem mod at svare årlig jordskyld til byen. I de i magistratsarkivet opbevarede beseglingsregistre nævnes de hyppigt,²⁴³ og der er fra 1643 bevaret en jordebog, som anfører dem i rækkefølge fra vest mod øst.²⁴⁴ Den forbindelse mellem gårdene i byen og andel i bymarken, der er omtalt i andre byer, er ikke påviselig for havernes vedkommende i Odense. Da jorden var byens, var betingelsen for at få en have, at vedkommende forpligtede sig til kun at afhænde den på Odense rådhus for borgmestre og råd og med deres samtykke, og kun til dem, der var borgere i byen og skattede og skyldte der.²⁴⁵ Men det var formentlig regel, at disse haver kunde arves. Da Hans Nielsen Chulénbrun 1634, under forbehold af byens retlighed, fik overdraget en humlehave, oplystes det, at den havde været forundt afdøde rådmand Hans Sommer, men da han ikke havde efterladt livsarvinger, og hans

rette arvinger var fragået arv og gæld, var haven igen fri til byen.²⁴⁶ Med visse begrænsninger var der tale om et ejendomsforhold; i det nævnte tilfælde anføres det også, at det var en have, som Hans Sommer »tilforn aatte«. ²⁴⁷ Ved formueopgørelserne på skifter opføres disse haver da også som en del af formuen, og jordebogen fra 1643 viser, hvorledes de kunde arves fra generation til generation. Jørgen Mules haver overgik til hans datter Else; Jens Mogensen Rosenvinges enke havde et stort areal ved Bjørnsløkke, som siden gik i arv til sønnen Willum Jensen, og når rådmænd Hans Pedersen havde store løkker med mange haver, hvoraf der skulde svares et af de højeste beløb – 5 mk. – i jordskyld, kan det være en arv fra svigerfaderen, borgmester Jacob Let.

Man kan ved gennemgangen af disse havers ejendomsforhold ikke undlade at bemærke, at størsteparten ejes af rådmandskredsens medlemmer, og, så vidt man kan bedømme det, er det indenfor denne atter gamle slægter, der har de betydeligste arealer. Håndværkerne havde kun få småodder, der var samlede udenfor Møllebroport syd for åen. At rådmændene på dette område søgte at benytte sig af deres stilling blev foregivet af lavene i den tidligere omtalte strid mellem Hans Nielsen Chulnbruun og Otte Knudsen Seebled i 1631.²⁴⁸

For byens økonomi som helhed havde haverne den fordel, at man i vanskelige tider kunde pantsætte dem, og såfremt man ikke var i stand til at indløse dem, blev de udlagt til panthaverne. På denne måde kom store arealer i Thomas Brodersens besiddelse efter svenskekrigene 1658–60.²⁴⁹ Foruden havelejerne havde byen ret til jordskyld af bebyggede arealer i bykærnen, som i middelalderen havde været knyttet til klostre eller andre gejstlige stiftelser. En lang række af disse jorder blev i 1685 solgt af rådet i Odense til private.²⁵⁰

Nyborg havde heller ikke nogen bymark, der i det 17de århundrede var af væsentlig betydning. Skifter fra århundredets sidste halvdel nævner, at nogle af de velstående borgere havde agre i bymarken, ret til græsning og haver, men nogen regel for fordelingen af disse rettigheder er næppe påviselig.²⁵¹ Bymarken i Assens har nok haft et betydeligt omfang,²⁵² men i 1630'erne blev en del opkøbt af Jørgen Brahe til Hvedholm,²⁵³ og af en retssag fra 1677 fremgår, at en del af byens bedste borgere havde indgået en markkontrakt om at udlægge en af markerne til en fælled, hvorved den bedste jord efter sigende blev taget fra de fattige.²⁵⁴ Striden blev bilagt, da rådet i 1682 godkendte en ny vedtægt for bymarken.²⁵⁵

Ansvarsfuldt og ofte besværligt var rådets tilsyn med skiftevesenet og umyndiges midler. Jyske lov gav i første bog nøje regler for, hvordan man skulde forholde sig med arv, og kongen var værge for alle dem, der ikke selv havde ret værge.²⁵⁶ I praksis var det i det 17de århundredes danske købstæder rådet, der i almindelighed tog sig af skiftevesenet og omsorgen for de umyndige.²⁵⁷ Gennem tilsyn med skifteforretningerne sikrede rådet, at skatter og afgifter til byen blev udredt af boet. Rådets agtpågivenhed fremgår af en

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

befaling til ringerne i Odense 1626, at de ikke måtte grave nogen grav, før de havde fået den svorne byskrivners seddel, for at borgmestre og råd kunde holde rede på registreringer og skifter.²⁵⁸ Sløseri på dette område har næppe været ualmindeligt, og rådet måtte formane de efterladende,²⁵⁹ selv om det nok har hørt til undtagelserne, når borgmester Oluf Langs enke i Assens i 1624 blev opkaldt for rådet og foreholdt at skifte, så hendes børn kunde vederfares ret. Hun havde da været enke i en halv snes år.²⁶⁰

I flere henseender danner skifterne en så væsentlig kilde for nærværende undersøgelse, at en redegørelse for gangen i skifteforretningerne er begrundet.

Registreringen af boet med tilhørende vurdering af boets enkelte dele var den grundlæggende forretning. Ved åbent brev af 1604, 6/9²⁶¹ var det bestemt, at enker ikke måtte befatte sig med noget jordegods, løsøre eller gæld »før i det ringeste to af barnets næste frænder, en på fædrene og en på mødrene side, har været over skifte med hende på børnenes vegne«, og siden havde ladet optegne, hvad der kunde være tilfalden børnene; først derefter måtte hun påtage sig værgemål for dem. Bestemmelsen blev optaget i recessen af 1615, 31/3. I forordningen af 1623, 1/7, § 2 bestemmes, at boets indgæld og udgæld, så vidt vides og findes, skal være antegnet og registreret inden 14 dage.

Alene dette tidsrum muliggjorde, at der kunde foretages indgreb i boet, før registreringen havde fundet sted, og det hører sikkert til undtagelserne, at registreringen blev foretaget en time efter dødsfaldet, som tilfældet var med Herman Hermansens bo. Han døde 1677 kl. 11, og boet blev registreret og forseglet samme nat kl. 12.²⁶⁴ Hastværket kan hænge sammen med, at enken frasagde sig arv og gæld.

I tilslutning til registreringen blev der foretaget en vurdering, og i skifterne nævnes hyppigt, at man til vurdering af fast ejendom udmeldte 4 vurderingsmænd ved retten, undertiden 8 eller 16, hvis der opstod uenighed om vurderingen.²⁶⁵ Til at vurdere regnskabsbøgerne efter Niels Mand i Assens befalede borgmestre og råd i 1626 de fire købmænd Lucas Schalle, Poul Friis, Jørgen Clausen og Laurids Hiort at påtage sig dette hverv.²⁶⁶ Indbo og løsøre vurderedes i almindelighed af 2 mænd; i store boer med meget guld og sølv kunde man udmelde flere, hvoraf den ene da gerne var en guldsmed.²⁶⁷

Det var rådets pligt at sørge for, at der blev beskikket værger for de umyndige, hvis der ikke fandtes frænder.²⁶⁸ I skifterne skelnes mellem kårne værger, som i almindelighed valgtes af enker med rådets godkendelse, samt rette, faldne værger, der tilhørte den nærmeste slægt, og endelig værger beskikkede af rådet. Maren Niels Bagers enke i Odense begærede 1614 at få værge beskikket af rådet,²⁶⁹ borgmester Otte Knudsens enke Abigael Hasebart fremsatte lignende begæring 1631,²⁷⁰ og i Nyborg bad Claus Diderichsens enke 1671 om at få Hans With beskikket som lavværge.²⁷¹ Rådets myndighed på dette område udstraktes til godkendelse af værger, selv om de pågældende var frænder. Rådet forordnede Oluf Olufsen Bager i Odense til at være værge for Margrethe

Friisdatters børn 1616, efterdi han var hendes næste slægt,²⁷² og i Assens beskikkede rådet samme år værger for Oluf Langs enke Johanne »efterdi ingen slægt her i byen er tilstede, som er vederheftendes«. ²⁷³ I 1615 tilkendegav Hans Jensen og Niels Jensen, at deres fader var afgået ved døden, og da deres broder var udenlands, begærede de, at borgmestre og råd vilde forordne en mand på hans vegne til at være over skifte. Borgmester Jacob Let blev ombudet at have tilsyn med broderens gods, »efterdi han er hans næste slægt«. ²⁷⁴ På den anden side kunde en enke kræve at blive fritaget for en værge, som Mette Friisdatter gjorde det 1617, da hun afsagde Markus Mules værgemål, fordi han havde afhændet ejendom mod hendes vilje. ²⁷⁵

I Jyske Lov krævedes, at værgerne skulde have lige så meget at hæfte med, som han tog under værgemål, ²⁷⁶ og selv om disse regler lempedes noget, skulde værgernes formueomstændigheder dog stå i et vist forhold til de umyndiges, så de ikke fristedes til at forgribe sig på betroede midler. Odense magistrats embedsbog indeholder en fortegnelse over, hvilke borgere der havde umyndiges værgemål at svare til. ²⁷⁷ Den anfører borgernes redsel samt navnene på dem, de var værger for, og de beløb, de havde i værge. Således var Jesper Hansen med 4 mk. redsel værge for to af Peder Gaas's sønner til et beløb af 1081 sld. 3 mk. 4sk., Erik Jørgensen med 8 mk. redsel var værge for to andre af Peder Gaas's sønner til samme beløb, Herman Hahne med 4 mk. redsel var værge for nogle af Erik Jørgensens børn med 4.374 dlr. 1 mk. 1 sk., og Thomas Brodersen, som var ansat til 3 mk. 4 sk. redsel, var værge for Erik Jørgensens datter; Claus Frederiksen, der var ansat til 30 sk. redsel, var værge for Knud Jacobsens datter Karen for 1084 sld. 1 mk. 9 sk.

Fortegnelsen giver et billede af borgernes indbyrdes formueforhold, og det er bemærkelsesværdigt, at alle de nævnte værger var rådmænd, en praksis, som udtrykkelig var bleven forbudt i Helsingør i 1610. ²⁷⁸ Denne lempelse hang sammen med de vanskeligheder, som rådet havde med at finde værger, der havde den fornødne formue, og det er ganske oplysende, at Peder Ibsen i 1672 forsøgte at slippe for at være værge med den motivering, at han var bleven rådmand i Nyborg »og ingen af øvrigheds middel med slig besværing bør at være betyngt«, men rådet besluttede, at han skulde beholde det på grund af den store mangel på dygtige mænd. ²⁷⁹

Navnlig efter 1660 er der eksempler på rådets bryderier med værgemålssager. I Nyborg gav det håndfaste styre, som karakteriserede byen i disse år, sig udslag i, at man påtvang borgerne værgemål. Det gjaldt navnlig det usædvanligt rige bo efter rådmand Niels Jensen. Købmand Rudolf Møller, der var en svigersøn, blev anordnet at være værge for to af hans hustrus søstre, men han besværede sig over, at det var for tungt, og Peder Ibsen blev 1672 anordnet at hjælpe ham. Han undslog sig med den begrundelse, at han ikke havde midler til at forestå værgemålet og opsagde sin borgered. Magistraten nægtede ham fritagelse, og to mænd blev befalet at levere lodden, hvormed vel menes den pågældende

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

udskrift af skiftet, i Peder Ibsens hus, men han mødte dem på gaden og sagde, at hvad enten de lagde lodden på hans bord eller ej, var den lige god, thi han annammede den ikke. De to mænd var ufortrødne og lagde den på bordet i to vidners nærværelse.²⁸⁰ Samme dag nægtede borgmester Laurids Jørgensen at være værge for mere end et af Niels Jensens børn, og man anordnede så kirkeskriveren Gregers Andersen, men han undslog sig med, at han var en fattig ung mand, der ikke ejede $\frac{1}{10}$ af værgemålet. Da også han truede med at opsig sit borgerskab og at ville søge sin lykke andetsteds til mikkelsdag, nægtede magistraten ham lovlig medfart; Gregers Andersen forlod rådet, men to mænd fik pålæg at bære lodden til Gregers Andersens Hus, og hans hustru modtog den.²⁸¹

Værgemålssager og forvaltning af umyndiges midler kunde give årsag til vidtløftige og uhyre langvarige processer. Det var tilfældet med nogle arveparter efter rådmand Mathias Diderichsens børn, Diderich, der døde 1647, Hans, der var død ca. 1644, og Jesper, der døde 1659.²⁸² Striden om arveparternes udbetaling varede helt til 1680 og måtte afsluttes for Højesteret,²⁸³ og med renter og renters rente antog beløbene en sådan størrelse, at byen dels måtte afhænde jordegods, dels påligne borgerne bidrag til arvrens betaling.²⁸⁴ Også arven efter købmanden Otte Pagendorm i Odense, der døde 1660 og efterlod sig to døtre, fremkaldte processer, der strakte sig over en snes år.²⁸⁵ År efter år kunde gå med værgemålssager, som rådet måtte tage stilling til, og det er på denne baggrund forståeligt, både at man fra borgernes side søgte at slippe for disse byrder, og at rådmændene søgte at lægge ansvaret fra sig, som det skete i Assens, hvor de to nyvalgte rådmænd Laurids Kylling og Christopher Nielsen i 1661 indstævnedes de øvrige borgmestre og rådmænd og krævede dom, om de ikke burde gøre rigtighed for gejstlighedens, kirkens, de fattiges, skolens, byens og alle andre værgemål, så Laurids Kylling og Christopher Nielsen kunde være fri for tiltale. De tiltalte erklærede, at det ikke kunde være borgmestre og råd, der skulde stå de yngre rådmænd til regnskab, og at de var pligtige til at udgive deres anpart og at svare til regnskaberne sammen med dem.²⁸⁶

En vis lempelse i rådets arbejde med værgemålssager fandt sted, da man ved forordningen af 7. april 1619²⁸⁷ bestemte, at der i købstæderne skulde være »tvende fine fornemme borgere, som temmelig er til alders og vel ved formue, hvilke skal være som overformyndere«. De skulde have tilsyn med forvaltningen af de umyndiges midler, og der gaves i forordningen nøje regler for valget af dem. Valget skulde foretages af lensmanden og rådet for fire år; der skulde være to i hver by, hvoraf den ene skiftede hvert andet år, så der altid var en gammel til at sætte en ny ind i forholdene. Til gengæld fritoges overformynderne for andre byens bestillinger. Overformynderne var da tilstede ved de skifter, hvor der fandtes umyndige, de skulde tage vare på, at værgerne opfyldte deres forpligtelser og at regnskaber blev rigtigt aflagt; i Bogense gik de endog så vidt, at de påtalte, når børn ikke blev holdt til gudsfrugt og skole.²⁸⁸

På trods af forordningens bestemmelse om valgperiodens længde, var der en stigende tendens til, at een gang valgte overformyndere fortsatte i længere åremål. Jens Madsen i Odense var overformynder fra 1667 til sin død i 1683,²⁸⁹ og Anders Bang i Assens nævnes i årene 1663–69.²⁹⁰ Overformynderne fritog rådet for en vis arbejdsbyrde, men de var undergivet rådet og foretog indstilling af værger til rådet,²⁹¹ og de fritog ikke rådet for dets ansvar.

Med hensyn til rådets direkte medvirken ved skifteforretningerne var praksis forskellig. I Odense nævnes kun rådmænd tilstede i de tilfælde, hvor arveladeren tilhørte en rådmands slægt, eller hvor en rådmand var værge. I Kerteminde var rådet altid repræsenteret ved en eller flere rådmænd, og det samme var ofte tilfældet i Middelfart.²⁹² I Nyborg kunde rådmænd tilforordnes til at overvære skifteforretningen; således blev Knud Wulf 1671 anmodet om at møde på magistratens vegne sammen med byfogeden og de to overformyndere.²⁹³

Den ændring af kirkens stilling til statsmagten, der var en frugt af reformationen, medførte at rådet i flere købstæder fik kirken i forsvar.²⁹⁴ I Odense var ved år 1600 St. Knuds kirke under lensmanden på St. Knuds kloster, St. Hans kirke under lensmanden på Odensegaard, og Vor Frue kirke hørte under rigens kansler. Derimod var Graabrødre kirke indtil 1618 sognekirke for Albani sogn; den var byens kirke, hvortil rådet havde at forordne kirkeværger, og den, hvor rådmændene fandt deres hvilested. Efter 1618 blev Albani sogn henlagt til St. Knuds kirke, der arvede Graabrødre kirkes forhold til rådet, og kun til denne havde rådet myndighed til at forordne og afskedige kirkeværger.²⁹⁵ I Nyborg havde rådet, i hvert fald efter 1660, kirken i forsvar, og kirkeværger lod deres bestalling læse på rådstuen.²⁹⁶

Kirkeværgerne skulde administrere kirkernes midler, sørge for bygningernes vedligeholdelse, oppebære de indtægter, der fremkom ved salg af stolestæder, lejersteder, ringning med klokkerne og kirkelige handlinger.²⁹⁷ Det økonomiske ansvar, der var forbundet med hvervet, gjorde det naturligt, at valget faldt på de mest formuende. Det er sjældent, at man blandt kirkeværgerne finder håndværkere; i almindelighed var det købmænd og hyppigt borgmestre og rådmænd. Selv om det var anordnet, at de skulde skifte årligt,²⁹⁸ kunde deres funktionstid strække sig over længere tidsrum. Hans Sommer nævnes i Odense 1602–17, Jens Mogensen Rosenvinge 1618–25, Frederik Ammerbach 1618–27 og Hans Ebbesen 1625–35.²⁹⁹ I Bogense var Mads Ibsen kirkeværge i hvert fald fra 1589 til sin død 1612, Niels Bang fra 1589 til 1617 og Mourids Bendixen 1628–37.³⁰⁰ Derimod synes kirkeværgernes funktionstid i Assens sjældent at have strakt sig over mere end et par år.³⁰¹

Heller ikke bestemmelsen om, at kirkeværgerne skulde aflægge årligt regnskab,³⁰² blev almindeligt overholdt, og resultatet var, at der ved regnskabsaflæggelsen i forbindelse med fratrædelse kunde fremkomme betydelige uregelmæssigheder. Da Hans Bang og Mourids Bendixen i Bogense i 1637 blev

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

fritaget for deres værgemål, skyldte de henholdsvis 871 mk. og 944 mk. på deres regnskab.³⁰³ Omvendt havde Mads Ibsen i Bogense et tilgodehavende i 1611 på 574 mk., hvorfor han og hans hustru skænkede kirken 100 rdl.³⁰⁴ Kirkeværgerne fik intet vederlag for deres besvær ud over frit lejersted i kirken, og i Nyborg littede man dem arbejdet ved at forordne en kirkeskriver, der skulde oppebære kirkens landgilde og tage bønderne i forsvar.³⁰⁵

Selv om det var kirkeværgerne, der førte regnskab over indtægterne ved salg af stolestader, var det rådet, der i samråd med sognepræsten fastsatte anordninger om stolestader, og det var rådet, der afgjorde stridigheder, som måtte opstå om pladserne i Guds hus.³⁰⁶ I Assens synes stude i kirken at have været forbundet med gårde i byen, og de repræsenterede en pengeværdi, så man kunde bortskøde dem som anden fast ejendom, et forhold der også er konstateret i Ribe,³⁰⁷ ja man kunde endog udlægge dem i gælds betaling til udenlandske købmænd.³⁰⁸ Forbindelsen mellem gård i byen og stolestade i kirken nævnes også i Kerteminde, hvor Maren sl. Niels Baggers 1613 solgte en gård med tilhørende stolestade i kirken.³⁰⁹ Derimod har jeg ikke fundet en tilsvarende forbindelse i Odense.

Salg af lejersteder i de kirker, der stod under rådets tilsyn, tilkom dels rådet, dels kirkeværgerne. Det var rådet, der 1650 solgte Thomas Brodersen et lejersted i St. Knuds kirke »i den brede gang ved den stol ved pillen han tilforn påstod«,³¹⁰ ligesom J. G. Becker 1672 købte et hvælvet begravelsessted under koret i samme kirke,³¹¹ og rådet bevilgede 1640 Hans Nielsen Chulnbrun en grav med hugne sten og mursten,³¹² og et par dage senere solgte de ham også en sten, som stod i kirken ved den dør, som gik ind til St. Knuds kloster.³¹³ Det var også rådet, der i 1666 bevilgede, at Henrik Clausens grav måtte åbnes, og hans enkes lig nedsættes der,³¹⁴ og som i Nyborg gav tilladelse, at sl. Jacob Andersen 1668 fik sin murede grav for 80 rdl., fordi han havde været rådmænd, havde betjent den latinske skole og stedt en kapital til de fattige.³¹⁵

Som kirkens forsvarer havde rådet også pligt til at overvåge menighedens forhold til kirken, som det var fastlagt i forordningerne. Formaninger om kirkegang,³¹⁶ og om brug af alterens sakramente³¹⁷ var på rådets dagsorden, og for bytinget lod man påtale, når en mand slagtede et nød under højmessen (1666),³¹⁸ kørte ved af skoven (1674)³¹⁹ eller gravede have (1674).³²⁰ Nogle assensborgere, der påskedag 1662 havde udskibet øksne til Holsten, forsvarede sig med, at det havde været brugeligt i 50 år.³²¹ En skomagervend i samme by havde nytårs-aften 1678 været i Laurids Storms hus, hvor der var en del folk, der legte jul, og der blev tappet øl til dem, og Anders Poulsen glarmester var der med sin fiol og legte for dem, som var forsamlet. Det blev påtalt, fordi det stred mod forordningen af 19. maj 1676.³²²

Med det formål at bistå øvrigheden på disse områder blev den vidtløftige forordning af 27. marts 1629 om valg af medhjælpere for præsterne i købstæderne udstedt.³²³ Efter den cd, som de skulde aflægge, var hovedmålet at

holde folk til kirkegang og et skikkeligt levned, men forordningen synes kun stedvis at være efterkommet. Præstens medhjælpere var virksomme både i Assens og Bogense. De taltale i Assens nogle rådmænd og andre borgere for at have kørt korn om søndagen, og de pågældende måtte bøde til de fattige.³²⁴ Nogle borgere, der havde været berusede i Bogense kirke i 1665, blev på medhjælpernes foranledning stævnet for rådet og dømt til gabestokken samt til at erlægge en pengebod,³²⁵ og i Assens stævnedes de 1633 en borger for rådet for samme forseelse,³²⁶ medens de samme dag taltale andre for at have høstet under prædiken.³²⁷

Medhjælperne skulde være af de gudfrygtigste og bedste, men selv om det også skulde være personer, der ikke var besværede med vidtløftige rejser og sejlads, blev de alligevel udtaget blandt rådmandskredsen. I Odense, hvor man ellers ikke mærker noget til denne institution, blev der i et rådsmøde få måneder efter forordningens udstedelse foretaget det påbudte valg i nærværelse af sognepræsterne og biskoppen. Valget faldt på borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge, rådmand og hospitalsforstander Hans Brun, Claus Christensen guldsmed samt rådmand og kirkeværge Hans Ebbesen; disse fire skulde være »vor sogneherre Jacob Sperlings medhjælpere og bistantere«,³²⁸ skønt flere af dem drev store forretninger. I Assens var borgmester Laurids Hiort medhjælper 1633, og han beklædte hvervet endnu i 1656 sammen med rådmand Jens Clausen.³²⁹ I Bogense nævnes rådmand Jens Rasmussen sammen med Søren Nielsen Griis i 1665,³³⁰ og i Nyborg forordnedes Cornelius Rasch og Poul Nielsen til medhjælpere i 1672.³³¹

Fattigvæsenet sorterede under rådet. I henhold til recessen af 1587, 27/12³³² var det pålagt borgmestre og råd sammen med deres sognepræster at udarbejde en fortegnelse over de fattige i byen, der var så vedtørfelige og skrøbelige, at de bør bede om almisse. De skulde have et tegn, der tilkendegav, at de havde tilladelse til at tigge i deres hjemby og kun der. Sådanne almissetegn med Nyborg bys våben og navn på blev uddelt 1668 til de gamle og unge, der skulde meddeles almisse ved godtfolks døre,³³³ og en lignende bevilling til en række nærmere anførte personer nævnes i samme by 1676.³³⁴ Jævnside disse tegn udstedte rådet almissebreve til mennesker, der uforskyldt var kommen i nød,³³⁵ så vedkommende kunde besøge fromme og medlidende kristne og bede om hjælp og almisse.

Denne primitive fattigforsorg var nok så meget et værn mod fremmede tiggere overløb, og der var behov for et mere organiseret fattigvæsen. I København var der 8. marts 1630 vedtaget en forordning om fattigvæsenet, som fik kgl. stadfæstelse 10. april 1631,³³⁶ og i Ribe mødtes i juli 1630 en større forsamling bestående af lensmanden, biskoppen, de i byen boende medlemmer af domkapitlet samt byens præster med borgmestre og råd og de 24 mænd; de vedtog en forordning om fattigvæsenet, hvorefter de mindler, der gaves af

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

byens kasse, samt penge fra kirkernes bøsser, beløb, som stodderekongen indsamlede, og legatrenter skulde suppleres med, hvad enhver frivilligt vilde tegne sig for.³³⁷ I Odense forsøgte man sig i samme retning, vistnok således at man først prøvede en frivillig ligning; en rådmand og en borger fik i april 1631 udmeldt to borgere i hvert sogn, der skulde opkræve de fattiges penge,³³⁸ men da en del borgere vægrede sig ved at yde, hvad de havde lovet til de fattiges underholdning, fik lensmanden i juli kgl. missive, at han skulde tilholde enhver, som havde lovet noget til de fattige, at yde det godvilligt. I modsat fald skulde bidragene kræves ved retten. Ydermere blev det tilladt, at de penge, som indsamles »i den røde pung«, og som skulde anvendes til kvæstede soldaters kur fremtidig i fredstid måtte anvendes til underholdning for hjælpeløse børn i Odense.³³⁹ Heller ikke det hjalp. En del af borgerskabet erklærede, at de beløb, som de havde lovet for det første år, var givet på betingelse af, at ingen fremtidig måtte betle for deres døre, men det var ikke sket, og iøvrigt hævdede de, at tilsagnet kun gjaldt for et år. Ikke færre end 52 borgere, for det meste håndværkere blev stævnedes for bytinget; de fleste beråbte sig på, at deres tilsagn kun gjaldt et år, andre nægtede rent ud at give mere og nogle sagde, at de vilde give de fattige ved dørene, som de kunde forsvare det for Gud og øvrigheden.³⁴⁰ Som følge af denne vægning indkaldte lensmanden 1632, 16/3 menigheden til rådhuset, hvor borgmestre og råd, gejstligheden og »24 de fornemste af borgerskabet«, som var »fuldmægtige på de andre borgeres vegne« vedtog, at der årligt skulde gives 1200 dlr. til de fattige. Beløbet skulde betales i to terminer til de fattiges forstandere »eftersom enhver deres formue og lejlighed årligen udi redsel bliver takseret.«³⁴¹ Vedtagelsen fik kgl. stadfæstelse 1632, 23/11.³⁴² Her var der altså bleven tale om en regulær fattigskat, men modstanden var ikke brudt. Sagen blev af lavenes oldermænd indanket for landsting og kongens retterting, uden at vedtagelsen blev ændret,³⁴³ og 1633, 20/11 mødtes lensmanden, biskoppen og borgmestre og råd og de vedtog sammen med »den fleste del af borgerne« en anordning for fattigvæsenets administration, som tilsikrede et bestemt antal fattige en portion, der ugentlig skulde uddeles om fredagen i St. Knuds kirke. Til gengæld blev der truffet foranstaltninger til at hindre ulovligt betleri.³⁴⁴ Selv om der også det følgende år var nogen, som vægrede sig ved at betale skatten,³⁴⁵ var der skabt et grundlag for de fattiges underhold, som bestod til 1708.³⁴⁶

De midler, der blev tilvejebragt ved tavlepenge og offerpenge fra kirkerne, blev uddelt på rådhuset et par dage før jul i henhold til lister over byens fattige; de var opført sognevis og indenfor hvert sogn var de atter delt i tre klasser i forhold til deres trang. Regnskaberne blev forhørt i borgmestres, rådmænds og sognepræsters nærværelse, og selve uddelingen til »de julefattige« foretog i almindelighed en rådmand og en af præsterne.³⁴⁷

Som helhed får man det indtryk, at fattigvæsenet har været bedre organiseret i Odense end i andre fynske byer. I Nyborg konstitueredes en fattigforstander

i 1667, og der blev udarbejdet en instruks, som krævede, at han ikke alene skulde være vederhæftig, men også »en smuk beskeden samvittigheds mand«, der sørgede for, at de rette fik almisse; han skulde varetage de syge, fattige og husarmes gavn og i givet fald påtale deres interesse også for retten. Valget gjaldt for fire år.³⁴⁸ Fattigforstanderen var altid en rådmand. Der nævnes Søren Thomsen, Poul Nielsen og Thomas Købke.³⁴⁹ Selv meget beskedne understøttelser skulde bevilges af rådet. Præsten Mogens Sørensens enke blev efterladt i så ringe tilstand, at rådet vedtog at foranstalte en offentlig indsamling,³⁵⁰ og samme problem havde man med præsten Gregers Sørensens enke Lisbeth.³⁵¹ Laurids Thuesens hustru, der var i højeste barnsnød, fik af de fattiges penge bevilget 3 sld. i 1670,³⁵² og til Lucretia Davidsdatters begravelse blev de fattiges bøsse åbnet 1667 og deraf udtaget til hjælp 2 mk.³⁵³

Fremfor andre fynske byer havde Odense også den fordel, at Graabrødre hospital lå der som en institution, der ganske vist skulde tage sig af fattige, syge og gamle mennesker fra hele Fyns stift, men på hvis styrelse borgmestre og råd i Odense dog havde en væsentlig indflydelse, idet den siden 1572 bestod af biskop, borgmestre og råd samt sognepræsterne i Odense. Styrelsen skulde ordinere to forstandere, der blev udpeget blandt de mest formuende borgere; det blev almindeligt, at i hvert fald den ene, om ikke begge, var rådmænd. Rent bortset fra den effektive støtte hospitalet ydede til den almindelige fattigforsorg, var stiftelsen en økonomisk faktor i byens liv, der kan sidestilles med lenene.³⁵⁴

Det var tidens almindelige synspunkt, at de borgere, der skattede højest, også burde have hovedindflydelsen på købstadens styre. Da man ved skatteudskrivningen fulgte den gamle regel, at »den rige hjælpe den fattige«,³⁵⁵ var det givet, at der ved skatteudskrivningen skulde finde en graduering sted i forhold til de enkeltes evner, og i samme grad som man kan begrunde, at en sådan virkelig har været udtryk for den enkelte skatteborgers økonomiske situation, vil man kunne godkende skattemandtallene som et udtryk for borgernes indbyrdes stilling i økonomisk henseende, således som samtiden har opfattet den.

Grundstammen i skattevæsenet var dels de kongelige skatter, dels de kommunale. For de kongelige skatters vedkommende var den årlige byskat konstant for de enkelte byer og fastsat i forhold til deres størrelse; de kommunale skatter blev udskrevet i det omfang byens tarv krævede det. Begge grupper kunde imidlertid suppleres med ekstraskatter til særlige formål.³⁵⁶ Det ligger udenfor opgaven at redegøre for de forskellige former for beskatning, såsom bådsmands- og bøsseskyttehold, ægtkørsel og forplejning af kgl. sendebud. Undersøgelsen sigter alene mod fordelingen af pengeydelse, således som den fik udtryk i skattemandtæl. Blandt de her behandlede fynske købstæder foreligger der fra Odense et skattemandtæl fra 1578, et fra 1607 og et sæt fra 1624–42, hvortil

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

slutter sig forskellige takseringer optaget ved særlige lejligheder.³⁵⁷ For Nyborgs vedkommende findes skattemandtallet bevarede fra tiden efter 1660,³⁵⁸ men fra de andre købstæder foreligger ikke brugbart materiale.

Den årlige ligning har ifølge M. Mackeprang oprindelig været foretaget af rådet alene,³⁵⁹ men i det 17de årh. var dette et forlængst overstået stadium. På den anden side fik det menige borgerskabs medvirken meget forskellige udtryk i de forskellige købstæder. I Ribe skulde i 1524 24 borgere være tilstede, når rådet lignede skatten, i København 1581 »nogle af menigheden«, i praksis 16. I Helsingør ønskede magistraten i 1551 selv at få hjælp af 16 mænd, og fra 1584 foretoges ligningen af magistraten og 24 borgere. Det samme var tilfældet i Nakskov, Aarhus og Vejle, medens man i Assens og Middelfart havde 16 mænd, i Skelskør 12 og i Ringkøbing 6 »lægsmænd af menigheden«.³⁶⁰ Disse traditionsbestemte forhold blev lagt i faste rammer ved købstadforordningen af 1619, som bestemte, at der hver tredje januar skulde vælges to, fire eller flere takserborgere blandt byens borgere, som havde boet der en rimelig tid og kendte forholdene. Valget skulde foretages af borgerskabet. Første søgnedag i februar skulde de ligne byens skatter med bistand af forrige års kæmnere. Borgerskabet skulde gøres bekendt med ligningen og kunde klage over den, og klagemål afgøres af lensmanden og to rådmænd, som han havde udnævnt.³⁶¹ Det viste sig, at den nye skik kun langsomt vandt frem. Ringkøbing fortsatte med at lade rådet og de 6 lægsmænd eller »lexmænd« foretage ligningen, i Ribe var det helt til 1664 rådet og de 24 mænd, og i Aalborg, Aarhus, Nakskov, Randers, Varde og Vejle hengik der også adskillige år, før man fulgte forordningen af 1619.³⁶²

På denne baggrund er det påfaldende, at rådet i Odense blev trængt tilbage på et meget tidligt tidspunkt, idet kong Hans ved brev af 10. maj 1495³⁶³ bestemte, at den årlige byskat skulde være 300 mark; byen skulde deles i 15 roder, der hver skulde udgive 20 mark; »der skal en almuesmand tilskikkes rodemester at være i hver rode og sådan skat at oppebære og udgive og gøre borgmestre, råd og menigheden regnskab på hver St. Pedersdag i fasten«. Ligningen skulde foretages af de 15 gamle rodemestre og de 15 nyvalgte sammen med borgmestre og råd, og skatten skulde sættes, som enhver havde gods og håndtering til.

Denne opdeling i 15 roder, der synes at forudsætte en vis stabilitet i byens geografiske og økonomiske struktur, blev bevaret i hvert fald til 1683, men jævnsides den deltes byen også i kvarterer, som det var almindeligt i andre danske byer. Af mandtallet fra 1672 fremgår, at man havde Vester kvarter, der i grundtaksten fra 1683 omfattede 1.–5. rode, Nørre kvarter (6.–10. rode), Over kvarter (11.–13. rode) og Neder kvarter (13.–15. rode).

Skattemandtallet fra Odense 1578³⁶⁴ opregner de 15 gamle og de 15 nye rodemestre, »som nu martini 1578 var med at sætte denne bogen skat, som nu skal udgives, og den skal oppebære og gøre regnskab for«, og listen viser,

at rodemestrene overvejende var håndværkere. Disse rodemestre opføres som regel i de bevarede skattemandtall mellem 1624 og 1640,³⁶⁵ men fra 1626 nævnes også takserborgere, hvis antal imidlertid veksler. I 1626 og 1633 nævnes 4, men martini 1633 6 og de følgende år kun 5 (1634, 1636 og 1638). Det kan ikke ses, hvor stor indflydelse rodemestrene havde efter at takserborgerne var trådt i funktion. I skattemandtallet for jan. 1633 hedder det, at 9. jan. »blev samtykt, at skatten nu ved efterskrevne middel skal sættes og udgives således«, og det skete på Odense rådhus i nærværelse af lensmanden, borgmestre og råd. Selve optagelsen af mandtallet og takseringen af de enkelte skatteborgere fandt først sted 11. og 12. jan., og endelig er der i marginen tilføjet, at »der redselen blev sat, var ikke Hans Nielsen tilstede«. Jeg slutter, at fremgangsmåden har været denne, at først har borgmestre og råd med lensmandens godkendelse fastsat, hvor stort beløb, der skulde udskrives i skat. Dernæst har takserborgere og rodemestre optaget mandtallet med forslag til hver enkelts ligning, og dette er atter bleven godkendt af borgmestre og råd. I mandtallet fra påske 1636 er noteret, at mandtal og husmønstring blev foretaget påske 1636, men taksten blev sat 3. juni. Endvidere noteres, at rode-sedlerne blev udleveret juli (datoen in blanco) og til slut, at rodemestrene skal indfordre denne skat og senest inden 8 dage levere den til skatmesteren, rådmand Thomas Brodersen.

At rodemestrene i Odense i tidens løb først og fremmest var skatteopkrævere fremgår af de retssager, der førtes mod dem for skatterestancer, som tilfældet var i 1638,³⁶⁶ og fra 1669 og 1670 har jeg noteret, at rodemestre blev udmeldt med fire i hvert kvarter for at indfordre skatten.³⁶⁷ Der siges intet om, at de skulde deltage i ligningen. Gennemgår man rodemestrenes navne synes der også at ske forskydninger i social henseende. I skattemandtallet for 1626 og for jan. 1633 er halvdelen håndværkere, halvdelen kræmmere, enkelte tilmed købmænd. I 1626 nævnes således Johan Eleken, i 1633 Henrik Clausen, men derefter får håndværkerne afgjort flertallet. Iøvrigt var forholdet det, at man udpegede nye rodemestre i hvert fald to gange om året, et forhold der har en parallel i Aarhus, hvor man endog antager, at hvert hold kun har virket et kvartal.³⁶⁸ Endelig skal anføres, at betegnelsen rodemestre i hvert fald efter 1660 blev anvendt også om de borgere, der blev udmeldt til at føre tilsyn med stenbroer og veje. Det var tilfældet i 1674 og 1678.³⁶⁹

Bestemmelsen om, at valget af takserborgerne skulde finde sted 3. jan. blev i almindelighed holdt i Odense,³⁷⁰ men lejlighedsvis opføres de først nogle uger senere i rådstuebogen.³⁷¹ I 1673 siges, at takserborgerne »af borgerskabet ere udmeldte«,³⁷² og i 1680 blev de opkaldt for rådet, hvor de vedstod deres taksering.³⁷³

Også indenfor takserborgernes rækker møder man en forskydning i social henseende. De fire takserborgere i 1626 var alle købmænd, og blandt dem var Hans Mikkelsen og Hans Ebbesen, der blev rådmænd det følgende år. Af de

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

seks, der opføres i taksationen 11.–12. jan. 1633 stod de fem blandt de højeste skatteydere, heraf tre købmænd og en læge, men martini samme år valgte man seks takserborgere, hvoraf kun to købmænd. I 1634 valgte man købmændene Johan Eleken, Mikkel Pedersen, Jørgen Friis og Henrik Clausen. I 1637 var det også de større købmænd, der var i flertal, men i 1638 kun een købmand, resten var håndværkere.³⁷⁴ Det ser ud som om man gennem skiftende flertal for den ene eller den anden gruppe søgte en vis balance. Efter 1660 fik håndværkerne så afgjort flertallet.³⁷⁵

Der er flere eksempler på, at samme mand har været takserborger to-tre gange. Købmand Johan Eleken nævnes 1634 og 1637, Mikkel Pedersen 1633, 1634 og 1638, guldsmed Laurids Gregersen 1633 og 1637, Poul Hansen 1633 og 1638, Herman Rippendall 1638 og 1642 og Frederik Gummersbach 1642, 1650 og 1651. Rent bortset fra, at disse genvalg kan udtrykke tilfredshed med de nævnte personer, kan det også vidne om vanskelighed ved at finde nogen, der havde lyst og evne til at påtage sig et hverv, som nok har kunnet give årsag til indsigelse såvel fra råd som fra borgere. Rådmænd nævnes aldrig som takserborgere i Odense, men nok adskillige, der siden blev rådmænd.

Selv om man ved valget af takserborgere har taget hensyn til de forskellige sociale grupper, måtte man dog kræve visse elementære kundskaber. I Nyborg konstaterede man i 1667, at flere af de valgte hverken kunde læse eller skrive, og en del var håndværksfolk, der vilde komme til at forsømme næring og håndværk. Med den begrundelse blev i hvert fald en af de valgte fritaget.³⁷⁶

Det er sandsynligt, at man har tilstræbt en så retfærdig ligning, som det under de givne omstændigheder var muligt, og at det resultat, man nåede til, var en målestok for de enkelte borgeres økonomiske placering, vel at mærke således som datiden opfattede den. Med skattemandtallet som grundlag kan man få et billede af, hvor mange borgere, der bar skattebyrden og skønne, om rådmandskredsen bar en så væsentlig part, at det i sig selv berettigede til en særlig indflydelse på bystyret.

Fremgangsmåden ved skatteligningen kan belyses ved eksempler fra Odense-skattemandtallene 1624–42. Antallet af husstande, der er opført, svinger mellem 743 fra påske 1640 og 849 i påsken 1638. Samtlige opførte husstande var imidlertid ikke skatteydende:

1626, januar	781	husstande, heraf	skatteydere:	668
1633, januar	755	–	–	530
1633, martini	811	–	–	623
1634, martini	785	–	–	672
1636, påske	800	–	–	579
1638, påske	849	–	–	718
1640, påske	743	–	–	616

Skatteyderne er i mandtallene delt i to grupper, af hvilke den ene er ansat til »hjelpekbat«, eller – som den kaldes martini 1634 – »kærlingskat«, og denne

er angivet i rigsdaler, ort og skilling. Den anden gruppe omfatter personer ansat til redsel, som er anført i mark og skilling. Det hedder, at det er de beløb »som redes af«.

I mandtallet for martini 1633 – udskrevet i henhold til kgl. åbent brev af 1633, 22/6³⁷⁷ – er anført, at den påbudne skat var 572 rdl.³⁷⁸, årligskatten 100 rdl. og bådsmandsskatten 585 rdl., ialt 1257 rdl. I mandtallet er kærtingskatten opført i den ene kolonne med ialt 160 rdl., som skulde betales med de beløb, der var anført ud for de enkelte skatteydere. I den anden kolonne er redselen anført og sammentalt til 173 mk. Man fradrog kærtingskatten på de 160 rdl. fra det samlede udskrivningsbeløb, og resten (1097 rdl.) fordeltes på de skatteydere, der ikke var ansat til kærtingskat, hvorved man fandt frem til, at der af hver mark, man var ansat til i redsel skulde svares 6 $\frac{1}{2}$ rdl. i skat, idet man undtog borgmestre, rådmænd, byfoged, overformynder og kæmnere fra bådsmandsskatten.

Ansættelsen til redsel og svingninger i denne ansættelse fra år til år må således udtrykke ændringer i den pågældende skatteborgers økonomiske situation i forhold til hans medborgere. Iøvrigt var svingningerne i skatteudskrivningen fra gang til gang ret betydelige. Martini 1634 krævede staten 1144 rdl.,³⁷⁹ hvortil kom 100 rdl. årligskat, men man udskrev 1492 rdl., idet det overskydende beløb »til byens nødtørft« blev brugt til at betale en del gæld med. Også martini 1635, hvor der skulde udgives 572 rdl. til staten³⁸⁰ foruden de 100 rdl. årligskat, udskrev man et højere beløb, idet man var i gæld til graveren og byens tjenere, så den samlede udskrivning blev på 735 $\frac{1}{2}$ rdl. Redselen blev beregnet til 4 $\frac{1}{2}$ rdl. 1 ort 15 $\frac{1}{2}$ sk. »ungefehr« pr. mark. Påske 1636, da man udskrev en skat, som var krævet af regeringen 23. marts 1635³⁸¹ og som var på 110 rdl., opkrævede man yderligere 250 rdl. til skibbroen, og redselen blev sat til 1 rdl. 18 sk. pr. mk. I skattemandtallet for 1638 findes ingen redegørelse for udskrivningens størrelse, men af hver marks redsel har man betalt 4 rdl. 1 $\frac{1}{2}$ ort 2 sk., og i mandtalsheftet er indstukket en seddel med udregning af de forskellige takster. Af 2 sk. svaredes 3 mk. 5 sk. og af 6 mk. svaredes 26 rdl. 1 $\frac{1}{2}$ ort.

Selv om man næppe kan finde frem til, hvordan takserborgerne har beregnet den enkelte borgers skattemark og heller ikke de enkelte borgers formuer, har man i det foreliggende materiale en målestok for formuefordelingen.³⁸² Det skal endnu tilføjes, at »kærtingskatten« også kendes fra Skelskør, hvor den omfatter små beløb, der overvejende er betalt af kvinder, ligesom i Odense. I Skelskør karakteriseres den også som skat »af dennem, som står udenfor roderne«.³⁸³

Fra de andre fynske købstæder har man kun spredte oplysninger om skatte­ligningen. I Assens tales 1614 om »de 16 mænd, som satte skatten«,³⁸⁴ men i 1623 nævnes 16 takserborgere³⁸⁵ og 1625 de 6 takserborgere, der afleverede et forseglede skatteregister over borgerskabet i byen 4. febr.³⁸⁶ I 1657 blev menige

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

borgerskab opkaldt for at udmelde takserborgere,³⁸⁷ og det skatteregister, som var udarbejdet blev 1635 forelæst og forkyndt for borgerskabet.³⁸⁸ Senere har man nedsat et særligt udvalg, idet man i 1672 udmeldte 11 borgere, der skulde foretage Assens bys takst og skattemandtæl, gennemse og approbere det,³⁸⁹ og 1677 14 borgere til at efterse og approbere taksten.³⁹⁰ Kerteminde havde 8 takserborgere; antallet nævnes 1651 og 1657,³⁹¹ og i Bogense nævnes i reglen 4 (1661, 1664, 1667, 1668, 1669, 1671, 1672),³⁹² men et par gange 5 (1656, 1666)³⁹³ og ved taksering til frøkenskat 1664 var der 6.³⁹⁴ Det ser ud til, at man 3. jan. har udmeldt takserborgere til at fastsætte de ordinære skatteudskrivninger, medens man har valgt andre til ekstraordinære skatter, som tilfældet var i 1664, 23/8 og 1656, 6/10. Valget blev i 1671 foretaget af det foregående års takserborgere sammen med det menige borgerskab³⁹⁵ og i 1667 skulde takseringen finde sted i nærværelse af forrige års kæmner, ³⁹⁶ et forhold der også nævnes i Assens 1631.³⁹⁷ I Nyborg havde man 1666 12 takserborgere,³⁹⁸ men det følgende år godkendte borgerskabet, at antallet indskrænkedes til 8, således at 4 af det forrige års takserborgere fungerede sammen med 4 nyvalgte³⁹⁹ og det hedder, at der skulde vælges to for hvert kvartal.⁴⁰⁰ Medens man i Odense arbejdede med en markredsel, havde man i Nyborg skillingsredsel, som også anvendtes i Aalborg og Viborg.⁴⁰¹ I 1669 forklares, at magistraten havde foretaget sig et ret fundament til nogen skillingsredsel udgift at oplede, fornemmelig en taksation at sætte, hvorfor man havde eksamineret borgerne om deres næring. Derefter havde magistraten med »kvartalsmændene« en redsel over den ganske bys indvånere forfattet, den blev forsejlet og underskrevet i menige borgerskabs nærværelse, lydeligt oplæst og henlagt i byens gemme.⁴⁰² I den almindelige rådstuebog er der fra 1660'erne og fremefter regelmæssigt indført mandtalslister med angivelse af taksationen.⁴⁰³ I 1669 skulde der af hver skillings redsel betales en mk.⁴⁰⁴ De ovennævnte kvartalsmænd havde at opkræve skatten, og de blev formanet, hvis de ikke fik forretningen hurtigt afsluttet.⁴⁰⁵ Lejlighedsvis betegnes de, ligesom i Ringkøbing, »lexmænd« (1670).⁴⁰⁶ I 1667 blev det pålagt de otte kvartalsborgere at opkræve skatterne, som magistraten, kæmneren og de otte takserborgere pålignede,⁴⁰⁷ og da lexsedlerne i 1670 var reviderede, blev de afleverede til stadskæmneren, der igen skulde levere dem til lexmændene; de skulde sørge for, at restancer blev betalt, evt. således at lexmændene selv blev pantede, og de kunde så søge regres hos skyldnerne.⁴⁰⁸ I et enkelt tilfælde i 1670, hvor man havde foretaget udpantning, blev det vedtaget, at panterne skulde gives stadens betjente i løn, hvorefter de måtte gøre med dem som de lystede.⁴⁰⁹ Kvartals- eller lexmændene i Nyborg havde altså samme funktion som rodemestrene i Odense efter 1619 og i Aarhus⁴¹⁰ og Aalborg.⁴¹¹

Når skatten var opkrævet i Odense, skulde den indbetales til skatmesteren. Dette siges udtrykkeligt i Odense skattemandtæl påske 1636: »At rodemestrene denne skat indfordrer og i det seneste inden 8 dage til skatmester Thomas

Brodersen leverer, såfremt han og de, dermed resterer ikke ville lide tiltale og stå til rette som vedbør.« Skatmestrene kunde være kræmmere eller købmænd (mandtal 1633, 1636), men også en håndværker som Jørgen hattemager, der nævnes i mandtallet for martini 1636. Det var skatmesteren Laurids Gaas, der 1667 tiltalte rodemestrene, at de skulde kræve skatten,⁴¹² og samme år siges, at Laurids Gaas var skatmester for to kvartaler og Søren Hansen knapmager for et kvartal.⁴¹³

Også her støder vi på en bestillingsmand, hvis virksomhed er forskellig i de forskellige købstæder; i Assens nævnes skatmesteren 1614 og 1615 som den, der oppebar skat og borgerskabspenge,⁴¹⁴ men i Ribe betegnede han pengemester og fungerede som byens hovedkasserer; han valgtes blandt de mest ansete borgere, ofte rådmændene,⁴¹⁵ og i Kolding havde man en rådmænd, der havde samme funktion som pengemesteren i Ribe.⁴¹⁶ I sjællandske og skånske købstæder var det derimod kærnerne, der modtog skatterne; det var tilfældet med Helsingør, Næstved, Skelskør og delvis Malmø.⁴¹⁷ I Nyborg var der 1673 en »kvartalsmester«, der skulde gøre afregning med kvartalsmændene.⁴¹⁸

De ovennævnte forhold vedrørende skatternes afregning antyder også den forskellige funktion, som kærnerne havde i de forskellige byer. Mackeprang har redegjort for, hvorledes kærneriet i løbet af 15.–16. årh. forvandlede fra et magistrats- til et borgerligt ombud og anført Odense som det tidligst kendte eksempel (1495) og Nyborg fulgte efter 1551.⁴¹⁹

De fleste byer fik to kærner, der fordelte arbejdet imellem sig, enten således at man fulgte en topografisk deling, eller man delte oppebørslerne efter saglige principper, evt. således at den ene kærner var underordnet den anden. Den første fordelingsmåde finder Mackeprang i Flensborg, Aalborg, Ribe, Slingerup og Odense, den anden i Ringkøbing, og den tredje i Helsingør, hvor »den lille kærner« – i hvert fald fra ca. 1620 – havde en underordnet stilling.⁴²⁰

I forordningen af 1619, 7/4 er sådan deling kun antydet.⁴²¹ Forordningen bestemte, at borgmestre og råd 2. jan. skulde udnævne en eller flere kærner blandt de fornemste borgere, til hvem forrige års kærner skulde overlevere beholdningen og gøre regnskab inden 14 dage i nærværelse af lensmanden, to af ham udpegede rådmænd og nogle borgere. Var lensmanden forhindret, skulde det ske i takserborgernes nærværelse, men lensmanden skulde ratificere regnskabet. Der var straffebestemmelser for for sent afleveret eller mangelfuldt regnskab. Hvis der ikke blev gjort regnskab for manglerne »skal forrige års kærner, om der [er] en i byen eller den nederste, om der er flere« næstfølgende år lade sig indfinde og redegøre for alt, som samme års kærner spørger om.

I dette, som i så mange andre forhold, blev forordningens bestemmelser kun delvis efterfulgt, og man fraveg kun nødtigt den ordning, der var betinget af en traditionsbunden udvikling.

De pligter og de beføjelser, som kærnerne havde, varierede fra by til by.

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

I nogle tilfælde »synes de at have haft en næsten uindskrænket rådighed over byens formue, af hvilken de på egen hånd har kunnet afholde alle udgifter«,⁴²² i andre tilfælde har deres myndighed på det økonomiske område været stærkt begrænset, og dette gælder de jyske og fynske købstæder. Det er i denne forbindelse vigtigt at bemærke, at i Aalborg og Tønder benyttede man ikke betegnelsen kæmnere, men bygmestre, der førte kæmnerregnskabet, havde opsyn med gader og veje samt med kommunens bygninger,⁴²³ hvilket svarer til forholdene i Aarhus⁴²⁴ og Ribe.⁴²⁵ At dømme efter den instruks fra ca. 1634, der blev udfærdiget for kæmnere i Odense⁴²⁶ har dette været en meget væsentlig side af deres virksomhed. De skulde sørge for at alle byens bygninger, broer og veje, dæmninger og render til vandkunsten blev holdt ved magt, at byens brønde, torve og gader blev holdt rene, at brandredskaberne såvel som byens tønder, skæpper og andre måleredskaber var i orden. Først derefter kommer de økonomiske pligter: opkrævning af græsningspenge, jordebogsafgifter, leje af slagterboderne, udbetaling af løn til stadens tjenere. Dernæst skulde de sammen med byfogeden og rodemestrene indkræve skatterestancer og anden byens visse og uvisse indkomst, »at de det udestående ikke selv i betaling ville antage og på deres afregning annamme«. En af dem skulde være tilstede hver rådhusdag, og sidst, men ikke mindst: kæmnerne skulde sidde ting sammen med byfogeden og besejle, hvad der passerede, når det ikke angik sager, som de ikke selv på byens eller egne vegne var interesserede i. Denne sidstnævnte funktion, der i praksis gjorde kæmneren til offentlig anklager i økonomiske sager, kendes også fra Aarhus⁴²⁷ og Viborg,⁴²⁸ Randers, Ringkøbing, Kolding og Ribe.⁴²⁹

En gennemgang af de odenseanske kæmnerregnskaber, som de er bevarede før 1660,⁴³⁰ bekræfter, at man også før den nævnte instruks har fulgt disse retningslinier. Regnskabet for 1618–19 nævner følgende indtægtsposter: husleje, jordleje, haveleje, penge for stormklokken, førlov, indtægt af stædepenge, græspenge og sagefald. På udgiftssiden: løn til byens tjenere, hesteleje og kaldspenge, arbejds løn, kongens folks fortæring og vognleje på byens vegne. Med ganske uvæsentlige ændringer gentages disse poster i de bevarede regnskaber. Når man på grundlag af et notat i rådstuebogen for 1611 har formodet, at man i Odense har anvendt en topografisk deling af kæmnerens område⁴³¹ kan det vel ikke bestrides, men for en senere tid kan det ikke dokumenteres. Skattemandtallet for jan. 1633 nævner som forgangne års kæmnere Frands Sørensen Skøtte og Hans Andersen grovsmed. De boede henholdsvis i 8. rode (Nørregade, St. Hans sogn) og 12. rode (Nedergade, Frue sogn) og »dette års kæmnere«, der boede i 8. og 10. rode, begge i Frue sogn. I mandtallet for 1634 Henrik Clausen i 15. rode og Jørgen Johansen hattemager i 5. rode, begge i St. Knuds sogn, og i 1637 boede begge kæmnere i 1. rode. Det er endvidere iøjnefaldende, at de to kæmnere opkrævede de samme arter af afgifter og betalte samme arter af udgifter, og delingen af beløbene var omtrent ligelig.⁴³²

I almindelighed oplyses intet om valg måden. Det hedder blot, at n. n. blev tilforordnet til kærner, og i reglen 2. jan.,⁴³³ men 1677 skete det først 2. marts⁴³⁴ og 1678 22. marts.⁴³⁵ I 1650 prøvede borgmestre og råd tillige med de 24 mænd byens fuldmægtige at tilforordne Laurids Hansen til continuerlig kærner og give ham 20 rdl. i løn samt frihed for kongelig, borgerlig og bys tyng. Laurids Hansen gjorde sin ed,⁴³⁶ men allerede 1654 vendte man tilbage til den gamle tilstand, da Laurids Hansen skyldte 196 dlr. på sit regnskab.⁴³⁷

Derimod er det muligt, at der efter 1660 er indtrådt en slags deling efter saglige principper. Kærnerregnskaberne er desværre ikke bevarede, men en kærner, der blev valgt i 1677⁴³⁸ lovede »godvilligt« at fortsætte 1678 som »anden kærner«,⁴³⁹ og i 1679 skulde den samme »forestå indtægt og udgift«. ⁴⁴⁰ En sådan deling var gennemført i Bogense, hvor der 1655 nævnes en borger, der blev beediget til »overkærners bestilling« at forrette til St. Valborgs dag 1656⁴⁴¹ og samme år omtales en underkærner.⁴⁴² Der er i Bogense yderligere den ejendommelighed, at kærnerne i hvert fald mellem 1655 og 1666 først udpeges i begyndelsen af maj, men fra 1666 fulgte man forordningen af 1619 og foretog valget omkring 2. jan.⁴⁴³ Dette foregik i menige indvåneres nærværelse,⁴⁴⁴ men da man i 1668 skulde vælge en vederhæftig overkærner, blev takserborgerne fremfordret, og de vilde ikke sige god for den foreslåede Bendix Mouridsen. Da man ikke kunde finde nogen anden, blev han alligevel forordnet, og en rådmænd skulde have inspektion med kærnerne.⁴⁴⁵ Takserborgernes medvirken nævnes også 1672,⁴⁴⁶ men hvorledes arbejdet har været fordelt mellem de to kærner, kan næppe oplyses. Jeg har noteret, at da man i 1671 ikke kunde få en underkærner, som havde hest og vogn, skulde godtfolk hjælpe.⁴⁴⁷

Også i Nyborg havde man to kærner, af hvilke den ene betegnedes stads-kærner, den anden råds-kærner, og for hver af dem blev der henholdsvis 1665 og 1667 udarbejdet instrukser, der fastsætter rammerne for deres virksomhed.⁴⁴⁸ Stadskærneren havde tilsyn med, hvad der blev ind- eller udskibet ved skibsbroen, og han skulde »efter gammel sædvane« oppebære afgift af, hvad der passerede over færgestedet. Endvidere observere, hvad sagesfald, byfred, volds-sager, lejemål og andre sager, der kunde forekomme, og sammen med byfogeden påtale, procedere og efter sagens beskaffenhed sørge for, at byen fik lige parter imod kongen. Sammen med byfogeden skulde han oppebære stads- penge af fremmede kræmmers boder »som den almindelige markedsdag bygges her på torvet årlig Vor Frue dag visitationes«. På Galli markeds dag skulde han sammen med byskriveren opkræve stads-penge, der straks skulde leveres til yngste rådmænd. Han opkrævede byens visse indkomster, såsom jordskyld og $\frac{1}{5}$ af huslejen af udenbys mænds ejendom i byen. Med stadens almindelige bygninger, såsom rådhus, byting, skibbro, veje og med brandredskaber skulde han føre tilsyn, ligesom han havde tilsyn med byens enemærker og hegn; han skulde opkræve grænsingspenge af dem, som ikke var berettiget til jord i

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

marken, og endelig skulde han een gang om ugen indfinde sig på rådstuen. Stort set er det de samme opgaver, som var tillagt kærnerne i Odense.

Rådskærneren i Nyborg, der var yngste rådmænd, havde en række tilsyns- pligter. Han skulde tiltale dem, der bespottede Guds hellige ord samt dets be- tjente og øvrigheden; tage vare på, at byens privilegier ikke blev krænkede, sørge for, at usømmelige mennesker holdtes borte fra byen, våge over, at de kongelige forordninger vedr. lig- og jordefærd, bryllupper og begravelser blev respekterede, have tilsyn med varetakster og vinkældre, ulovlige måle- og veje- redskaber, kort sagt en hel række af de opgaver, der påhvilede rådet. Hans hverv var delvis en parallel til det, som rådskærneren havde i Helsingør.⁴⁴⁹

I forhold til stadskærneren indtog han en overordnet stilling, idet han skulde sørge for, at stadskærneren rejste tiltale på byens vegne og gjorde rigtigt regnskab 8 dage før St. Pedersdag. Rådskærneren skulde først afslutte sit regnskab 6. oktober. I 1667 krævede rådet, at stadskærneren skulde indlevere sit regnskab til rådskærneren, der sammen med byskriveren skulde efterse og beregne det. De skulde forsyne det med påtegning til videre resolution.⁴⁵⁰ I 1676 indskærpes rådskærnerens tilsyn med vægt og mål,⁴⁵¹ og lejlighedsvis pålægges det ham at have opsigt med byens skove og med hegn i byens kø- marker,⁴⁵² selv om disse funktioner ellers var tillagt stadskærneren.

Delingen af kærnervirksomheden i Nyborg var vistnok speciel for denne by i sammenligning med andre fynske købstæder, og når man i Kerteminde så sent som 1619 finder en rådmænd som kærner, er det formentlig et levn fra gammel tid, som ikke blev videreført. De mange opgaver, der var pålagt kærnerne, bevirkede, at det var et lidet eftertragtet hverv. Vel var det et bor- gerligt ombud, men der var mulighed for at frikøbe sig. Dette er kendt fra Aalborg,⁴⁵⁴ og fra Odense foreligger talrige eksempler på samme praksis. Odense kærnerregnskab 1604 har en fortegnelse over 9 borgere, der sammen- lagt betalte 137 dlr., og Odense rådstuebog 1651, 16/5 nævner 7 borgere. Taksterne varierede og har åbenbart stået i forhold til de pågældendes økono- miske stilling. I kærnerregnskabet for 1646–49, hvor den samlede betaling for fritagelse androg 438 rdl. 4 mk. er tolderen Jørgen Hahne opført med 50 sld., medens en anden borger kun skulde betale 6 sld. I 1672 fik kærneren 25 rdl. hos hver af tre købmænd, og dem brugte han til at betale byskriverens løn med.

Man kunde dog blive fritaget uden at betale, når den pågældendes hånd- tering påviseligt vilde lide skade. Kopsætterten Ditlev Pedersen i Odense slap fri, fordi han skulde rejse i landet.⁴⁵⁶ Derimod måtte farveren Christian Bahnsen i Assens føre en hård kamp med borgmestre og råd, som havde ordineret ham til kærner 2. jan. 1672. Han modsatte sig det og fik medhold hos lensmanden med den motivering, at han var tysker og ukyndig i lands lov og ret og iøvrigt fri for borgerlig tyngde.⁴⁵⁷ Bystyret vilde ikke bøje sig; det gjorde gældende, at Bahnsen havde boet i Assens i langsommelig tid og nu var en af de bedste og fornemste borgere; han kunde både læse og skrive og var dansk mægtig.

Vilde han endelig ikke forsømme sit håndværk, kunde han leje en anden til kærneriet.⁴⁵⁸ Ikke desto mindre blev han fritaget ved landstingsdom som en fremmed, udlændisk mand, der ikke kunde bestride hvervet.⁴⁵⁹ I betragtning af, at Christian Bahnsen havde fået borgerskab allerede i 1663, da han indvandrede fra Husum,⁴⁶⁰ virker det inkonsekvent, at Peter Hoppensach, der var indvandret fra Lübeck til Kerteminde omkring 1655 og havde etableret sig som købmand, fik ordre til at påtage sig kærneriet i 1661 med den begrundelse, at »efterdi han nu er i Danmark, da bør han sig efter vores danske lov at regulere«. ⁴⁶¹

Forordningen af 1619 krævede, at kærneren skulde vælges blandt de fornemste borgere, og det er i denne forbindelse af vigtighed at se, hvorledes dette krav blev efterkommet. I Odense var virkeligheden den, at adskillige kærnerer var håndværkere. Vi finder Gregers Gregersen guldsmed som kærner 1628–29,⁴⁶² Hans Andersen grovsmed 1631–32,⁴⁶³ Mads Hansen grovsmed 1632–33,⁴⁶⁴ bøsse-maker Isach Lampe og Christen kandestøber begge 1640,⁴⁶⁵ Gregorius bogbinder 1677⁴⁶⁶ og Hans Jensen bogbinder 1679,⁴⁶⁷ men flertallet var utvetydigt købmænd og kræmmere, og blandt disse møder man atter adskillige, der siden blev rådmænd. Således var Hans Pedersen kærner 1623–24,⁴⁶⁸ Hans Ebbesen 1625–26⁴⁶⁹ og Jørgen Mortensen 1626–27.⁴⁷⁰ Hans Nielsen Chulnbrun skulde have været kærner 1627, men han skaffede sig hurtigt en stedfortræder, selv om han skulde indestå for eventuelle mangler.⁴⁷¹ Endvidere nævnes Mathias Diderichsen 1630,⁴⁷² Henrik Clausen 1633,⁴⁷³ Knud Jacobsen og Erik Nielsen 1642–43.⁴⁷⁴ Alle disse blev senere rådmænd, men det er et gennemgående træk, at flertallet var tilflyttere uden slægtskabsforbindelse med indfødte rådsmedlemmer. Kærneriet var for disse en tillidspost, der gav dem kendskab til byens forhold og en saglig viden, der var med til at underbygge deres stilling i bysamfundet. Det kan endvidere noteres, at de nævnte eksempler på kærnerer, der senere blev rådmænd, alle stammer fra før 1660. Tilsvarende eksempler kendes ikke fra den følgende tid. Afstanden mellem rådet og kærnerne synes øget.

Rådet havde som rådstueret dømmende myndighed. Rådstuerettens sammensætning og kompetence var forskellig i de forskellige byer, og forholdet mellem rådstueret og byting er ikke klarlagt. Forudsætningen for, at dette kan gøres, er tilstedeværelsen af samtidige rådstue- og bytingsbøger, der kan gøres til genstand for en detailundersøgelse. Før 1660 er et sådant materiale kun tilstede i få købstæder, og fra det fynske område kun fra Odense. På dette grundlag har jeg andetsteds foretaget en undersøgelse af dette spørgsmål, hvortil henvises.⁴⁷⁵

Her skal kun peges på, at der er en forskel mellem Jyske Lovs område og Østdanmark, som først og fremmest karakteriseres ved, at i Østdanmark var byfogeden med til at dømme i rådstueretten, medens han i Vestdanmark var

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

udelukket fra denne ret. Yderligere skiftede rådstuerettens beføjelser. I løbet af det 16de århundrede havde denne domstol fået en stilling som overret i forhold til bytinget, således at rådstuerettens domme kunde indstævnes direkte til kongens retterting, som landstingets domme kunde det. Denne »landstingsret« blev reduceret i 1586, så kun København, Malmø og Ribe bevarede den, men i løbet af det 17de århundrede genvandt en række byers rådstueretter den gamle stilling. Odense fik landstingsret 1649 som belønning for sin holdning under sidste fejde,⁴⁷⁶ og efter enevældens indførelse blev den yderligere tildelt Aalborg, Viborg og Aarhus 1661, Nakskov 1662, Nyborg og Korsør 1664, og Fredericia 1665, en begunstiggelse, der er bleven opfattet som udtryk for regeringens ønske om at styrke rådernes og borgerstandens magt og anseelse.⁴⁷⁷ Selve de to domstoles sammensætning og procesformer forblev imidlertid meget forskellige og hver især traditionsbundne og upåvirkede af de nævnte forskydninger.

På bytinget beklædtes dommersædet af byfogeden, der var kongens repræsentant. Ved sin side havde han som beseglingsmænd eller sigillatores to mænd af borgerskabet, af hvilke den ene endnu i det 16de århundrede kunde være en rådmand, men i det 17de århundrede var det almindeligvis en af byens kæmner. Kun i Kerteminde nævnes en rådmand på bytinget endnu i 1620–22.⁴⁷⁸ Videre havde man på bytinget 8 tingsvidnemænd, testantes eller de otte mænd.

Som et vigtigt kendetegn på forskellen mellem rådstueret og byting må for det fynske område understreges, at man bevarer bytingets faste regler for kald og varsel, og at de komplicerede fordelings- og æskningsprocesser alene var knyttede til bytinget, som sandemændsinstitutionen var det.

Medens byfogeden var dommer på bytinget, optrådte borgmestre og råd i fællesskab som dømmende myndighed, når de fungerede som rådstueret. Fordelingen af sager mellem de to domstole kan stort set karakteriseres således, at rådstueretten havde domsmyndighed i de samme forhold, som dækkedes af rådets administrative virksomhed. Det gjaldt byens næringsvæsen, orden og politi, spørgsmål om borgerret, skiftesager, umyndiges værgemål og injuriersager. Rådet behandlede endvidere visse gældssager, men ved forordningerne af 10. dec. 1621 om rigens ret og dele,⁴⁷⁹ forordn. af jan. 1623 om birkeretten⁴⁸⁰ og forordn. af 1. juli 1623 om gældssager⁴⁸¹ blev en række sager, der før havde været påkendt af rådstueretten overflyttet til bytinget. Den svækkelse af rådets kompetence, der fik udtryk i disse bestemmelser, blev imidlertid opvejet i de tilfælde, hvor rådet fik landstingsret og blev appelinstant for bytinget.

Selve valget af byfoged foregik efter forskellige regler i de forskellige byer. Mackeprang har påvist, at det kun var få, der blev udnævnt af kongen direkte; i de fleste tilfælde var det lensmanden, der havde besættelsesretten.⁴⁸² I Helsingør kendes fra 16de århundrede eksempler på, at magistraten valgte byfogeden, som derefter aflagde ed til kongens repræsentant,⁴⁸³ men fra det fynske område kender jeg intet eksempel på magistratens deltagelse i valget. I Odense

nævnes 1572, at en byfoged var afskediget på grund af uduelighed og en anden tilskikkes »som dertil tilforn var tilnævnt«. ⁴⁸⁴ I 1611 fik lensmanden Corfitz Ulfeldt kongebrev, at da byfogeden, som tillige var tolder i Odense, var død, skulde han straks indsætte en dygtig og vederhæftig borger til byfoged, ⁴⁸⁵ og 1603 krævede kongen en byfoged afsat, fordi han ikke kunde læse og skrive. ⁴⁸⁶ Da der i 1631 gentagne gange skulde beskikkes en sættemdommer på Odense byting, skete det »efter skriftlig commis af lensmanden«. ⁴⁸⁷ Efter 1660 nævnes jævnligt, at byfogeden lod sit kgl. bestallingsbrev læse for rådstuen, således i Odense 1667 og 1672, ⁴⁸⁸ i Nyborg 1666 ⁴⁸⁹ og i Bogense 1670. ⁴⁹⁰

I Nyborg, hvor byfogeden jævnligt optræder som offentlig anklager efter 1660, nævnes 1665, at det var rådet eller en af borgmestrene, der udpegede en sættemdommer, ⁴⁹¹ man har endog et eksempel på, at en rådmand blev sættemdommer i 1664. ⁴⁹² Da man i 1674 havde en byfoged, der ikke var edsvoren, begærede en af parterne at få ham udskikket »da vi fattige mænd befrygte os for, at han skulde befordre og føje vores vederparter efter deres begæring mere end os, begæres at de vil beskikke en anden dommer i den sag.« ⁴⁹³

At byfogeden indtog en underordnet stilling i forhold til rådet fremgår af den instruks, som var givet for hans forretninger i Odense. Den er udateret, men sandsynligvis fra 1640'erne og står muligt i forbindelse med rådets generhvervede landstingsret. ⁴⁹⁴ Det indskræpes, at han skal møde på rådhuset hver rådhusdag, indskaffe skatter ved penge eller nam, registrere boer efter afdøde, som ikke har arvinger på stedet, sørge for at mandater om fæstensøl, begravelser m. v. og takster såvel som mål og vægt overholdes m. m., altså bistå rådet på en lang række områder. Allerede 1631 pålagde rådet ham inspektion af broer og gader, ⁴⁹⁵ og også dette er indført i den omtalte instruks. I Nyborg fremgår hans underordnede stilling af en formaning i 1664, hvor borgmesteren påtalte, at han ikke holdt ordentligt ting og ikke inddrog bøder med tilstrækkelig kraft. ⁴⁹⁶

Bytingets underordnede stilling i forhold til rådet har givet baggrund for den opfattelse, at byfogeden socialt stod på et lavere trin end rådmændene. Mackeprang mener, at forskydningen ikke har været uden betydning for byfogedens sociale stilling, ⁴⁹⁷ og dette siges endnu stærkere om forholdene i Aalborg, ⁴⁹⁸ medens man i Aarhus finder, at byfogederne var af samme rang og stand som borgmestre og rådmænd. ⁴⁹⁹

Det må nu understreges, at der ikke var påviselig forskel på de krav, man stillede til en rådmand eller en byfoged. Byfogedernes kvalifikationer byggede på praktiske erfaringer; de havde været skrivere eller fogeder på landet eller været købmandstjenere og købmænd i byerne. Laurids Nielsen, der var byfoged i Odense 1631–40, havde i sin ungdom været foged på Damsbo og Odensegaard, ⁵⁰⁰ Johan Sørensen Rytter i Odense havde beklædt fogedstillinger på Gerskov og Odensegaard, ⁵⁰¹ og Erik Nielsen havde været foged på Gerskov, ⁵⁰² Lambert Jensen i Nyborg havde tjent adel og købmænd og sejlet på Norge og

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

Tyskland,⁵⁰³ Peder Nielsen Arendrup havde været skriver på Nyborg slot,⁵⁰⁴ og Hans Bertelsen, en søn af rådmand Bertel Hansen i Nyborg, havde været forpagter.⁵⁰⁵ I Assens havde Jørgen Mand, søn af rådmand og borgmester Niels Mand, været foged på Hagenskov,⁵⁰⁶ ligesom Isach Mouridsen.⁵⁰⁷ Hans Andersen havde været i Torben Gabrielsen Akeleyes tjeneste,⁵⁰⁸ og Peder Mortensen havde tjent Jørgen Brahe.⁵⁰⁹ I Kerteminde havde Niels Hansen været skriver på Lundsgaard,⁵¹⁰ og Hans Lauridsen foged på Eskebjerg.⁵¹¹

Adskillige havde drevet købmandshandel, før de blev byfogeder, og de fortsatte dermed efter deres udnævnelse. Det gælder i hvert fald om tiden før 1660. Jens Anskaris, der nævnes som købmand i århundredets begyndelse, blev byfoged i Odense 1611, men fortsatte sin handel, og da han mente sig berettiget til fritagelse for skat, afæskede borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge ham 1625 kgl. benådningsbrev, eftersom han brugte borgerlig næring. Jens Anskaris svarede, at det ikke vilde kunne bevises, at nogen af hans formænd i mange år havde udgivet nogen årlig skat. Han mente, at han skattede højt nok ved at sidde i denne besværlige bestilling.⁵¹² Erik Nielsen, der var byfoged 1642–1660, havde ved siden af byfogedbestillingen en vis landhandel,⁵¹³ men pligten til at være til rådighed for retten har ganske naturligt sat en grænse for denne handels omfang. Efter 1660 er der ikke påviselige eksempler på, at byfogeder i Odense forenede handel med deres embede. Det var ikke tilfældet med Antonius Ottesen Seebled⁵¹⁴ og om Willum Jensen Rosenvinge gælder, at han formentlig havde sådanne indtægter af sine ejendomme, at han har kunnet klare sig med disse i forbindelse med byfogedlønnen.⁵¹⁵

Også i Nyborg er der eksempler på, at byfogeden drev handel. Thomas Brun, der fungerede 1606–1626, havde bl. a. leverancer til lenet,⁵¹⁶ og Lambert Jensen fortsatte sin forretning også efter at han var bleven byfoged 1626;⁵¹⁷ det samme var tilfældet med Peder Nielsen Arendrup, som blev byfoged 1636.⁵¹⁸ Søren Sørensen, der blev byfoged 1666, var svigersøn af mølleren i Nyborg og blev selv møllejer.⁵¹⁹

Det var rimeligt, at de afsavn, som byfogedens embede medførte, blev erstattet med en aflønning; med hensyn til dennes størrelse havde regeringen en vis indflydelse. I Odense bestod lønnen af et fast beløb, der i 1607–08 var 30 dlr. samt 6 alen engelst til 6 dlr.,⁵²⁰ i 1660–61 nævnes 40 kurantdaler og en hofklædning til 6 kurantdaler.⁵²¹ Til den faste løn kom en vis part af sagesfaldet. Laurids Paaske i Odense fik 1577 tillagt $\frac{1}{10}$ af sagesfaldet,⁵²² og det blev i 1638 forhøjet til $\frac{1}{4}$.⁵²³ Men i realiteten var det beskedne beløb. Andelen i sagesfaldet i Odense udgjorde 1660–61 kun 6 rdl. 1 mk. 10 sk.⁵²⁴ Også byfogeden i Middelfart fik tillagt $\frac{1}{10}$ af sagesfaldet 1578,⁵²⁵ og yderligere fik han ret til at oppebære småtold af det fremmede gods, der blev ført gennem byen, og 10 pd. byg, der blev svaret af Middelfart bys mark, mod at betale kronen 1 gl. dlr. pr. td.⁵²⁶ Byfogeden i Kerteminde, som aldeles ikke havde haft noget for sin besværing, fik 1608 tilladelse til også at være tinghører på

Hindsholm og nyde den dermed følgende rente.⁵²⁷ Byfogeden i Bogense blev fritaget for skat og al anden bys tyngde, og da han havde berettet, at der til Bogense lå noget jord, som var forundt borgerskabet i Bogense, begærede han at få noget af denne for hans bestillings besvær 1641.⁵²⁸ Også i Assens fik byfogeden tillagt et stykke jord for sin bestilling, men han skulde til gengæld tage imod kongen og hans folk, når de rejste gennem byen.⁵²⁹

Det er et spørgsmål, om ikke byfogedens vigtigste indtægt har bestået i gebyrer for udfærdigelse af retslige dokumenter. I henhold til kgl. maj. forordning blev der 1649, 6/11, af borgmestre og råd og med lensmandens godkendelse fastsat en »Taxt om Breff Penge«,⁵³⁰ og de beløb, der i skifteforretningerne nævnes som byfogedens gebyr, stod ganske vist i forhold til boets midler, men kunde være ganske anselige. Skiftet efter Peder Jacobsen i Odense nævner således et beløb på 12 sld.⁵³¹ En af deltagerne i en proces i Nyborg 1672 vilde ganske vist bestride byfogedens ret til at få beseglingspenge, men et af vidnerne forklarede, at han i 24 år havde givet beseglingspenge, et andet, at han havde betalt gebyr i 14 år, og et tredie, at skikken havde været praktiseret i 20 år; de pågældende havde ikke kunnet få breve uden at betale beseglingspenge.⁵³² Det er naturligvis ganske umuligt at afgøre, hvor store beløb byfogeden har fået ad den vej, men når man betænker det store antal domme, der blev fældet, kan det ikke have været helt dårligt.

Selv om byfogeden var en lønnet retsbetjent, og selv om hans ting var underordnet rådet, betød det ikke, at byfogeden blev betragtet som en socialt lavere stående person. Dette fremgår dels af de ikke få tilfælde, hvor byfogeder senere blev rådmænd, dels af den omstændighed, at de fleste byfogeder gennem slægtskab var tilknyttede rådmandskredsen – et forhold, som vi siden skal komme tilbage til.

Jeg skal endnu tilføje, at selv om byfogedens uddannelse og juridiske viden byggede på erfaringer, var disse sådan beskaffen, at det ofte kunde være vanskeligt at finde sættemommere, når sådant var påkrævet. I Assens gik Henrik Gregersen i 1617 så vidt, at han opsagde sit borgerskab, da borgmestre og råd havde befalet ham at være sættemommer,⁵³³ og Jens Grot i samme by undskyldte sig i 1664 med, at han skulde af by og var ukyndig i de forretninger,⁵³⁴ medens Rasmus Fogel 1663 med god samvittighed kunde sige, at han ikke forstod en tøddel i lovbogen, for han havde tjent i en krambod fra ungdommen og været vant til købmandskab. Forøvrigt tjente det yderligere til hans undskyldning, at han den dag, hvor han skulde fungere, var kommen hjem efter at der var ringet til tinget, og han var ved at gøre afregning med en købmand, og hvervet som sættemommer gav ham »rædsel og frygt«.⁵³⁵

Var byfogedens sociale stilling ikke forskellig fra rådmændenes, var tingets placering dog så ringe, at ingen rådmænd og knap nok medlemmer af samme sociale lag som rådmandskredsen lod sig bruge til udøvelse af bytingets forskellige funktioner. Stokkemænd og sandemænd blev så godt som udelukkende

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

udpeget blandt håndværkere og småhandlende. Tendensen viste sig allerede i det 16de årh., hvor et par af Odenses førende købmænd i 1553 blev fritaget for at gøre sandemændstog og ranstog, fordi de var købmænd og drev handel i Holland og andetsteds udenfor riget,⁵³⁶ og så sent som i 1672 nægtede købmanden Johan Hansen i Odense at være sandemændenes formand med den motivering, at han lå på rejse til Norge, og han anførte yderligere, at han var en af de højeste skatteydere;⁵³⁷ funktioner af denne art lå under rådmandskredsens horisont.

I social henseende stod byskriveren på samme trin som byfogeden. Han var ansat af magistraten, og han fungerede som skriver både ved rådstueret og byting, og som øvrighedens sekretær skulde han indregistrere alle breve »der udgives for borgmester og råd« samt føre register over stadens del af sagsfaldet.⁵³⁸

Der krævedes naturligtvis af skriveren, at han besad en vis boglig færdighed, og i småbyer, hvor emnerne var færre, har man åbenbart ladet sig friste til at bruge skolemesteren eller hørerne, thi i 1561 forbød et kongebrev en sådan praksis i Assens, Faaborg, Middelfart og Kerteminde.⁵³⁹ Det er rigtigt, når Mackeprang formoder, at byskriverne ofte blev rekrutterede fra lensmandens skrivere,⁵⁴⁰ men det behøvede ikke at være fra den nærmeste lensmands skriverstue; adskillige havde været fogeder på godser. Eiler Nielsen i Assens, der var byskriver 1637, var en præstesøn fra Sønderby, som havde været foged på Hvidkilde,⁵⁴¹ og Oluf Svendsen, der 27. april 1655 i nærværelse af borgmester og råd blev tilforordnet at være rådstue- og byskriver i Bogense, havde tjent hos Gunde Rosenkrantz til Vindinge.⁵⁴² Niels Mikkelsen, der døde 1656 som byskriver i Nyborg, havde været slotsfoged i samme by,⁵⁴³ og i Odense var Henrik Jørgensen Rosenvinge, der var søn af borgmester Jørgen Mogensen Rosenvinge, skriver på Dueholm kloster, før han 1642 blev byskriver i Odense.⁵⁴⁴

Ved sin tiltrædelse skulde byskriveren aflægge ed til kongen og byen;⁵⁴⁵ Hans Hansen i Assens blev 1626 tiltalt for at have skrevet tingbogen hjemme og raderet i den, og derved forbrudt sig mod sin byskriver-ed.⁵⁴⁶

Lønnen varierede i de forskellige byer og til forskellige tider. Mackeprang formoder, at han altid havde fri bolig eller huslejegodtgørelse;⁵⁴⁷ på dette har jeg dog kun fundet et eksempel, idet der i Nyborg 1665 blev taget syn på byskriverens residens.⁵⁴⁸ Der blev ydet ham en årsløn. I Odense kærnerregnskab 1624–25 opføres lønnen til stadstjenerne med 32 rdl. 3 sk., heraf fik byskriver Jacob Nielsen kun 9 mk. 3 sk.,⁵⁴⁹ men i Nyborg fik skriveren 1666 50 sld. samt 8 rdl. til blæk og papir.⁵⁵⁰ Hertil kom de salærer, der tilkom ham for at skrive skøder, borgerskabsbreve og andre dokumenter; ved forordning af 1649, 9/9⁵⁵¹ blev taksterne fastsat, og hertil kom gebyrer for at skrive skiftebreve, som nok har været en væsentlig del af indtægten. På skiftet efter

Hans Nielsen Chulenbrun i Odense 1651 betales 50 rdl. til byskriveren,⁵⁵² og samme beløb er opført på skiftet efter Henrik Therkelsens hustru 1650,⁵⁵³ men skiftet efter Anne Willumsdatter 1652 kostede ikke mindre end 140 rdl. i skriverløb.⁵⁵⁴ Det nævnes også, at en by- og rådstueskriver kunde være skriver ved herredsting. Mads Hansen i Nyborg var byskriver samt skriver for Vinding, Bjerge og Aasum herreder, så man forstår en bemærkning i tingbogen for Nyborg 1666, at da herredstinget holdtes samme dag, kunde byskriveren på grund af dets vidtløftighed ikke komme tilstede, men en anden borger måtte varetage forretningen.⁵⁵⁵

Alt i alt har byskriverembedet, ligesom byfogedembedet, været så vel aflønnet og af en sådan anseelse, at indehaveren kunde placere sig i det bedre borgerskab og knytte sig til det ved ægteskab. Henrik Johansen Riber, der var byskriver i Odense mellem 1641 og 1643, blev gift med købmanden Henrik Johansen vintappers enke,⁵⁵⁶ og borgmestersønnen Henrik Jørgensen Rosenvinge ægtede rådmand Hans Ebbesens datter.⁵⁵⁷ I Assens blev byskriver Hans Lauridsen gift med Birgitte Bang, en datter af borgmester Niels Bang,⁵⁵⁸ og i Bogense blev Oluf Svendsen gift med en datter af borgmester Jens Madsen.⁵⁵⁹ Det må også opfattes som en målestok for den sociale position, at byskriveren og byfogeden efter stolestadeordningen for St. Knuds kirke i 1634 blev placeret umiddelbart efter rådmændene og lensmanden i St. Knuds kloster, og samme rangfølge var bevaret i 1671.⁵⁶⁰ Fra Helsingør kendes eksempler på, at en byskriver tillige kunde være rådmand,⁵⁶¹ og dette kan suppleres med et tilfælde fra Bogense 1629, hvor Anders Jespersen nævnes som byskriver og rådmand.⁵⁶² I flere tilfælde blev en byskriver rådmand efter at have opgivet sit byskriverembede. Henrik Jørgensen Rosenvinge blev rådmand i Odense 1666,⁵⁶³ og i Bogense endte byskriverne Jacob Hansen Mynter, Anders Jespersen og Oluf Svendsen også som rådmænd.⁵⁶⁴

I almindelighed var byskriverembedet dog en slutstilling. Eiler Nielsen i Assens var byskriver i hvert fald fra 1637 til sin død ca. 1661.⁵⁶⁵ Mogens Johansen i Kerteminde⁵⁶⁶ og Mads Hansen i Nyborg⁵⁶⁷ døde i deres embede, og det samme var tilfældet med Bertram Pedersen, der døde i Odense 1604,⁵⁶⁸ samt Jacob Nielsen, død ca. 1626.⁵⁶⁹ Derimod fungerede Henrik Therkelsen i Odense kun fra 1627 til 1635, da han opgav embedet og blev købmand. Som sådan blev han hurtigt forstander for Gråbrødre hospital, oldermænd for købmandslavet og kirkeværge for St. Knud, men da hans første hustru døde 1648, og han derefter giftede sig med enken efter forpagteren på Stubdrup, blev han selv forpagter på denne gård.⁵⁷⁰ Også hans efterfølger Jens Olufsen tog sin afsked (1641) og ernærede sig derefter ved handel.⁵⁷¹

Denne oversigt over rådets funktioner skal dels vise, hvilket ansvar og pligter der var forbundet med rådmanshvervet, men skal samtidig dokumentere, at det i sin fulde udstrækning har været særdeles tidkrævende. Rådets

II. Rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter

embedsmænd havde efter alt at dømme en rimelig indtægt, men rådmændenes økonomi var baseret på deres borgerlige næring, og det vil navnlig sige købmandskab.

Spørgsmålet om rådets indtægter har været gjort til genstand for undersøgelse,⁵⁷² og som indtægtskilder nævnes embedsjord, fiskeret, retten til at drive vinkælder, cise af vin og tysk øl til udskænkning, vejerpenge, borgerskabspenge, seglpenge, fritagelse for byskat og retten til visse korntiender. Mackeprang har beregnet, at rådet i Malmø 1580 havde en indtægt på 2329 mk., i Helsingør 1611 834½ rdl.; en rådmanspart af disse indtægter kunde i Malmø svinge mellem 220 dlr. i 1580 og 22 dlr. i 1620–21.⁵⁷³

Aflønningen har været meget forskellig i de forskellige købstæder. I Odense var bymarken udlagt til græsning, og der nævnes ikke nogen begunstigelse af rådets medlemmer; derimod var der i Bogense nogle særjorder, som var tillagt borgmesterembedet,⁵⁷⁴ og i Assens tales om borgmesteragrene;⁵⁷⁵ borgmestre og råd i Kerteminde fik ved kongebrev 1558 tillagt Gedeskov og Gedeskovs eng, hvoraf de årligt skulde svare Nyborg len en halv tønne smør.⁵⁷⁶ Kontante beløb kendes fra Odense, hvor man havde den praksis, at jordskyldspenget gik i byens kasse, men »havepenge«, der formentlig er identisk med de beløb, som blev betalt, når en mand lejede en af byens haver, gik i rådets kasse. Rådet fik yderligere borgerskabspenge og indtægt ved forpagtning af vinkældereren. Sammenlagt udgjorde disse indtægter i 1635 150 dlr. 2 mk., i 1636 142 dlr. 2½ mk. 2 sk.⁵⁷⁷ Beløbene fordeltes her, som andre steder,⁵⁷⁸ på den måde, at en borgmester fik dobbelt så meget som en rådmand. I 1635 blev det 25 sld. til hver borgmester og 12 sld. 1 mk. 14½ sk. til hver rådmand, i 1636 henholdsvis 28 dlr. 2½ mk. og 14 dlr. 1 mk. 4 sk. Pengene blev udbetalt til juleaften. Fra de andre fynske byer er ikke bevaret tilsvarende regnskaber over kontante indtægter, men i Nyborg fik borgmestre og råd »for deres bestillings besværing og nærings forsømmelse« i 1664 tillagt af hver sletdalers værdi, som blev ind- eller udskibet, en halv skilling til accise, af hver fremmed vogn med tvende heste 4 sk., og af hver ledig hest, hoppe eller ko, som ind- eller udskibedes, 2 sk., og af disse beløb måtte borgmestre og råd beholde halvdelen.⁵⁷⁹ Endvidere nævnes gratialer i form af brændsel. Præsidenten i Nyborg fik 1670 til sin ildebrands fornødenhed to bøge i byens skove, rådmand Knud Wulf een bøg, rådmand Tønne Madsen een bøg som rådmand og een bøg ekstra for hans opsyn med byens skove og markhegn,⁵⁸⁰ og med sidstnævnte begrundelse ansøgte også rådmand Niels Bertram i 1675 om noget ildebrand.⁵⁸¹ I Odense var det sædvane, at borgmestrene fik tilkendt brændsel af Rodskoven.⁵⁸²

Fra regeringens side var man ikke blind for, at hvervet som borgmester eller rådmand kunde medføre væsentlige afsavn, og indtil omkring 1640 var det almindeligt at der blev ydet vederlag i form af sognenes kongekorntiender. Borgmester Hans Holst i Faaborg havde begæret kronens tiende af Veringe sogn, for at han ikke skulde komme helt til agters, da han formedelst sit em-

bede altid måtte være tilstede og derfor måtte forsømme sin udenlandske handel. Han fik den tillagt 1590.⁵⁸³ Hans kollega Hans Knudsen fik 1594 kronens og kirkens part af korntienden af Heden og Østerskerninge sogne,⁵⁸⁴ og han måtte yderligere oppebære 2 pd. korn af loftet på Nyborg slot til sin underholdning.⁵⁸⁵ Lignende eksempler kan hentes fra Middelfart, Nyborg og Odense;⁵⁸⁶ i overfartsbyerne Middelfart, Assens og Nyborg havde disse ydelser karakter af betaling for logi og staldrum til kongen og hans hofstat.⁵⁸⁷

Disse forskellige former for vederlag var ikke udtryk for nogen konsekvent lønpolitik; de var begunstigelser, der havde tilfældighedens præg, og det er sandsynligt, at den største fordel ved at være medlem af rådet bestod i den skattefrihed, der var tillagt dem for årligskattens vedkommende fra gammel tid, men som blev stiltiende udvidet til også at omfatte alle skatter både til byen og til kongen.⁵⁸⁸ I forordningen af 1619, 7/4, blev det ganske vist betonet, at borgmestre og råd (samt formynderne) skulde være fri for årligskatten og vagthold i fredstid,⁵⁸⁹ men skattemandtallet fra Odense martini 1635 viser, at man nok har ansat borgmestre og råd til redsel, men ved fordelingen af skattebyrden har man fritaget dem både for årligskatten på 100 rdl. og for ekstraordinære skatter til et beløb af 735 rdl.; deres andel i den samlede skattebyrde havde andraget ca. 13 %, ⁵⁹⁰ og man har også her et eksempel på, at forordninger var et, men praksis noget ganske andet.

Gennem denne oversigt over rådets funktioner ses det, på hvilke områder borgmestre og råd havde indflydelse. Fra købstad til købstad kan der findes hovedtræk, der er fælles, men også kun hovedtræk. Bundne af traditioner og lokale forhold har der i de enkelte byer udviklet sig særformer, som kun langsomt lod sig indpasse i den almindelige lovgivnings rammer, og undertiden, som i spørgsmålet om borgmestrenes årlige omveksling, måtte regeringen opgive velmente planer.

Fælles er det, at hvervet som borgmestre og rådmænd gav magt og dermed anseelse, men det betød samtidig et sådant indgreb i næringen, at den kreds, der kunde supplere rådet, var stærkt begrænset. Det er næppe på skrømt, når Lambert Jensen i Nyborg i 1654 bad om fritagelse for at blive borgmester efter at han i 27 år havde været rådmand,⁵⁹¹ eller når Knud Jacobsen (Blanchenborg) i et brev til Thomas Brodersen bad denne sørge for, at han ikke blev borgmester i Odense i 1651,⁵⁹² og det skal nok være rigtigt, når Jacob Bircherod fortæller, at Mogens Mule havde vægret sig ved at blive borgmester.⁵⁹³ Der er flere eksempler på velsituerede købmænd, der blev rådmænd og borgmestre, men endte deres dage i beskedne kår. Det kunde skyldes tidernes ugunst, men det må ikke overses, at de offentlige hverv kunde virke som en alvorlig belastning. Den kreds, som rådet tilhørte, kan ikke karakteriseres som en snæver gruppe i sin by; det var tværtimod en kreds, der var stærkt forgrenet både geografisk og socialt. For at forstå dette, må man betragte dens forhold indefra.

III. Rådmandskredsens herkomst

I anledning af det forslag til en stadsret, der blev forelagt på købstadmødet i Ringsted 1637, indkom et indlæg fra Holbæk, hvori der klagedes over, at lensmændene indsatte deres ridefogeder og skrivere til borgmestre og rådmænd.¹ P. Munch har fremdraget denne klage² og samtidig peget på Durells påstand om, at adelen »mest opholder sig mod den gemene mand« ved at forfremme sine tjenere til adskillige embeder i stæderne og lenene. Det er dog Munchs opfattelse, at betydningen heraf var forholdsvis ringe. »Ridefogeder og slots-skrivere var og blev undtagelsen i rådene; rådsmedlemmerne toges vedblivende aldeles overvejende blandt købmændene.«

Denne vurdering kræver en nærmere analyse. Det vil ikke kunne bestrides, at rådsmedlemmerne overvejende blev taget blandt købmænd, men det er bemærkelsesværdigt, at et betydeligt antal af købmændene havde været ridefogeder eller skrivere, før de blev borgere. Emnet er strejft i forskellige købstadshistorier. Borgmestrene Søren Frost, der døde 1642, og Anders Bertelsen, der var hans samtidige, havde begge været skrivere ved Skanderborg len, før de blev borgere i Aarhus,³ og en tredje Aarhusborgmester, Jesper Nielsen Hutfeldt havde været i Hannibal Sehesteds tjeneste som foged på Kalø.⁴ I Ribe havde Niels Povelsen været herskabsfoged, før han 1592 blev rådmand og senere borgmester,⁵ Peder Sørensen Skriver havde været slotsskriver på Riberhus 1623 og blev rådmand 1633,⁶ Carsten Tønnesen fra Flensborg var foged på Gregers Krabbes gård Enggaard i Nordfyn i årene 1644–49,⁷ var slotsskriver på Riberhus 1650–51, senere rådmand og borgmester i Ribe, og Jesper Hansen fra Haverslund i Brøns sogn havde været herredsfoged i Frøs og Kalslund herred før han ca. 1659 kom til Ribe, hvor han samme år blev rådmand og siden borgmester.⁸ Også i Holbæk nævnes eksempler på borgmestre, der havde været fogeder.⁹ En undersøgelse af dette forhold på grundlag af det fynske materiale vil vise, at man står overfor et fænomen, der må karakteriseres som ganske almindeligt. Efter deres karriere kan man inddele rådmandene i to hovedgrupper, hvoraf den ene omfatter de mænd, der har været skrivere eller fogeder, den anden de rådmænd, der er begyndt som købmandstjenere og har fået en regulær købmandsuddannelse. Skarpt adskilt er disse to grupper ikke, idet der findes eksempler på, at en mand har fungeret både som foged og som købmandstjener, men til belysning af forholdet mellem indfødte og tilflyttere er den skitserede inddeling værdifuld.

Af Odenses 57 rådmænd i den her behandlede periode har i hvert fald 20 påviseligt været skrivere eller fogeder (Oversigtstavle A). I andre fynske byer

finder man lignende træk, og gruppen er så talstærk, at den kræver en nærmere belysning.

Administrationen af de talrige fynske godser var først og fremmest betroet godsejernes fogeder; under dem sorterede den daglige drift, og der krævedes ikke blot administrative evner, men også merkantil dygtighed og juridisk erfaring.

Det er anført, at fogederne på godserne sandsynligvis hyppigt har været af bondeslægt.¹⁰ Dette gælder da også om flere af de rådmænd i Odense, hvorom vi ved, at de har været fogeder. Jørgen Mortensens slægt var bønder, der boede i egnen mellem Tommerup, Broholm og Bellinge.¹¹ Erik Nielsen, der blev rådmand 1660, havde søskende og svogre i Slavs og Brusk herreder og flere andre steder i Østjylland,¹² Jens Erichsen Westengaard, der blev borgmester 1677, var af bondeslægt fra Tvenstrup i Odder sogn,¹³ og Christen Westesen, som blev rådmand 1674, var nok beslægtet med Mads West, der 1648 tjente på Dalum kloster, og som 1660 var forpagter og ridefoged på Skjoldemose og Løjtved.¹⁴ Thomas Brodersen stammede fra gården Riisbrich i Nr. Haksted sogn,¹⁵ og Claus Rasch i Nyborg fra Vesterholm i Angel.¹⁶

På den anden side ser det ud til, at disse fogeder tilhørte en overklasse indenfor bondestanden, der beklædte stillinger som herredsfogeder og tingskrivere. Jens Lassen, der 1661 blev landsdommer i Fyn,¹⁷ og hans broder Niels Lassen, der blev skriver og ridefoged på Dalum og St. Knuds kloster,¹⁸ var sønner af Las Lauridsen på Vestergaard i Nr. Bork, og Laurids Christensen, som nævnes som ridefoged og skriver ved Hagenskov len fra 1662, var søn af herredsdommeren på Salling herredsting Christen Nielsen i Heden.¹⁹ Jørgen Hansen West, der var rådmand i Middelfart fra 1662 til sin død 1666, havde været tingskriver i Vends herred,²⁰ men stammede formentlig fra Ladegaard ved Bred, hvor en Hans West nævnes, da han 1606 mødte for Odense byting på Maren Niels Baggers vegne,²¹ og i 1620 forekommer Hans Nielsen West i Ladegaard sammen med Niels Jørgensen West, da de fik oprejsningsbrev på at forfølge en sag mod Jørgen Wests banemand.²² Rådmand Jørgen Wests forbindelse med Ladegaard og omegn bevarede for så vidt som hans datter Maren blev gift med Laurids Nielsen Yde, der havde været i Odense, til hans første hustru døde i 1635, men som derefter blev foged – også kaldet forvalter eller arrendator – over de Bjelkers og Banners, eller »de svenske herrers« gods med bopæl i Naarup, til han i 1663 blev bestaltet som herredsfoged i Vends herred med bopæl på Hækkebøllegaard.²³ En anden datter af Jørgen West var gift med Mads Jørgensen Bang, der 1658–62 nævnes som møller i Borreby mølle, men siden blev herredsfoged i Odense herred med bolig i Ubberud.²⁴

Samme forbindelse med herredsfogeder og tingskrivere møder man i den kendte ridefoged Palle Christensens slægt. Hans fader Christen Pallesen havde været byfoged i Svendborg, ridefoged i Nyborg len og sluttelig rådmand i Ny-

iii. Rådmandskredsens herkomst

borg,²⁵ og Palle Christensen var købmand i Odense, hvor han boede til ca. 1633; i 1631 havde han været kæmner. Hans første hustru døde antagelig 1629, da han betalte for hendes lejersted; så giftede han sig med Susanne Mogensdatter, enke efter fogeden Jens Gertsen og datter af herredsfogeden Mogens Sørensen i Pejrup. Han flyttede til Højrupgaard og blev foged for Kaj Lykke.²⁶ Med Susanne Mogensdatter fik han tre sønner, hvoraf Mogens Pallesen 1663 nævnes som forpagter på Orelund og 1665 boede i Hjorte.²⁷ En datter Kirsten havde første gang været gift med Christopher Andersen, der muligt havde været skriverdreng på Nyborg slot, men blev tingskriver i Gudme og Salling herreder med bolig i Sallinge.²⁸ Hun blev i andet ægteskab gift med Henrik Wrangel, der fra 1645 nævnes som foged på Sandholt og fra 1664 tillige som forvalter på Nakkebølle. Han døde 1681, men enken boede endnu 1682 på Sallingegaard.²⁹

Den ustadighed, der gør sig gældende indenfor denne slægt, er ikke et isoleret tilfælde. Iver Andersen, der var fæster af Nonnebogaarden i Birkende sogn og foged på Juulskov, havde først været gift med Anne Nielsdatter, en præstedatter fra Marslev, men 1635 ægtede han en datter af rådmand Peder Knudsen Gaas i Odense og nævnes 1648–51 som foged på Hindemae; nogle få år var han indvåner i Odense, men fra 1662 boede han på Vedtoftegaard og kaldes forpagter. Efter hans død ca. 1671 vendte enken tilbage til Odense.³⁰ Af hans børn var Christopher Iversen 1680 på Billesbølle og 1688 på Jægersborg;³¹ datteren Ellen blev gift med fogeden Jacob Jørgensen på Krengerup, og en anden datter – Anna – med sognepræsten Peder Rasmussen i Marslev.³²

Disse fogedvandring, der formentlig har været betinget af de økonomiske fordele, som man kunde opnå ved flytning, synes et typisk træk i samfundslivet. Erik Frederiksen, der 1639 nævnes som landsdommer Claus Brockenhuus's foged på Broholm og kort efter også som hans foged på Nordskov, var 1646 Christen Langes fuldmægtig og sitshaftig 3: boende på Lammehave, og 1656 nævnes han som forpagter på Sanderumgaard og 1661 forpagter på Hesselagergaard. I 1663 var han kommen til Nyborg, hvor han i 1672 var underfoged.³³ Eiler Sørensen, hvis farbroder boede i Ørbæk, tjente 1642–46 Holger Rosenkrantz på Bramstrup og var 1649 foged for dennes enke Karen Krabbe på Løjtved, hvor han i 1660 kaldes dels forpagter, dels forvalter. Han må have forpagtet Ørbækklunde af Jesper Friis's enke Elsebeth Ulfeldt til Bjørnsholm, der krævede ham for forpagtningspenge, men da han led under svenskernes udplyndring, forlod han Ørbækklunde og blev foged på Skovsbo hos Henrik Gyldenstjerne, men med bolig på Ny Møllegaard ved Odense, som han vistnok havde fæstet af Henrik Jørgensen Rosenvinge, men siden blev ejer af.³⁴ En søn af ham var Søren Eilersen, der blev rådmand i Ringkøbing.³⁵ Herman Hermansen, en præstesøn fra Snoldelev, var 1657 foged på Bramstrup, 1661 på Findstrup, men 1665 opholdt han sig i Gavnbjerg og blev kort efter borger i Odense og gift med rådmand Mads Hansens enke. Han efterfulgte 1667

Jørgen Christensen Naur som landstingshører, men tog 1673 borgerskab og endte som købmand i Odense.³⁶ Som hans broder nævnes sognepræsten Cort Arentsen i Frørup.³⁷

Man ser altså hvorledes fogeder efter tjeneste på godserne søgte ind til byerne og blev mere eller mindre bofaste der, og disse eksempler på herregårdsfogeders indvandring til købstæderne kan forøges. Knud Jacobsen Blanchenborg, der var født ca. 1603, nævnes allerede 1627 som tjener for Johan Friis og var hans foged både på Ørridslevgaard og Løjtved. Johan Friis var gift med Karen Krabbe, der efter 1641 ægtede Holger Rosenkrantz »den rige« til Glimminge. Da Knud Jacobsen i 1651 udsendte sin oversættelse »Guds Børns gyldne Klenod«, dedicerede han den til fru Karen Krabbe, sl. Holger Rosenkrantz's, som tillige med den sl. velbyrdige Johan Friis, »min förige gode Husbond«, havde været hans fornemste befordrer, »der fra min Ungdom op haver gjort mig og min förige sl. Hustru, som begge eders Tjenere mange Velgerninger, baade til Ære og Nytte, saa og den s. velb. Mand Holger Rosenkrantz og eders Velbyrdighed, haver siden den Tid bevist mig og mine, megen Gunst.« Som foged på Løjtved nævnes Knud Jacobsen gentagne gange i 1630'erne og på Ørridslevgaard endnu 1638, men samme år må han være flyttet til Odense, hvor han købte stolestade til sig og sin hustru i St. Knuds kirke.³⁸ Den senere rådmand i Assens Christopher Nielsen havde været skriver og ridefoged på Hollufgaard i hvert fald fra 1638, da han leverede Anne sl. Mathias Diderichsens i Odense 36 tdr. rug og 14 tdr. byg for 100 rdl., som han igen havde betalt Henning Pogwisch. I 1643 nævnes Henning Pogwisch forlenet med Assens provstijorder, og omkring samme tid kom Christopher Nielsen til Assens, hvor han i hvert fald var i 1648.³⁹

Det var naturligt, at fogedindvandring til købstaden hyppigt fandt sted fra nærliggende godser, og dette er iøjnefaldende i Bogense og Kerteminde. Jens Madsen, der blev borgmester i Bogense, var Anne Lykkes foged på Harridslevgaard og fik 1625 kongebrev på, at han og hans hustru måtte bosætte sig i Bogense og være fri for skat.⁴⁰ Anders Thomsen, der var foged på Harridslevgaard i 1642, var 1649 bosat i Bogense, hvor han ægtede en datter af Jens Madsen og blev rådmand;⁴¹ Mathias Hansen var foged på Harridslevgaard 1657–60, men 1664 var han bosat i Bogense som borger.⁴² Også den Anders Nielsen, der 1684 betegnes tidligere rådmand i Bogense, havde været foged på Harridslevgaard, hvor han nævnes 1673,⁴³ og endelig kan nævnes, at Jens Rasmussen, der 1646 tjente fru Anne Friis, sl. Laurids Lindenovs på Oregaard, og som 1652 blev gift med Maren Pedersdatter af Oregaard, blev rådmand i Bogense.⁴⁴

I Kerteminde er forholdene tilsvarende. Christen Poulsen, der døde 1603, var foged på Hverringe og borger i Kerteminde, hvor han blev stamfader til en rådmandsslægt.⁴⁵ Fra Lundsgaard kom Elias Jensen; her nævnes han som foged 1618 og 1620, men 1621 var han indflyttet til Kerteminde, selv om

III. Rådmandskredsens herkomst

Steen Rodsten stadig nævnes som hans husbond; siden blev han borgmester.⁴⁶ Laurids Hock havde været Breide Rantzaus foged på Hellerup 1611, men var 1620 i Kerteminde, hvor han havde forpagtet den halve accise af Rostockerøl.⁴⁷ Jacob Nielsen, der var en søn af Niels Let i Odense, forlod sin fødeby og var 1629 på Trelleup, 1637 på Brøløkke, men 1646 i Kerteminde, hvor han var gift med Giertrud Michelsdatter. Efter hendes død flyttede han til Sonnerup på Sjælland.⁴⁸

Som før nævnt hænger fogedernes vandringer nok sammen med økonomiske forhold. Undersøgelser af deres indtjeningsmuligheder har godtgjort, at de foruden fri station og en vis løn i penge og naturalier har oppebåret fogedpenge, som normalt var 10 % af stedsmaal og sagefald, hvortil kunde komme skriver- og brevpenge. Som eksempler på de faste lønningers størrelse har Fussing for Gjessingholms vedkommende fundet beløb svingende mellem 14 og 20 rdl. årlig, altså noget mindre end de faste lønninger, der var tillagt byfogeder og byskrivere.⁴⁹ Alene den omstændighed, at fogedpengene var en procentvis beregnet afgift, måtte medføre, at visse fogedstillinger var mere indbringende end andre. Til sammenligning med iagttagelsen fra Gjessingholm kan oplyses, at Jørgen Carstensen, der var foged på Ulriksholm fra 1649 til 1660, da han – umiddelbart før sin død – blev tolder i Kerteminde, havde et tilgodehavende hos Ulrik Christian Gyldenløve på 40 rdl. i årlig løn og en klædning. Ladefogeden fik kun 10 rdl.⁵⁰ Meget tyder på, at fogedstillingen godt kunde give sin indehaver en vis formue; på anden måde kan man næppe forklare, at Knud Jacobsen, Blanchenborg betalte et så forholdsvis højt beløb i borgerskabspenge i Odense,⁵¹ eller at Thomas Brodersen kunde udstyre sin gård i Overgade i Odense så pragtfuldt allerede som skriver på Odensegaard.⁵²

Selv om adskillige fogeder nok har haft bolig ved herregårdene, er det ikke usædvanligt, at de havde deres bopæl andre steder. Jeg har allerede nævnt, at Iver Andersen havde Nonnebogaarden i fæste og boede der samtidig med, at han var foged på Juulskov, og at Eiler Sørensen, der ligeledes var foged på Juulskov, boede på Ny Møllegaard ved Odense; Jens Madsen i Bogense var foged på Harridslevgaard også efter at han var indflyttet til byen, og i Assens forenede Jørgen Mand og Bertel Jensen fogedstillingen på Hagenskov med borgerlig næring.⁵³

Det er også bemærkelsesværdigt, at de tidligere fogeder bevarede forbindelsen med deres herskab. Knud Jacobsen Blanchenborg mødte 1640 på Gudme herredsting og klagede på Karen Krabbes vegne over ulovlig skovhugst,⁵⁴ i 1651 og senere krævede han på egne og Karen Krabbes vegne gæld ved Næsbyhoved birketing og tiendebyg ved Lunde herredsting.⁵⁵ Christopher Nielsen i Assens kaldte endnu 1648 Henning Pogwisch »sin husbond«,⁵⁶ og det hedder i 1664, at han havde været Henning Pogwischs »fuldmægtig« og betjent og oppebåret landgilden af Østrupgaard,⁵⁷ ligesom han på sin husbonds vegne i 1658 havde udtaget varer hos Jens Clausen i Assens.⁵⁸ Det er ikke usandsynligt, at der

Borgmester Mogens Henriksen
Rosenvinge (1540–1607).
Miniature, Ribe Hospital.

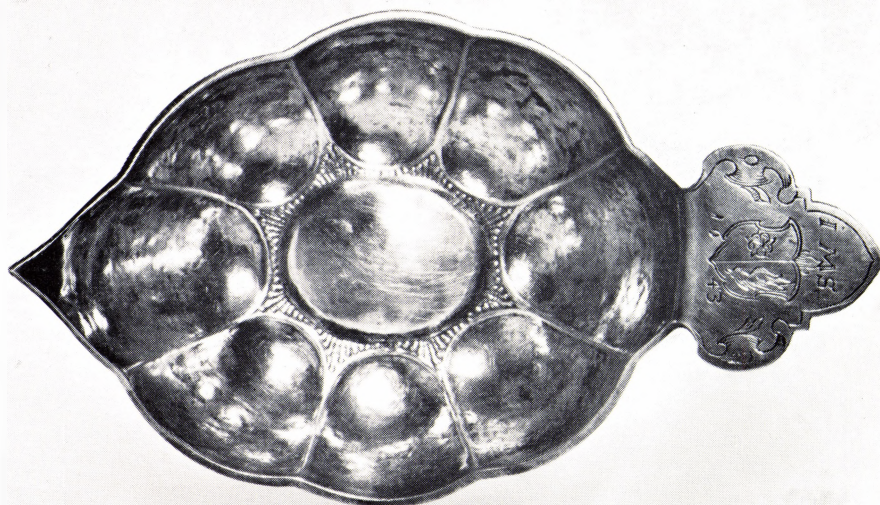

Ølbolle 1600, skænket Odense smedlav af rådmand Hans Nielsen (d. 1607).
Odense Bys Museer, Møntergården.

Sølvkande 1618. På lågets overside navn og bomærke for rådmand Jacob Let (d. 1622). Indvendig er graveret HPS – MID samt HP i monogram, rimeligvis identisk med datteren Mette Jacobsdatter, g. m. rådmand Hans Pedersen Let (d. 1645). Stemplet med Odenses bymærke samt mestermærket IC i monogram.

Nationalmuseets 2. afd.

Øreskovskæn 1643 med initialer og våben for rådmand Jens Mogensen Rosenvinge (1572–1625). Stemplet K (uidentificeret Odense-mester).

Nationalmuseets 2. afd.

mellem de herregårdsfogeder, der blev købmænd, har bestået et økonomisk interessefællesskab med deres tidligere herskab, som har haft betydning for begge parter.

De herregårdsfogeder, der ikke blev købmænd, kunde anvende deres juridiske erfaringer som byfogeder og byskrivere, og selve den løn, der var forbundet hermed, kunde i visse tilfælde være lokkende. Johan Sørensen Rytter, der var født i Indrup i Jylland,⁵⁹ var 1621 foged på Gerskov, 1623 foged på Odensegaard, og derefter forlod han Odense, men 1634 var han kommen tilbage, tog borgerskab og virkede som prokurator, til han i 1641 blev byfoged.⁶⁰ I Assens fik Hans Andersen, der nævnes som tjener for Torben Gabrielsen Akeleye til Krengerup, borgerskab 1636, og han nævnes som byfoged 1651–60.⁶¹ Eiler Nielsen, der var søn af sognepræst Niels Jacobsen i Sønderby, havde været foged på Hvidkilde i 1630, før han 1631 som »forrige foged« kom til Assens og blev byskriver 1637.⁶² I Kerteminde havde Niels Hansen været skriver på Lundsgaard, før han 1637 blev byfoged, og med denne stilling forenede han, i hvert fald fra 1649, herredsfogedstillingen i Bjerge herred.⁶³

Selv om vandringen fra land til by nok var i overvægt, fandt der også en bevægelse sted i modsat retning. Iver Andersen er allerede nævnt som eksempel på en foged, der en kort tid bosatte sig i Odense, ægtede en rådmandsdatter og vendte tilbage til fogedstillinger,⁶⁴ Fogedsønnen Palle Christensen var også købmand i Odense nogle år, før han blev foged hos Kaj Lykke.⁶⁵ Denne udvandring kan hænge sammen med, at en købmands handel svigtede. I hvert fald var Henrik Mogensen Rosenvinge på fallittens rand, da han omkring 1627 opgav sin forretning og blev foged.⁶⁶ På samme tid forlod Anders Harsing Odense. Han havde i 1621 været i Kerteminde, men blev gift med en datter af fogeden Ernst Elver på St. Knuds kloster, og 1625 tjente han Otte Knudsen Seebled i Odense; han blev løjtnant i borgervæbningen og kæmner, men 1632 var han på Jershave og herredsfoged i Bjerge herred, til han 1637 fik tilladelse til midlertidigt at bosætte sig i Kerteminde.⁶⁷ Udvandringen kunde også skyldes ægteskab, som når Henrik Therkelsen opgav sin handel i Odense, giftede sig med en fogedenke og overtog den stilling som foged på Stubdrup, som hans formand i ægteskabet havde beklædt.⁶⁸

Nok så vigtigt var det, at skrivertjenesten hos en herremand kunde være led i en regulær uddannelse med senere købmandskab som mål. Den senere borgmester i Nyborg Peder Nielsen var født 1583 og blev holdt i skole hjemme og i Aarhus til 1592, da hans morbroder, borgmester Peder Jensen i Nyborg, lod ham sætte i Nyborg skole i tre år. Derfra kom han til Wismar under en tysk skriver og regnemesters information og var så i stand til at gå i adelstjeneste, først hos lensmanden på Antvorskov, Ebbe Munk til Fjellebro, hvor han var i to år, så hos Christopher Dall i Bergen et år, hos Valdemar Parsberg på Skanderborg i et år, på Egtvedgaard hos Peder Munk i 8 år, og han forestod Sødrieholm, Demstrup og Hammelmoses forvaltning, til han i 1609 kom

III. Rådmandskredsens herkomst

tilbage til Nyborg for at bruge købmandskab.⁶⁹ Ganske tilsvarende var den skoling, som rådmand i Odense Christopher Bostedes søn Moritz fik. Han var født i 1564 og gik i skole hjemme til han var 12 år; derefter blev han sendt til Danzig, hvor han gik i skole i 1½ år, og så »begærede« en polsk adelsmand ham og lod ham gå i skole på hans gård i 1½ år. Han kom igen til Danzig »og fandt jeg der til lykke et min sl. faders skib«, så han kunde sejle hjem og komme i tjeneste hos Emmike Kaas til Gelskov, der da havde Gulland i befaling. Han tjente ham som skriverdreng i to år, blev derefter håndskriver først hos Henrik Gyldenstjerne, der havde Bahun i forlening, så hos Norges statholder Axel Gyldenstjerne i to år, blev skriver i Jemtland i to år, var skriver for Gert Rantzau i 13 år og siden hans foged i Lofoten og Vesterlen; endelig kom han til Niels Vind i Bergen som foged i et år og i Sogn i 10 år. Han ægtede Margrethe Strangesdatter fra Faaborg, fik en del godser på afgift til 1632 og blev derpå købmand i Bergen.⁷⁰

På sin vis var denne uddannelse en parallel til unge akademikers mangeårige ophold ved udenlandske universiteter. Den gav de unge en vid horisont og et meget indgående kendskab til handelens vilkår. De nævnte eksempler på vandringer er fra før 1660, men efter den tid kan eksempelvis nævnes, at borgmester i Odense Knud Jacobsen Blanchenborgs søn Peder Blanchenborg var foged på Iversnæs og Hvedholm, før han omkring 1672 vendte hjem til Odense;⁷¹ rådmand i Nyborg Bertel Hansen havde sønnen Hans Bertelsen, der 1666 var forpagter på Sanderumgaard, men i 1669 var han atter i Nyborg,⁷² og rådmand i Nyborg Knud Bjørnsens søn Bjørn Knudsen var i 1662 foged på Stensgaard på Langeland, men fra 1668 købmand i sin fødeby.⁷³

Det forekommer mig vigtigt at understrege, at der mellem foged- eller skriverstillinger og handelsvirksomhed var en nær forbindelse, at overgangen fra den ene erhvervsgruppe til den anden kunde ske uden hindringer, og at det nok mange gange var et spil af tilfældigheder, hvor den unge havnede. Det er så langt fra nogen undtagelse, at en tidligere ridefoged eller skriver blev købmand og rådmand.

På den anden side bemærker man også, at mange af de skrivere, der kom ind i bysamfundet som borgere, havde været knyttet til et nærliggende lens administration, et forhold, der vel kan have begrundet den før omtalte formodning om, at det var lensmanden, der ad den vej søgte at få indflydelse på bystyret.

Odense henhørte under lensmanden på Odensegaard, men både St. Knuds kloster og Dalum kloster lå i eller ved byen. I Nyborg var slottet midtpunkt for en betydelig administrativ virksomhed, idet lenets område dækkede hele Øst- og Sydfyn fra Kerteminde til Faaborg. Hagenskov og Hindsgavl slotte lå ganske vist i nogen afstand fra Assens og Middelfart, men dog så nær, at der også her var en naturlig økonomisk forbindelse med de pågældende købstæder.

Derimod havde hverken Bogense eller Kerteminde lensmænd i umiddelbar nærhed.

Alt efter lenets størrelse kunde det administrative personales omfang veksle. Sikre oplysninger om personalets omfang kan næppe fremskaffes, men regnskaberne fra Nyborg len nævner både ridefogeder, skrivere, underskrivere og skriverdrengene.⁷⁴

Det har ikke været muligt at fastslå samtlige lenskriveres eller ridefogeders herkomst, men om lenene ved Odense gælder, at kun et fåtal har haft påviselige slægtskabsforbindelser i Odense. Nogle kom fra Fyn. Jørgen Mortensen og Mads West er nævnt. Hertil kan føjes Peder Rasmussen ved St. Knuds kloster, der kom fra Balslev,⁷⁵ Hans Brun på Odensegaard, der havde slægt i Svendborg,⁷⁶ og Dines Jensen, som vistnok stammede fra Østfyn.⁷⁷

Adskillige kom påviseligt fra Jylland. Foruden den ovennævnte Johan Sørensen Rytter på Odensegaard, der var født i Indrup, kan noteres Jørgen Christensen Naur, en præstesøn fra Naur,⁷⁸ Niels Lassen fra Vestergaard i Nr. Bork sogn,⁷⁹ Jens Erichsen Westengaard fra Tvenstrup,⁸⁰ Hans Rasmussen, der havde slægt ved Horsens,⁸¹ og Oluf Mortensen, der tilhørte den jyske slægt Kjerulf.⁸² Om Peder Bing og Hans Madsen gælder, at de begge var gift med døtre af dr. Hans Amerinus i Ribe.⁸³ Fra Slesvig indvandrede Johan Hansen, født i Hørup sogn på Als,⁸⁴ og Thomas Brodersen fra Nr. Haksted sogn. Det er også muligt, at enkelte af fogederne var fra Tyskland, således Frederik Ammerbach på Dalum,⁸⁵ Ernst Elver på St. Knuds kloster⁸⁶ og Hans Nielsen Chulnbrun på Dalum og Odensegaard.⁸⁷

I sammenligning hermed var tilgangen fra Odense by særdeles beskedent. Oluf Olufsen var formentlig fra Odense,⁸⁸ Jørgen Wichmand var søn af købmanden Bertel Wichmand,⁸⁹ og Jørgen Hansen søn af rådmand Hans Mikkelsen.⁹⁰ De sidstnævnte eksempler bekræfter, at det sociale skel mellem fogeder og rådmandskredsen var ringe. Om ridefogeden Jacob Hansen vides, at han var søn af Hans Andersen og Maren Ibsdatter, muligt den købmand Hans Andersen, der nævnes i Odense 1611.⁹¹

Ved Nyborg len, hvor man havde en ridefoged i hvert herred,⁹² er det lige så påfaldende, at kun få af de kendte skrivere og fogeder havde slægt i Nyborg. Christen Pallesen var i Gabriel Knudsen Akeleyes tjeneste i 1603 og havde været byfoged i Svendborg, før han blev ridefoged,⁹³ Jens Sørensen Viborg var søn af den Søren Viborg, der havde været Corfitz Ulfeldts foged, og hans enke levede i Odense 1606.⁹⁴ Fra Flensborg kom Jørgen Kall, hvis broder Johan var borgmester i Mariager 1640,⁹⁵ og Dines Madsen, der nævnes som slotsfoged i 1635–40, var broder til Hans Madsen, født i Fjelstrup i Sønderjylland, og til Christen Madsen, der døde samme sted.⁹⁶ Endelig var, som før nævnt, Claus Rasch født på Vesterholm i Angel.

Fra Hagenskov kan nævnes, at de to brødre Laurids og Jens Christensen,

III. Rådmandskredsens herkomst

der henholdsvis var foged og skriver på Hagenskov, stammede fra Heden i Salling herred,⁹⁷ og af navnet Aufdiener, der dukker op i Middelfart med Hans Aufdiener, skriver og ridefoged på Hindsgavl, kan man formentlig slutte, at han stammede fra Tyskland.⁹⁸

Disse eksempler understreger, hvilket fluktuativt element i samfundet skrivere og fogeder har dannet. Når det træder så kraftigt frem i lensadministrationen, skyldes det, at det næppe var ualmindeligt, at en mand havde tjent en lensmand på dennes gods, før han blev flyttet til lenet. Det kan illustreres for Ellen Marsvins vedkommende. Hun havde Dalum i forlening 1620–28 og 1629–30, men samtidig ejede hun Ellensborg, Kærstrup, Boller og Rosenvold.⁹⁹ Hans Rasmussen, der 1623 tjente hende som foged på Dalum, og som i 1632, da han fik borgerskab i Odense, betegnes forrige foged på Dalum, havde slægt i Clausholm birk og Horsens, og en søster til ham Thyra Rasmusdatter tjente også Ellen Marsvin.¹⁰⁰ Dines Jensen havde været Ellen Marsvins foged på Ellensborg 1622–28 og blev tillige hendes foged på Dalum 1626–31.¹⁰¹ Også den senere skriver på Odensegaard Peder Bing har muligt tjent hende, thi 1613 mødte han i en retssag på hendes vegne.¹⁰² Holger Rosenkrantz d. lærde var årsag til, at Thomas Brodersen kom til Odense. Til sit 13de år havde han haft private præceptorer og havde derefter gået i Flensborg skole i fire år. Han kom til »den flensborgske sekretær og kejserlige notarius publicus« Hartvig Lohmann i Flensborg,¹⁰³ siden i hertug Ulriks tjeneste, og i 1624 tiltrådte han hos Holger Rosenkrantz som forvalter af dennes gods, og han rejste for ham til Hamborg, Amsterdam og Kiel. Siden 1618 havde Holger Rosenkrantz haft Odensegaard i forlening, og i 1626 gjorde han Thomas Brodersen til lensskriver, en stilling, som han beklædte til 1635, skønt Rosenkrantz afstod lenet allerede i 1628.¹⁰⁴ Et lignende forhold gjaldt Jens Erichsen Westengaard, som efter hjemmeundervisning var kommen i Aarhus danske skole. Han blev opvarter hos Markor Rodsteen til Lundsgaard i 1654, og som håndskriver tjente han også Mogens Høeg, der fra 1658 var lensmand på Odensegaard. Ved lenet forblev han, først som underskriver hos Henrik Lindenov, siden som amtskriver og ridefoged over Odensegaard amt, hvormed han forenede fogedstillingerne på Dalum, St. Knuds kloster og Rugaards amter, og han beholdt disse bestillinger selv efter at han var bleven borgmester i Odense 1677.¹⁰⁵

Denne flytning fra godserne til lenene kan belyses med endnu nogle eksempler. Johan Sørensen Rytter var 1621 på Gerskov, 1623 på Odensegaard,¹⁰⁶ Laurids Nielsen var foged på Damsbo 1624, skriver på Odensegaard 1625,¹⁰⁷ og Oluf Olufsen havde været skriver på Valdemar slot, siden stiftsskriver og 1643–45 nævnes han skriver på Odensegaard.¹⁰⁸ Af skriverne ved Nyborg len var Henrik Sørensen en tid foged på Vejrup,¹⁰⁹ Hans Krag var på Hverringe,¹¹⁰ og Peder Børting på Rantzausholm og Ulriksholm før han 1662 blev amtskriver.¹¹¹ Svend Pedersen på Hindsgavl havde været Hans Lindenovs foged

på Hundslund med bolig på Ørstedgaard, og senere blev han tolder og rådmand i Middelfart.¹¹²

Iøvrigt kunde skriverne også flytte fra en lensmand til en anden. Hans Christensen var 1627–28 hos Ellen Marsvin på Ellensborg og 1636–50 skriver og foged på Odensegaard.¹¹³ Jørgen Christensen Naur nævnes 1640–43 på Dalum og 1646–50 på Odensegaard;¹¹⁴ Jørgen Wichmand var 1644 på Silkeborg og fra 1645 på Odensegaard.¹¹⁵

Om enkelte af fogederne kan man få oplyst den omtrentlige alder, da de indtrådte i lenstjenesten. Thomas Brodersen¹¹⁶ og Hans Rasmussen¹¹⁷ har kun været 26 år, Jens Erichsen Westengaard var 28 år¹¹⁸ og Jørgen Mortensen 32 år.¹¹⁹ Hans Christensen var foged på Ellensborg som 32 årig og blev skriver på Odensegaard som 41 årig.¹²⁰ I Nyborg var Jens Madsen Rosenberg ca. 24 år, da han 1640 kom til lenet,¹²¹ Bertel Hansen blev underskriver, da han var 25 år og ridefoged, da han var 31 år.¹²² Hans Mortensen¹²³ og Peder Nielsen¹²⁴ var ca. 32 år, da de blev skrivere, og på denne baggrund synes det ret usædvanligt, at Claus Rasch kun var 23 år, da han i 1663 blev skriver og ridefoged.¹²⁵

Varigheden af tjenesten kan være vanskeligere at bedømme, idet lensregnskaberne oplysninger om fogedernes og skrivernes funktionstid ikke er fuldstændige, men det ser ud til, at forholdene ved de enkelte len var meget forskellige. På Dalum nævnes Mads Westesen 1648–1654, og Jørgen Mortensen og Dines Jensen var der næppe mere end 5–6 år;¹²⁶ Peder Nielsen og Jørgen Naur var der kun 3 år,¹²⁷ og adskillige – som Stephen Sørensen, Harder Sørensen, Jens Juell og Jens Basse – fungerede næppe mere end et årstid.¹²⁸ På St. Knuds kloster blev man længere. Peder Rasmussen Balslev i hvert fald i 14 år¹²⁸ og Anders Pedersen i 10 år,¹²⁹ Laurids Diur¹³⁰ og Mads Hansen¹³¹ i 5 år og Ernst Elver i 2 år.¹³² Men der var også nogle, som hurtigt rejste videre; det gælder Jacob Jørgensen¹³³ og Hans Scheel.¹³⁴

Odensegaard og Nyborg len viser lidt andre træk. Indtil 1626 synes man at have skiftet skrivere på Odensegaard med forholdsvis korte mellemrum. Hans Brun¹³⁵ og Hans Nielsen¹³⁶ var der kun i 4 år, Peder Bing¹³⁷ i 3 år, Laurids Nielsen i 2¹³⁸ og Hans Madsen vistnok kun i et år.¹³⁹ Men med Thomas Brodersen og hans efterfølgere kom en periode med lange funktionstider. Thomas Brodersen var der i 9 år,¹⁴⁰ Hans Christensen i 14 år,¹⁴¹ Jørgen Wichmand i 10 år,¹⁴² Jørgen Hansen i 18 år,¹⁴³ Morten Mikkelsen i 10 år,¹⁴⁴ Oluf Mortensen i ca. 13 år¹⁴⁵ og Jens Erichsen Westengaard i 27 år.¹⁴⁶ Også i Nyborg finder man skrivere og fogeder med lange funktionstider. Hans Mortensen¹⁴⁷ og Hans Markursen¹⁴⁸ var der i 8 år, Christen Pallesen i 10 år,¹⁴⁹ Jørgen Kall i 12 år,¹⁵⁰ Jens Sørensen Viborg¹⁵¹ i mindst 15 år og Jens Madsen Rosenberg¹⁵² i over 20 år.

Stillingerne ved lenene har i økonomisk henseende sikkert været bedre end tilsvarende stillinger ved godserne. Det gælder såvel den faste indtægt som

III. Rådmandskredsens herkomst

indtægter ved sagesfald og andre retsbøder. Skriveren på Dalum fik 1640–41 45 rdl. i kostpenge for 52 uger og en kontantløn på 30 rdl.¹⁵³ Til sammenligning kan anføres, at fogeden på Gessingholm 1642 fik 20 rdl. og ret til at holde fire øksne på husbondens bekostning; fortjenesten var 6 rdl. pr. stud. Hertil kom den indtægtsforøgelse, man kunde opnå, når flere skriverstillinger blev forenede. Jacob Jacobsen og Hans Nielsen Chulnbrun var skrivere på Dalum og Odensegaard; Peder Rasmussen Balslev forenede stillingen som skriver på St. Knuds kloster med stillingen som stiftsskriver.¹⁵⁴ Hovedeksemplet på denne forening af flere skriverbestillinger danner Jens Erichsen Westengaard, der med sin tjeneste yderligere forenede en privat studehandel. Fra 1666 er der bevaret en fortegnelse over de stude, han havde »på græs i Jesu navn« og flere kontrakter mellem ham og Mette Friis på Margaard om stude, som Jens Erichsen havde staldet på Margaard, og som var solgt til Gert af Stade.¹⁵⁵

Nogle fogeder og skrivere døde i tjenesten; det gælder Peder Rasmussen Balslev ved St. Knuds kloster, såvel som Jens Sørensen Viborg og Christen Pallesen ved Nyborg len. Så vidt man kan skønne, var de velstillede ved deres død; enken efter Hans Christensen på Odensegaard lod således i 1661 læse et pantebrev for 1924 rdl. in specie udgivet af Hans v. Ahlefeldt, og hun skænkede en lysekroner til St. Hans kirke.¹⁵⁶

Men det var ingenlunde almindeligt, at skriver- eller fogedstillinger ved lenene var slutstillinger. Fra lenene gik strømmen i tre forskellige retninger: nogle vendte tilbage til landet som fogeder, forpagtere eller endog godsejere; andre indtrådte i skriver- eller fogedstillinger i byerne, og endelig var der en gruppe, som i denne forbindelse er den vigtigste: de skrivere og fogeder, der nedsatte sig i byerne som købmænd og skabte sig en karriere der.

Med hensyn til den første gruppe er det mit indtryk, at det før 1660 har været sjældent, at en lensmands skriver eller foged er vendt tilbage til landet som herregårdsfoged. Fra lenene ved Odense har jeg ikke fundet eksempler på en sådan flytning, men i Nyborg var den før nævnte Hans Krag underskriver og flyttede til Mesinge omkring 1643; i nogle år var han herredsfoged og foged på Hverringe, men stadig med bolig i Mesinge.¹⁵⁷ Ove Madsen, der kaldes slotsfoged på Nyborg 1645 og ridefoged 1648, var 1651 bosat i Havndrup, hvor han 1657 nævnes som stiftsskriver i Nyborg len,¹⁵⁸ og Dines Madsen, som havde været slotsfoged 1635–38, var 1640 bosat i Aaby.¹⁵⁹

Efter 1660 er der flere eksempler på, at man flyttede fra lenenes skriverstuer til landet. Mads Westesen på Dalum blev 1662 forpagter på Skjoldemose og ægtede enken efter den tidligere forpagter Jens Lassen.¹⁶⁰ Anders Pedersen, der havde tjent på St. Knuds kloster, blev ejer af Tarupgaard ca. 1662,¹⁶¹ Morten Mikkelsen købte Ørridslevgaard 1666 efter at have været skriver på Odensegaard,¹⁶² og samme år blev Oluf Mortensen, som også havde været på Odensegaard, forpagter af Elvedgaard, men 1670 vendte han tilbage til Odense, hvor

han blev købmand.¹⁶³ Johan Hansen, der var ridefoged på Odensegaard til 1664, nævnes 1669 på Gerskov,¹⁶⁴ og Jens Christensen, der havde været underskriver på Frederiksgave, hvor han nævnes 1669, blev senere amtskriver og ridefoged over Riberhus amt og fik 1689 skøde på Steensgaard i Fyn.¹⁶⁵ Therkel Pedersen kaldtes 1657 forrige kornmåler på Nyborg, hvor han 1657–61 var slotsfoged; derfra flyttede han til Lindskov og var i 1664 på Søndergaarde, som Hans Lindenovs enke havde overdraget til universitetet for gæld 1662. Stadig med bolig på Søndergaarde kaldes han 1670 amtsskriver og ridefoged over Nyborg len, men i 1679 var han på Ulriksholm, 1680 på Damsbo, og han endte sine dage i Skovshøjrup.¹⁶⁶

At disse omtumlede livsskæbner tilhører tiden efter 1660, hvor bysamfundet havde mistet sin tiltrækningskraft, er næppe tilfældigt. Det ligger udenfor denne undersøgelses ramme, men jeg kan pege på, at en behandling af, hvem der i det 17de århundrede blev herredsfogeder og amtsskrivere, nok i adskillige tilfælde vil vise en forbindelse med lensadministrationen.

En sådan forbindelse synes også at bestå for landstingets vedkommende. Fynbo Landsting havde sæde i Odense, og stillingen som landstingsskriver og landstingshører var forenet i samme person. Hans Nielsen Chulnbrun, der havde været Holger Rosenkrantz's skriver både på Dalum og Odensegaard, var landstingsskriver 1626–36,¹⁶⁷ og Jørgen Christensen Naur, der ligeledes havde været skriver på de to nævnte len henholdsvis 1640–43 og 1646–50, blev efter lenstjenesten landstingsskriver til sin død 1668; han boede da på Landkildegaard.¹⁶⁸

I enkelte tilfælde overgik tidligere skrivere til centraladministrationen; det gjaldt Peder Bing, som var skriver og foged på Odensegaard 1614–17, men som 1629 betegnes rigens skriver og 1631 renteskriver,¹⁶⁹ og Thomas Brodersen, der efter sin tjeneste som skriver og ridefoged på Odensegaard, blev rådmand i Odense 1638 og samme år forordnet til rigens skriver; i denne stilling fungerede han 13 år, altså selv efter at han i 1649 var bleven borgmester.¹⁷⁰

Det måtte være nærliggende, at indvundne erfaringer fra lensadministrationen kunde anvendes på bytinget. Laurids Nielsen, der var foged på Odensegaard 1625–27, blev byfoged der til sin død i 1640,¹⁷¹ da han efterfulgtes af den tidligere foged på Odensegaard Johan Sørensen Rytter.¹⁷² I Assens blev Jørgen Mand både byfoged i sin fødeby og ridefoged på Hagenskov,¹⁷³ og Peder Mortensen, der nævnes som skriver og ridefoged på Hagenskov 1650–57, tog sidstnævnte år borgerskab og blev byfoged.¹⁷⁴ Hans efterfølger som byfoged Isach Mouridsen havde været i Jørgen Brahes tjeneste på Hagenskov 1635–36; derefter blev han herredsfoged i Baag herred, men 1660 byfoged i Assens.¹⁷⁵

Det almindeligste var dog, at lenenes skrivere og fogeder nedsatte sig i byen som købmænd, og der er da en tendens til, at de før eller senere blev medlemmer af rådet. Alene fra Odensegaard kom den senere borgmester Jørgen Nielsen. Han havde været ved lenet ca. 1592 og blev rådmand 1598.¹⁷⁶ Hans

III. Rådmandskredsens herkomst

Brun, som forlod lenet 1605, blev først rådmand 1626,¹⁷⁷ Frederik Ammerbach nævnes på Odensegaard til 1614 og blev rådmand 1626,¹⁷⁸ Hans Nielsen Chulenbrun nævnes på Dalum og Odensegaard til 1621 og blev rådmand 1627.¹⁷⁹ Thomas Brodersen forlod Odensegaard 1635 og blev rådmand 1638,¹⁸⁰ Jørgen Wichmand var skriver og ridefoged til 1655 og blev rådmand 1661.¹⁸¹ Jens Erichsen Westengaard forenede stillingen som ridefoged og amtsskriver med hvervet som borgmester.¹⁸² Fra Dalum kom Jørgen Mortensen, der nævnes som skriver til 1616, men som først blev rådmand 1627,¹⁸³ og Dines Jensen, der forlod lenet ca. 1631 og blev rådmand 1649.¹⁸⁴ Også købmændene Peder Nielsen og Hans Rasmussen havde været knyttet til Dalum kloster.¹⁸⁵ Ingen af skriverne ved St. Knuds kloster blev rådmænd, men Mads Hansen blev tolder i Odense,¹⁸⁶ og Ernst Elver nedsatte sig som købmand i Odense.¹⁸⁷

Talmæssigt udgør de nævnte en ret væsentlig del af det samlede antal rådmænd i Odense, men det skal understreges, at der ofte lå adskillige år mellem det tidspunkt, hvor en mand forlod lenet og det, hvor han blev rådmand. At lensmanden skulde have medvirket til, at en mand blev rådmand, fordi han havde været skriver eller foged, forekommer i almindelighed usandsynligt.

I Nyborg er forholdet anderledes. Her er forbindelsen mellem lenet og bystyret meget udpræget. Af de 28 fogeder og skrivere, der er noteret fra Nyborg len, blev ikke færre end 10 borgere og rådmænd i Nyborg (Oversigtstavle C). Forbindelsen med lenet var endda så stærk, at flere af dem samtidig kunde være fogeder og medlem af rådet, et forhold, der i Odense kun kendes for Jens Erichsen Westengaards vedkommende. Jens Sørensen Viborg, der nævnes som foged mellem 1582 og 1597, var rådmand 1590,¹⁸⁸ Christen Pallesen forenede ligeledes begge hverv,¹⁸⁹ og Jens Madsen Rosenberg, der var slots-skriver 1645–60, blev rådmand allerede 1653 og borgmester 1659.¹⁹⁰ I et enkelt tilfælde blev en skriver rådmand umiddelbart efter at han havde forladt lenet, idet Hans Mortensen nævnes skriver 1626, men rådmand 1627.¹⁹¹ Der gjorde sig også det forhold gældende, at stillingen som tolder og toldskriver spillede en særlig rolle i Nyborg; disse stillinger blev besat af lensmanden, og der var i nogle tilfælde kombinationer af stillinger ved lensadministrationen, toldvæsenet og hvervet som rådmænd. Jens Viborg var således både ridefoged, toldskriver og rådmand,¹⁹² og Berent Pedersen var toldskriver 1610 og samtidig fra 1611 ridefoged; 1612 fik han bestalling som tolder og kaldes da borgmester.¹⁹³ Henrik Sørensen blev tolder i Kerteminde 1633, og det følgende år nævnes han som Nyborg lens ridefoged, men stadig med bolig i Kerteminde, hvor han siden blev rådmand.¹⁹⁴ Tilsvarende var Laurids Hansen Nyborg lens ridefoged i Salling herred og samtidig byfoged i Faaborg fra 1624, tolder og sisemester samme sted fra 1631 og borgmester fra 1639.¹⁹⁵

I almindelighed gik der dog også i Nyborg en årrække imellem det tidspunkt, hvor en mand forlod lenstjenesten, og det, hvor han blev medlem af rådet. Bertel Hansen var foged til 1626, men han blev først rådmand 1631,¹⁹⁶

Jørgen Kall betegnes som ridefoged til 1643, men blev først rådmand 1662,¹⁹⁷ og Niels Bertram var slotsfoged til 1649, men nævnes først som rådmand 1662.¹⁹⁸

At den stærke tilgang fra Nyborg len til bystyret var et særkende, ser man ved at sammenligne med forholdene i Assens, hvor tilgangen af skrivere og fogeder fra Hagenskov len var påfaldende ringe. Af 35 rådmand havde kun to været fogeder på Hagenskov. Det var Bertel Jensen, der nævnes som skriver 1633 og som ridefoged fra 1636 i hvert fald til 1657. Han blev borger i Assens 1641 og nævnes som rådmand fra 1649 og som borgmester 1658.¹⁹⁹ Endvidere var Jens Jensen Kiær både ridefoged på Frederiksgave og rådmand i Assens 1675.²⁰⁰ Fra Faaborg kan nævnes, at den tidligere skriver på Hagenskov Laurids Christensen Heden blev consumptionsforpagter i Faaborg og herredsfoged i Salling herred,²⁰¹ og hans broder Jens Christensen havde 1669 været underskriver på Frederiksgave, men 1683 boede også han i Faaborg. Han blev siden amtsskriver og ridefoged over Riberhus amt samt amtsforvalter og tog bolig i Assens til han 1689 købte Stensgaard og gjorde den til midtpunkt i en omfattende godsbesiddelse.²⁰² De to brødre havde en betydelig studehandel, og som typer har de haft meget tilfælles med den samtidige Jens Erichsen Westengaard.

Materialiet fra Middelfart er sparsomt, men blandt de kendte medlemmer af rådet havde i hvert fald fem været skrivere og fogeder på Hindsgavl. Hans Aufdiener, der var skriver i 1627, og som 1628 kaldes borger og indvåner i Middelfart og ridefoged over Hindsgavl len, var rådmand fra 1630,²⁰³ og Roland Andersen, der var skriver 1628–30, nævnes som borgmester ca. 1649.²⁰⁴ Han og Hans Aufdiener var iøvrigt svogre.²⁰⁵ Herman Friis nævnes som skriver på Hindsgavl 1650,²⁰⁶ og som borgmester i Middelfart 1662,²⁰⁷ og Johan Mikelsen, der betegnes slotsskriver 1653 og 1662,²⁰⁸ blev 1666 herredsfoged i Vends herred 1666 og var 1678 borgmester i Middelfart;²⁰⁹ medens den før nævnte Svend Pedersen, der var skriver 1640–44,²¹⁰ nævnes som rådmand 1650.²¹¹

Konklusionen af denne undersøgelse er, at skrivere og fogeder i betydeligt tal trængte ind i bysamfundet og fik indflydelse på købstadstyret. Det er også iøjnefaldende, at blandt disse udgjorde lensadministrationens mænd et talstærkt element; selv om det ikke kan afvises, at lensmændene har kunnet gøre indflydelse på bystyret gældende ad denne vej, f. eks. i Nyborg, vil jeg dog mene, at dette har været undtagelsen.

Det næste spørgsmål må blive, om de indvandrede skrivere og fogeder gennem ægteskaber opnåede eller befæstede den sociale position, der kunde give dem adgang til rådet.

I nogle tilfælde ægtede en skriver en af sin husbonds piger. Det gjaldt Otte Knudsen Seebled, hvis første hustru Birgitte Lauridsdatter havde tjent Ludvig

III. Rådmandskredsens herkomst

Munk på Dalum, som Otte Knudsen gjorde det.²¹² Knud Jacobsen Blanchenborg og hans første hustru Mette Jensdatter havde begge tjent Karen Krabbe,²¹³ og Jens Madsen, der blev borgmester i Bogense, havde sammen med sin hustru tjent Anne Lykke på Harridslevgaard,²¹⁴ ligesom Jens Rasmussen og hans hustru havde været på Oregaard, før de kom til Bogense.²¹⁵

I ingen af de nævnte tilfælde synes ægteskabet at have været bestemmende for den senere karriere i bysamfundet.

En vis tilbøjelighed til at holde sig indenfor samme sociale milieu, når det gjaldt valg af ægtefælle, er allerede omtalt,²¹⁶ og hertil kan føjes, at Hans Rasmussen Kraft, der havde været foged på Klingstrup og Ørbæklunde og blev hospitalsmester i Odense, ægtede en datter af skriveren og tolderen i Odense Svend Pedersen,²¹⁷ og ridefogeden på Nyborg, der blev rådmand i Kerteminde, Henrik Sørensen, ægtede en søster til ridefogeden Jørgen Kall på Nyborg.²¹⁸

Hvis skriverne gik udenfor deres egen kreds, hentede de først og fremmest deres hustruer fra gejstligheden. Fogeden Iver Andersens første hustru var en præstedatter,²¹⁹ Hans Nielsen Chulenbruns hustru var en præstedatter fra Dalum,²²⁰ og Peder Knudsen Blanchenborgs hustru en præstedatter fra Horne.²²¹ Også Jørgen Mortensens hustru Dorothea Nielsdatter Foss var sandsynligvis af gejstlig slægt,²²² og i Nyborg var Lambert Jensen gift med en præstedatter fra Ørbæk.²²³ Den tidligere skriver, byfoged Laurids Nielsen i Odense giftede sig med en præsteenke.²²⁴

Heller ikke disse ægteskaber kan have været afgørende for den senere karriere i bysamfundet.

Større vægt må man formentlig tillægge skrivers ægteskaber med borgerdøtre eller borgerenker. Der er i flere tilfælde en ganske åbenbar forbindelse mellem tidspunktet, hvor en foged opgav sin stilling på landet eller ved lenet, og det, hvor han nedsatte sig i byen og indgik ægteskab. Hans Rasmussen forlod lenet og tog borgerskab 1632, hvorefter han giftede sig med enken efter købmand Hans Clausen, der var død i november 1631.²²⁵ Erik Nielsen forlod fogedstillingen på Gerskov ca. 1637, nedsatte sig kort efter i Odense og giftede sig med købmand Søren Ebbesens enke.²²⁶ Herman Hermansen var heller ikke sen til at gifte sig med rådmand Mads Hansens enke og flytte til Odense efter mange års fogedtjeneste på landet.²²⁷ Den tidligere skriver på Dalum Peder Nielsen giftede sig med en datter af borgmester Clemend Sørensen i Vejle, og da Peder Nielsen døde og Knud Jacobsen Blanchenborg blev enkemand giftede han sig med Peder Nielsens enke.²²⁸ Det er troligt, at disse ægteskaber har givet skrivere en bekvem lejlighed til at komme i besiddelse af en forretning, og vi skal siden se, hvorledes der i adskillige tilfælde har været tale om en direkte forretningsovertagelse gennem ægteskab med købmansdøtre. Det kan have tjent samme formål, når skrivere ægtede købmansdøtre, som når den tidligere skriver på Odensegaard, Frederik Ammerbach, ægtede en datter af Christopher Albrechtsen Rung.²²⁹

Mest betydningsfuldt er det dog, at skrivere gennem ægteskaber trængte ind i rådmændenes kreds, tilmed i kredse, der flere generationer havde været knyttet til den pågældende by. Det viser, at disse kredse ingenlunde var lukkede for fremmede; de har tværtimod accepteret skrivere og fogeder som socialt jævnyrdige. I Odense var skriveren på St. Knuds kloster Peder Rasmussen (Balslev) gift med en datter af rådmand Hans Brun,²³⁰ og både Jørgen Nielsen fra Odensegaard²³¹ og Hans Brun fra St. Knuds kloster²³² var gift med døtre af rådmand Christopher Bang. Selv de gamle slægter Mule og Seeblad, der i mange slægtled havde beklædt rådmandspladser, åbnede sig for skrivelverne. Dines Jensen fra Ellensborg og Dalum blev gift med borgmester Jørgen Mules datter,²³³ og Thomas Brodersen ægtede allerede 1634, da han endnu var skriver, en datter af borgmester Otte Knudsen Seeblad.²³⁴ Skriveren på St. Knuds kloster Anders Pedersen flyttede ca. 1662 til Tarupgaard og blev ved samme tid gift med Birgitte Knudsdatter Seeblad.²³⁵ Mads Hansen, den tidligere skriver på St. Knuds kloster, blev 1642 tolder i Odense og det følgende år gift med Karen Jensdatter Rosenvinge,²³⁶ og en søster til hende, Barbara, blev gift med Oluf Olufsen 1646 kort efter at han var fratrukt skriverstillingen på Odensegaard.²³⁷ Endvidere blev byfoged Erik Nielsen i andet ægteskab gift med rådmand Hans Ebbesens datter,²³⁸ og Henrik Jørgensen Rosenvinge, der ganske vist var en odenseansk rådmandssøn, fik endnu som skriver bevilling 1640 til at ægte en anden af Hans Ebbesens døtre.²³⁹

Det kan næppe påvises, at denne forbindelse mellem skrivere og kvinder fra rådmandskredsen opstår eller bliver mere fremherskende i en bestemt periode af det 17de årh. Derimod kan det, som det fremgår af slægtstavlerne, se ud til, at forbindelser af denne art er mindre almindelige i Mule- og Bager-slægten end i andre rådmandsfamilier, og endelig, at det navnlig er lenssskriverne, der opnår denne ægteskabelige forbindelse.

Det sidste er i hvert fald iøjnefaldende i Nyborg, hvor man næppe finder en herregårdsskriver, der ved ægteskab fik tilknytning til rådmandskredsen, medens skrivere fra Nyborg slot i stort tal trængte ind. Bertel Hansen og Niels Bertram blev gift med døtre af Lercheslægten,²⁴⁰ den senere borgmester Peder Nielsen med borgmester Mads Lerches enke,²⁴¹ borgmester Laurids Jørgensen med rådmand Knud Bjørnsens enke,²⁴² Anders Hansen Scheffer med rådmand Erik Engelbretsens datter,²⁴³ og Tønne Madsen med borgmester Jens Madsen Rosenbergs datter.²⁴⁴

I Assens er sådanne eksempler sjældnere, men i Bogense, hvor der ikke var indvandring af lenssskriverne, blev tre af borgmester Jens Madsens døtre gift med indvandrede herregårdsskriverne, der senere blev medlemmer af rådet.²⁴⁵

Efter det foreliggende materiale at dømme har skrivelverne, og i særdeleshed lenssskriverne, været således placerede i økonomisk og social henseende, at de regnedes for jævnyrdige med købmandsstanden og uden vanskelighed kunde

III. Rådmandskredsens herkomst

optages også i rådets slægtskreds, skønt de knap nok havde skabt deres egen forretning eller indledt en karriere i bysamfundet.

Denne iagttagelse har en iøjnefaldende parallel i den gruppe, der bestod af tidligere købmandstjenere, den anden store gruppe, hvorfra rådmandskredsen fik tilgang.

Af Odenses 57 rådmænd i perioden 1600–1682 havde mindst ti tjent købmænd i Odense i deres ungdom (Oversigtstavle A), og ligesom skriverne udgør købmandstjenere en social gruppe, der frembyder interessante træk.

En købmands folkehold rettede sig naturligvis efter forretningens størrelse. Eksakte oplysninger herom har man først med mandtallet fra 1672.²⁴⁶ Det viser, at byens driftigste købmænd på den tid af mandligt personale kun havde en boddreng og en gårdskarl. Nu var forholdene ret ekstraordinære og udlands-handelen begrænset, men før århundredets midte måtte de købmænd, der drev handel på udlandet, have en eller et par tjenere, der som fuldmægtige kunde rejse og handle på købmandens vegne, eller passe kramboden, medens købmanden var bortrejst. Rådmand Jesper Hansen, der havde en af de største forretninger i Odense i 1640'erne og 1650'erne, havde i 1647 4 mænd og 3 kvinder i sit brød, uden at deres funktion dog kan oplyses,²⁴⁷ men rådmand Johan Borchartsens enke Karen Nielsdatter Bager fortsatte efter mandens død 1617 i ca. 40 år forretningen med benyttelse af fuldmægtige; en enkelt af dem betegnes som bogholder.²⁴⁸ Således sluttede hun umiddelbart efter Johan Borchartsens død kontrakt med Hans Rembertz, der havde slægt i Glückstadt, at han skulde tjene hende i fire år for 50 sld. årlig;²⁴⁹ han fortsatte iøvrigt i hendes forretning helt til 1637, da han måtte opgive på grund af alder og skrøbelighed.²⁵⁰ Da der holdtes skifte efter ham 1644, havde han 350 sld. tilgode i løn.²⁵¹ Oplysning om lønningsforholdene får man iøvrigt også fra 1653, da Jesper Hansen gav Søren Madsen, som senere bosatte sig i Middelfart, pas og bevidnede, at han havde tjent ham for dreng i seks år og for en købsvend i halvfemte år for 50 dlr. årlig.²⁵² Sammenlignet med de fremdragne eksempler på skriverlønninger har kontantlønnen ingenlunde været ringere for købmandstjenere, men muligheden for ekstra fortjeneste var formentlig mindre.

Tjenerne varetog hyppigt deres husbonds interesser for retten og rejste for ham både inden- og udenlands. Det blev om Karen og Bertel Wichmands tjener Jørgen Madsen i 1679 bevidnet, at han havde tjent dem for dreng og siden for karl i boden »og rejste for dem inden- og udenlands med deres handel« i syv år.²⁵³ Tjenerne kunde på egen hånd afslutte endog meget store forretninger. Karen sl. Johan Borchartsens blev i 1636 tiltalt af to hollændere for en håndskrift, som hendes forrige tjener Borchert Tønnesen havde udgivet i 1631,²⁵⁴ og i 1650 tiltalte en hamborger-købmand hende for varegæld til et beløb af 927 rdl., som var stiftet af hendes tjener Henrik Tønnesen 1636.²⁵⁵ Knud Lauridsen Seebled og hans halvbroder Søren Clemendsen, der drev han-

del i fællesskab, havde omkring 1630 tjeneren Ulrich Bloem, der sejlede med kramgods og købmandsvarer fra Lübeck til Sverige og Amsterdam.²⁵⁶ Han havde ved en bestemt lejlighed givet en hamborger-købmand håndskrift på 1926 mk. lybsk for kramvarer, som han havde indkøbt til sine principaler og havde tilmed måttet lade sig arrestere for gælden, da han kom til Stockholm.²⁵⁷ Om den senere rådmand Hans Ebbesen vides, at han 1610 som Otte Knudsen Seeblads »karl« fik besejlet søpas lydende på at sejle på Gäfle,²⁵⁸ men forøvrigt kunde disse tjenere også følge med købmandens stuedrifter, som tilfældet var med Jesper Hansens tjener Jørgen Barchhausen, der i 1651–52 drev 224 okser gennem tolden ved Gottorp for sin husbond.²⁵⁹

Tjernerens stilling i forhold til husbonden antog undertiden en så selvstændig karakter, at de kunde få borgerskab uanset deres tjenesteforhold. Ulrich Bloem aflagde borgered 1630, men Knud Lauridsen skulde indestå for, at skatter og byens tyngte blev betalt, når han var bortrejst,²⁶⁰ og Frederik Gummersbach fik borgerskab 1618, men nævnes alligevel som Karen sl. Johan Borchartsens tjener både 1620 og 1621.²⁶¹

Medens de skrivere og fogeder, der indvandrede til byerne, på få undtagelser nær, kom fra kongeriget eller Slesvig, er indvandringen af købmandstjenere og købmænd sammensat af flere forskellige elementer. Man skulde forvente, at personer med navne på -sen var fra kongeriget eller fra Slesvig. Således træffer man Jørgen Madsen, der tjente Bertel Wichmand,²⁶² Bendix Lauridsen hos Jens Rosenvinge,²⁶³ Christen Ostersen Weyle hos Mathias Diderichsen,²⁶⁴ Knud Lang hos Karen sl. Bertel Wichmands,²⁶⁵ Jørgen Nielsen hos Karen sl. Johan Borchartsens,²⁶⁶ Poul Hansen hos Knud Lauridsen Seeblad,²⁶⁷ Claus Frederiksen hos Frederik Ammerbach²⁶⁸ og Frederik Pedersen hos Hans Eggertsen.²⁶⁹ Men selv om det er sandsynligt, at disse navne dækker danske eller slesvigere, er det ikke nogen regel; jeg kan således henvide til, at Willum Lucassens svigerfader Arnt Pedersen (tavle XII,2) stammede fra Westphalen.

Om de pågældendes fødested og det sociale milieu, hvorfra de er udgået, er der kun få oplysninger. Erik Jørgensens tjener Hans Wichmand var født i Odense ca. 1619 som søn af den i 1622 afdøde storkøbmand Bertel Wichmand;²⁷⁰ Hans Ebbesen kom fra Assens,²⁷¹ og fra Svendborg kom Jesper Hansen, der 1636 nævnes som tjener for Anne sl. Mathias Diderichsens i Odense, som samme år var bleven enke. Ved slægtskab var Jesper Hansen forbunden med købmandsstanden i sin fødeby.²⁷² Peder Pedersen Lerche var fast forankret i rådmandskredsen i Nyborg, hvor faderen var borgmester. I 1638 var han kommen til Odense som Knud Ottensens tjener.²⁷³

De nævnte købmandstjenere havde altså forbindelse med købmandsstanden i Odense eller andre fynske byer, men eksemplerne er så fåtallige, at man ikke tør drage slutninger på det grundlag.

Købmandstjenerne var gennemgående unge. Christen Hansen Lime, der tjente Johan v. Achen 1661²⁷⁴ og Hans Eggertsen, der tjente Knud Lauridsen

III. Rådmandskredsens herkomst

Seblad 1638,²⁷⁵ var da ca. 23 år, Hans Wichmand var 24 år, da han tjente Erik Jørgensen 1643,²⁷⁶ Peder Pedersen Lerche ca. 25 år, da han tjente Knud Ottesen 1638,²⁷⁷ medens Claus Frederiksen var ca. 26 år, da han tjente Frederik Ammerbach 1623.²⁷⁸ Derimod var Tønnes Hansen kun 17 år, da han tjente Jacob Poulsen som bodsvend 1655.²⁷⁹ Gennemgående har købmandstjenernes alder svaret til skriversnes.

På den anden side etablerede de sig tidligt som selvstændige købmænd. Hans Eggertsen, der etablerede sig ca. 1640,²⁸⁰ og Christen Hansen Lime, der etablerede sig 1661,²⁸¹ var kun 25 år; Hiere Jespersen begyndte formentlig sin forretning, da han blev gift 1665,²⁸² og han var da 27 år,²⁸³ og Peder Pedersen Lerche da han blev gift 1642 ca. 30 år.²⁸⁴ Claus Frederiksen var 34 år²⁸⁵ og Erik Jørgensen 35 år.²⁸⁶

Der foreligger enkelte oplysninger om, hvordan købmandstjenere fik midler til at starte egen forretning. Lambert Jensen i Nyborg, der stammede fra Ribe, havde tjent Jacob Meckelborg i Trondhjem i 1618 og kom samme år til Nyborg. »Siden straks derefter i samme år haver jeg begivet mig på reisen til Trondhjem med 3 læster gods«. Han havde 18 sld. og lånte resten, kom vel hjem og betalte enhver sit, hvorefter han rejste som købmand på Norge og Tyskland »og formeret sig tid efter anden«. ²⁸⁷ Også Anders Lauridsen Leck fra Bogense var efter afsluttet skrivertjeneste begyndt at sejle; i 1626 var han på grund af sygdom kommen hjem til Bogense, men genoptog handelen og sejlede på Bergen, Trondhjem og København »at forhandle hvis varer og gods jeg da havde under hænderne«. Siden sejlede han på Bergen og Tyskland og fortsatte denne handel til 1640.²⁸⁸

Nogle af de unge købmænd har åbenbart haft en ret beskeden startkapital. De måtte låne sig frem og lade andre gå i kaution for sig. Brødrene Rasmus og Laurids Jørgensen i Nyborg havde lånt 400 sld. af rådmand Hans Hornemand i Næstved »efter vores indstændige anmodning, i vor handlings begyndelse«, men mod pant i deres faders hovedgård.²⁸⁹ Andre har derimod haft midler i hænde, som det må have været tilfældet med Karen sl. Johan Borchartsens tjener, Henrik Tønnesen, der i 1631, da han endnu var umyndig, havde kunnet låne Guilian v. d. Helst og Daniel Martens af Amsterdam 1055 holl. gylden af sin fædrene arv.²⁹⁰ Også Christen Hansen Lime har haft en betydelig startkapital. Han kom til Odense som tjener for købmændene Johan v. Achen og Anders Lime, da de i 1660 flyttede hertil for at etablere forretning. De købte på kredit for over 4930 gylden kramvarer af Isaac Flaming af Amsterdam og havde forøvrigt stor gæld til hamborger-købmænd, der anlagde sag mod v. Achen i den anledning; v. Achen tog imidlertid det parti at opsigte sit borgerskab i Odense og flytte til Fredericia. Det var i december 1661. Uden at give Flaming besked solgte han alle sine kramvarer til den 24årige Christen Hansen »som anden dagen derefter tog borgerskab«, og det blev grundlaget for Christen Hansen Limes senere så store forretning.²⁹¹ I Nyborg oprettede Niels Jensen i

1635 en kontrakt med sin tjener Søren Thomsen, der var født i Kolding, og som i ni år havde tjent ham. Niels Jensen havde leveret Søren 1334 rdl. »dermed en handel at anfange til fælles profit«, således at Niels Jensen skulde have $\frac{2}{3}$ og Søren Thomsen $\frac{1}{3}$ af gevinsten.²⁹²

Vilkårene har været forskellige, og mange har, som Rasmus og Laurids Jørgensen i Nyborg, måttet begynde såre beskedent. Det var vel også tilfældet med Claus Frederiksen, der etablerede sig omkring 1628 i Odense og næste år giftede sig med en datter af bartskeer Ditlev Folchersen. Han havde ikke familie i byen og har sikkert selv oparbejdet sin forretning.²⁹³ Det samme var måske tilfældet med Erik Jørgensen, der stammede fra Angel, men i 1629 siges at »være til Henrik Clausens«, da han sammen med Bertel Cortsen, Cordt Böckmand, Jens Borum og flere andre tiltaltes af købmandslavet, vel sagtens for ulovlig handel. I 1631 var han bleven selvstændig købmand i Odense og kunde da kræve Bertel Cortsen for 106 $\frac{1}{2}$ rdl., som han havde pant for. Endnu i 1632–33 boede han i et af Jørgen Mules huse, men den fremgang, der gjorde ham til en af byens største købmænd, begyndte efter at han i 1633 var bleven gift.²⁹⁴

Sammenstillingen af Claus Frederiksen, hvis forretning stedse havde et ret begrænset omfang, og Erik Jørgensen, der drev virkelig storhandel, fremkalder spørgsmålet om, hvilken betydning ægteskabelige forbindelser kan have haft for de unge købmandstjenere, der vilde etablere sig. Det må på forhånd anses for sandsynligt, at ægteskab med en velstående købmænds enke eller datter har været en meget betydende faktor. Det kan belyses med nogle eksempler.

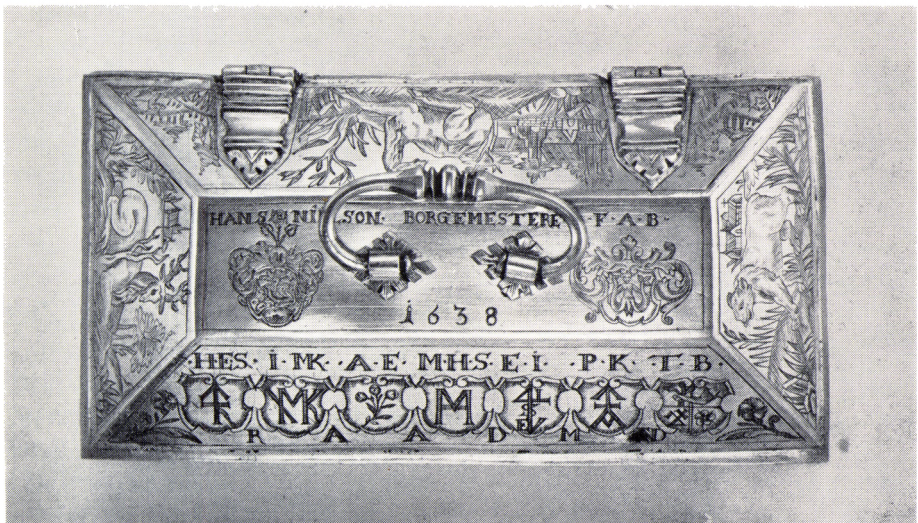
I 1640 døde Knud Lauridsen Seeblad; hans tjener, Hans Eggertsen, tog straks efter borgerskab og giftede sig med Ellen Nielsdatter, som netop var bleven enke efter sin anden mand, den før omtalte tidligere foged på Dalum og senere købmand i Odense Hans Rasmussen.²⁹⁶ Hans Eggertsen flyttede ind i hendes gård i Nørregade, hvor han straks lod opsætte en ny krambod og videreførte forretningen.²⁹⁷ Knud Lauridsens enke, Anne Hasebart, blev gift med Peder Pedersen Lerche, der havde været Knud Ottesen Seeblads tjener i 1638. Ægteskabet blev indgået 1642 – året efter Knud Lauridsens død – og skønt Peder Pedersens fader, borgmester Peder Nielsen i Nyborg, var død 1638, har han altså set sin fordel ved gennem dette ægteskab at komme ind i en odenseansk forretning, som han kunde videreføre.²⁹⁸ Særligt iøjnefaldende er dette forhold for Jesper Hansens vedkommende. I 1635 var rådmanden og storkøbmanden Mathias Diderichsen død, og han efterlod sig enken Anne Hansdatter, en datter af den afdøde rådmand Hans Mikkelsen. Endnu før skiftet var sluttet, var den fra Svendborg indvandrede Jesper Hansen bleven enkens fuldmægtig og købte stolestade i St. Knuds kirke. Han fik borgerskab 1640, giftede sig med Anne Hansdatter og kom i besiddelse af en solid forretning, hvis traditioner han kunde bygge på.²⁹⁹ Selv om Hans Ebbesen muligt arvede midler efter sin fader i Assens, har hans ægteskab med Laurids Knudsen Seeblads datter nok dannet

III. Rådmandskredsens herkomst

det væsentlige grundlag for hans købmandskab.³⁰⁰ Også Bendix Lauridsen kunde gennem sit ægteskab finde økonomisk støtte. Hans herkomst er ikke oplyst. En Bendix Lauridsen tjente Jens Mogensen Rosenvinge i 1623,³⁰¹ men derefter forsvandt han fra Odense; han kan være identisk med en person af samme navn, der i 1636 handlede på en danzigers vegne,³⁰² og i 1642 og 1643 nævnes Bendix Lauridsen i Kerteminde, hvor han havde forskrevet sig til Henrik Sørensen angående en kornleverance på ikke mindre end 800 tdr. byg til Holland og fået dom over Niels Nielsen Vendelbo for 10 tdr. malt.³⁰³ Samme år kom han imidlertid til Odense, hvor han blev gift med Anne Berntsdatter, der var datter af den afdøde vinhandler Bernt Besling i Nyborg. Dennes enke havde i 1637 giftet sig med Karen sl. Johan Borchartsens tidligere tjener Frederik Gummersbach,³⁰⁴ der efterhånden oparbejdede en meget forgrenet forretning. Det kan ikke ses, at Bendix Lauridsen gik ind i sin svigerfaders forretning, men et vist forretningsfællesskab blev åbenbart etableret, og Bendix Lauridsen fik bolig i en af Frederik Gummersbachs gårde.³⁰⁵

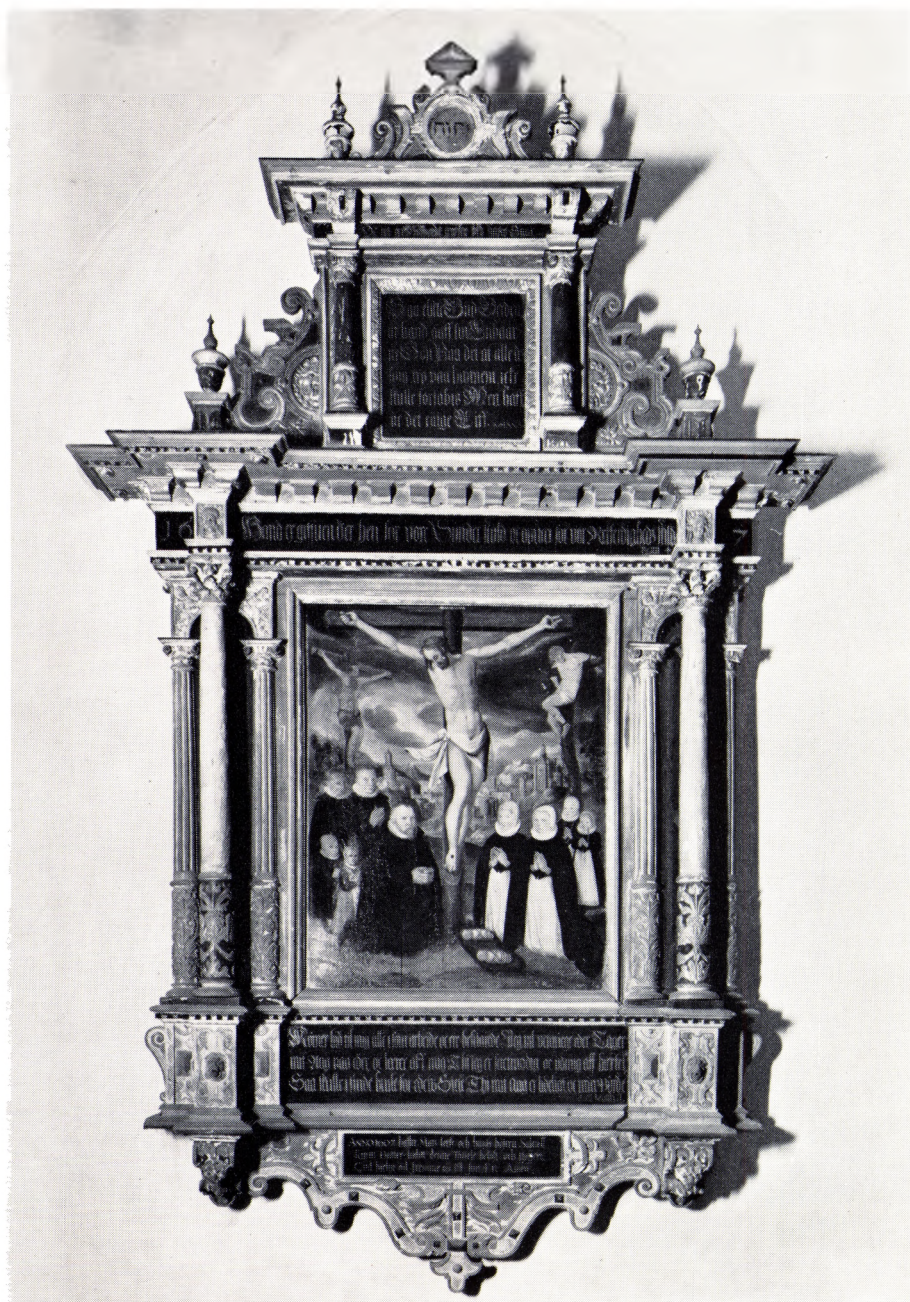
Man vil næppe kunne bestride, at et ægteskab, som bragte en ung købmand i forbindelse med velsituerede kredse i byen, har været meget attråværdigt og betydningsfuldt. Men man må også regne med, at en forretnings fremgang i høj grad har beroet på indehaverens personlige dygtighed.

Uden støtte i ægteskabelige forbindelser fik den senere rådmand Mads Hansen en smuk karriere i Odense. Han stammede fra Middelfart og var beslægtet såvel med præsten Niels Madsen Rybjerg og den før nævnte Svend Pedersen, der blev skriver på Hindsgavl og derefter tolder og rådmand i Middelfart. En halvsøster til Mads Hansen var gift med præsten i Asperup Erik Nielsen Arensbach, en anden med kræmmeren Giøde Jensen, der 1616 fik borgerskab i Odense med Mads Hansen som forlover, og en tredje søster blev gift ind i rådmandskredsen i Middelfart og havde en efterslægt af gejstlige. Allerede i 1613 havde Mads Hansen fået borgerskab i Odense; han giftede sig med præstedatteren Giertrud Lauridsdatter fra Vissenbjerg, og skabte sig en pæn forretning, der kan sidestilles med Claus Frederiksens.³⁰⁶ Fra århundredets sidste halvdel kan Hiere Jespersen fremføres som eksempel på en mand, der sikkert arbejdede sig op ved personlig dygtighed, så han blev en meget velstående købmand med mange ejendomme i Odense. Hans herkomst er ukendt, men han var næppe fra Odense. Som 17årig tjente han borgmester Knud Jacobsen Blanchenborg,³⁰⁷ og i 1661 var han i tjeneste hos Peter Hoppensach i Kerteminde,³⁰⁸ en fra Lübeck indvandret købmand,³⁰⁹ men i 1665 var Hiere Jespersen atter i Odense, hvor han nævnes som handlende.³¹⁰ Han giftede sig med kræmmeren Jørgen Madsens datter, Mette,³¹¹ og i økonomisk henseende kan det næppe have været et aktiv, thi hendes fader, der i sin ungdom havde tjent Bertel Wichmand, efterlod sig kun en meget beskeden formue.³¹² På trods af den store formue, som Hiere Jespersen erhvervede, blev han ikke medlem af rådet, men han var i en årrække overformynder.³¹³ Personlig dygtighed må også have dannet grundlaget

Sølvskrin 1638, ifølge traditionen skænket Odense by af borgmester Hans Nielsen Chulendrun (d. 1651). På lågets overside dennes navn og våben tillige med borgmester Frederik Ammerbachs initialer og våben, på lågets forreste skrånede våben el. bomærker samt initialer for råmændene Hans Ebbesen, Jørgen Mortensen Krag, Augustinus Ebbel, Mads Hansen, Erik Jørgensen, Peder Knudsen Gaas og Thomas Brodersen. Ikke stemplet, men utvivlsomt Odense-arbejde.

Odense Bys Museer, Møntergården.

Epitafium 1607 for borgmester Mads Lerche (d. 1608), Nyborg, og to hustruer, Maren Jacobsdatter og Sidsel Knudsdatter. Malet af Johan v. Enum. Nyborg kirke.

for Niels Lauridsen Gorms stilling. Han var en præstesøn fra Ringe, og moderen var en datter af provst Niels Mule på Samsø, men allerede i 1632, da sønnen kun var et par år, døde hans fader. Moderen bosatte sig i Odense, hvor hun døde 1676 uden at efterlade sig midler. Niels Gorm har jeg først fundet i Odense 1669; han blev gift med en præstedatter fra Korup, men endnu i 1674 boede han til leje. I 1678 blev han rådmand.³¹⁴ Christen Hansen Lime må, som omtalt, have rådet over kapital, da han i 1662 etablerede sig i Odense; det følgende år giftede han sig med den 26årige Anne Jacobsdatter, datter af den forlængst afdøde Jacob Nielsen på Broløkke og Sonerup. Heller ikke i dette tilfælde kan ægteskabet have banet vejen til rådmandssædet.³¹⁵

Så vidt det kan skønnes af det foreliggende materiale, har de danske købmandstjenere, der etablerede sig, uden vanskelighed fået plads i bysamfundet, selv om de var tilflyttere; ligesom skriverne fik nogle af dem tilknytning til rådets medlemmer gennem ægteskab, men det var ikke nogen betingelse for, at de kunde blive medlemmer af rådet.

Med hensyn til de udenlandske og holstenske købmandstjenere er det ulige vanskeligere at afgøre, om udenlandske navne er ensbetydende med, at vedkommende er født i udlandet eller i Holsten. Opregnet efter det omtrentlige tidspunkt for tjenesteforholdets påbegyndelse finder man i Odense, at Johan Borchartsen var Niels Bagers tjener i 1583,³¹⁶ Willum Lucassen tjente Arnt Pedersen 1591,³¹⁷ Hans Holtendorf var hos Niels Bager i 1595,³¹⁸ Hans Rembertz hos Karen sl. Johan Borchartsens fra 1617;³¹⁹ hun havde yderligere Frederik Gummertsbach fra 1618³²⁰ og Johan Odendahl fra 1638.³²¹ Willum Mouritzen tjente fra 1625 Barbara sl. Willum Lucassens, og han tjente endnu i 1652 hendes søn Hans Willumsen.³²² Frands Foltermand og Bertel Cortsen var bodsvende for Mathias Diderichsen 1627,³²³ og hans enke havde Cort Utrecht i sit brød 1639.³²⁴ Ulrich Bloem var Knud Lauridsens tjener omkring 1630, og Cort Collin var ved samme tid hos Peder Gaas,³²⁵ medens Herman Rippendall tjente Johan Eleken 1628.³²⁶ I 1652 tjente Jørgen Barchhausen hos Jesper Hansen,³²⁷ Hein Lucht hos Erik Jørgensen,³²⁸ og Diderich Sachmand hos Hans Mikkelsens enke, senere også hos hendes søn Johan Hansen.³²⁹ I 1653 nævnes Christen Lauridsen (Lee) hos Peder Pedersen Lerche,³³⁰ og efter 1660 nævnes Hans Wiis hos Mette Willumsdatter.³³¹

Selv om der er en teoretisk mulighed for, at de pågældende navne dækker indvandrede udlændinge, kan der være tale om, at de pågældende er sønner eller fjernere slægtninge af indvandrere. Det er imidlertid muligt at sandsynliggøre, at et flertal af de nævnte købmandstjenere er indvandret til Danmark. Ulrich Bloem og Hein Lucht var født i Hamborg,³³² Johan Odendahls fader boede i Hamborg, og hans broder Conrad såvel som Diderich Sachmand nævnes som arvinger efter Catharina Hamsfort,³³³ Hans Rembertz, der døde ugift i Odense, havde som arving en broder i Glückstadt,³³⁴ og Hans Wiis's arvinger boede i Ditmarsken.³³⁵ Herman Rippendalls broder boede i Lübeck,³³⁶ og Cort

III. Rådmandskredsens herkomst

Collin nævnes »af Lübeck«. ³³⁷ Man hefter sig også ved, at den stærke udvandring fra Westphalen, der er et så vigtigt træk i de sønderjydske byers struktur, ³³⁸ også forgrener sig til Odense. Både den før omtalte Arnt Pedersen og brødrene Frederik og Johan Gummersbach, Jørgen Barchhausen og dennes slægtning Thomas Balthasar Freithoff kom fra denne egn. ³³⁹ Fra Holland kom Willum Lucassen, der var født i Amsterdam, ³⁴⁰ og Christen Lauridsen Lee. ³⁴¹ Navnene Cort Utrecht og Willum Mouritzen tyder på hollandsk herkomst, og det er troligt, at Karen sl. Johan Borchartsens to tjenere Borchart og Henrik Tønnesen havde tilknytning til Holland. ³⁴²

Men selv om man lader de sidstnævnte ude af betragtning, er der mulighed for at fastslå to træk som karakteristiske: det er iøjnefaldende, at de købmænd, der havde udenlandske tjenere, var de, der havde en intim handelsforbindelse med udlandet. Det var først og fremmest Bager-slægten repræsenteret ved Niels Bager og dennes datter Karen, Hans Mikkelsen (Bager), hans datter Anne og hendes to ægtefæller Mathias Diderichsen og Jesper Hansen; dernæst var det Willum Lucassens efterslægt samt Peder Gaas, Erik Jørgensen og Peder Pedersen Lerche. Endvidere ser man, at købmandstjenerne kom fra områder, hvor Odense-købmændene havde handelsinteresser; det var fra den vestlige del af Østersøområdet, især fra Lübeck, samt fra Hamborg, Westphalen og Holland. Handelsforbindelserne med disse områder har forståeligt nok været motiv for de pågældende købmandstjeneres ansættelse i de odenseanske firmaer. I andre tilfælde kan slægtskabsforbindelser have været medvirkende. Da Frederik Gummersbach kom til Odense, havde hans fætter Johan Gummersbach forlængst etableret sig i byen og giftet sig ind i rådmandskredsen. ³⁴³ Herman Rippendall har vel draget broderen Johan til Odense, hvor han nævnes en kort tid i 1640'erne, ³⁴⁴ og Jørgen Barchhausen har rimeligvis forårsaget, at hans svoger Thomas B. Freithoff kom til byen.

Der kan ikke oplyses noget nævneværdigt om det sociale milieu, hvorfra købmandstjenerne udgik. Frederik Gummersbach havde en broder og Jørgen Barchhausen en svoger, der var musikanter, ³⁴⁵ og Odendahl og Sachmand havde, som nævnt, forbindelse med Hamsfort- og Høyer-slægten fra Ditmarsken.

Der foreligger oplysninger om enkelte købmandstjeneres alder på den tid, hvor de først nævnes i Odense. Hein Lucht var ca. 20 år, da han i 1652 tjente Erik Jørgensen. ³⁴⁶ Diderich Sachmand var ca. 20 år, da han i samme år var hos Anne sl. Hans Mikkelsens, ³⁴⁷ Jørgen Barchhausen ca. 23 år, da han var hos Jesper Hansen 1651; ³⁴⁸ derimod var Frederik Gummersbach i 1618 ca. 32 år ³⁴⁹ og Christen Lauridsen Lee hos Peder Pedersen Lerche i 1653 38 år. ³⁵⁰

De udenlandske købmandstjeneres forhold til deres husbond kunde være af betydelig varighed. Hans Rembertz var hos Karen sl. Johan Borchartsens i 28 år, ³⁵¹ Johan Odendahl tjente hende i 11 år, ³⁵² og Willum Mouritzen var i Willum Lucassens familie i mindst 25 år. ³⁵³ På den anden side ser det ud til, at de

udenlandske tjenere, der gjorde sig selvstændige, havde vanskeligt ved at få fodfæste i de nye omgivelser.

Cort Utrecht, som tjente Anne sl. Mathias Diderichsens i 1639, og som også tjente hendes anden mand, Jesper Hansen, nævnes fra 1645 som købmand i Kerteminde,³⁵⁴ men skyldte på skiftet efter Mathias Diderichsen ikke mindre end 1171 dlr. 14 sk., ligesom han havde optaget betydelige lån hos sine svogre.³⁵⁵ Heller ikke Cort Collin kunde klare sine forpligtelser, efter at han havde forladt Peder Gaas. Han var begyndt at handle med humle og havde taget borgerskab i Odense 1635,³⁵⁶ men derefter flyttede han til Assens og giftede sig;³⁵⁷ kreditorerne forfulgte ham; han havde ikke eget hus, og selv hustruens begravelsesomkostninger blev han sagsøgt for.³⁵⁸ Siden flyttede han tilbage til Odense og kom i huset hos Hans Willumsen.³⁵⁹

Når det gik dårligt for adskillige af de udenlandske købmandstjenere, kunde man formode, at det skyldtes manglende slægtskabsforbindelser, og at omvendt de udlændinge, der ægtede velstående kvinder, bedre kunde klare sig. Et godt ægteskabsparti var dog ingenlunde nogen sikkerhed i så henseende.

Den ovennævnte Cort Utrecht blev gift med en datter af byskriveren Henrik Therkelsen, som siden blev købmand i Odense og derefter foged på Stubdrup. Utrechts økonomi var dårlig, og hans ægteskab blev ulykkeligt. I 1664 tiltalte han af sin hustru for at han havde forladt hende, og han havde beskyldt hende for et utugtigt og usømmeligt levned.³⁶⁰ Hein Lucht, Erik Jørgensens tidligere tjener, blev gift med en datter af den i 1646 afdøde, velhavende apoteker Christopher Schultz,³⁶¹ men i 1660'erne blev han hårdt trængt af hamborgerkøbmænd for obligationsgæld,³⁶² og han boede 1672 »til husværelse« uden at bruge borgerlig næring, skønt han kun var 40 år.³⁶³ Han lå i strid med sin hustrus gamle, velhavende onkel, Hans Willumsen, og flyttede efter hustruens død 1681 til København.³⁶⁴

Hvor forskellig skæbnen kunde forme sig, skønt det økonomiske og sociale udgangspunkt var det samme, er der flere eksempler på. Skønt Arnt Pedersen blev gift med rådmand Hans Friis's datter og fik en forretning af et vist omfang, var han dog ved sin død så forarmet, at arvingerne fragik arv og gæld,³⁶⁵ men hans svigersøn Willum Lucassen, der var hans tidligere tjener, drev en stor forretning, som videreførtes af enken Barbara og sønnerne Lucas og Hans Willumsen; i mange år blev denne slægt en virkelig betydende økonomisk faktor i Odense.³⁶⁶ Hans Holtendorf, der havde tjent Niels Bager og blev hans svigersøn, kunde ikke klare sine forpligtelser uden at pantsætte sin gård til en hamborgerkøbmand i 1613, og han var så arm, at Karen sl. Johan Borchartsens måtte betale for hans grav.³⁶⁷ Hans svoger, Johan Borchartsen, opretholdt derimod den forretning, som Niels Bager havde haft, og Karen sl. Johan Borchartsens videreførte den i årtier.³⁶⁸ Selv Johan Odendahl, der blev gift ind i Karen sl. Johan Borchartsens slægt, døde ca. 1663 uden at efterlade sig nævneværdig formue.³⁶⁹

III. Rådmandskredsens herkomst

Når flere af de udenlandske købmandstjenere synes at have vanskeligt ved at klare sig i de nye omgivelser, er det dog et åbent spørgsmål, om de i den henseende har skilt sig ud fra adskillige danske købmandstjenere, hvis forhold man ikke kender.

I hvert fald er der påviseligt udlændinge, der skabte sig gode forretninger, eller som ved ægteskab overtog bestående og førte dem videre med held. Herman Rippendall, der i 1628 mødte for retten på sin husbond Johan Elekens vegne,³⁷⁰ var i 1630 gift med Karen Pedersdatter; han beklædte flere offentlige hverv.³⁷¹ Da rådmand Peder Gaas's datter Ellen i 1655 blev enke efter Thomas Hansen Bøgvad, giftede hun sig med Diderich Sachmand, der, som nævnt, havde tjent Anne sl. Hans Mikkelsens og hendes søn, og Diderich Sachmand videreførte forretningen i en årrække.³⁷² Jørgen Barchhausen, som havde tjent Jesper Hansen, forlod firmaet, da Jesper Hansen døde 1660, og giftede sig med Alhed Kerchhof. Hun var 21. jan. 1660 bleven enke efter den »fornemme købmand« Habakuk Koch, men allerede 5. febr. mødte den 23årige Jørgen Barchhausen på skiftet som den 50årige enkes troløvede.³⁷³ Han gik ind i hendes forretning og førte den videre.

De sidste eksempler viser nøje overensstemmelse med forhold, som vi kender fra danske skriveres og købmandstjeneres start som selvstændige købmænd. Så talrige de udenlandske købmandstjenere end var, blev kun et par af dem råd-mænd i Odense, nemlig Willum Lucassen og Jørgen Barchhausen.

Sideløbende med indvandringen af købmandstjenere kom en tilgang af mænd, der nedsatte sig uden først at have haft en tjenende stilling i byen. En del kom fra Slesvig. Henrik Werchmeister, der havde slægt i Haderslev, nedsatte sig i Odense ca. 1666;³⁷⁴ fra Angel kom Erik Jørgensen omkring 1630,³⁷⁵ Otte v. Oesede, Thomas Oxen og Otte Pagendorm havde forbindelse med Flensborg, fra Slesvig by kom Johan og formentlig også Herman Høhne. Enkelte indvandrede fra Lübeck: Hans Oestmand,³⁷⁶ Henrik Tellemand, Herman og Jørgen Hahne, og fra Hamborg kom David Ocher.³⁷⁷

Nogle af disse tilflyttere var formentlig velstående allerede ved deres komme; således kunde Johan Høhne, der fik borgerskab 1651, betale en bod på 200 dlr., fordi hans hustru nedkom for tidligt; derved frikøbte han sig for åbenbar skrifte.³⁷⁸ Kort efter kom Otte v. Oesede, der tilhørte den flensborgske rådmandskreds af dette navn.³⁷⁹ I 1657 fulgte Otte Pagendorm, der var gift med en kvinde af den flensborgske Toefalls-slægt; skiftet efter ham 1660 viser, at han rådede over en betydelig formue, som næppe kan være tilvejebragt i de få år, han var i Odense.³⁸⁰ Også her finder vi eksempler på, at en indvandrer synes at drage slægtninge efter sig, thi Thomas Oxen var på hustruens side beslægtet med Otte Pagendorm,³⁸¹ og Henrik Høhne, der vel var beslægtet med Johan Høhne, var også i slægt med Pagendorm-Toefalls familien.³⁸²

Årsagen til den relativt stærke tilgang fra Flensborg var formentlig svækkelsen af denne bys erhvervsliv efter de gentagne krige og plyndringer.³⁸³ På den

anden side blev vilkårene i Odense heller ikke gunstige, og en mand som Thomas Oxen betalte allerede 1661 førlov og flyttede med sit gods til København.³⁸⁴

Nogle af de indvandrede fik embeder i Odense. Otte v. Oesede blev tolder og postmester,³⁸⁵ Jørgen Hahne fungerede en tid som tolder, men han skal iøvrigt have boet i Fredericia, som han forlod, da fæstningen blev indtaget af fjenden og ødelagt.³⁸⁶ Henrik Tellemand fra Lübeck betalte borgerskab i 1640 og drev handel i Odense; han fik certifikat og pas til at sejle med købmandsvarer fra Lübeck til Åbo og forhandle varerne der,³⁸⁷ men 1654 nævnes han som provinsialtoldforvalter i Fyn, Lolland-Falster og Langeland, og han skulde som fiskal påtale overtrædelse af luksusforordningerne.³⁸⁸

Herman Hahne, der købte stolestade i St. Knuds kirke i 1641, er muligt identisk med den mand af samme navn, der kort forinden havde været i Aarhus.³⁸⁹ Det sandsynliggøres ved, at han bevarede en vis handelsforbindelse med jysk adel samtidig med, at han på Fyn fik en omfattende bondehandel. Hans position i Odense befæstedes ved at han ægtede borgmester Jørgen Mules datter Else. Også Jørgen Hahne fik gennem ægteskab tilknytning til rådmandskredsen, idet hans hustru Birgitte Torbensdatter Hasebart var forbunden med Otte Knudsen Seeblands slægt.³⁹⁰ Otte v. Oesede ægtede en datter af rådmand Jens Mogensen Rosenvinge, Barbara, der var enke efter den tidligere foged på Odensegaard Oluf Olufsen.³⁹¹

Når man ser bort fra Erik Jørgensen, der næppe havde haft forretning, før han kom til Odense, var det imidlertid kun få, der fik en betydende position i byen, og Herman Hahne var den eneste, der blev rådmand.

I de andre fynske byer finder man også købmænd med udenlandske navne, men i de fleste tilfælde er det ikke muligt at sige, hvorfra de er kommen eller hvornår de er kommen, men det skal dog nævnes, at slægten Meel i Assens havde tilknytning til Hamborg,³⁹² at Hoppensach i Kerteminde kom fra Lübeck;³⁹³ Borchensfeld og Aufdiener nævnes i Middelfart,³⁹⁴ Melhop og Wederkinch i Bogense,³⁹⁵ Besling i Nyborg,³⁹⁶ og fra Slesvig kom vel Widou i Kerteminde³⁹⁷ såvel som v. Oesede i Middelfart,³⁹⁸ samt Scheffer³⁹⁹ og Walter i Nyborg.⁴⁰⁰

Den undersøgelse, hvis resultater jeg i det foregående har fremlagt, viste, at tilgangen til rådet og dets kreds i udstrakt grad fandt sted fra tilflyttere; fremtrædende var tidligere skrivere og fogeder, betydende var indvandrede købmandstjenere, og et mindre islæt fik man fra udenlandske købmænd.

Tilbage står en undersøgelse af den del af rådet, hvis medlemmer fra fødslen tilhørte det bysamfund, i hvilket de blev rådmand. I Odense var 21 af periodens 57 rådmand med overvejende sandsynlighed indfødte; heraf var kun 12 sønner af rådmand. I Assens var 17 af 35 rådmand formentlig indfødte, i Nyborg kan kun 7 af 38 påviseligt være indfødte, men for de to sidste byers vedkommende er oplysningerne om herkomst af mere tilfældig karakter.⁴⁰¹

III. Rådmandskredsens herkomst

Der fandtes i rådet repræsentanter for slægter, der igennem flere generationer havde været bosiddende i Odense og haft medlemmer i rådet; det gjaldt Jørgen Mule⁴⁰² og brødrene Rickert og Otte Knudsen Seebled.⁴⁰³

Mule-slægten synes at være ældst. Den fremtræder i historien som et stort, gammelt træ med mange grene, men omkring 1600 var mange af disse sygnede hen, skønt slægten endnu i 16de århundrede havde haft adskillige borgmestre og rådmænd. Nogle linier døde ud, nogle flyttede bort, og andre nedsank i fattigdom og skiftede socialt milieu.

Disse forhold viser sig i Niels Mules efterslægt. Han havde været rådmand omkring 1570, men af hans sønner nævnes Hans 1607 på Bjørnemose;⁴⁰⁴ Poul døde 1597,⁴⁰⁵ og hverken han eller broderen vides at have haft børn. Frederik Mules økonomiske stilling var åbenbart svag. Han solgte sin faders ejendom i 1585,⁴⁰⁶ og kort før sin død i 1608 pantsatte han sin gård i Nørregade og have i Vindegade til dr. Jens Mule.⁴⁰⁷ Heller ikke på spindesiden kunde slægten føres videre. En søster til Frederik Mule, Gertrud, var gift med købmanden Peder Kellbrecker, der døde 1606;⁴⁰⁸ en anden søster, Maren, var gift med Markus Kotte, der også tilhørte en gammel, men hensygnende Odense-slægt; da hun døde 1607, fragik arvingerne arv og gæld.⁴⁰⁹ Kun en tredje søster, Dorete, der blev gift med fogeden på Nyborg slot, den senere rådmand Jens Sørensen Viborg, bevarede sin sociale position.⁴¹⁰

Lidt bedre klarede en anden gren af Mule-slægten sig, idet en broder til Niels Mule, Casper, blev domprovst i Ribe og gift med Maren Hansdatter Mule. Deres søn, Hans Caspersen Mule, drev handel og beklædte forskellige offentlige hverv. Han var gift, men han havde næppe børn.⁴¹¹ Andre tegn på denne slægts forfald kan nævnes. En Oluf Lauridsen Mule forekommer i Odense til midten af det 17de århundrede, men børnene modtog fattighjælp.⁴¹² Niels Lauridsen Mule forekommer i Biskorup nær Odense, men hans søn Knud Nielsen fragik i 1669 arv og gæld.⁴¹²

Når man alligevel må tillægge Mule-slægten en betydelig indflydelse i Odense i det 17de århundrede, skyldes det alene Hans Mule til Nislevgaard og hans talrige børneflokk, af hvilken den ovennævnte Jørgen Mule i en menneskealder var rådmand og borgmester. Hans Mule selv havde været i besiddelse af et betydeligt forretningstalent. Han tjente en formue, som nok væsentligt har været baseret på studehandel, og da han hævdede sit adelskab, som slægten var forlenet med, kunde han anbringe sine midler dels i købstadgods, dels i gods på landet, hvor han fik Nislevgaard som ejendom. Yderligere havde han Sande-rumgaard i forlening. I 1591 siges det om ham, at han ikke længere brugte købmandskab, og han fik da kongens tilladelse til i betragtning af sin alder og skrøbelighed at drage frit af byen og bo i rolighed på Nislevgaard, og der nyde samme privilegium som andre af adelen.⁴¹⁴ Jørgen Mule var den eneste af Hans Mules mange børn, der fik plads i rådet. De andre sønner blev nok

boende i Odense, enten som købmænd eller med anden gerning, men de fik ikke del i bystyret.

Seeblad-slægten var også en gammel Odense-slægt, hvis ældste kendte medlem i Odense døde 1514, og hans søn Knud Jørgensen, f. 1512, blev stamfader til en talrig efterslægt. Han blev opdraget hos en tysk skoleholder i Flensborg, kom siden til Lübeck og efter i 1544 at være bleven gift med Maren Mikkelsdatter Mule bosatte han sig i Odense. I 1571 blev han hospitalsforstander, men han blev 1574 fritaget for sine forretninger, hvad der dog ikke hindrede, at han samme år blev rådmand. Sammen med svogeren Oluf Meckelborg i Flensborg drev han en omfattende handel, navnlig med kronen, og ved sin død havde han sikret sig betydeligt købstadgods.⁴¹⁵

Også han havde en talrig børneflok, men slægtstavlen viser, at kun Rickert og Otte Knudsen Seeblad blandt sønnerne bevarede fast tilknytning til Odense by og dens styre.

Et særkende for Mule- og Seeblad-slægten er det adelskab, som disse slægter kunde påberåbe sig, og den adelige standsfølelse, som kunde komme til udtryk. Da Jørgen Mule i 1629 blev tiltalt af lensmanden for overtrædelse af bryllupsforordningen ved en datters bryllup, henholdt han sig til den frihed, som han og hans søskende havde fra deres forældre, selv om de på grund af ringe formue ikke med andre frifolk kunde holde rostjeneste. Modparten henviste til, at Jørgen Mule besad rådmandssæde og ikke gjorde datterens bryllup med en frimand, men med en professor, og endelig gjorde han borgerlig tyngte og brugte borgerlig næring.⁴¹⁶ Broderen Claus Mule boede i Odense, men kunde skrive sig til Nislevgaard, og han blev i 1625 takseret blandt den fynske adel til 39 tdr. htk. og betegnes som ærlig og velbyrdig, ligesom han var pligtig at holde rostjeneste af en kronjord udenfor Odense og møde til mønstring i krigstid, »som kongens adelige undersaatte er pligtig til«. ⁴¹⁷ For Seebladslægtens vedkommende foreligger der ikke fra det 17de århundrede lignende henvisninger til adelig frihed, selv om Rickert Knudsen Seeblad i skattemandtallet for 1607 betegnes som velbyrdig.

Også i Bogense finder man en slægt med adeligt våben, hvis ældste kendte medlem er Tue Nielsen 1449, og som kan følges op til det 17de århundrede. Den har givet navn til »de Bogense herremænd«, og den fik i det 16de århundrede tilknytning til Margrethe Clausdatter, som blev gift med Oluf Bager, og Karen Clausdatter, der blev gift med rådmand Hans Dinesen.⁴¹⁸

Man kan yderligere pege på, at der indenfor de nævnte slægter spores en tendens til at give de unge en uddannelse, som var beslægtet med de unge adelsmænds. Om Jørgen Mule fortælles, at han i sin ungdom havde tjent i kongen af Frankrigs garde;⁴¹⁹ broderen Claus Mule havde i sin ungdom tjent Tycho Brahe,⁴²⁰ og en anden broder Jens Mule var i 1601 hovmester for Axel Brahe og rejste med hertug Hans til Rusland 1602.⁴²¹ Otte Knudsen Seeblad

III. Rådmandskredsens herkomst

skulde vistnok have været holdt til bogen, men da han ikke »inclinerede« til den, blev han først sendt til en købmand i Hamborg, siden rejste han til Holland, hvor hans broder Hans Friis Knudsen var oberstløjtnant. Han tog tjeneste hos ham i krigen, men blev ikke ved militien over 1½ år.⁴²²

I disse svage spor møder man da resterne af den byadel, som M. Mackeprang har berørt,⁴²³ men som i det 17de århundrede havde mistet sin betydning, selv om den indtog en højere social position end det øvrige borgerskab og bevarede en vis standsfølelse, der i nogle tilfælde blev underbygget af en formuebesiddelse større end de fleste andres.

De spæde forsøg på at hævde et adelskab måtte vige for det økonomiske pres, der tvang disse slægters medlemmer til at skaffe sig eksistensmuligheder, enten ved at overgå i den lærde stand eller ved at drive handel. De, der valgte den sidstnævnte vej, fik da en uddannelse, som ikke skilte dem ud fra de omtalte skrivere, fogeder og købmandstjenere. Således blev Otte Knudsen Seebled efter sin tjeneste ved militien i Holland antaget til håndskriver hos den norske statholder Ludvig Munk, hvorefter han blev hos ham i tre år, først i Christiania, siden på Dalum kloster, som Ludvig Munk var forlenet med,⁴²⁴ og efter at have nedsat sig som købmand var han altid »i credit« hos Ludvig Munk.⁴²⁵

Andre slægter var nok mindre rodfæstede i Odense, men nåede dog en social placering, der fuldt ud svarede til de nævntes.

Det var tilfældet med Bager-slægten, der i Odense kan føres tilbage til begyndelsen af det 16de århundrede, hvor Niels Bager nævnes som købmand i byen.⁴²⁶ Af hans børn forblev Oluf og Mikkel i Odense, og Oluf fik så store forretninger, bl. a. med kronen, at han 1566 blev sat dobbelt så højt i skat som nogen af sine medborgere.⁴²⁷ Han var en tid rådmand, men hans deltagelse i bystyret indskrænkede sig hertil, og forklaringen kan være, at hans forretning ikke tillod ham at påtage sig offentlige hverv.⁴²⁸ Broderen Mikkel drev også handel med kronen, og selv om han i 1577 var i restance med 8.229 dlr., kunde gælden ved hans død dækkes ind ved lageret af forhåndenværende kramvarer.⁴²⁹ Slægtstavlen for sønnen Hans Mikkelsen (tavle XXVIII) viser imidlertid, at den tilknytning, som Mikkel Bagers børn fik til Odense, blev overordentlig ringe.

Slægterne Let og Wichmand, der i det 17de århundrede begge var repræsenterede i rådet i Odense, havde een eller to generationers tilknytning til byen, flere er næppe påviselige. Borgmester Jacob Let var søn af Søren Let, og moderen var en datter af borgmester Unkersen.⁴³⁰ Angående Wichmandslægten kan nævnes, at rådmand Hans Dinesen, der døde 1584, i sit første ægteskab var gift med Anna Bertelsdatter Wichmand,⁴³¹ og at Bertel Wichmand, der døde ca. 1622 og var gift med Karen Letsdatter, havde en handel, der blev videreført af hans enke i betydelig målestok.⁴³²

Også rådmændene Peder Knudsen Gaas⁴³³ og Henrik Clausen⁴³⁴ var sønner af Odenseborgere, uden at det kan påvises, at de havde positioner svarende til

Seeblad- og Muleslægterne. Rådmand Niels Jacobsen var søn af den tidligere slotsfoged på Næsbyhoved og senere byfoged og rådmand Jacob Jespersen,⁴³⁵ og Hans Sommer muligt søn af præsten i Odense, dr. Jørgen Sommer.⁴³⁶

Af forholdsvis ny dato var slægten Rosenvinges forbindelse med Odense, idet Mogens Henriksen Rosenvinge, søn af borgmesteren i Helsingør, indvandrede i sidste halvdel af det 16de århundrede, men ved ægteskab med Karen Jørgensdatter Friis kom han i forbindelse med en slægt, der – ligesom Mule- og Seebladslægterne – havde beklædt rådmands- og borgmesterhverv i hvert fald siden begyndelsen af det 16de århundrede.⁴³⁷ Omtrent på samme tid kom den tidligere skriver Christopher Bang til Odense som stiftsskriver, og det gik ham, som det gik mange af de ovenomtalte skrivere, at han blev købmand og medlem af rådet,⁴³⁸ og hans søn Claus Bang opnåede samme placering i byen.⁴³⁹

Gennemgangen af de indfødte rådmænds slægtstavler viser, at den tilknytning, som rådmændene i det 17de århundrede havde til deres fødeby, kun kunde opretholdes i en eller to generationer på mandssiden.

Af dette kan man ikke slutte, at forholdet mellem indfødte og tilflyttere har været det samme i andre købstæder. I Assens var 17 af de 35 rådmænd, der tilhører tiden mellem 1600 og 1682 med overvejende sandsynlighed indfødte, og af tavle D fremgår, at slægten Bang prægede rådet. Den kan følges tilbage i hvert fald til begyndelsen af det 16de århundrede, hvor Jens Bang nævnes som rådmand 1513 og som borgmester fra 1519 til 1530;⁴⁴⁰ i århundredets slutning var flere af slægtens mænd medlemmer af bystyret, og i det 17de århundrede nævnes Niels Bang,⁴⁴¹ Rasmus Knudsen Bang,⁴⁴² Jens Bang,⁴⁴³ Jørgen Bang⁴⁴⁴ og Anders Bang.⁴⁴⁵ Slægten Bang nævnes også i Middelfart og Bogense. I Bogense var Hans Bang i 1527 vicar til apostolorum alter i St. Knuds kirke i Odense,⁴⁴⁶ og Niels Bang, som 1580 blev gift med en datter af borgmester Peder Mortensen Hegelund i Ribe, var en af tidens betydeligste købmænd.⁴⁴⁷ Den Hans Bang, der nævnes som borgmester 1625–49 og døde 1658, hørte vel også til slægten.⁴⁴⁸

Derimod synes Nyborg i det 17de århundrede at savne rådmænd, hvis slægtskabsforbindelse på mandssiden går tilbage til det foregående århundrede; oversigtstavlen over rådets sammensætning (tavle C) viser, i hvor høj grad rådet blev farvet af den store tilgang af skrivere fra Nyborg lensforvaltning.

Forholdene er altså forskellige fra købstad til købstad; der synes at være et samspil mellem en bys økonomiske aktivitet og fluktuationen i rådets sammensætning, således at de indfødte slægter indtager en mere fremtrædende plads i de stillestående byer, som Assens var det, og jeg kan i denne henseende ganske slutte mig til de betragtninger, som Hvidtfeldt har fremsat med henblik på forholdene i Tønder.⁴⁴⁹

På den anden side må man være varsom med at tillægge slægtskabet betydning, blot fordi nogle slægtsnavne optræder hyppigt i en rådmandsrække. En fyldestgørende bedømmelse af dette forhold er kun mulig, når man har fyldige

III. Rådmandskredsens herkomst

genealogiske og biografiske oplysninger om de enkelte rådsmedlemmer, og på dette område vil kildematerialet fra det 17de århundrede ofte svigte.

Selv om der i rådmandsrækken fra Odense er flere eksempler på, at både fædre og sønner blev rådmænd, er der kun meget få tilfælde, hvor der kan være en teoretisk mulighed for, at en rådmænd har fremmet en søns valg. Oluf Bager kan have støttet sønnen Niels Bagers kandidatur, men Knud Jacobsen Blanchenborg var udtrådt af rådet, da hans søn blev valgt. Mikkel Bager var forlængst død, da Hans Mikkelsen blev rådmænd.⁴⁵⁰ Jørgen og Jens Mogensen Rosenvinge blev medlemmer af rådet adskillige år efter deres faders død.⁴⁵¹ Jørgen Mogensen Rosenvinge døde 1634, men af sønnerne blev Mogens Jørgensen først rådmænd ca. 1665,⁴⁵² og Henrik Jørgensen Rosenvinge i 1667.⁴⁵³ Jens Mogensen Rosenvinge døde 1625, men sønnen Willum Jensen Rosenvinge blev rådmænd 1667,⁴⁵⁴ og endelig kan nævnes, at Niels Jacobsens fader døde 1582, men han selv blev først rådmænd 1604.⁴⁵⁵

Det er endda tvivlsomt om tilflytteres ægteskab med rådmandsdøtre har været direkte årsag til, at de pågældende blev optaget i rådet. For at svigerfaderen skal have kunnet bane vejen, må ægteskabet være etableret før den nye mand blev rådmænd – eller den pågældende må være bleven rådmænd, medens svigerfaderen levede. Prøver vi at se på rådmandslisten ud fra dette synspunkt, bliver resultatet følgende: Hans Mikkelsen Bager døde 1631, men svigersønnen Mathias Diderichsen blev først rådmænd 1634;⁴⁵⁶ han døde 1635, men først i 1648 blev Erik Jørgensen gift med Mathias Diderichsens datter, og Erik Jørgensen selv havde været medlem af rådet siden 1634.⁴⁵⁷ Borgmester Otte Knudsen Seebled døde 1631, hans datter blev trolovet med Thomas Brodersen Riisbrich få måneder senere, men denne blev først rådmænd 1638.⁴⁵⁸ Dines Jensen blev gift med Jørgen Mules datter omkring ved faderens død 1631, men han blev først rådmænd i 1649,⁴⁵⁹ og Herman Hahne, der ægtede Jørgen Mules anden datter omkring 1641, blev rådmænd 1654.⁴⁶⁰ Da Henrik Jørgensen Rosenvinge blev rådmænd 1667, havde hans svigerfader været død i over 25 år;⁴⁶¹ Hans Ebbesens anden svigersøn, Erik Nielsen, blev rådmænd 1660 eller næsten 20 år efter svigerfaderens død,⁴⁶² og Jesper Hansens hustru og svigerfader var forlængst døde, da han blev rådmænd.⁴⁶³

Hvis hypotesen om slægtskabsforbindelsens betydning skal underbygges, må man vel også kunne vente, at de mænd, der var født i Odense og tilhørte rådmands slægtskreds, kom tidligere i rådet end tilflytterne. Men heller ikke det er noget alment træk. Som det fremgår af slægtstavlerne foreligger der oplysning om 35 af 57 Odenserådmands aldersforhold. De fleste blev rådmænd i alderen mellem 30 og 50 år. Gennemsnitsalderen var 42, men medlemmer af Rosenvinge-, Seebled- og Wichmand-slægterne var i de fleste tilfælde over den alder. Mogens Jørgensen Rosenvinge var 57 år, Jens Mogensen Rosenvinge ca. 53 år, Willum Jensen Rosenvinge ca. 48 år, Hans Wichmand ca. 47 år, Niels Bager

og Jørgen Mogensen Rosenvinge ca. 45 år. Det hører til undtagelserne, at Otte Knudsen Seeblad blev rådmand som 29årig og Jørgen Mule som 35årig.

Til sammenligning kan anføres, at der også blandt tilflytterne var flere over den anførte gennemsnitsalder, da de kom i rådet. Mads Hansen var ca. 59 år, Johan Borchartsen ca. 50 år, Jørgen Mortensen 49 år, Erik Nielsen 48 år og Jørgen Barchhausen 47 år. Adskillige var yngre. Knud Jacobsen Blanchenborg var 42 år, Erik Jørgensen og Thomas Brodersen ca. 38 år, Peder Pedersen Lerche og Christen Hansen Lime var kun 32 år, og J. G. Becker blev rådmand allerede som 29årig.

I forholdet mellem antallet af indfødte og tilflyttere kan man i Odense notere en forskydning i løbet af det 17de århundrede. De førstnævnte var i flertal i de to første tiår, men de rådmænd, der optoges mellem 1630 og 1660 var overvejende tilflyttere, og af de 16 rådmænd, der valgtes mellem 1660 og 1682, var kun 7 født i Odense. Forholdet belyses af tavle A (bind II, s. 8 f.).

Når man betragter listerne over rådets medlemmer, som de er opstillede i tavle A–D (bind II, s. 8 ff.), vil man hefte sig ved, at visse slægter er repræsenteret i lange perioder, og det underbygger teorien om, at slægtskabsforholdet har begunstiget en mands valg til medlem af rådet.

Hvor materialet tillader en dyberegående undersøgelse, ser det ud til, at teorien ikke kan opretholdes. I driftige byer som Odense og Nyborg er det iøjnefaldende, at de tilflyttede rådmænd indtager dominerende pladser både talmæssigt og i bystyrets funktioner. Der er meget få vidnesbyrd om, at slægtskabsforhold har spillet nogen rolle ved besættelsen af pladserne i rådet, intet grundlag for opretholdelsen af teorien om et patriciat i ordets oprindelige betydning.

Det må da undersøges, om andre forhold har været bestemmende: de enkelte personers dygtighed, deres økonomiske placering i bysamfundet, deres særlige kendskab til forvaltning, og hertil kommer spørgsmålet, om regeringen øvede indflydelse på kommunalbestyrelsen, når der skulde foretages valg til rådet.

IV. Det økonomiske grundlag

Når antallet af rådmænd, der var født i Odense, var så relativt ringe, skyldes det to hovedfaktorer: for det første var det ikke muligt at bevare formuen for en slægt, således at den kunde holde sig på samme sociale plan i hjembyen i mere end to eller tre generationer. For det andet skiftede adskillige rådmænds børn socialt milieu og forlod deres fødeby.

Mule-slægtens skæbne i det 17de århundrede er betegnende. Den svækkelse, der var mærkbar i det 16de århundrede, fortsatte og forplantede sig til Hans Mules efterslægt. Af Hans Mules sønner døde Mikkel allerede 1599, og skønt han var gift med en søster til Rickert og Otte Knudsen Seebled, kunde forretningen ikke videreføres.¹ En anden søn, Laurids, der var gift med en datter af biskop Jacob Madsen, efterlod sig en gæld på 500 dlr., der dels måtte eftergives, dels dækkes ved udlæg i ejendomme.² Markus, der boede i en anseelig gård i Nørregade og drev en vis handel, døde ugift 1626, og gården overgik til Erik Jørgensen.³ Claus Mule var ejer af Nislevgaard, Niels Mule præst og Jens Mule læge.⁴ Kun Jørgen Mule hævdede slægtens traditioner i forhold til bystyret, men stamtavlen (tavle XIV) over hans efterslægt viser, hvorledes denne helt gik over til den lærde stand.

I sammenligning med Mule-slægten viste Seebled-slægten en aktivitet i byens økonomiske liv, der nok svækkedes i tidens løb, men som dog vedblev at være en faktor af betydning. De medlemmer af slægten, der i det 17de århundrede boede i Odense, stammede alle fra Knud Jørgensen Seebled.⁵ Af hans sønner blev Laurids dræbt allerede 1591, men både Rickert og Otte blev købmænd i Odense, hvor de boede side om side i Overgade nær faderens gård. Selv om begge havde store forretninger, er der ikke noget vidnesbyrd om, at de har drevet forretning i fællesskab;⁶ derimod nævnes, at Jørgen Mule og Otte Knudsen ved en enkelt lejlighed i 1606 fik udstedt fælles søpas.⁷ Både Otte og Rickert Knudsen havde store forretninger til deres død i henholdsvis 1631 og 1625, men nedgangslinien viste sig i næste slægtled. Af Rickerts sønner blev Laurids en tid købmand i Odense; han begyndte at handle i hvert fald 1623, 1626 boede han i Overgade 15. rode, men allerede 1628 forlod han Odense på grund af tidernes ugunst og blev siden købmand i Oslo.⁸

Af Otte Knudsens mange børn blev kun to købmænd; for sønnen Knud Ottens vedkommende kan man muligt godtgøre, at en fortsættelse af faderens forretning har fundet sted. Han nævnes ganske vist som selvstændig handlende før faderens død, men han boede i faderens gård, og 1631 blev hans økonomi formentlig underbygget ved hans ægteskab med rådmand Willum Lucassens dat-

ter; disse midler kunde han supplere med den arv, der tilfaldt ham på skiftet efter hans fader 1633. Netop i maj 1631 foretog han store indkøb i Holland, men i tredivernes slutning var hans økonomiske stilling så usikker, at han ikke kunde klare sine forpligtelser overfor sine udenlandske kreditorer. Han døde barnløs 1641.⁹ Otte Knudsens yngste søn Antonius var kun en halv snes år, da faderen døde. Også han forsøgte sig med handel, en tid var han i København, men omkring 1645 vendte han tilbage til Odense. Letsindigt satte han sin formue over styr, og skønt han blev byfoged ca. 1660, døde han forarmet 1664. Hans eneste søn bevarede ikke forbindelsen med Odense.¹⁰

Derimod lykkedes det Laurids Knudsen Seeblads søn Knud Lauridsen både at opretholde en betydelig handel, og samtidig bevarede han tilknytning til faderens gård i Overgade. Han var kun to år, da faderen døde; moderen giftede sig anden gang med borgmester Clemend Sørensen i Vejle, og Knud Lauridsen opvoksede formentlig i denne by, men 1618 vendte han tilbage til Odense, ægtede Anne Jacobsdatter Hasebart, en søster til Otte Knudsens hustru, og flyttede ind i den fædrene gård. I 1621 drev han handel sammen med sin halvbroder Søren Clemendsen, og efter retsprotokollerne at dømme har handelen været omfattende. Knud Lauridsen døde 1640, og hans enke blev gift med Peder Pedersen Lerche, der fik Seeblad-slægtens gård.¹¹

Legitime børn havde Knud Lauridsen ikke, men hans uægte søn, den senere borgmester Knud Knudsen, købte gård på Fisketorvet, hvorfra han drev en forretning, som klarede de vanskelige år omkring 1660.¹²

Den gamle slægt Friis, der i det 16de årh. havde været repræsenteret ved flere medlemmer i rådet, var i begyndelsen af det 17de århundrede ved at forsvinde i Odense. Rådmand Hans Friis, der døde 1597, var gift med Else Olufsdatter Bager og boede i gården på hjørnet af Overgade og Skomagerstræde; efter hans død gik denne gård over i hans svigersøns Augustinus Ebbels eje, medens hans enke boede i en gård på Fisketorvet.¹³ Om Hans Friis' søn Jørgen hed det i 1623, at »han var draget af landet på fremmede steder sig at forsøge«;¹⁴ siden vendte han hjem, bosatte sig i moderens gård og drev herfra en vis handel, bl. a. som eksportør af korn til Holland. Ved sin død 1641 nævnes han som ugift, og han efterlod sig en betydelig formue. Bircherod sagde, at han kaldtes »en sand patricius«, men hans formue splittedes blandt mange arvinger, der tildels boede andre steder.¹⁵

Indenfor flere slægter møder man åbenlyst forfald. Det var tilfældet med slægten Let. Den senere borgmester Jacob Let bosatte sig vistnok i rådmand Sivert Lauridsens gård i 10. rode, men han efterlod sig ikke sønner, og gården gik over til Niels Christensen.¹⁶ Jacob Lets fader – Søren Let – havde boet i en gård på Fisketorvet, som siden var i Karen Letsdatters besiddelse. Hun blev gift med købmanden Bertel Wichmand, der utvivlsomt havde en betydelig handel, men i sine sidste år måtte hun have fattigunderstøttelse.¹⁷ De to sønner Jørgen og Hans Wichmand var henholdsvis 9 og 5 år ved faderens død. Begge

IV. Det økonomiske grundlag

tilbragte deres ungdom udenbys, og Jørgen vendte først hjem 1645 som skriver på Odensegaard, medens Hans efter ophold i Middelfart kom tilbage 1655. Selv om de begge blev købmænd, var det altså ikke faderens forretning, de fortsatte, og begge var ved deres død relativt ringe stillede, selv om de var medlemmer af rådet.¹⁸

Selv den store forretningsvirksomhed, som Oluf Bager havde skabt, kunde ikke opretholdes. De fleste af hans sønner forlod Odense. Mellem Oluf Bager og sønnen Claus har der muligt bestået et vist forretningsfællesskab, men Claus nedsatte sig i Køge.¹⁹ Derimod fik sønnen Niels, der blev gift 1576, og som 1578 boede side om side med faderen, en betydelig handel, der synes at være videreført af svigersønnen Johan Borchartsen og derefter af Karen Nielsdatter. Niels Bagers søn, Niels Bager d. y. bosatte sig derimod i Stockholm.²⁰

Indenfor den gren af Bager-slægten, der stammede fra rådmann Mikkel Hansen, kan man ikke se, at en bestående forretning er videreført. To af Mikkel Bagers sønner forlod Odense, og den tredje – Hans Mikkelsen – tjente endnu 1587 Niels Bager, men var selvstændig i 1607, hvor han betegnedes som kræmmer og boede i Overgade. Den store forretning, som han fik, havde han sikkert selv oparbejdet.²¹ Af hans sønner af første ægteskab blev kun Mikkel Hansen købmand i Odense, men skønt faderen var død 1631 og Mikkel næppe etablerede sig før efter faderens død, bosatte han sig ikke i den fædrene gård, men i en gård i Nørregade, som hans fader ganske vist havde ejet.²² I andet ægteskab var Johan Hansen den eneste af sønnerne, der klarede sig som købmand i Odense. Han tjente endnu 1643 i Hamborg, men 1653 bosatte han sig i Odense, sandsynligvis i faderens gård, hvor moderen havde fortsat handelen, og der kan i dette tilfælde være tale om, at en forretning er gået i arv fra fader til søn;²³ derimod blev Johan Hansen ikke medlem af rådet, og en broder til ham – Jost Hansen – der ca. 1635 etablerede sig på Overgades nordre side, og som tilmed var bleven gift med Claus Bangs datter, kom i så store økonomiske vanskeligheder, at han ved sin død 1639 må betegnes som totalt falleret. Jost Hansens enke flyttede hen i sin moders gård og boede her med sin søn Hans Jostesen, der aldrig nåede at gøre sig gældende som købmand.²⁴

Selv slægten Bang, der med stiftsskriver og rådmann Christopher Bang var forholdsvis ny i byen, kunde ikke opretholde sin stilling mere end i et par slægtled. Christopher Bang havde 1578 opgivet sit embede som stiftsskriver og var bleven købmand. Han var ansat som en af byens højeste skatteydere og havde sin gård i 10. rode. Efter hans død 1599 fortsatte enken Kirsten Clausdatter forretningen.²⁵ Sønnen Claus Bang boede i nærheden, men han døde ca. 1622,²⁶ og for hans enke Margrethe Rickertsdatter Seebled blev udviklingen katastrofal i den grad, at hun fra 1661 fik understøttelse af fattigvæsenet.²⁷ Claus Bangs eneste søn Christopher Bang forlod Odense, og moderen fortalte 1640, at han var rejst uden riget og ikke havde bopæl i Odense. Han er muligt identisk med den Christopher Bang, der døde i Børgense 1647.²⁸

Tilsyneladende havde Rosenvinge-slægten større evne til at bevare kontinuiteten og positionen i byen, idet alle Mogens Henriksens sønner blev i Odense efter faderens død 1607; Mogens Henriksens enke og sønnen Henrik blev boende i den fædrene gård.²⁹ Sønnen Jens Mogensen, der må være bleven gift med rådmann Diderich Graffs datter før faderens død, boede i den gård, som Mogens Henriksen havde opført ved nuværende Albani torv, men hans forretning blev vistnok temmelig reduceret endnu før han døde 1625.³⁰ Enken havde i hvert fald svært ved at klare de økonomiske forpligtelser. Den anden søn – Jørgen Mogensen, – som ca. 1607 blev gift med Karen Rickertsdatter Seeblad, bosatte sig i Overgade, og hans forretning fik en ret stabil karakter. Indtil 1627 eksporterede han regelmæssigt 230–240 stude årligt,³¹ og efter hans død 1634 overtog sønnen Mogens Jørgensen gården og fortsatte forretningen efter samme linier. Men forretningen svandt ind i 1660'erne. Gården måtte han pantsætte, og efter hans død 1678 fragik arvingerne arv og gæld.³² Mogens Jørgensens broder Henrik kom først tilbage til Odense 1640, da han ægtede rådmann Hans Ebbesens datter og blev byskriver; han blev ejer af Møllegaard, og der er ikke vidnesbyrd om, at han drev handel.³³

Af Jens Mogensens sønner synes Jørgen og Jens at have været ganske passive i forretningsmæssig henseende. Deres broder Willum, der kun var 6 år ved faderens død, havde tjent som foged og skriver og kom næppe tilbage til Odense før omkring 1660, da han købte Rødegaard. Ligesom fætteren Henrik Jørgensen drev han næppe handel. Han blev byfoged, og de blev rådmænd uden at være købmænd.³⁴

Mogens Henriksen Rosenvinge havde endelig sønnen Henrik, som efter ophold i Goslar kom hjem, da faderen døde. I 7 år boede han hos sin moder i Overgade og i 6 år hos søsteren Birgitte, der var gift med Claus Mule. Han begyndte at handle, men fra 1627 indviklede han sig i stadig større gældsforpligtelser og flyttede derefter som foged og forvalter omkring på forskellige godser uden at efterlade sig nogen efterslægt.³⁵

Uanset Rosenvinge-slægtens talmæssigt stærke repræsentation i Odense i det 17de årh. beroede dens position ingenlunde på købmanskab eller forretningsmæssig aktivitet, og for de enkelte medlemmer af slægten kunde forholdene forme sig meget uens.

Det samme gælder familien Gaas, hvis mest fremtrædende medlem var den senere rådmann Peder Knudsen Gaas, der allerede i 1607 var etableret i Odense og boede i Overgade ved Skjolden. Både retsprotokollerne og skiftet efter ham vidner om en meget betydelig handelsvirksomhed, der blev videreført af enken efter hans død 1645 – men ingen af deres sønner videreførte forretningen.³⁶ Broderen Rasmus Knudsen Gaas nævnes som købmann fra 1622 uden at hans forretning fik et omfang, der svarede til Peder Knudsens, og den ophørte vistnok med hans død i 1655. Enken fik fattigunderstøttelse i 1666, det sidste år hun levede, og ingen børn kunde videreføre handelen.³⁷

IV. Det økonomiske grundlag

Til rækken af indfødte Odense-rådmænd, der ernærede sig ved købmandshandel kan endnu føjes Hans Sommer, der i 1607 boede i 5. rode, muligt i forældrenes gård. Ved sit ægteskab blev han svigersøn af Arnt Pedersen og Anna Jørgensdatter Friis, men Arnt Pedersen døde i armod 1611, og for Hans Sommer blev 1627 et kritisk år, som det blev det for så mange andre. Udenlandske og indenlandske kreditorer faldt over ham, og ved sin død 1634 var han uden midler og uden livsarvinger.³⁸ Broderen Poul havde også drevet handel og var død 1614, tilsyneladende uden formue.³⁹ For mandsliniens vedkommende forsvandt slægten Sommers spor fra byen. Heller ikke rådmændene Poul Nielsen og Niels Jacobsen havde sønner, der videreførte deres fædres virksomhed i fødebyen, hverken med hensyn til økonomisk foretagsomhed eller i bystyret.

Det er, som også slægtstavlerne dokumenterer, meget få eksempler, der kan fremdrages til støtte for en hypotese om, at indfødte rådmænd, søn efter fader i flere generationer har opretholdt en social position i bysamfundet, som byggede på videreførelse af en bestående forretningsvirksomhed. Det er et meget iøjnefaldende træk, at selv store forretninger havde en ustabil karakter. I de tilfælde, hvor sønner af handelsdrivende rådmænd selv blev købmænd, bosatte de sig ofte i andre ejendomme, og deres virksomheder fik karakter af at være nyetablerede.

Noget anderledes tegner billedet sig, når man undersøger, hvorledes det gik storkøbmænds enker eller døtre. Spørgsmålet har allerede været berørt set fra købmandstjernerens synspunkt. For borgerenker, der sad med gård og forretning, har det været attråværdigt, at de gennem nyt ægteskab kunde bevare deres økonomiske og sociale position. Omvendt har det været tillokkende for unge, ugifte købmænd ad denne vej at komme ind i bestående forretninger, og vi finder indenfor rådmandskredsen flere eksempler på interessefællesskab af denne art.

Det er meget iøjnefaldende for Jesper Hansens vedkommende. Efter rådmand Mathias Diderichsens død sad enken tilbage med forretning og gård i Overgade; Jesper Hansen, der stammede fra Svendborg og havde været hendes tjener, ægtede hende og flyttede ind i gården, hvor han kunde videreføre den store forretning.⁴⁰ Tilsvarende gik det Peder Pedersen Lerche, som ægtede Knud Lauridsen Seeblands enke.⁴¹ Henrik Clausen giftede sig med Gaas Hermansens enke, Gertrud Mortensdatter, flyttede ind i hendes gård og fik en forretning, der – som vi siden skal se – fik en ret speciel karakter.⁴² Selv Hans Wichmand, der dog var af gammel Odense-slægt, flyttede ind i Hermann Rippendalls gård, da han havde ægtet enken.⁴³ Antonius Ottesen Seebled boede et stykke tid sammen med sin moder Abigael Hasebart i hendes store og rummelige gård på Overgade, men da han blev gift med Johan Høhnes enke Kirsten Pedersdatter, flyttede han ind i hendes fædrene gård.⁴⁴ Samme forbindelse mellem gården og den kvindelige ejer har man i den gård, som rådmand Hans Friis

ejede; den gik 1607 over til datteren, der var gift med købmand Jost Fett, og hun bragte den videre til sin næste ægtefælle Augustinus Ebbel. Først efter hustruens død solgte han den til sin svigersøn, apoteker Christopher Jacobsen.⁴⁵ Byfoged Laurids Paaske ejede gården på hjørnet af Nedergade og Paaskestræde. Hans datter Margrethe var første gang gift med Gert Vendt, og da hun blev enke, ægtede hun Rasmus Knudsen Gaas, som flyttede ind i hendes gård og drev forretning derfra.⁴⁶

Disse forhold, sammenholdt med de tidligere omtalte eksempler på fogeders og købmandstjeneres forbindelse med bysamfundet gennem ægteskaber, tyder på, at det ikke er mændene, men kvinderne, der danner det kontinuerlige element i bysamfundet. Gennem et nyt ægteskab kunde enken beholde sin afdøde ægtefælles gård og forretning, og det er ganske betegnende, at man ikke har lagt vægt på den ulige alder mellem ægtefællerne, som ofte kunde være tilstede. Fremgangsmåden har været almindelig, og det er et af de forhold, der forklarer, at tilflyttere så relativt let kunde trænge ind i rådmændenes kreds og blive optaget i denne.

Næsten lige så vigtigt var det, at ugifte døtre af købmænd blev forsørgede; også for dem kunde det være fremmende, hvis de ved arv havde fået rådighed over en gård. Da ikke mindst de gamle, indfødte slægter af rådmandskredsen rådede over flere ejendomme, var det i slægtens velforståede interesse så vidt muligt at bevare dem for familien, og man ser derfor eksempler på, at disse gårde kom i svigersønnernes besiddelse. Da borgmester Jørgen Mule og hans hustru Barbara Mogensdatter Rosenvinge begge døde 1634, blev datteren Mette gift med den tidligere foged Dines Jensen, der samme år tog borgerskab og nedsatte sig som købmand i den gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde, som Jørgen Mule ejede.⁴⁷ En anden datter – Else – arvede Jørgen Mules iboende gård på nordre side af Overgade, og da hun omkring 1641 blev gift med Herman Hahne, som var flyttet til byen, kunde han tage Jørgen Mules gård i besiddelse.⁴⁸ Rådmand Christopher Bang havde foruden sin iboende gård sandsynligvis også nabogården, hvor hans svigermoder Karen Kotte havde boet i hvert fald 1578. Her flyttede Christopher Bangs svigersøn, den tidligere skriver og senere borgmester Jørgen Nielsen ind.⁴⁹ Willum Lucassen, der havde været tjener for Arnt Pedersen, flyttede ind i svigerfaderens gård endnu før denne var død og drev herfra den store forretning, som videreførtes af hans enke og sønner.⁵⁰ Disse eksempler kan suppleres med, at Johan Borchartsen, der havde tjent Niels Bager, blev gift med hans datter Karen og flyttede ind i svigerfaderens gård i Overgade.⁵¹ Da Hans Nielsen Chulnbrun havde giftet sig med en datter af præsten i Dalum og var flyttet til Odense, kunde hans svigerfader stille en gård på Vestergade til hans rådighed.⁵² Tilsvarende flyttede Henrik Jørgensen Rosenvinge ind i Hans Ebbesens gård, da han fra fogedtjenesten kom tilbage til Odense og umiddelbart efter Hans Ebbesens død giftede sig med hans datter.⁵³

IV. Det økonomiske grundlag

De anførte eksempler gør det sandsynligt, at når en vordende købmand gennem ægteskab med en formuende kvinde var kommen i besiddelse af en gård i byen, var et væsentligt fundament for en forretning givet.

På den anden side kunde købmænd meget vel etablere sig i lejede gårde. Claus Frederiksen, der havde tjent Frederik Ammerbach, blev gift med Ditlev Bartskaers datter, som boede i nabogården til Ammerbach.⁵⁴ Hans svigerfader lejede 1628 en gård til ham i Vestergade; den tilhørte Anne Urne, datter af Axel Urne til Søgaard. Lejemålet omfattede den grønne stue, den gule stue med køkken, spisekammer, en stue i forhuset, bryggers og gårdsrum, to kældre og to lofter for 26 rdl. årlig leje, men allerede i skattemandtalen jan. 1633 nævnes han boende i 9. rode i Nørregade ved Hans Jensensstræde, og martini samme år var han flyttet til 12. rode, Overgade søndre side ved Frue kirke til den gård, som blev ledig, da den tidligere rådmand og rigens skriver Peder Nielsen Hiermand blev lagmand i Bergen 1631. Claus Frederiksen ejede derefter gården til sin død.⁵⁵ Skønt Frands Foltermand var svigersøn af rådmand Hans Mikkelsen, førte han også en noget omflakkende tilværelse,⁵⁶ og Johan Odendahl, der havde været Karen sl. Johan Borchartsens tjener, ejede ingen gård ved sin død. På skiftet efter Karen 1661 nævnes hans enke at bo i en af Karens gårde.⁵⁷ Både Habakuk Koch, der dog var indfødt, men nok af håndværkerslægt, Otte Pagen-dorm, Johan v. Achen og Hein Lucht drev forretning fra lejede gårde, og Christen Hansen Lime boede i en del af Dines Jensens gård, indtil han kunde købe Erik Jørgensens gård i Nørregade (Fisketorvets østre side), der var bleven ledig ved dennes død i 1659.⁵⁸ Den senere rådmand Niels Gorm boede 1674 til leje i salig Jens Sørensen guldsmeds gård i Nedergade, og det følgende år fik han skøde på den gård i Vestergade, hvor han siden boede.⁵⁹

Også andre eksempler på, at nyetablerede købmænd flyttede ind i gårde, der var bleven ledige, enten fordi ejeren var kommen i økonomiske vanskeligheder eller var afgået ved døden, kan nævnes. Erik Jørgensen boede 1633 i en gård i 15. rode (Overgade søndre side), som var bleven ledig, da Laurids Rickertsen Seeblad var kommen til Oslo, men kort efter nævnte år flyttede han til Fiske-torvet til den gård, som Markus Mule var fradød. Erik Jørgensen blev nabo til sin senere svigermoder Karen sl. Bertel Wichmands og købte siden en part af hendes gård.⁶⁰ Knud Knudsen Seeblad begyndte at drive handel i Odense 1644. Da borgmester Frederik Ammerbach på samme tid måtte opgive borgmester-embedet, sikkert på grund af slet økonomi, købte Knud Knudsen hans gård, som han i hvert fald var ejer af 1648 og muligt ombyggede.⁶¹ Dines Jensens enke kunde ikke beholde sin fædrene gård ret mange år efter mandens død 1660, og da borgmester Jens Madsen Rosenberg blev forflyttet fra Nyborg til Odense 1665, købte han denne ejendom.⁶² Jørgen Wichmand erhvervede den gård på Vestergade, som rådmand Jørgen Mortensen havde ejet til sin død 1645; Jørgen Wichmand fik skøde 1649, altså endnu medens han var ridefoged på Odensegaard. Gården brændte 1665, men i stedet for at lade den genopbygge,

lod han den i mange år ligge som øde tomt og købte den gård i Overgade, som Margrethe Claus Bangs havde ejet.⁶³ Da Knud Jacobsen Blanchenborg i 1637 opgav fogedtjenesten og slog sig ned i Odense, kunde han købe den gård, som var bleven ledig i Vestergade ved byfoged Jens Anskaris og hans hustrus død.⁶⁴ Frederik Gummersbach, der var Karen sl. Johan Borchartsens tjener, boede en tid til leje i et af Karens huse, som Herman Otte tidligere havde beboet. Senere blev han ejer af denne gård, der lå på hjørnet af Overgade og Nørregade.⁶⁵ Jørgen Barchhausen, der havde tjent Jesper Hansen, blev selvstændig købmand umiddelbart efter Jesper Hansens død og giftede sig med Habakuk Kochs enke. Han flyttede dog ikke ind i hendes gård, men i en gård på Vestergade, som fogeden Palle Christensen havde ejet, og som Barchhausen havde fået udlagt i gælds betaling.⁶⁶

Det er ikke mange gårde, der påviseligt er gået i arv fra fader til søn, men flere er gået i arv til enker og svigersønner. For enkernes vedkommende er forklaringen den, at arvingerne lod enken beholde gården. I adskillige tilfælde har en mand, der ønskede at etablere sig som købmand, lejet en gård eller købt en gård, der tilfældigt er bleven ledig. Af forretninger tilknyttede bestemte ejendomme, der som handelshuse er gået i arv i mandslinien i flere generationer, er der meget få i det 17de århundrede. Også på dette område har fluktuationen i bysamfundet været betydelig.

For flertallet af rådmændene og deres kreds var det handelsvirksomheden, der dannede det økonomiske grundlag for deres tilværelse. Forretningernes karakter og omfang har imidlertid været særdeles uensartede. På den ene side har århundredets politiske og økonomiske vilkår ændret fundamentale træk; på den anden side har individuelle forhold spillet en vis rolle. Handelen var baseret på opkøb og eksport af landbrugsvarer og på import af forbrugsvarer, først og fremmest kramvarer og speceri. I århundredets første fjerdedel var økseneksporten endnu et vigtigt fundament for handelen. Indtil kejserkrigen blev den båret frem af en konjunkturbølge, der nåede et højdepunkt 1617–21. Efter kejserkrigen svandt de fynske købmænds andel i eksporten på grund af den herskende ustabilitet.⁶⁷

Blandt de købmænd, der i årene 1620–27 drev denne handel, nævnes Otte Knudsen Seeblad, Niels Bagers datter, Karen sl. Johan Borchartsens, Willum Lucassens enke Barbara, de to brødre Jørgen og Henrik Mogensen Rosenvinge, Hans Sommer og Knud Lauridsen Seeblad. Et enkelt år deltog også Augustinus Ebbel og Laurids Rickertsen Seeblad. Forud for de nævnte år finder man Hans Friis, Christopher Bang, Hans Mule, Arnt Pedersen, Poul Nielsen, Niels Bager, Willum Lucassen og Johan Borchartsen.⁶⁸ Øksenhandelen blev fortsat langt ned i århundredet, men gik til dels over på andre hænder, bl. a. københavneren Steffen Rode og på hollandske opkøbere. De bevarede fortegnelser over øksne

IV. Det økonomiske grundlag

udført over Assens toldsted 1639–55 giver et billede af udførelsens omfang og deltagerne i denne handel.⁶⁹ I 1639–40 blev der over Assens udført 6138 øksne, men kun 767 tilhørte borgere. Fordelt på de enkelte var antallet ikke stort. Fra Odense finder man Erik Jørgensen som kun eksporterede 46, Frederik Gummersbach 13 og Claus Frederiksen 13. Tallene virker yderligt små i betragtning af, at Otte Knudsens søn Knud Ottesen Seeblad i 1635 pantsatte henvend 550 øksne, som han det år agtede at føre på Elben,⁷⁰ og da hollænderen Johan v. d. Wouer det følgende år havde forstrakt Knud Ottesen med 3500 rdl., pantsatte han for dette beløb 300 øksne.⁷¹ Senere blev Jesper Hansen en af de betydende eksportører, og det nævnes, at hans tjener Jørgen Barchhausen i 1651–52 drev 224 øksne gennem tolden ved Haderslev,⁷² og endnu i 1660'erne havde den senere borgmester Jens Erichsen Westengaard en del studehandel. Også i de andre fynske byer, især i Assens, Middelfart og Bogense fandtes købmænd, for hvem studehandel var af betydning.⁷³

Øksnene blev købt hos adelen. Barbara Willum Lucassens afkøbte 1621 Otte Christopher Rosenkrantz 250 staldøksne efter brev udgivet på Boller. De stod på foder på Rosenvold, og prisen var 24 rdl. pr. par. Købesummen skulde erlægges med 1500 rdl. til St. Knudsdag og 1500 rdl. til Helligtrekongersdag.⁷⁴ Laurids Rickertsen Seeblad, der ikke nævnes som øksneeksportør før 1627, købte 10. febr. nævnte år et halvt hundrede staldøksne af Peder Basse til Sørup. De skulde betales juleaften 1627 på Sørup med to trediedele af beløbet i hele speciedaler og resten i anden gangbar mønt.⁷⁵ Da Lucas Willumsen skyldte Ulrik Christian Gyldenløve for nogle øksne, måtte han udlægge en bondegård til gældens betaling.⁷⁶

Denne øksenhandel har sat sig meget beskedne spor i skifterne, men på skiftet efter Otte Knudsen Seeblad nævnes som en del af boet 566 øksne, hvoraf en del sælges på Elben, en del på Holland, og man får igennem skiftet et indblik i omkostningerne ved handelen. Otte Knudsen skyldte Gotfred Schrøder i Haderslev 652 rdl. for øksnetold, Tønnes Hansen i Tønder skulde have 112½ rdl. for 9 øksne, som stod på foder ved Tønder; fru Kirsten Munk havde tilgodehavende for øksenfoder, og han bekostede på øksnene og folkernes fortæring, før øksnene blev skibet, 477 sld.⁷⁷ Forøvrigt havde Otte Knudsen i 1631 en proces med Rasmus Andersen af København om en øksenhandel. Otte Knudsen vilde ikke benægte, at han havde købt øksne, »men paa et beseende, thi det er ikke et køb at købe i sæk«, selv om han havde betalt »Guds Pendinge«. Han havde »i søndags eftermiddag« haft et bud på Dalum for at bese øksnene, og han havde medbragt en fortegnelse over, hvor mange og hvordan de skulde findes, hvilken ikke stemte med hans løfte, for han havde fået løfte på gode, færdige øksne. Derfor havde han budt Rasmus Andersen sine »Guds Pendinge« igen, og så opsagde han købet.⁷⁸

Studene blev sat på foder på de fynske godser. Karen sl. Johan Borchartsens sendte øksne på foder hos Pernille Lykke på Arreskov 1623,⁷⁹ og Jens Erichsen

Westengaard havde stude på foder hos Mette Friis på Margaard. En kontrakt mellem Jens Erichsen og Mette Friis 1668 omtaler tre par øksne solgt til Gert af Stade for 24 rdl., og samme år lod hun stalde 25 par øksne for Jens Erichsen. De skulde efter kontrakten indsættes på foder 26. oktober og fodres forsvarligt til det blev rette drivtid. Hvis de ikke kunde sælges før, skulde de stå, til de seneste købmænd her fra landet »afslår«, som plejer at ske 12. april. For hvert par skulde Jens Erichsen give 4 rdl., de halve penge, når øksnene blev indsat, og de andre, når de gik af stalden. Denne kontraktform gentoges i de følgende år, og der foreligger også kvitteringer, hvorefter Mette Friis havde solgt øksne for Jens Erichsen. En kvittering fra 1669, 18/1 lød på, at Mette Friis havde solgt Peter Gerchens af Stade 4 øksne, som han måtte udtage blandt 6 øksne. Prisen var 46 rdl., og de skulde fodres forsvarligt til førstkommende 12. april. Samme dag solgte Jens Erichsen 31 par staldøksne til Peter Gerchens. En kontrakt af 7. oktober 1669 gik ud på, at Mette Friis lod stalde for Jens Erichsen 30 par øksne, der indsattes på foder 20. oktober og stod til rette drivtid, »og om de ikke før sælges kan, da at stå til de seneste købmænd her fra landet afslår, som gemeenligen plejer at skee den 12. april.« Jens Erichsen gav 4 rdl. pr. par.⁸⁰

Også Knud Knudsen Seebled handlede med øksne,⁸¹ og han blev tiltalt af Corfitz Trolle til Sandholt for 10 par øksnes fodring i foderåret 1667–68. For hvert par skulde han betale 6 rdl., hvilket han fandt for højt, idet han havde haft øksne staldet hos Henrik Lindenov og hos Niels Lykke for kun 4 rdl. parret.⁸²

Det vil næppe være muligt at få et mere detaljeret billede af det omfang, som øksenhandelen havde, og af købmændenes part deri, men de foreliggende eksempler viser, at handelen har været i hænderne på mænd tilhørende rådmandskredsen, og det er vel også rimeligt, at netop studeeksporten har været medvirkende til, at flere af disse købmænd sikrede sig ejendomme udenfor byen. Hans Mule, der var sin tids store studehandler, blev 1571 forlenet med Sanderumgaard og brugte den til at drive sit kvæg på græs der.⁸³ Da han købte Nislevgaard, har det formentlig været med samme formål. Mogens Henriksen Rosenvinge sikrede sig 1582 nogle gårde i Fremmelev,⁸⁴ samt Møllegaard ved Odense, der fra ca. 1579 og i hvert fald til 1660 var i Rosenvinge-slægtens besiddelse.⁸⁵ Niels Bager fik en jordeggen gård i Beldringe 1593, formentlig identisk med den, som var i datteren, Karen sl. Johan Borchartsens eje.⁸⁶

Kornet var den anden vigtige eksportartikel. Det blev af købmændene købt dels hos lensmændene, dels på godserne. Fra slutningen af det 16de århundrede findes en række kgl. befalinger til lensmændene om at sælge partier af korn til købmænd. Oluf Bager fik i 1573 åbent brev på at oppebære alt korn, smør og andre varer, som tilfaldt kongen af den visse rente af Skanderborg og Næsbyhoved len, og dette forhold bestod i en årrække.⁸⁷ I 1576 blev Oluf Bager afkrævet regnskab for disse leverancer, samt for Dalum klostrets leverancer i årene 1574–75, og aftalen fornyedes i 1577 for tre år.⁸⁸ Da han klagede over, at han de foregående år havde lidt stor skade på smørlandgilden, fordi han

IV. Det økonomiske grundlag

ikke havde fået den rettidig, blev det pålagt lensmanden, at den skulde være leveret inden St. Hansdag.⁸⁹ På samme måde sluttede kongen kontrakt med Mikkel Bager for Dronningborg lens vedkommende 1573, og Mikkel Bager havde Niels Skriver og Søren Hofmand i Randers som parthavere.⁹⁰ Alt korn, smør og andre varer, som tilfaldt kongen af den visse rente af Silkeborg og Kalø len, blev 1573 af kongen solgt til Knud Jørgensen Seeblad i Odense, og til Oluf Meckelborg i Flensborg; kontrakten skulde gælde i fire år.⁹¹ I 1579 fik Niels Bager al rug og malt af Kalø len, som i det kommende år vilde tilkomme kongen.⁹²

Fra de følgende årtier er der talrige eksempler på, at kongen solgte fast aftalte partier korn. Rickert Knudsen Seeblad skulde 1598 have 30 læster byg, som lensmanden på Odensegaard Knud Rud skulde skaffe.⁹³ Samme år skulde lensmanden over Nyborg sælge borgmester Peder Nielsen Skriver samme sted 33 læster byg og al mølleskyld, og han var i 1600 aftager af al kronens byg af Nyborg len.⁹⁴

For de nævnte købmænd har forretningsforbindelsen med lenene været af betydning, og den blev opretholdt i en del af det 17de århundrede. De fynske lensregnskaber er imidlertid af ret uens værdi til belysning af dette forhold. I visse perioder giver de et righoldigt materiale, i andre er de ret summariske. Med særligt henblik på de tre len ved Odense: Odensegaard, St. Knuds kloster og Dalum kan nævnes, at regnskaberne fra Odensegaard viser den nære kontakt med Odense-købmænd, der aftager partier af lenets indkomster, og som købere nævnes borgmester Jørgen Nielsen Skriver og Hans Brun, Augustinus Ebbel, Mathias Diderichsen, Claus Frederiksen, Hans Nielsen (Chulenbrun), Anthoni Johansen, Henrik Vintapper og Thomas Brodersen; den sidstnævnte blev i fyrterne og halvtredserne hovedaftager.⁹⁵

Til de fleste tider var de partier, som Odense-købmændene afkøbte lenet, af beskeden størrelse. Det drejede sig åbenbart om salg af landgilde- og tiendeydelser i det omfang det var fornødent for at skaffe dækning for lenets udgifter. Otte Knudsen Seeblad fik 1621 kornet af Odensegaards indkomst, og regnskabet oplyser, at han fik 18½ læster 4 pd. af de 20 læster byg, han skulde have.⁹⁶ Hans Brun afkøbte 1627–28 lenet 11 læster landgildebyg for 445½ rdl.,⁹⁷ medens Karen sl. Johan Borchartsens, Jørgen Mule, Peder Nielsen og andre i 1627–28 købte 16½ læster byg af stiftens indkomst for 594 rdl.⁹⁸ Da borgmester Jørgen Nielsen og Hans Brun havde fortrakt kongen med malt, fik de i betaling 1628–29 18 læster landgildebyg.⁹⁹ Abigael sl. Otte Knudsens købte mindre partier smør og rug, men et enkelt år – 1632–33 – aftog hun ikke mindre end 45 læster 3½ pd. byg, som hun betalte med 2.144 rdl.¹⁰⁰ Thomas Brodersen blev konstant både aftager og leverandør til lenet, da han havde forladt stillingen som skriver på Odensegaard. Det begyndte beskedent med køb af små partier boghvedegryn og salg af bygningsmaterialer i 1636–37, men fra 1637 tog hans køb større omfang og fra 1643–44 og helt frem til 1657–58 købte

han hvert år landgildebyg i partier på 15–37 læster. I regnskabet 1651–52 siges det, at kornet blev afhændet til ham »til adskillige udgifters fornødenhed.«¹⁰²

Taget som helhed var det kun et fåtal af Odense-købmænd, der aftog korn fra Odensegaards len, og det var – bortset fra Otte Knudsen Seebled – helt overvejende købmænd, der tidligere havde været fogeder og skrivere ved dette len.

Meget mere nuanceret er billedet af lenets leverandører. Fra 1620 til 1642–43 anføres i regnskaberne, at lenet hvert år købte havre. Denne leverance var i tyverne fordelt på flere købmænd i Odense. I 1620–21 leverede Hans Nielsen i Dalum 38 tdr., i 1621–22 leverede Otte Knudsen 30 tdr. og Jørgen Mule 10 tdr., og i 1623–24 kom et indkøb på 127 tdr. fra Søren Ebbesen, Mikkel Pedersen, Peder Jørgensen Let, Hans Madsen og Peder Jacobsen – formentlig fordi en enkelt købmand ikke har kunnet levere et så stort parti. Men fra 1636 skifter billedet, og det er igen Thomas Brodersens skyld. Han blev lenets leverandør af havre og til de fleste tider endda eneleverandør. Mængden af havre, som hvert år betaltes med 1 rdl. pr. td., svingede noget. Den var lavest i 1638–39 med kun 125 tdr. mod 215 tdr. det foregående år. Der kunde være år, hvor behovet var ekstraordinært stort, som i krigsårene 1643–45. I de år delte Thomas Brodersen leverancen med andre; Thomas Brodersen og Jesper Hansen leverede 1643–44 i fællesskab 895 tdr., og da lenet det følgende år skulde bruge ikke mindre end 1695 tdr. havre, leverede Thomas Brodersen for sit vedkommende 367 tdr.¹⁰³

Dette store forbrug af havre skyldes, at St. Hans kloster var station for de kongelige og deres betjente på vejen gennem riget, og havren blev forbrugt »til kgl. maj. rideheste og vognheste«, som det meddeles i regnskabet 1643–44. Det følgende år oplyses, at havren brugtes »til udfodrings behov og hvad der resterer i lensmandens og bispens genant.« I forbindelse med den ekstraordinært store leverance 1645–46 forklares, at det var til dækning af, hvad der resterede i lensmandens og bispens genant, samt til de indkvarterede rytteres heste »eftersom intet hos bonden da var at bekomme«, hvad der må være ensbetydende med, at landgildeydelseerne det år har svigtet. Efter den tid nævnes ikke indkøb af korn i lensregnskaberne.

Til dækning af lenets behov nævnes også enkelte år indkøb af betydelige mængder flæsk, men indkøbet blev fordelt på flere Odense-købmænd. I 1624–25 var Hans Brun, Peder Nielsen, Herman Otte og Karen Bertel Wichmands hovedleverandører. I 1632–33 var Mathias Diderichsen og Rasmus Anskaris fælles om at sælge 57 skippund flæsk til en værdi af 1197 rdl., og en anden leverance på 33 skippund blev solgt af Claus Johansen, Mikkel Pedersen og Peder Jacobsen.

Til særlige lejligheder blev der indkøbt forsyninger af vin, øl og mjød. I anledning af nogle russiske gesandters besøg leverede Willum Lucassen 1603–04 rhinskvin, og fyrsten af Anhalts besøg medførte, at der i regnskabet for 1610–11

IV. Det økonomiske grundlag

nævnes indkøb af vin hos Johan Borchartsen, af gammel, fynsk mjød hos Jørgen Nielsen og af Rostockerøl hos Peder Jacobsen. I 1627–28 solgte Peder Gaas og Hans Madsen 306 skp. humle.

Reparationer på St. Hans kloster og kirke krævede indkøb af bygningsmaterialer. En del tømmer kom fra Halland, kalk blev købt af skippere fra Sejerø og Læsø, men disse indkøb suppleredes med leverancer fra Odense. Både i denne og andre forbindelser nævnes Hans Brun som leverandør af mursten i større partier, medens Mathias Diderichsen, der i Dalum lensregnskab 1619–20 kaldes Mathias Isenkremmer, solgte søm og stangjern. Det er for disse to købmænds vedkommende tegn til en begyndende specialisering, men forøvrigt handlede både Jacob Let, Christopher Buntmager, Peder Gaas, Bertel Wichmand, Johan Eleken, Peder Nielsen, Augustinus Ebbel og Barbara Willums med tilsvarende artikler. Selv Jørgen Mule forekommer en enkelt gang, men det drejer sig blot om salg af et beskedent parti havre.¹⁰⁴ Iøvrigt sker der også med hensyn til lenets behov en afgørende ændring i 1636; fra det år blev Thomas Brodersen den ubestridte hovedleverandør af bygningsmaterialer som tagsten, mursten og kalk. Ved siden af ham nævnes dog lejlighedsvis Erik Jørgensen 1645–46 og Hans Willumsen 1639–40.¹⁰⁵

Denne aktive handelsvirksomhed udøvet af Thomas Brodersen afspejler sig også i de summariske regnskaber fra St. Knuds klostres len. Han betalte 1648 293 rdl. »paa det forleden aars klostres indkomne«, og 1649 nævnes, at han havde betalt 500 rdl. og yderligere købt 25½ læster byg, foruden 46 pd. havre, 33 tdr. smør og 7½ pd. rug.¹⁰⁶ I Dalum klostres lens regnskab nævnes Thomas Brodersen 1640–41 som aftager af 12 læster rug, 28 læster byg og 5½ læster havre.¹⁰⁷

Dalum klostres lensregnskaber har kun undtagelsesvis en specifikation af, hvilke varer der blev solgt, og hvem aftagerne var, men en del regnskaber har ret nøje angivelse af, hvem leverandørerne har været, idet det dog udelukkende drejer sig om leverancer af bygningsmaterialer. Den nøje forbindelse mellem Ellensborg og Dalum i Ellen Marsvins tid afspejles i regnskaberne, idet Nyborg købmænd hyppigt nævnes. I 1623–24 købte man betydelige mængder af mur- og tagsten fra teglværkerne ved Vormark og Hesselager; samme år solgte fogeden på Ellensborg, Dines Jensen, en del materialer til Dalum, og forøvrigt købte lenet tømmer fra Halland og andre materialer fra skippere på Læsø. Tilbage bliver en del mindre leverancer af tømmer, søm og stangjern, som købtes hos Odenseborgere, og ligesom for St. Hans klostres vedkommende sporer man en begunstiggelse af de tidligere fogeder, der havde nedsat sig som købmænd i Odense. Både Jørgen Mortensen,¹⁰⁸ Jørgen Christensen (Naur)¹⁰⁹ og Hans Nielsen (Chulenbrun) havde Dalum som kunde;¹¹⁰ også Palle Christensen, der stammede fra Nyborg len, men som en overgang var købmand i Odense, stod i handelsforbindelse med Dalum len,¹¹¹ men ellers forekommer de fleste af de

før nævnte Odense-købmænd. Efter 1640 kan der tales om en vis koncentration, idet Erik Jørgensen fra da af fik de største leverancer.

Til Dalum kloster var knyttet en betydelig øksenhandel, idet man opkøbte øksne i omegnen og lod dem staldfodre på Dalum, hvor et nyt øksenhus blev opført 1629–30. Aftagerne af disse øksne var dels Jørgen Bang i Assens, dels Steffen Rodes enke og navnlig øksenhandlere fra Bremen. To mænd fra Bremen købte 1639–40 80 staldøksne for 25 rdl. parret.¹¹²

Kornet fra Nyborg len blev i nogle år mellem 1616 og 1626 aftaget af Odense-købmænd, især af Otte Knudsen Seeblad,¹¹³ men indkøb af lam, gæs, høns, vin og øl, såvel som af bygningsmaterialer skete overvejende hos købmænd i Nyborg; også her finder der efter 1640 en koncentration sted, således at leverancerne placeres hos en eller et par købmænd. I 1642–43 solgte Niels Boesen og Knud Bjørnsen i fællig flæsk for 1336½ sld., og i 1644–45 var Knud Bjørnsen næsten eneleverandør,¹¹⁴ senere blev det Laurids Jørgensen¹¹⁵ og Niels Jensen.¹¹⁶

Til Hagenskov len var det købmænd i Assens som Jens og Niels Mand, Rasmus og Jørgen Bang, der havde leverancerne.¹¹⁷ Undertiden købte man dog bygningsmaterialer hos Mathias Diderichsen i Odense.¹¹⁸

Den forretningsforbindelse, der blev etableret mellem lenene og de stedlige købmænd, kunde ganske naturligt udstrækkes til at omfatte også lensmandens egne godser, hvorfra købmændene aftog avlen. Holger Rosenkrantz var lensmand på Odensegaard 1618–28, og af hans hustru Sophie Brahes regnskabsbog, der er bevaret fra 1627, ses Hans Brun som aftager af korn for 1920 rdl., Mathias Diderichsen købte havre for 166 rdl. og Thomas Brodersen sendte sit herskab 485 rdl. Når Holger Rosenkrantz kom til Odense, boede han hos Hans Brun. Han solgte 1632 Karen Letsdatter, Bertel Wichmands enke, smør for 550 rdl., og det følgende år betalte Knud Ottesen Seeblad 392 rdl. for 28 øksne; Cornelius Hamsfort købte 48½ td. rug for 97 rdl., Karen sl. Johan Borchartsens 320 tdr. byg for 426 rdl., Knud Lauridsen Seeblad 90 tdr. byg for 127 rdl., og Karen Letsdatter 47 tdr. byg for 66 rdl. Det er vidnesbyrd om den nære handelsforbindelse, der kunde bestå mellem adelen og de betydende købmænd.

Iøvrigt bevarede Thomas Brodersen stillingen som tillidsmand for Holger Rosenkrantz, også efter at denne havde forladt Odensegaard len. Thomas Brodersen solgte 1630 staldøksne for 942 rdl. og rug for 143 rdl., og da han i 1635 havde opgivet fogedstillingen og var bleven selvstændig købmand, afkøbte han Holger Rosenkrantz 582 tdr. byg à 8½ mk. for 824 rdl. Han har muligt også forvaltet Lykkesholm for Holger Rosenkrantz, thi i 1637 sendte han ham 300 rdl. af Lykkesholms indkomst og 1638 250 rdl. Yderligere købte han 257 tdr. byg à 9 mk. for 385 rdl.¹¹⁹

Så spredte og ufuldstændige oplysningerne om forbindelsen mellem købmæn-

IV. Det økonomiske grundlag

dene og lensmændene end er, vidner de dog om, at der var et økonomisk bånd af en betydelig styrke, og det så meget mere som det ser ud til, at kontrakter mellem lensmænd og købmænd var bestemmende for prisdannelsen.

Kontrakterne indeholdt bestemmelser om leveringsstedet, der var den for købmanden og lensmanden mest bejlige udskibningshavn. I kontrakten mellem kongen og Oluf Bager 1573 hed det, at Skanderborgvarerne skulde leveres i Aarhus, Odensegaards lens varer og korntienderne i Nyborg og Kerteminde.¹²⁰ Peder Nielsen Skriver i Nyborg skulde 1598 have byggen leveret på de steder, der var ham mest bejligt,¹²¹ og i 1600 hed det, at alle bønder skulde levere byggen i Peder Skrivers hus,¹²² medens Rickert Knudsen Seeblad i 1598 skulde have byggen fra Odensegaards len leveret på det mest bejlige sted, uden at dette dog er angivet.¹²³

Indholdet af kontrakterne iøvrigt er undertiden refereret i retsbøgerne, og man bemærker, at der ikke altid sondres mellem lenets korn og avlen fra lensmandens godser. Kontrakterne med købmændene blev gerne sluttede i efterårsmånederne. Borgmester Hans Bang i Bogense sluttede 1617 kontrakt med Erik Bille på Kærsgaard 18. august,¹²⁴ Peder Jacobsen i Odense handlede med Herluf Daa til Snedinge 22. oktober 1622,¹²⁵ Laurids Rickertsen Seeblad med Johan Friis 5. oktober 1626,¹²⁶ og Peder Frederiksen i Bogense med Peder Quist på Elvedgaard 28. oktober 1673.¹²⁷

Det var selvfølgelig mest bekvemt for begge parter, hvis man kunde afhandle hele gårdens avl på een gang. Hans Bang i Bogense købte 1617 al Kærsgaards landgilde, korn og avling, undtagen hvad Erik Bille behøvede til eget behov,¹²⁸ og Peder Jacobsen købte 1622 af Herluf Daa til Snedinge al byg, blandkorn, rug og havre på Østrupgaard, samt den landgilde, der kunde tilfalde Herluf Daa på Fyn,¹²⁹ ligesom Laurids Rickertsen Seeblad købte al Tranekærs avling og landgilde, samt avlen af Ferritslevgaard og Løjtved af Johan Friis.¹³⁰ Da Otte Knudsen Seeblad i 1625 solgte 600 tdr. havre til Cort Hoch af Slesvig, havde han samlet dette parti ved at afkøbe rigens kansler Jacob Ulfeldt 158½ tdr. 2 skp. af Odenseprovstens landgildehavre, 171 tdr. 1 skp. af St. Knuds klostres landgildehavre og yderligere 351 tdr. 1½ skp. af Egeskov landgilde og avl samt af St. Hans klostres landgilde og avl.¹³¹ Disse kornhandler kunde dreje sig om meget betydelige partier. Eksempelvis købte en hollandsk skipper i 1636 1063 tdr. korn alene fra Qvitzovsholm.¹³²

I flere af de ovennævnte kontrakter omtales leveringsstedet. Erik Billes bønder skulde levere landgilden i Hans Bangs hus i Bogense, men på kornet skulde der tages mål i laden på Kærsgaard, og der skulde regnes 24 skp. i pundet. Peder Frederiksen i Bogense skulde modtage det parti på 100 tdr. rug, som han havde købt, på Elvedgaard 1673 »med en oprigtig brændt tønde«, og sælgeren skulde lade det udage til Bogense. Tilsvarende hed det i kontrakten mellem fogeden på Qvitzovsholm, senere købmand i Odense Peder Olufsen og Johan Tønnesen af Amsterdam, at kornet skulde modtages på Qvitzovsholm,

men derefter skulde Peder Olufsen føre kornet til Johan Tønnesens skib.¹³³ Kontrakten mellem Laurids Rickertsen Seeblad og Johan Friis bestemte, at Tranekærs avl skulde leveres for Lavindskøbing, Løjtveds i Svendborg og Ferrikslevgaards i Odense.

Med hensyn til prisdannelsen er det påfaldende, at man i flere tilfælde bestemte, at køberen skulde betale, hvad lensmænd solgte deres korn for. Laurids Rickertsen Seeblad skulde betale Johan Friis for hver læst så meget som Ellen Marsvin, Hans Lindenov, Jørgen Brahe og Holger Rosenkrantz kunde sælge deres korn for. Hvad angik rugen vilde han betale, hvad Ellen Marsvin fik for hver tønne ved Dalum.¹³⁴ På samme vis forpligtede Peder Jacobsen sig til at betale samme pris, som Hans Lindenov fik for sit korn,¹³⁵ og fru Anne Qvitzov forpligtede sig at betale Karen sl. Johan Borchartsens med korn for den pris, som Mogens Kaas fik af Niels Jensen i Nyborg.¹³⁶ Forholdet var vel det, at man benyttede de store leverandørers prisaftaler som mønster.

Betalingsterminerne var forskellige. I Hans Bangs kontrakt med Erik Bille og i Peder Jacobsens med Herluf Daa var St. Knuds dag sat som termin. I andre tilfælde var det aftalt, at et vist beløb skulde betales ved kornets modtagelse og resten senere, naturligvis i den hensigt, at købmanden skulde have kornet afsat, for at han kunde klare sine økonomiske forpligtelser. Den omtalte store kontrakt med Johan Friis blev sluttet 5. oktober. Når Laurids Rickertsens skib kom for Lavindskøbing, skulde han betale 2000 dlr., siden den halve del af summen, som kunde stå til St. Knuds dag, og resten til Mikkelsdag.

Til disse leverancer fra len og godser kom de korntiender, der var fæstet til borgere, i særdeleshed til medlemmer af rådmandskredsen, og endelig de produkter, som købmændene købte direkte hos bønderne. Den direkte handelsforbindelse mellem købmændene og oplandets bønder afspejles i de utallige retssager om gæld, og hvor meget denne handelsforbindelse kunde betyde, når en enkelt købmand havde den fornødne økonomiske magt, antydes af en sag fra Bogense, hvor fire borgere var gået fra hus til hus og havde fundet, at der var så meget korn Peder Frederiksen tilhørende, som alt det, der fandtes hos den hele menighed. Bønder, der kom til byen, vilde kun sælge til Peder Frederiksen, »thi de er ham skyldig for penge«. Han handlede så meget med kram, sagde de, at der var ingen uden ham, der handlede med kornvarer. Skomagerne sagde, at Peder Frederiksen lod sy sko og sælge, og snedkerne sagde, at han lod gøre ligkister at sælge, og endelig vidnede konsumptionsbetjenten, at det meste korn, der bragtes til byen, var til Peder Frederiksen. Klagen er fra 1673.¹³⁷

Når kornet var skaffet tilveje fra disse forskellige leverandører, blev det samlet i udskibningshavnene. Odense-købmændene måtte i almindelighed benytte Kersteminde. Den sejlads til Odense, der fandt sted gennem Odense fjord, var begrænset til småskuder, men de skippere, der kom fra Halland, Læsø og Sejerø med bygningsmaterialer, benyttede denne vej. Til korneksporten måtte man kunne disponere over skibe med betydelig drægtighed, som kunde løbe ind ved

IV. Det økonomiske grundlag

kystbyernes havne. Transporten fra produktionsstedet til udskibningshavnen kunde da blive temmelig lang. Poul Hansen i Odense sluttede 16. nov. 1636 kontrakt med Henrik Podebusk til Kørupgaard om køb af 200 tdr. landgildebyg, »som bønderne skal levere i Kerteminde i det seneste inden jul«, men i erkendelse af, at det dog var en betydelig vejlængde, tilføjedes, at de bønder, der ikke var gode for at age til Kerteminde, »dem vil jeg forkorte vejen og annamme i Odense«, hvis de vilde give på hvert pund 1 skp. byg.¹³⁸ Kertemindes betydning som udskibningshavn medførte også, at Odense-købmændene her måtte råde over betydelig magasinplads, og i den første halvdel af det 17de årh. havde ikke blot Niels Bager, men også adskillige andre købt eller bygget gårde i byen.¹³⁹ Undertiden måtte man også leje kornlofter. Da Otte Knudsen havde afkøbt Jacob Ulfeldt det store parti på 600 tdr. havre, kunde han ikke rumme det i sine derværende ejendomme, men måtte leje tre lofter på tre forskellige steder for 21 mk. pr. loft.¹⁴⁰

Kornet blev eksporteret på skibe tilhørende danske købmænd eller på skibe tilhørende udlændinge. Noget klart billede af, hvilke danske købmænd der var ejere af skibe eller af parter i skibe, kan materialet ikke give. For de odenseanske købmænds vedkommende nævnes så godt som aldrig skibe eller skibsparter i skifter, hvorimod de forekommer i skifter fra kystbyerne. Af spredte oplysninger i kildematerialet kan man få enkelte antydninger af, hvem der har ejet skibe. Det fremgår således af en langvarig retssag, at Christopher Albrechtsen i Odense havde part i et skib, som han 1613 solgte i Trondhjem til skipper Morten Pedersen i Kerteminde for 170 rdl.¹⁴¹ Rådmændene Hans Nielsen Chulénbrun og Frederik Ammerbach havde i fællesskab en krejert,¹⁴² Thomas Brodersen og Peder Pedersen Lerche nævnes 1654 at have fælles skib,¹⁴³ og rådmænd Erik Jørgensen havde skib fælles med Jørgen Rømmer i 1656.¹⁴⁴ I 1672 udtalte magistraten, at der ikke fandtes noget skiberum i Odense, uden en skude, der lå for Kerteminde og var på nogle og tyve læsters drægtighed, men man tilføjede, at indfarten til Kerteminde var besværlig på grund af den ringe dybde.¹⁴⁵ Det skib, som man sigtede til, har formentlig været »Immanuel«, der ejedes af borgmester Jens Madsen Rosenberg og Hiere Jespersen i fællesskab. Det følgende år nævnes J. G. Becker som ene-ejer af »Fortunen«,¹⁴⁶ og Jens Andersen Rebslager havde samme år et lille skib på 8 læster kaldet »Sct. Jacob«.¹⁴⁷ Nogen væsentlig ændring i dette forhold er ikke påviseligt, thi i Kerteminde toldregnskab for 1678 opføres en specifikation af skiberum for Kerteminde, og der nævnes tre Odense-skuder: »Emanuel« på 18 læster, »Maria« på 9 læster og »St. Hans« på 8 læster. Samme år nævnes som redere i Odense Christen Westesen, Hiere Jespersen, Mathias Willadsen, Hans Jensen Mejer, Ove Rasmussen og Jørgen Hansen,¹⁴⁸ der alle var kommen frem efter 1660.

Men selv kystbyerne havde kun en såre beskeden handelsflåde. Det nævnte toldregnskab fra Kerteminde 1678 nævner som byens skuder: »Maria« 19 læster, »Pelicanen« 16 læster, »Uglen« 12 læster, »Jonas« 12 læster, »St. Jørgen« 6

læster, »Snarensvend« 6 læster, »Vildgaasen« 6 læster – og den var udygtig til sejlads. Yderligere nævnes 5 skuder og både på 2 læster og derunder. Stort bedre var det ikke i Nyborg, hvor det i 1665 nævnes, at Niels Jensen, Søren Thomsen og Mathias Bolt i fællesskab ejede »Pelikanen«, et skib på 26 læster,¹⁴⁹ og præsident Claus Rasch ejede et skib, på hvilket Laurids Madsen var skipper.¹⁵⁰ En fortegnelse over Nyborgs skiberum 1679, 16/2 i magistratens kopi-bog anførte dato nævner en færgesmakke på 16 læster tilhørende Thomas Købke, to gallioter, som tilhørte Claus Rasch, der yderligere havde en spiljagt, der førte post til Korsør. Hertil kom en smakke på 22 læster, ejet af Jens Hansen Grubbe, en smakke på 5 læster og to jagte, af hvilke den ene var på 3, den anden på 2 læster.

De nævnte fortegnelser stammer alle fra tiden efter 1660, og man kan ikke afvise muligheden af en reduktion i forhold til den foregående periode. På den anden side er der flere vidnesbyrd om, at fragten af eksportvarer har fundet sted på hollandske skibe. Det antydes af den før citerede sag fra Odense byfogeds konceptbog 1636, 14/11 mellem Peder Olufsen på Qvitzovsholm og Johan Tønnesen af Amsterdam, hvor det siges, at prisen skal svare til den, som Johan Tønnesen eller andre hollændere betaler Odense-købmændene, og kornet skal leveres til Johan Tønnesens skib. En seddel fremlagt for rådstueretten i Odense 1668 fra toldereren i Kerteminde meddelte, at »did er ankommen en hollænder, som sig en parti byg og malt vil tilhandle, hvorfor han som en ven sligt vilde lade vide, at han cito didkommer, han byder 9 mk. for tønden og måske noget højere, han vil handle ham for 400 à 500 tdr. af kornet.«¹⁵¹ Hertil kan man føje, at Dines Jensen, Mathias Diderichsen, Jost Hansen og Margrethe sl. Claus Bangs ca. 1636 indskibede en betydelig kornladning i Johan Sueridtzers skib af Vlieland, og lasten var bestemt for Giert Reuwer af Amsterdam.¹⁵² En ladning malt blev af Erik Jørgensen, Peder Gaas og Jørgen Friis i fællesskab indskibet i Peder Adriansens skib af Amsterdam ca. 1637.¹⁵³

De partier korn, der blev afsendt, kunde være ganske betydelige. Ladningen, der blev afsendt på Johan Sueridtzers skib, bestod af 80 tdr. malt fra Dines Jensen, 326 tdr. malt fra Mathias Diderichsen, 72 tdr. fra Jost Hansen og 150 tdr. fra Margrethe Bangs. Ladningen på Peder Adriansens skib bestod af 80 tdr. malt fra Peder Gaas og 430 tdr. malt fra Jørgen Friis. Henrik Sørensen i Kerteminde afsendte 1642 en ladning på 842 tdr. byg, der åbenbart var bestemt for Holland,¹⁵⁴ og det skib, som Thomas Brodersen og Peder Pedersen Lerche i 1654 havde afsendt, men som blev kapret på rejsen, indeholdt ikke mindre end 811 tdr. malt og 1850 tdr. byg.¹⁵⁵

For korneksportørerne var der forbunden mange vanskeligheder med afsætningen. Rent bortset fra de ulemper, som pludselige eksportforbud kunde medføre, og hvorved handelen på udlandet lammedes, medførte de, at sluttede kontrakter ikke kunde overholdes, og den købmand, der netop havde sammenbragt et passende parti korn til eksport, kom i forlegenhed. Otte Knudsen Seebled

IV. Det økonomiske grundlag

havde i 1623 sluttet den omtalte kontrakt med Cort Hoch af Slesvig, da der kom udførselsforbud. Da dette blev hævet, vilde Cort Hoch ikke vedstå handelen, fordi prisen på korn var »slaget meget af« både i Slesvig og andet sted i Holsten, så Otte Knudsen havde måttet sælge det i små partier, og 200 tdr. måtte han endda transportere tilbage til Odense. Den lidte skade blev opgjort til 300 rdl.¹⁵⁶ Kunde en købmand ikke eksportere, gik det også ud over hans handelskredit i udlandet. Borgmester Peder Nielsen i Nyborg havde et skib, der var ladet med korn, men som strandede udenfor Nyborg. Han bjergede en del af kornet og fik tilladelse til at udføre det, for desbedre at kunne opretholde sin kredit i udlandet.¹⁵⁷

Eksporten af korn i store ladninger har ingenlunde været enerådende. Jævn-sides den har der fundet en skudehandel sted, som navnlig var tilknyttet kyst-byer som Assens, Kerteminde og Nyborg. Skipperen var ene-ejer af skuden eller havde part i den sammen med andre. Tycho Jacobsen i Nyborg solgte eksempelvis 1639 sin anpart svarende til en ottendedel i en skude,¹⁵⁸ og der har i de nævnte byer været skippere, der lod sig befragte af byens købmænd og andre. Lasten kunde have en overordentlig blandet karakter. Rådmand Hans Mortensen i Nyborg tiltalte nævnte Tycho Jacobsen for gæld på 197 sld. 1 mk. 5 sk. samt regnskab for 151 tdr. bygmel og 10 tdr. mjød, som blev indskibet 1636, og han krævede yderligere på Henrik Thotts vegne regnskab for 10 tdr. indsyltede osterlinge, der var indskibede på en forlist skude.¹⁵⁹ Samme skipper tiltaltes endvidere for 24 tdr. bygmalt, 6 tdr. rugmalt, 2 tdr. ærter, 2 tdr. boghvedegryn og 2 tdr. mjød, som han havde fået af Niels Boesen og skulde forhandle i Norge.¹⁶⁰ Selv det ovennævnte skib »Pelikanen« havde en meget blandet last, da det 1665 fik certifikat til Trondhjem. Foruden 664 tdr. malt rummede det 30 tdr. usigtet rugmel, 5 lispd. voks, 2 tdr. boghvedegryn.¹⁶¹ En ladning til København bestod 1665 af 100 tdr. malt, en tønne og en otting smør, to tdr. æbler, 1 td. most, 1½ td. gryn og 4 sider flæsk.¹⁶² Udførsel af æbler fra Nyborg nævnes også i en sag 1665 mellem Philip Heydersdorff og hans tidligere tjener, hvor Philip vilde have 16 tdr. æbler eksporterede.¹⁶³ De bevarede toldregnskaber fra Kerteminde efter 1660 viser, at eksporten fra denne havn har omfattet malt, rug, havre, byg, mjød samt ost og smør og betydelige partier æbler og boghvedegryn.¹⁶⁴

Fra Assens var der en livlig skudehandel langs Jyllands kyst til Lübeck og Kiel og op til Norge. Borgmester Jens Bang i Assens tiltalte 1617 Jens Andersen for ikke at have overholdt en kontrakt om fragt af en ladning tagsten fra Lübeck.¹⁶⁵ Sander Meel og borgmester Jens Bang affragtede 1615 Peder Lauridsens skude fra Assens til Kolding,¹⁶⁶ og rådmand Rasmus Bang tiltalte 1615 Hans Høffding, fordi han ikke tog så meget af hans gods med til Lübeck, som han kunde føre.¹⁶⁷

Undertiden nævnes, at købmanden eller hans tjener fulgte med på rejserne. Frands Meel i Assens var selv med på det skib, der forliste ved Halkland,¹⁶⁸

og rådmand Laurids Hansen Ballum fra Kerteminde omkom under sejlads til England.¹⁶⁹ Da Mikkel Hansen (Bager) af Middelfart 1665 havde fragtet to Assensskippere med deres båd fra Assens til Aalborg med æbler, løb de mod hans vilje ind til Aarhus; han måtte der leje tre vogne til Viborg og sælge lasten til lavere pris end han kunde have fået i Aalborg.¹⁷⁰

Befragteren betalte en bestemt, aftalt sum. I sidstnævnte sag skulde Mikkel Hansen give sin reder Hiere Rasmussen 8 sld. i fragt, og Laurids Kielsen skulde i hyre have 1 sld. og 3 tdr. frugt. Borgmester Jens Clausen i Assens, som 1663 havde fragtet Niels Pedersen Brochs skude fra Assens til Lübeck, skulde give ham 38 sld. og holde skuden fri for ind- og udgående både i Assens og i Lübeck.¹⁷¹ Klager over misligholdelse af fragtkontrakter er hyppige. Undertiden sikrede man sig ved løfter aflagt for retten. To Assens-skipperne forpligtede sig 1638 overfor Hans Lauridsen til at sejle på Norge,¹⁷² og to andre måtte for retten love Lucas Schelle at gøre ham en skovrejse »nu i sommer« enten til Stenderup, Brandsø, Aarø eller Baagø.¹⁷³ Så afhængig som købmændene var af skippers færdsel, måtte man stadig søge aftaler fastholdt. Frands Meel og Jens Clausen i Assens tiltalte 1635 Jep Pedersen Ebeltoft og Søren Andersen Kylling, der sammen med Anders Johansen ejede en skude, som de havde fragtet til Lübeck, men aftalen blev ikke holdt.¹⁷⁴ Lucas Schelle tiltalte også en skipper, fordi han i 1622 var kommen til Lübeck med det korn, som Lucas havde købt i Lolland, og et par andre skipperne, som Lucas havde fragtet til Lübeck, tilsagde deres skude til Kiel og Norge.¹⁷⁵

Manglen på toldregnskaber gør det vanskeligt at fastslå med sikkerhed, hvem de fynske købmænd havde handelsforbindelse med, men allerede af de nævnte eksempler fremgår, at den fynske handel har været bygget på eksport til Holland, Hamborg og Lübeck samt Norge. Der nævnes så godt som aldrig nogen handelsforbindelse med København, dårligt nok med Sjælland.

Derimod havde Odensekøbmænd i hvert fald i periodens første snes år sikkert haft en del handel på Østersøhavnene. Otte Knudsen Seeblad og Jørgen Mule fik 1606 søpas på sejlads på Østersøen,¹⁷⁶ Bertel Wichmand og Herman Holstein fik 1615 certifikat og bevis på, at købmandsgods, der skulde sejles til Lübeck, var købt for deres egne penge,¹⁷⁷ ligesom Knud Lauridsen Seeblads tidligere tjener Ulrich Bloem i 1630 erklærede for retten, at kramvarer og købmandsgods, som han vilde oversejle fra Lübeck til Sverige »hører Gud og ham alene til«, og ingen fremmede eller udlændinge havde nogen lod eller del deri.¹⁷⁸ I 1633 fik han certifikat sammen med Knud Lauridsen på kramvarer og købmandsgods, som de vilde overføre fra Amsterdam og Lübeck til Stockholm.¹⁷⁹

Denne sejlads kunde udstrækkes til Finland og Rusland. Oplysende i så henseende er en sag, som Niels Bager i 1601 indklagede for magistraten i Odense. Hans tjener Albret Hermansen kom med et Kertemindeskib til Stockholm 1. juni 1600. Få dage efter angav han godset, som han havde med sig, på toldboden, og anden dagen derefter blev det bevilget ham at lægge skibet til broen. Så gik

IV. Det økonomiske grundlag

han til toldereren og spurgte, om han måtte opskibe godset og opløse pakken og sætte godset i boden, thi han beklagede sig for ham, at de havde haft en stor storm i søen, og skibet var bleven læk, så de frygtede, at godset var bleven vådt for dem. Han fik lov at sætte godset i boden, men ikke at sælge. Da han havde slaget pakken op, gik han til toldereren og bad ham beskrive det, men da toldereren endelig kom og så, at godset var bragt op, sagde han, at det var forbrudt under kronen; boden blev låset, og han måtte ikke gå til sit gods; først trediedagen blev boden lukket op og alt godset beskrevet. Da der var gået halvanden måned, nemlig 14. juli, blev han kaldt til hertug Karl på Stockholms slot med alt silke og fløjl. Han og hans gemalinde købte for 745 dlr., men skønt de havde lovet at betale med rede penge, måtte han dog nøjes med stangjern à 8 dlr. skippundet, og det havde han endda ikke fået.¹⁸⁰

Af andre eksempler på Østersøhandel kan nævnes, at Markus Mule fik søpas på Sverige 11. marts 1600,¹⁸¹ Jørgen Mule fik søpas til Østersøen 1606,¹⁸² og Otte Knudsen Seeblads karl, den senere rådmand Hans Ebbesen, fik 1610 søpas på Gefle.¹⁸³ Mads Knudsen eksporterede korn til Viborg i Finland over Kerteminde og drev også handel på Rusland. Han betegnedes som kgl. maj. købmand på Rusland og lod i 1605 indskibe hamp og hør i Narva i et af Lauge Urnes skibe; denne handel fandt sted i kompagni med Markus Mule.¹⁸⁴ Endnu i 1640 er der spor af denne vidtforgreneede handel fra Odense, idet Henrik Tellemand fik søpas på Abo med Christian Koding af Lübecks skib.¹⁸⁵ Fra Nyborg kan noteres, at Mikkel Samsing fik søpas for »Den flyvende Hjort«, drægtig 18 læster, hvormed han i 1669 agtede sig til Königsberg,¹⁸⁶ og på handelens vegne havde Peder Klingenberg omkring 1670 været i Königsberg og Danzig.¹⁸⁷ I Kerteminde toldregnskaber nævnes efter 1660 eksport til Wismar og Rostock.

Handelen på Norge spores i hele perioden. Skippere sejlede fra Assens til Drammen med mjød,¹⁸⁸ og fra Nyborg sejlede Jens Hansen Grubbe 1665 en skude med 75 tdr. rug og 180 tdr. malt til Drammen;¹⁸⁹ samme år skulde »Pelikanen« føre malt, rugmel, voks og boghvedegryn fra Nyborg til Trondhjem.¹⁹⁰ Jens Madsen Rosenberg i Odense fik 1672 søpas til Norge, og det følgende år fik Jens Andersen Rebslager søpas for »St. Jacob«, som hans søn skulde føre fra Kerteminde til Norge.¹⁹¹ En skiftesag i Assens begærede man 1624 opsat, til skibene igen i foråret kom fra Norge, så enken kunde få bud fra en søn i Oslo.¹⁹²

Overfor eksporten af landets produkter til de nævnte områder står *importen* af udenlandske varer til købmændenes kunder i hjemlandet.

For landets handelspolitik har kompagnihandelen vel haft en vis betydning. Den kan vurderes som det første effektive forsøg på at koncentrere Danmarks importhandel i København, men det er påfaldende få spor, kompagnihandelen har sat sig i det fynske kildemateriale, og det vidner om, at interessen for den

Epitafium 1607 for borgmester Peder Jensen Skriver (d. 1608), Nyborg, og hustru Johanne Knudsdatter. Malet af Johan v. Enum.
Nyborg kirke.

Epitafium 1628 for borgmester Peder Nielsen (1583–1638), Nyborg, og hustru Sidsel Knuds-
datter.
Nyborg kirke.

har været meget behersket.¹⁹³ Den stillede krav i økonomisk henseende, som ikke kunde honoreres.

I det ostindiske kompagni havde købmænd udenfor København ganske vist indskudt betydelige beløb, men ingen af de fynske byer gjorde sig mærkbart gældende. I Odense nævnes Otte Knudsen Seebled, Laurids Rickertsen Seebled og Hans Ebbesen som participanter.¹⁹⁴ I Assens opkaldte Jørgen Brahe i 1634 købmændene og de fornemste borgere i byen, og bl. a. mødte Lucas Schelle, Anders Clausen, Jørgen Bang, Jørgen Clausen, Jens Pedersen, Hans Fogel og Anders Bang. Det blev meddelt dem, at de, som var interesserede i det ostindiske kompagni, skulde møde i Skanderborg 10. marts, men de indkaldte svarede, at på grund af byens fattige tilstand blev intet udgivet til kompagniet.¹⁹⁵

Mere effektive blev saltkompagnierne, der skulde oprettes i alle danske købstæder, hvor der var gode havne, og de skulde have monopol på saltimporten. Kongen mente, at der på Fyn kunde ske een udredning i Odense og Nyborg, een i Svendborg og Rudkøbing, og een i Middelfart og Assens.¹⁹⁶ Planen blev forelagt i 1622, og i 1623 var et Nyborgskib og et Odenseskib kommen til Lissabon, hvor de sammen med andre danske skibe blev arresterede.¹⁹⁷ Kompagniet i Odense havde Jens Mogensen Rosenvinge som fuldmægtig, og det fik 1624 befaling til snarest at betale kongen de stykker og den ammunition, som kongen havde bevilget,¹⁹⁸ men derudover hører man intet til dets eksistens. I Nyborg blev kompagniet dannet ved fællesaftale mellem Nyborg, Svendborg, Faaborg og Rudkøbing, og rådmænd Anders Hansen Scheffer forstrakte indbyggerne i disse byer med 3000 dlr. til formålet, som hans eftermand i ægteskabet, rådmænd Peder Walter, søgte inddrevet ved regeringens bistand.¹⁹⁹ Iøvrigt havde både borgmester Peder Nielsen og rådmænd Jacob Lerche siddet i kompagniets ledelse. Så sent som i 1640 krævede Peder Pedersen Lerche på sin moders, Sidsel Lerches vegne samt på Bernt Weinhagen i Lübecks vegne Maren Poul Hagensens for gæld, som hendes husbond var skyldig til det spanske kompagni efter kontrakt af 1623, 19/5. Sagen kom for herredagen, og det fremgår af dommen, at der i 1625 var importeret 20 store læster salt og vin.²⁰⁰ I Assens havde en halv snes participanter tilsluttet sig kompagniet, men da det ikke var tilstrækkeligt, købte borgmester Jens Mand, rådmænd Claus Madsen i Middelfart og borgmester Hans Bang i Bogense i fællesskab et skib, som foretog to rejser til Spanien, og det oplyses, at det sidste gang hjembragte 1000 tdr. salt i 1625.²⁰¹

Silkekompagniet var af en lidt anden karakter. I 1619 planlagde kongen etableringen af en silkeindustri i Danmark. Han indkaldte silkevævere, og han lod opføre et hus til formålet i København, men allerede fra 1624 blev det drevet for privat regning, dog sådan at kongen i 12 år vilde forbyde indførsel af silke- og uldvarer. Blandt participanterne var Lorenz v. Møllengracht [Meulengracht]. Hele denne plan strandede dog i løbet af få år, og de købmænd,

IV. Det økonomiske grundlag

der havde forpligtet sig til at aftage produkterne, kunde ikke betale.²⁰² Købmændene i Assens erklærede, at de ikke havde formue til at modtage de silkevarer, der var afsat til dem, og at det heller ikke var deres handel. Lensmanden skulde derfor søge oplyst, om de ikke mere begærede frihed til at falholde silkevarer i Assens, ellers skulde de handle med Odense eller en anden by om at aftage den til Assens bestemte andel. Assensborgerne fik tilmed foreholdt, at de fremmede skulde have lov at holde boder i Assens med silkevarer.²⁰³ Selv om købmændene havde været afvisende, må truslen ikke desto mindre have virket, thi i 1631 var de bleven Lorenz Meulengracht 499 rdl. skyldige. Gælden var baseret på et brev af 1626 7/2 til Christopher Henningsen fra borgmestre og råd i Assens, der gav ham fuldmagt til at hente Assens bys silkevarer til det nævnte beløb, og som parthavere i gælden nævnes Lucas Schelle, Jens Gertsen, Hans Jørgensen Vintapper, Poul Friis, Marcus Flügge, Niels Schelle på hans faders Hans Schelles vegne, samt Erik og Anders Bang.²⁰⁴

I Odense havde Hans Mikkelsen, Peder Samsing, Karen sl. Johan Borchartsens, Barbara sl. Willum Lucassens, Frederik Gummersbach, Karen sl. Bertel Wichmands og Peder Gaas 1626, 12/5 forpligtet sig til at aftage for 3600 dlr. courant silke og andre varer fra silkekompagniet. Da heller ikke de havde betalt, blev de 1627 opkaldt for rådstuen, hvor de erklærede sig villige til at levere varerne tilbage, og hvad der manglede, vilde de betale med rede penge.²⁰⁵ Det ser ud til, at de nævnte hovedaftagere har afsat silkevarerne til en række borgere, som i 1628 søgte at slippe ud af gælden ved at tilbyde betaling i korn, men de dømtes til at betale med rede penge.²⁰⁶ Det er da næppe sandsynligt, at kompagnihandelen har spillet nogen rolle for de fynske købmænd. Den har nærmere været en byrde, de helst vilde slippe. Deres handel var bygget på den frie import fra de markeder, hvor de afsatte deres eksportvarer.

Et middel til vurdering af importens karakter har man i de retssager, hvor udenlandske købmænd stævnedes danske for gæld, men sådanne sager forekommer naturligvis hyppigst i krisetider, hvor de danske købmænds likviditet har været hæmmet. De købmænd, der har kunnet opfylde deres forpligtelser, blev kun undtagelsesvis stævnedes, og det vil igen sige, at så betydende købmænd som Erik Jørgensen, Mathias Diderichsen og Peder Knudsen Gaas ikke spores nævneværdigt i retsbøgerne. Til gengæld findes der en række skifter netop efter store købmænd, som giver oplysninger om kreditorer i udlandet og varelagrenes sammensætning; ved benyttelsen af dem må man dog erindre, at deres værdi til belysning af handelsforbindelsernes omfang og karakter er meget betingede af arveladerens situation ved dødsfaldet.

I de talrige retssager specificeres varerne sjældent. Hyppigst nævnes kun, at den udenlandske kreditor kræver sin danske debitor for gæld i henhold til håndskrift eller obligation. I visse tilfælde oplyses, at sagen drejer sig om gæld for kramvarer. Maren sl. Niels Bagers blev 1612 tiltalt af Johan Borchartsen for 314 rdl. lybsk, som han havde forstrakt hende med til at betale Diderich

Berns i Hamborg for kramgods;²⁰⁷ Knud Lauridsen Seebled skyldte samme år Hein v. Hachtens arvinger i Hamborg 1926 mk. lybsk for kramvarer;²⁰⁸ Jacob de Bary i Hamborg krævede 1636 Henrik Gaas for 562 mk. 13 sk. lybsk for kramvarer,²⁰⁹ og da Johan v. Achen 1661 etablerede sig i Odense, købte han store partier kramvarer i Amsterdam og Hamborg.²¹⁰ Niels Mand i Assens importerede 1623 kramvarer, der skulde betales Henrik Ketwerch i Stade med 575 mk. lybsk.²¹¹ Import fra England nævnes ikke at have fundet sted direkte, men engelsk klæde fik man gennem det engelske societet i Hamborg, hvis repræsentant Peter v. Essen stævnedes brødrene Lucas og Hans Willumsen i Odense efter håndskrift af 1634 og til et beløb på ikke mindre end 3148 mk. lybsk.²¹²

Silkevarer nævnes importerede fra Amsterdam, Hamborg og Lübeck. Jost Hansen i Odense var 1634 og 1638 i Amsterdam for på sin moders, Anne sl. Hans Mikkelsens vegne af opkøbe silke,²¹³ og Knud Ottesen Seebled afkøbte ca. 1634 Peder Jacobsen i Amsterdam et parti silkevarer for 3036 rdl.²¹⁴ I Lübeck afsluttede Johan Elekens fuldmægtig Erik Eriksen 1636 en handel med Johan Möllmann af Hamborg om et parti.²¹⁵

Fra samme steder importeredes vin. I 1639 stævnedes Barbara sl. Willum Lucassens og hendes to sønner Lucas og Hans for 1373 gylden og yderligere for to læster vin og et oksehovede brændevin, som de havde afkøbt en købmand i Amsterdam.²¹⁶ Christopher Bang blev stævnet 1574 af Herman Frone af Suolen (Zwolle) for 214 dlr. lybsk for vin,²¹⁷ og Oluf Bagers svigersøn, Brun Rensing, handlede på Holland og købte vin af Vilhelm v. Dantz i Amsterdam.²¹⁸ Også fra Lübeck importeredes vin. Poul Nielsen stævnedes af Herman Wollrat i Lübeck efter håndskrift af 22. jan. 1603,²¹⁹ og Jacob Jørgensen i Assens 1621 for 324 mk. lybsk for vin.²²⁰ Christopher Albrectsen Rung købte ulveskind i Lübeck,²²¹ og iøvrigt indførte man også humle fra Tyskland.²²²

Fra Norge hentede man fisk. I en retssag 1665 anklagede tolderen i Assens en skipper, der var kommen fra Eckernförde med salt, som han havde forhandlet, og som yderligere fra Bergen havde en last bestående af 3 læster 2 tdr. torsk, 2 læster 2 tdr. sej, 6 tdr. skrufisk, 4 tdr. sild, 4 tdr. tjære og 4 tdr. tran.²²³ Denne livlige import fra Norge bekræftes også af Kerteminde toldregnskaber efter 1660, hvor navnlig tørfisk forekommer som en betydelig del af indførselen.

Forretningerne synes i almindelighed at være sluttede i de pågældende fremmede købmænds hjembyer, enten af den danske importør selv eller ved hans fuldmægtig. Frans Meel fra Assens fulgte selv med på rejse til Lübeck,²²⁴ og i 1608 var Hans Holtendorf i Lübeck for at afslutte en handel med Hans Doren. Der traf han forøvrigt sin forrige tjener, Gert Johansen, som endnu ikke havde gjort Hans Holtendorf rigtig regnskab for, hvad han havde forhandlet både med hensyn til oppebørsel og udgift.²²⁵ Det almindelige har dog nok været, at det var købmandens tjener, der afsluttede handelen. Som Hans Mikkelsens enkes

IV. Det økonomiske grundlag

tjener sluttede Jesper Hansen 1638 kontrakt med Jan Butelaer i Amsterdam om køb af varer til et beløb af 537 fl.,²²⁶ ligesom Henrik Tønnesen som tjener for Karen sl. Johan Borchartsens handlede med Cornelius Siemensen af Hamborg om varer til et beløb af 927 rdl. 47 sk.²²⁷

På den anden side er der også eksempler på, at fremmede købmænd eller deres tjenere kom til Danmark med deres varer og solgte dem der. Hans Doue af Lübeck førte i 1630 klæde og kramgods til Assens til en værdi af 2428 mk. og forhandlede det ved sin tjener uden at have indhentet borgmestres og råds samtykke.²²⁸ I årevis efter 1662 kom Jost Fechtel af Hamborg til Bogense med frø, som han solgte i småpartier til borgerne.²²⁹ Retssager mellem handlende kunde også medføre, at en udenlandsk købmand sendte sin tjener til Danmark for at varetage sine interesser, selv om det nok så hyppigt skete ved en stedlig borger. Giert Reuter mødte 1656 for Assens rådstue på sin faders Gerhardt Reuter af Lübecks vegne.²³⁰ Tønnes Wessel af Lübeck mødte 1638 for Herman Segebode, der var en af de købmænd i Lübeck, der havde den nærmeste forbindelse med fynske købmænd.²³¹ Da Tycho Brahe til Torstrup 1631 tiltalte Herman Otte i Odense som forlover for Hans Doue af Lübeck, bad Herman Otte om, at sagen måtte bero, til Hans Doue selv kom til landet; i modsat fald kunde han straks blive stillet tilfreds med varer, som Herman Otte havde i forvaring af Hans Doues gods.²³²

Mellem de udenlandske firmaer og de danske kunder kunde der opstå meget venskabelige forbindelser. Således understreges forholdet mellem den ovennævnte Jost Fechtel af Hamborg og de Bogense borgere ved den lysekrone i Bogense kirke, der har indskriften: »Jost Fechtel von Hambug dise Krohn Ahn Bogense Karch vorehrt zum Gedechniss. Wicht 152 pd.« Gaven har da også haft en vis reklameværdi. De fremmede kunde indbydes til at deltage i familiefester, som når Jost Hansen i Odense indbød Peter v. Essen i Hamborg i august 1635 til at overvære hans bryllup med Kirsten Clausdatter Bang,²³³ og købmand Niels Christensen i Odense havde 1662 købmanden Daniel Kettel fra Lübeck som fadder for sin datter,²³⁴ hvilket ikke hindrede, at de to tyskere få år senere tiltalte de danske venner for gæld.

Tidligere i denne fremstilling (s. 82) har jeg omtalt, at handelsforbindelsen med udlandet tilskyndede til en indvandring; modstykket er den udvandring fra Danmark til de nævnte handelscentre, der samtidig fandt sted. Mathias Foltermand, en søn af Frands Foltermand og en dattersøn af Mathias Diderichsen begærede 1669 geburtsbrev af rådet i Odense og nævnes da »af Hamborg«.²³⁵ Erik Jørgensens søn Jørgen Eriksen var i hvert fald fra 1670 i Hamborg,²³⁶ men Hans Mikkelsens søn Peder Hansen var nok den, der havde størst held i det fremmede. Han var i Hamborg i hvert fald 1654; i 1661 fik han til dømt 3818 rdl., som Hannibal Sehested skulde betale. Det var en gæld hidrørende fra Kirsten Munks arvinger, bl. a. en gæld fra Waldemar Christian på

3200 rdl. samt leje af pakker og kister, der havde stået i hans hus i 7 år, brevpenge og urtefrø forsikret til Boller for 138 rdl. samt efter regnskab for deres sl. moders begravelse betinget for 480 rdl. Peder Hansen blev berettiget til indførsel i Uriksholm, og han havde gældskrav på Flemming Ulfeldt. Yderligere fik han udlagt Gelskov, som han transporterede til Peder Børting, og han fik skøde på Vejlegaard. Ja, han forstrakte endog sin fødeby med midler til betaling af byens skatter under krigen 1658–60.²³⁷ Yderligere viser eksempler på Odenseborgere, der var hans debitorer, at han bevarede sin indflydelse, selv om han boede i Hamborg.²³⁸

Forbindelsen med Norge medførte, at to af Oluf Bagers sønner bosatte sig i Bergen og Trondhjem,²³⁹ ligesom Peder Nielsen Hiermand, efter at have været rådmand i Odense, blev lagmand i Stavanger,²⁴¹ og Laurids Rickertsen Seebled blev købmand i Oslo.²⁴² Den Herman Melhop, der blev en af Tønsbergs mest formuende købmænd, er formentlig identisk med Meinert Melhops søn af Bogense.²⁴³ Rådmanden Laurids Hansen Ballum i Kerteminde havde ligeledes slægtning i Norge.²⁴⁴ Også til Sverige fandt udvandring sted. Da Jens Mand i Assens var blevet hårdt trængt af sine kreditorer, flygtede han til Göteborg;²⁴⁵ Niels Bagers søn blev købmand i Stockholm,²⁴⁶ og Mads Wederkinch i Landskrona stammede fra Bogense.²⁴⁷

Ad de nævnte veje fornemmer man, hvorledes de fynske købmænd havde handelsforbindelser med udlandet, men et nærbillede af disse forbindelser får man ved at gennemgå købmandsskifterne, der for Odenses vedkommende nogenlunde dækker perioden fra 1630 og fremefter,²⁴⁸ og som kan suppleres med skifter fra Nyborg og Kerteminde. De fortæller om varelagrene og om kreditor- og debitorforhold.

Der er tidligere givet en redegørelse for rådets tilsyn med skifteforretningerne,²⁴⁹ men da skifteakterne som kilde spiller en væsentlig rolle for denne undersøgelse, vil det være nødvendigt at give en mere indgående redegørelse for dette kildematerials karakter.

Der havde udviklet sig et relativt fast og ensartet skema for opstillingen af skifteakterne. Den skriftlige udformning blev foretaget af byskriveren, der tillige var skifteskriver, og de grupper, der normalt anvendtes, var følgende: den faste ejendom bestående af hovedgård, udlejede gårde, boder og haver, samt jordegods udenfor købstaden. Endvidere indbo, hvor man opregnede klenodier, guld, sølv og rede penge. Kobbertøj deltes hyppigt i kedelkobber og grydekobber, messing i gjort messing og drevet messing. Derpå fulgte tin, jernfang, trævarer, gangklæder, sengeklæder, bänkedyner, fjerklæder, stentøj, glas, bøger, kvæg, korn og kramvarer. Hvert stykke opførtes med vurderingssummen. For guld og sølv gjaldt, at man havde en fast pris pr. vægtenhed. Sølv blev f. eks. sat til 3 mk. pr. lod indtil 1658, derefter gerne til 2½ mk., og afvigelserne fra denne værdiansættelse er få.²⁵⁰

IV. Det økonomiske grundlag

Så skematisk inddelingen var, har den, set fra et kulturhistorisk synspunkt, den ulempe, at man sjældent får oplysning om, hvorledes indboet var fordelt i de enkelte rum, og selv om det i nogle tilfælde anføres, er der adskillige, hvor man har glemt at markere overgangen fra et rum til et andet. Ydermere har man næppe medregnet nagelfast inventar som bænke og alkover, og man må videre regne med, at der har været en del brugstøj af så ringe værdi, f. eks. lertøj, at det ikke er taget med.

En vigtig del af skifterne var opgørelsen af gælden, hvor man først opførte den tilstående og derefter den bortskyldige gæld. Den tilstående gæld blev delt i gæld efter håndskrifter og obligationer og gæld efter regnskabsbøger. Dernæst deltes den oftest i vis og uvis tilstående gæld, undertiden skelnede man yderligere mellem middelmådig vis gæld og aldeles uvis gæld. Ved opgørelsen af formuen holdt man gerne den uvisse tilstående gæld for sig selv, således at den blev delt separat mellem arvingerne. Det hører til undtagelserne, når man på skiftet efter byfoged Erik Nielsens første hustru 1643 inddrog den uvisse tilstående gæld i den almindelige opgørelse.

Man skelnede, som nævnt, mellem tilstående gæld efter håndskrifter og tilstående gæld efter regnskabsbøger, og ved skiftets opstilling nævnte man ofte obligationer og håndskrifter først, således i skifterne efter Mathias Diderichsen 1639, Erik Jørgensens første hustru 1644, Peder Gaas 1645 og Christopher Schultz 1650. Det var sædvane at tage håndskrifter på større gældsbeløb fra adel og gejstlighed, og hen imod 1660 udstrakte man denne praksis til også at omfatte borgere og bønder, så håndskrifterne kom til at dække selv små beløb. I Hans Brodersens skifte fra 1663 er et betydende antal bønders gæld nævnt efter håndskrifter fra 1657, skønt det drejede sig om beløb helt ned til 1 rdl.

I flere tilfælde kan man konstatere, at skriveren, som det var naturligt, har haft regnskabsbøgerne liggende foran sig og tog udskrift af dem direkte til skiftet. I skiftet efter byfoged Erik Nielsens første hustru 1643 nævnes ud for hver enkelt gældspost også sidetallet i regnskabsbogen, og det samme er tilfældet i skiftet efter Hans Brodersens enke 1667. Endvidere ser man, at der i de store skifter skelnes mellem de forskellige regnskabsbøger. Der nævnes hovedbøger og kladder og til nærmere angivelse har bøgerne været nummererede. Anne sl. Hans Mikkelsens skifte 1653 nævner »en anden Reg: Bog No. 3«, Henrik Clausens 1655 »Hovedbog Nr. 3«, »Regnskabsbog Nr. 4«, »Efter den gl. Hovedbog Nr. 1«, »en gl. Hovedbog Nr. 2«, »en gammel Hovedbog Nr. 5«, »efter Hovedbogen Nr. 4« og »den gamle Cladrebog«. Bøgerne kunde også karakteriseres på anden måde. I Hans Brodersens enkes skifte 1667 nævnes gæld »efter en anden liden Bog in 4to«, i Henrik Sørensens skifte fra Kerteminde 1657 tales om »Engels den hvide Bog«. Store forretninger havde endda bøger, hvor kunderne var opført efter de geografiske områder. I Herman Hahnes skifte 1663 nævnes »den jydsk Hovedbog 1645«, »den fynske Hovedbog«,

»den jyske Clade« og »den fynske Clade«. I Karen sl. Johan Borchartsens 1661 nævnes »den Viborg Bog« og »Svendborg Bog«.

I almindelighed har man vel udskrevet den tilstående gæld ved at følge regnskabsbøgerne side for side, men der er eksempler på, at man har foretaget en gruppering af debitorerne. Skiftet efter rådmænd Henrik Sørensen i Kerteminde 1657 har debitorerne opført sognevis, og det meget omfattende skifte efter Christen Lauridsen Lee 1679 har opført debitorerne alfabetisk efter fornavne. Der er endelig eksempler på en grov, saglig gruppering i skiftet efter Hans Brodersens enke 1667, hvor »resterende husleje«, d. v. s. ikke betalt husleje af lejevåninger, og »restance af tienderne« er særskilt opført.

Yderst sjældent oplyses det, hvorledes gælden er opstået. Lejlighedsvis hedder det i skifterne efter Mathias Diderichsens 1639 og Peder Gaas 1645 om adelsgæld, at det drejer sig om gæld for korn eller smør, og i skiftet efter Jørgen Wichmands hustru 1661 opføres »uvisse tilstående gæld hos bønderne for korn«.

Inddelingen af den tilstående gæld i vis og uvis gæld har været almindelig, selv om den ikke har været regel. Delingen mangler således i skifterne efter apoteker Christopher Jacobsens hustru 1644, efter professor Svend Pedersen 1645, efter toldereren Mads Hansen 1650, efter borgmester Hans Nielsen Chulensbrun 1651, efter Christopher Schultz's enke 1652 og efter byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge 1655, uden at der kan gives anden forklaring på dette forhold end at man har betragtet hele den tilstående gæld som uvis.

Sammenlagt kunde den uvisse tilstående gæld udgøre en betydelig del af et bo, og det har da været værgerne magtpåliggende at udskille, hvilke debitorer der skulde henføres til den ene eller den anden gruppe. At selve denne opgave kunde være byrdefuld, fremgår af en sag fra Nyborg. Niels Christensen ladefoged og Christen Christensen skrædder var bleven værger for Susanne sl. Laurids Jørgensens børn, og 10. dec. 1666 bekræftede de for Nyborg byting, at da registrering holdtes efter Laurids Jørgensen, som døde 1658, blev de tilforordnede af øvrigheden at være værger for børnene, og de rejste i landet og købstæderne for at erfare om den tilstående gæld, visse og uvisse, men de havde hverken regnskabsbog eller lodsedler at inkvirere efter, men kun en kladdebog.²⁵¹ På skiftet efter rådmænd Niels Jensen i Nyborg 1671 aflagde to mænd for bytinget vidnesbyrd om deres eftersøgning af sl. Niels Jensens debitorer, der var spredt over store dele af Fyn.²⁵²

Selve skifterne oplyser også lejlighedsvis, at der efter arveladerens død har været foretaget undersøgelse af debitorernes betalingsevne, og man konstaterer, hvorledes man har taget håndskrifter på den konstaterede gæld for at få den fornødne sikkerhed. Det ses i skiftet efter Herman Hahne, som døde 1660, at Henrik Thott 1662 udstedte en obligation til boet, og på skiftet efter stiftsskriver Hans Brodersen, som døde 1658, nævnes håndskrifter på uvis gæld udstedt af Henrik Markdanner 1661, 1/5, af Hans Lauridsen på Hindsholm 1661, 16/1,

IV. Det økonomiske grundlag

af ridefoged på Koldinghus Just Tommesen udstedt 1661, 29/6, af borgmester Oluf Svendsen i Bogense udstedt 1662, 1/11 og en række gældsbeviser udstedt af bønder 1662. På tilsvarende måde nævnes i skiftet efter Peder Knudsen Gaas, der døde 15. febr. 1645, et håndskrift udgivet af fru Sidsel Høeg 25. maj samme år og et af Eiler Høeg til Dallund, hvorpå der var foretaget afregning 18. juni samme år; yderligere nævnes håndskrifter udgivet af præster i tiden mellem 23. april og 20. juli.

Efter en sådan undersøgelse kunde man også blive nødsaget til at foretage nedskrivninger af tilgodehavender. Karen sl. Johan Borchartsens havde et tilgodehavende hos Henning Pogwisch på 178 rdl. 4 mk. 8 sk., som på skiftet efter hende 1661 blev sat til 156 rdl., en naturlig følge af den tilstand debitor befandt sig i. Særlig påkrævet blev en sådan nedskrivning, når debitor havde gjort opbud. I samme skifte blev der efter Oluf Brockenhuus's opbud tillagt boet 58 rdl. 3 mk. af et beløb på 355 rd., og af Henning Valkendorf, der skyldte 290 rdl., kunde man kun få dækning i varer for 237 rdl. 4 mk. 13 sk.

Det er forståeligt, at i de tilfælde, hvor debitorerne var afgåede ved døden, måtte man ofte betegne den tilstående gæld som uvis. Det hedder meget malende i skiftet efter Henrik Sørensen i Kerteminde 1657: »Videre befindes efterskrevne tilstående gæld efter gamle bøger, restantser og dokumenter, som man her til dags ikke haver kunnet komme til regnskab om, og derfor ikke kan vides, hvor meget deraf vist kan blive, formedelst en part deraf er hendøde og en part forarmede«. Skiftet efter apoteker Christopher Schultz's enke Anne Willumsdatter 1652 blev endog foretaget med den udtrykkelige bemærkning, at der var en del tilstående gæld efter bøger hos bønderne for resterende tiendekorn, og hos borgere i Odense, som endnu var ubetalt; disse debitorer opregnes, men i skiftet brevet bedømmes disse beløb som uvisse. Den samme forsigtighed kunde også vise sig, når det gjaldt jordegods. Rådmand Herman Hahne havde 1661 krav på jordskyld og landgilde af forskellige ejendomme, bl. a. i Nibe, men den blev nedskrevet og betegnet som uvis. Adelsgæld opførte man helt til 1660 som vis tilstående, men bondegælden blev allerede fra midten af fyrreerne i stor udstrækning betegnet som uvis.

Den bortskyldige gæld posteres således, at gælden til udlandet næsten altid nævnes først. De udenlandske kreditors hjemsted er i nogle tilfælde anført. I Mathias Diderichsens skifte 1639 har man endda opført gæld til Lübeck og gæld til Amsterdam hver for sig. Somme tider nævnes, hvad den bortskyldige gæld dækker, f. eks. de jævnlige forekommende »børnepenge«, arvemidler, som den afdøde havde haft under værge. I Hans Brodersens skifte 1663 er folkelønnen opført separat, og begravellesudgifterne opføres med en samlet sum, ligesom det beløb den efterladte ægtefælle havde krav på til sin begravelles bekostning. Efter 1660 nævnes lejlighedsvis gælden til »de fattige«, d. v. s. lån optaget af de fattiges midler. Det er endvidere en fast regel, at udgifterne til byskriveren og drikkepenge til hans tjener, såvel som andre udgifter til skifte-

forretningen, opføres sidst. Helt isoleret er det, at skiftet efter Jørgen Friis 1641 afsluttes med en registratur over gamle adkomstdokumenter fra 1547 og fremefter.

Eksempler på indsigelser mod de foretagne vurderinger er sjældne. Overformynderne i Odense stævnedes 1669 8 vurderingsmænd for at have vurderet den gård ved Pjente Mølle, som Karen sl. Niels Roses iboede, 100 dlr. ringere end ved skiftet 1662,²⁵³ og på skiftet efter borgmester Hans Jørgensen i Bogense erklærede enkens værge 1682, at hendes midler var synderligt højt vurderede, navnlig det levende kvæg, hvoraf en del var sygt »eftersom kvæget, der er kommen fra Æbelø, nu det er kommen på fremmed græs og foer ikke vel vil trives.« Datterens værge erklærede det samme, og der udmeldtes 16 mænd, som i byfogedens nærværelse foretog omvurdering også af hver enkelt jordlod.²⁵⁴

Efter forordningen af 1623 skulde registreringen finde sted inden 14 dage efter dødsfaldet, og taksering og likvidering ved sjette ugers dag.²⁵⁵ I nogle tilfælde nævnes denne termin. »Eftersom det var sjette ugers dagen fra den sl. mands dødelige afgang«, kunde skiftet ikke længere forhales, hedder det i Nyborg 1673,²⁵⁶ og da enken efter rådmannens Jens Nielsen i Assens var død, sendte rådet 1678 to borgere til hendes hus for at foreholde datteren at holde skifte inden sjette ugers dag.²⁵⁷ Ikke desto mindre er der mange eksempler på, at der kunde hengå meget lange tidsrum, før et skifte blev foretaget. En ægtefælle kunde udskyde skifteforretningen, til vedkommende indgik nyt ægteskab, eller man på grund af boets vidtløftighed ikke kunde komme til ende med det. Bertel Wichmand i Odense døde 1624, men skiftet efter ham blev først foretaget 1636; skiftet efter Claus Bang blev foretaget 1635, 11 år efter hans død; samme tidsrum hengik, før skiftet efter Oluf Olufsen Bager blev foretaget 1634 og efter Jens Mogensen Rosenvinge 1635.

Når der kunde hengå så mange år, før et skifte blev foretaget, må man have en begrundet formodning om, at der i mellemtiden kunde være foretaget afregninger, selv om disse ikke er anført i den endelige skifteforretning. Da man yderligere må formode, at der kan være sket ændringer i et bo, endda før registrering og vurdering har fundet sted, er der flere muligheder for, at skifterne ikke kan tages som eksakte udtryk for arveladerens bo ved hans død, og det forklarer, at selve skifteakten, som den fremtræder i skifteprotokollen, kan have en summarisk karakter. Det gælder skiftet efter en i denne forbindelse så vigtig person som borgmester Jørgen Mule i Odense 1635, hvor boets samlede værdi er anført, men hverken den tilstående eller den bortskyldige gæld nævnes. Skiftet efter Claus Bang er ganske summarisk med hensyn til opgørelsen af løsoret 1635, og fortegnelsen over tilstående og bortskyldig gæld så kortfattet, at den ikke kan være udtryk for den virkelige tilstand ved Claus Bangs død 11 år tidligere. Det samme forhold gælder skiftet efter Jens Mogensen Rosenvinge, som dels er summarisk, dels uafsluttet i skifteprotokollen. I skiftet efter Jørgen Mogensen Rosenvinge og hans hustru 1635 nævnes overhovedet ikke tilstående gæld;

IV. Det økonomiske grundlag

skiftet efter Bertel Wichmand 1636 giver indtryk af, at smågæld er afviklet, og i skiftet efter Hans Mikkelsen 1634 er der i hvert fald ikke nogen endelig opgørelse af, hvad der kom til skifte og deling.

Disse bemærkninger gælder overvejende skifter fra før 1640. Efter 1640 har skifterne i Odense en rigdom på detailoplysninger, og intervallet mellem dødsfaldet og skiftets begyndelse bliver kortere og kortere. Det kunde vel før 1660 spænde over et år eller lidt mere, men efter 1660 er intervallet kun nogle få måneder eller uger; det kan dels skyldes et mere effektivt tilsyn, dels være en følge af, at gældsforholdene efter 1660 blev færre og opgørelsen af boernes tilstand mindre komplicerede.

Alt taget i betragtning giver skifterne indtryk af, at man er gået særdeles samvittighedsfuldt tilværks. Den omstændighed, at rådet som sådant kunde drages til ansvar for sløset forvaltning af umyndiges midler, var i sig selv en alvorlig påmindelse om at være agtpågivende, men skifternes værdi som kilde til oplysning om en købmands forretningsvirksomhed og formueforhold må alligevel underkastes en kritisk bedømmelse i de enkelte tilfælde.

Man må således have kendskab til de omstændigheder, under hvilke et skifte har fundet sted. Når der i dette nævnes varelager og gæld til udenlandske kreditorer, er det udtryk for, at arveladeren har haft import fra udlandet, men man må regne med, at dele af boets forpligtelser kan have været afviklede, før skiftet har fundet sted, og at man til betaling af kreditorer har benyttet enten rede penge eller dele af varelageret. Det nævnes udtrykkeligt i skiftet efter Otte Knudsen Seebled 1633, at en sådan afvikling har fundet sted. En lignende fremgangsmåde kan meget vel have været anvendt i de nævnte eksempler på skifter, hvor der er gået urimelig lang tid mellem dødsfaldet og skiftet.

Dernæst må man regne med, at arveladeren har været økonomisk reduceret ved sin død, hvad enten det nu skyldtes dårlige økonomiske konjunkturer eller den forretningsdrivendes personlige forhold. Hans Nielsen Chulenbrun havde ved sin død og det i samme år (1651) afholdte skifte intet varelager, men en betydelig udlandsgæld, og der foreligger – som anført i tavle XXVI – vidnesbyrd om, at hans økonomiske aktivitet i hans sidste år var svækket. Rådmand Henrik Clausen havde både varelager og udlandsgæld i sit bo, da man skiftede c. 1655, men skiftet efter enken 1667 er ganske blottet både for varelager og udlandsgæld, og der er ikke i det øvrige kildemateriale vidnesbyrd om, at hun efter ægtefællens død har videreført forretningen.

På den anden side er der også grund til at formode, at den manglende udlandsgæld i skifterne efter 1660 ikke udelukkende betyder, at man ikke har handlet på udlandet; det kan også være udtryk for, at danske købmænd har måttet betale indkøbte varer kontant. På anden måde kan man næppe forklare, at skiftet efter rådmand Niels Jensen i Nyborg, som afsluttedes i 1671, indeholdt et usædvanlig fyldigt kramlager, men der nævnes kun en ganske ubetydelig bortskyldig gæld og ingen udenlandsk kreditor.

Med de nævnte forbehold er det dog muligt at uddrage et antal skifteforretninger, der for det første kan belyse, hvilke varer købmændene har haft på lager og dernæst, hvem deres kreditorer og debitorer har været. Der kan skelnes mellem de skifter, i hvilke der både nævnes kramlagre og udlandsgæld af en betydelig størrelse, og skifter, i hvilke der kun nævnes lagre af landbrugsprodukter og ingen kramlagre eller udlandsgæld.

Til den første gruppe kan henføres en del Odense-købmænd, hvoraf nogle har særdeles betydelige lagre: rådmænd Hans Mikkelsen (1634): 8.306 sld. i værdi, rådmænd Mathias Diderichsen (1639): 14.633 sld. I disse to skifter er lagrene ikke specificerede. Det er imidlertid tilfældet i følgende: Peder Samsing (1638): 1547 sld., rådmænd Erik Jørgensens skifte efter hans første hustru (1644): 29.106 sld., rådmænd Peder Gaas (1645): 5.622 sld., Anne sl. Hans Mikkelsens, enke efter rådmænd Hans Mikkelsen (1653): 4.630 sld., Dorthé sl. Peder Gaas's, enke efter rådmænd Peder Gaas (1652): 1074 sld., rådmænd Henrik Clausen (1655): 765 sld., Otte Pagendorm (1662): 5.514 sld., rådmænd Herman Hahne (1663): 1635 sld., Johan Odendahl (1663): 111 sld. og Christen Lauridsen Lee (1679): 5.544 sld.

En gennemgang af disse skifters varelagre giver mulighed for at bedømme, hvilke varer der var gængse, og hvilke der har haft en mere speciel karakter. Det er vel sandsynligt, at man ved værdiansættelsen har benyttet indkøbsprisen, selv om det ikke nævnes noget sted. Under alle omstændigheder har materialet en handelshistorisk interesse, som kunde berettige en samlet udgivelse.

Det fremgår af ovenstående eksempler på købmænd med kramlagre, at Erik Jørgensens værdimæssigt står højest. Fortegnelsen over lageret er også den mest omfattende. Ved at sammenholde hans lagerfortegnelse med de andre skifters kommer jeg til det resultat, at hans lager stort set rummer alle de varer, som forekommer mere eller mindre spredt i skifterne fra tiden mellem 1638 og 1663. Først i skiftet efter Christen Lauridsen Lee 1679 nævnes flere nye stoffer, navnlig flere forskellige arter af silke. Som bilag har jeg gengivet fortegnelsen fra Erik Jørgensens skifte, og til sammenligning fortegnelserne fra Peder Samsings 1638 og Peder Knudsen Gaas's fra 1645 (bd. II, s. 315 ff.). De pågældende skifter giver oplysning om kvantiteten af varerne og den værdi, hvortil hvert enkelt parti er ansat. Da der, navnlig for de hollandske tekstilers vedkommende, foreligger omfattende prishistoriske undersøgelser,²⁵⁸ skulde det være muligt i et omfang at fastslå forskellen mellem priserne i produktionslandet og den pris, som kunderne i Danmark måtte betale, men dette vil kræve en særlig undersøgelse, som ligger udenfor denne opgaves ramme.

Her skal kun gives en almindelig karakteristik af varelagrenes indhold, navnlig med henblik på at få oplyst, hvor købmændene har fået deres varer fra.

Ved registreringen skelner man mellem tre hovedgrupper af varer: kramvarer, der består af tekstiler og isenkram, speceri, der omfatter krydderier og farvestoffer, og grove købmændsvarer, der i Ludvicis »Eröffnete Akademie der

IV. Det økonomiske grundlag

Kaufleute oder vollständiges Kaufmanns Lexicon«, III, Leipzig, 1753, defineres som varer, der hyppigt kan fås, og som er tunge af vægt og smudsige, såsom brædder, bjælker, jern, stål, humle, rålæder, samt ost, smør, saltet flæsk, beg, tjære og grøn sæbe.

En særlig interesse må man i denne forbindelse tillægge de registrerede tekstiler, fordi der undertiden gives oplysning om deres proveniens. Netop i første halvdel af det 17de århundrede fandt der en kraftig udvikling sted indenfor den hollandske tekstilindustri, hvor Leiden indtog en fremtrædende plads.²⁵⁹ Det skete i konkurrence med den engelske industri.²⁶⁰ Den hollandske indflydelse spores i de odenseanske skifter. Indenfor klædeindustrien skelnes mellem baai (dansk: baj), saaien (sajen), grein, fustein (bomersi) og ras (rasch), og indenfor disse er der atter mange variationer betinget af de anvendte materialer og vævemåden.²⁶¹ I Erik Jørgensens skifte finder man en række af disse varianter skjult under daniserede stavemåder, som ofte er højst vilkårlige. Der er overkijkers (overkik), heerensaien (herrensajen) og perpetuan, som alle hører til sergesgruppen; af greinstoffer nævnes bourat (barat eller borat), camelot (kamelot), grogrein (groffgrøn eller grovgrøn), caffä (kaffa), machaiers (makej) og trijp (trip). Af bomersistoffer nævnes bombazijnen (bomersi), legaturen (legatur) og vijfschachten (fifskaft).

Flere af disse stoffer produceredes også i England,²⁶² og i Tyskland, men man må dog formode, at der er tale om hollandsk importgods, når der i Erik Jørgensens skifte nævnes leidisch offuerkich, leidisch 5-schafft, leidisch heeren-sain; hos Erik Jørgensen noterer man også Reselsch cammelot, som må være kamelot fra Rissel, og Brix bommesi, der var fra Brügge.

At engelske varer også har fundet vej til Odense, tyder det på, når Erik Jørgensen i sit lager har engelsk damask; det store parti strømper, der nævnes i samme lager, betegnes i nogle tilfælde som engelske; det samme er tilfældet i Anne sl. Hans Mikkelsens skifte fra 1653. Strømper var en betydende engelsk eksportvare.²⁶³ Påfaldende er det, at engelsk klæde, der under betegnelsen engelsk forekom almindeligt i Danmark i det 16de og begyndelsen af det 17de århundrede,²⁶⁴ slet ikke nævnes i Odenseskifterne, medens der af og til forekommer spansk klæde, f. eks. i Peder Samsings skifte 1638. Det hyppigt nævnte dusinchen (dossin), der på engelsk betegnes dozen, produceredes mange steder i England. Det blev eksporteret af de engelske Merchant Adventurers til deres stapel i Lübeck, Hamborg og Holland, hvorfra de engelske tekstiler genudførtes. Hull Merchant Adventurers eksporterede navnlig til Hamborg, og det dossin, der fandtes i Erik Jørgensens lager, har formentlig været Northern Dozens.²⁶⁵ Det samme gælder kirsej (eng. kersey, holl. kaarsaien), idet Northern Kerseyes, som produceredes i Yorkshire, udførtes i store mængder fra Hull til Hamborg, i nogen grad også fra London til Hamborg,²⁶⁶ men når der i Peder Samsings skifte (1638) nævnes hamborgerbaj og i Erik Jørgensens (1644) engelsk baj, kan der vel ikke være tvivl om, at produktionsstedet dermed er angivet. Slesing-

lærred, d. v. s. lærred fra Schlesien, nævnes hos Peder Gaas (1645), Anne sl. Hans Mikkelsens (1653) og Otte Pagendorm (1662); hos Peder Samsing og Otte Pagendorm findes Bielefeld-lærred og hos Otte Pagendorm lærred fra Warnsdorff.

Med hensyn til mål-, kvalitet- og værdiangivelser kan man iagttage forskellig praksis i skifterne. I Peder Gaas's vareliste angives målene blot i alen og værdien i sletdaler, men hos Peder Samsing og navnlig hos Erik Jørgensen forekommer både udenlandsk mål og udenlandsk værdiangivelse. Fra fabrikationsstedet var der givet bestemte regler for den længde, som et stykke klæde skulde indeholde,²⁸⁷ og i de nævnte to skifter forekommer tekstiler, som blot betegnes stykker; i Erik Jørgensens skifte benyttes forkortelsen st \mathcal{L} . Betegnelsen må ikke forveksles med ordet »stuger«, der angiver en stump af et stykke klæde. Endvidere bemærker man i Erik Jørgensens skifte talrige eksempler på, at man anvender udenlandske alenmål. Meget hyppigt forekommer betegnelsen »bb Allen« som forkortelse for brabant's alen og lejlighedsvis »H Allen« som forkortelse for hamborger alen. I Peder Samsings og navnlig i Erik Jørgensens lager anvendes lejlighedsvis kvalitetsbetegnelsen »stall« eller »stoel« svarende til hollandsk stalen og tysk staal, der benyttedes i Hamborg. Hos Peder Samsing siges om klæde, at det er 4 stoell, hos Erik Jørgensen findes det i grader fra 4 stal til 1 stal; betegnelsen angiver farvens kvalitet,²⁸⁸ således at 4 stal er det fineste; af værdiansættelsen i skiftet fremgår også, at det er det dyreste.

Værdiangivelserne er for slutsummernes vedkommende altid omregnet i danske sletdaler, men i Peder Samsings bo nævnes bl. a. »1 stk. blaa dosinken Ordinare for 45 mk. lybsk« og »1¼ All blaae Hamborger bay a 16 sk. 1.« endvidere »6¾ All blaa hollandsch bay a 20 st[yver]« Denne vekslen mellem hollandsk og dansk mønt er endnu mere fremtrædende i Erik Jørgensens skifte, hvor der f. eks. nævnes »4 st \mathcal{L} caløret Herrensain a 44 fl.,« eller »1 st \mathcal{L} hollandsch Rasch 35 fl.« 10 par handsker stukken med silke, 5 stk. fine grå hatte såvel som knivskeder er ligeledes anført i hollandsk mønt, en omstændighed, der måske angiver, hvor disse varer er indkøbt, og som lader formode, at man ved værdiansættelsen har benyttet indkøbsprisen.

Man kan, som nævnt, tage Erik Jørgensens varelager som et eksempel på, hvad en af datidens store købmænd før 1660 havde i sin forretning, og man kan fastslå, at den er særdeles alsidig. Det hindrer dog ikke, at der indenfor denne gruppe af købmænd er tegn til en specialisering. Det ses af Otte Pagendorms lagerfortegnelse (1662), at han i høj grad lagde vægt på silkevarer og andre luksusprægede stoffer, og særlig udpræget er det i rådmænd Henrik Clausens fortegnelse (1655). Værdien – 765 sld. – var såre beskednen i sammenligning med andre handelsmatadorers lagre, men til gengæld havde han udelukkende isenkram og speceri til salg; der nævnes ikke så meget som en trevl i varelageret. Desværre kender vi ikke indholdet af rådmænd Mathias Diderich-

IV. Det økonomiske grundlag

sens kramlager fra 1639, men da han også kaldtes Mathias Isenkræmmer,²⁶⁹ kan det tyde på, at han har specialiseret sig på dette felt.

Selv om de store varelagre hovedsagelig fandtes hos nogle få købmænd, var overgangen til de mindre købmænd og kræmmere meget jævn. Varegrupperne er de samme, omfanget og nuancerne blot mindre. Jens Bertelsen i Odense, der betegnes som kræmmer, havde korneksport i forbindelse med Jens Clausen i Middelfart, hvem han betegnede som sin staldbroder.²⁷⁰ En søn af ham var Fabian Jensen, der fik borgerksab i Odense, hvor han drev kramhandel og erhvervede et par gårde. På skiftet efter hans hustru 1668 nævnes et kramlager til værdi 237 sld.²⁷¹ Habakuk Koch i Odense, hvis broder var skomageren Peder Koch, betegnedes ved sin død som »en fornemme købmand«,²⁷² og i hans lager fandtes væsentligt apotekerverer.²⁷³ Yderligere kan nævnes, at Thomas Tøxen havde et kramlager, der i 1660 blev vurderet til 783 sld.,²⁷³ og kræmmeren Hans Christensens skifte samme år 14/4 havde et lager af »små kramvarer«.

Så righoldige nogle af de odenseanske varelagre end kan synes, er de dog kun en beskedent afglans af den mangfoldighed, som de store handels- og industricentre ude i Europa kunde levere. Sammenholder vi vore lagerfortegnelser med varefortegnelserne i de forskellige danske toldruller, i særdeleshed med toldrullen af 1655, 1/9²⁷⁴ eller med tabellerne over de varer, der blev ført østpå gennem Øresund,²⁷⁵ vil man finde, at der for visse varegrupper, og specielt for tekstilernes vedkommende, er god overensstemmelse, men sammenholder man med de fortegnelser, der findes over produktionscentrernes udbud,²⁷⁶ må man erkende, at de pågældende lagre havde en provinsiel karakter. På den anden side har de haft den størrelsesorden og det indhold, som kunde tilfredsstille de fleste kunders behov, i hvert fald indtil ca. 1660.

Under skildringen af de odenseanske varelagre har jeg prøvet at tømme materialet for oplysninger om, hvor købmændene må formodes at have foretaget deres indkøb, og det blev antydnet, at Holland og Tyskland må have spillet en fremtrædende rolle. Dette bekræftes, når vi beskæftiger os med skifternes oplysninger om gældsforholdene.

Det er et hovedtræk, at hvor der findes kramlagre, nævnes før 1660 også gæld til udenlandske kreditorer. Forholdet mellem denne del af den bortskyldige gæld og varelagrenes størrelse var naturligvis betinget af personlige forhold og de pågældende forretningers tilstand ved tidspunktet for skiftet. Mathias Diderichsens lager blev 1639 opgjort til 14.633 sld., de udenlandske kreditorers tilgodehavende til ca. 17.484 sld.; hos Erik Jørgensen var der 1644 et varelager til en værdi af 29.105 sld., gælden til udlandet var 20.063 sld.; hos Peder Gaas 1645 var tallene henholdsvis 5.624 sld. og 7.133 sld., hos Anne sl. Hans Mikkelsens 1653 henholdsvis 4630 sld. og 2.753 sld. og hos Henrik Clausen lager til 768 sld. og udlandsgæld 179 sld. Efter Peder Gaas's hustru 1657 var lagerets værdi 1074 sld., men udlandsgælden 1709 sld.

Alle de nævnte skifter stammer fra rådmænd eller fra enker efter rådmænd, som har videreført forretningen. Fra tiden efter 1660 er tilsvarende skifter meget få. Herman Hahne, som havde et særdeles alsidigt kramlager, der var vurderet til 1635 sld. på skiftet 1663, havde overhovedet ikke udlandsgæld. I betragtning af, at boet ingenlunde var insolvent og kramlageret indeholdt mange varer, der må være importerede fra udlandet, må jeg formode, at Herman Hahne enten har skullet betale kontant på grund af de usikre forhold i 1658–60, eller man har afviklet den bortskyldige udlandsgæld, inden skiftet blev foretaget. I skiftet efter Knud Knudsen Seeblad, der havde været borgmester, var der opført et varelager til værdi 1066 sld., uden at det dog er registreret i detaljer. Udlandsgælden var her 730 sld., og hos rådmænd Hans Wichmand, efter hvem skifte blev holdt 1685, nævnes kramvarer til 6 sld. og udlandsgæld på 182 sld. Forholdet blev det, at efter 1660 var det kun enkelte af rådmændene, der drev kramhandel, men andre købmænd eller kræmmere gjorde sig gældende. Flensborgeren Otte Pagendorm havde 1662 et varelager til 5.514 sld. og udlandsgælden var 1279 sld. Hollænderen Christen Lauridsen Lee havde 1679 et varelager til 5.544 sld. og udlandsgælden var 3.925 sld. Også de mindre kræmmere havde udlandsgæld og må altså have købt varer hos udlændinge. Habakuk Kochs lager vurderedes 1661 til 297 sld., udlandsgælden til 112 sld., Fabian Jensen 1668 et lager til 237 sld. og udlandsgæld på ikke mindre end 1744 sld., medens Johan Odendahl 1663 havde et lager til 110 sld., men en udlandsgæld på 256 sld.

Ved bedømmelsen af udlandsgældens størrelse må man tage i betragtning, at en købmand meget vel kan have foretaget store indkøb umiddelbart før sin død, og det kan forklare de relativt høje beløb hos Peder Gaas 1645, hos hans hustru 1657 og hos Fabian Jensen 1668.

Under alle omstændigheder er det sandsynligt, at udlandsgælden dækker indkøb hos udenlandske købmænd, og det er da ganske påfaldende, at der blandt de mange kreditornavne så at sige ikke findes andre udlændinge end købmænd i Lübeck, Hamborg og Amsterdam. Så betydningsfulde var disse centrer, at man i skiftet efter Mathias Diderichsen delte udlandsgælden i gæld til Amsterdam og gæld til Lübeck. Gælden til Amsterdam var 11.016 sld. eller 44 % af den samlede bortskyldige gæld, og gælden til Lübeck 6.468 sld. eller 26 %, altså en betydelig overvægt for Hollands vedkommende. I skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 er kreditorernes hjemsted ikke anført, men ved at sammenholde navnene med andre skifter kan flertallet identificeres, og det viser sig, at hovedkreditorerne boede i Hamborg og Lübeck; den udenlandske gæld udgjorde ca. 71 % af den samlede bortskyldige gæld. Skiftet efter Peder Gaas 1645 havde en udlandsgæld på 7.133 sld. svarende til ca. 67 % af den samlede gæld. Udlandsgælden var fordelt på Lübeck, Hamborg og Amsterdam.

Efter ca. 1650 forsvinder gælden til Holland. Anne sl. Hans Mikkelsens udlandsgæld 1653 på 2753 sld. eller ca. 68 % af den samlede bortskyldige gæld var udelukkende til Hamborg og Lübeck. Det samme gælder Otte Pagen-

IV. Det økonomiske grundlag

dorm 1662, hvor udlandsgælden var 1279 sld. eller ca. 60 % af den samlede bortskyldige gæld, og Johan Odendahl 1663, som havde 256 sld. udlandsgæld, heraf 145 til Lübeck, 106 sld. til en enkelt kreditor i Hamborg og 5 sld. til Kiel. Selv hos hollænderen Christen Lauridsen Lee møder vi samme billede. Han havde 1679 en udlandsgæld på 3.925 sld. svarende til ca. 91 % af den samlede gæld, men udelukkende til Hamborg og Lübeck, og den beskedne udlandsgæld på 182 sld., som Hans Wichmand havde i 1685, var til Hamborg.

Denne linie kan følges også efter 1682; i skiftet efter rådmand Niels Mules hustru 1691 nævnes et kramlager til 2.286 sld., en bortskyldig gæld på 9.324 sld., heraf udlandsgæld 4.881 sld., som udelukkende er til købmænd i Hamborg. Når der i Knud Knudsen Seeblads skifte 1677 opføres 730 sld. udlandsgæld af en samlet gæld på 3.963 sld., er de 693 sld. gæld til en kreditor i Oldenburg efter en obligation fra 1660, resten til en kreditor i Hamborg.

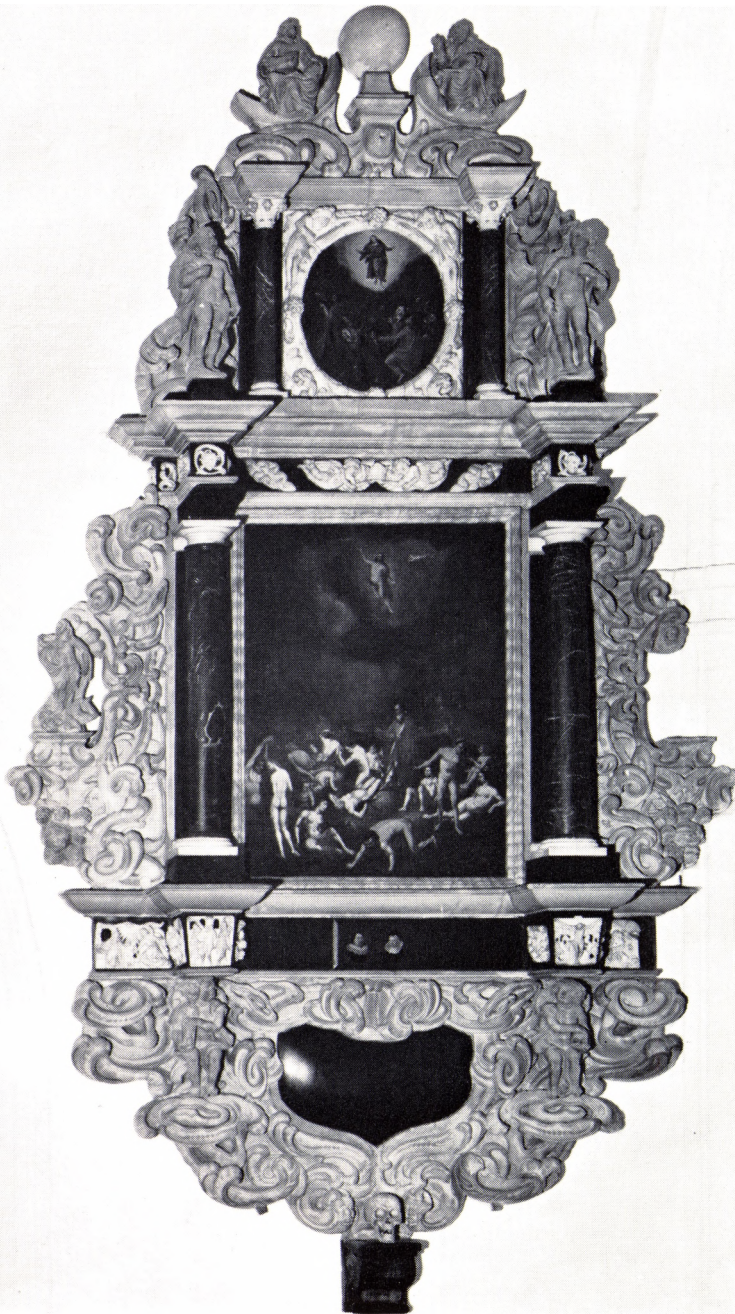
Undersøgelsen bekræfter varefortegnelsernes vidnesbyrd om, at kramlagrene er supplerede fra Hamborg, Lübeck og Holland, men tilføjer det træk, at handelen på Holland åbenbart er trådt i baggrunden efter 1650 til fordel for Hamborg.

Samme udenlandske købmænd har leveret varer til flere kunder i samme by. Garleff Langenbeck i Hamborg havde forbindelse med Erik Jørgensen, apoteker Christopher Schultz, dennes enke Anne Willumsdatter og Antonius Ottesen Seeblad; Paulus Langermann i Hamborg havde forbindelse med apotekerne Christopher Jacobsen, Christopher Schultz og med Anne Willumsdatter; Johan Möllmann i Hamborg med Mathias Diderichsen, Erik Jørgensen og Anne sl. Hans Mikkelsens, Samuel le Conte i Hamborg med Bertel Wichmand og Erik Jørgensen, David og Hans Junge i Hamborg med Hans Mikkelsen, Anne Willumsdatter, ~~Hans Brodersen~~, Hans Nielsen Chulenbrun, Dorte sl. Peder Gaas's, Antonius Ottesen Seeblad, Fabian Jensen og Hans Christensen. Herman Segebode i Lübeck havde gældskrav på Mathias Diderichsen, Christopher Schultz, Dorte sl. Peder Gaas's, Anne Willumsdatter, Anne sl. Hans Mikkelsens, Henrik Clausen, Thomas Tøxen og Fabian Jensen, medens Jost Luchas havde tilgodehavender hos Mathias Diderichsen, Erik Jørgensen, Peder Gaas, Christopher Schultz, Dorte sl. Peder Gaas's, Anne Willumsdatter, Henrik Clausen og Johan Odendahl. Andre lybske købmænd med krav på Odense-borgere var Melchior Engelbrecht, Ewert Festerling, Peter Hoppensach, Diderich Lundtkens, Jacob Rolluf og efter 1660 var det især Daniel Kettel, der også nævnes i skifter fra kystbyerne. Rækken af navne kan forøges; de vidner alle om den nære kontakt, der har bestået med de nævnte handelscentrer. Det er ad denne vej de udenlandske stoffer, de rigt varierede specerier er kommen til de fynske kramboder og derfra er bleven solgt videre til kunderne i by og på land.

Ved gennemgang af den foreliggende række skifter kan man da udskille en del købmænd, der i boet har kramlagre, som må være importerede fra udlandet, og man møder blandt disse både købmænd, der havde plads i rådet, og købmænd

Epitafium 1640 for rådmand Jørgen Mortensen Krag (d. 1645) og hustru Dorothea Nielsdatter Foss. Portrætmalerierne tilskrevet Hans Schütte. Odense St. Knuds kirke.

Epitafium for borgmester Hans Nielsen Chulnbrun (d. 1651) og hustru Maren Poulsdatter.
Odense St. Knuds kirke.

udenfor rådets kreds. Men tilbage står et antal skifter efter personer, der hverken havde kramlagre eller udenlandske kreditorer, skønt arveladeren må have drevet handel. Det er således påfaldende, at der på skiftet efter rådmænd Jørgen Mogenssen Rosenvinge 1635 ikke nævnes noget kramlager, men han var ejer af Møllegaard og havde en studehandel af et vist omfang lige til sin død.²⁷⁷ Den bortskyldige gæld, som nævnes i skiftet, omfattede en del kapital, der åbenbart var lån til forretningens finansiering; derudover nævnes mindre beløb til folkeløn. Jørgen Friis, som påviseligt eksporterede korn,²⁷⁸ havde på skiftet 1641 et kornlager til værdi 1048 sld., men ingen udlandsgæld, og den bortskyldige gæld var – bortset fra 136 sld. til Erik Jørgensen – udelukkende sammensat af småbeløb. Den tidligere foged Erik Nielsen skiftede efter sin første hustru 1643. Han havde hverken kramlager eller udlandsgæld, men han skyldte betydelige beløb til de tidligere fogeder Hans Jespersen og Hans Christensen, samt til købmanden Hans Eggertsen. Selv om han på det tidspunkt var bleven byfoged, og det kan have begrænset hans forretningsvirksomhed, har han både som byfoged og senere som rådmænd haft handel, og ved hans død 1675 var 326 sld. anbragt i korn og 516 sld. i kvæg. Men han havde intet kramlager; hans største kreditor var Morten Mikkelsen på Ørridslevgaard. Jørgen Wichmand, der havde været foged og skriver på Odensegaard indtil 1655, men som derefter blev købmand, holdt 1661 skifte efter sin første hustru. Her nævnes tilgodehavender for korn, men intet kramlager, og udlandsgælden var kun 12 sld. til Daniel Kettel i Lübeck. I de følgende år nævnes han som leverandør af flæsk og fisk til Graabrødre hospital,²⁷⁹ men heller ikke på skiftet efter ham 1680 nævnes kramlager eller kreditorer i udlandet, bortset fra et gælds-brev til Erik Jørgensens søn, Jørgen Eriksen i Hamborg, men det havde ikke forbindelse med vareleverancer. Ganske tilsvarende forhold som de anførte gør sig gældende for Henrik Therkelsens vedkommende. Som nævnt blev han købmand i Odense, da han havde opgivet byskriverembedet. Han holdt skifte efter sin første hustru 1650, og i forretningen nævnes intet kramlager. Det samme gjaldt den tidligere foged og senere rådmænd Jørgen Mortensen, efter hvem der holdtes skifte 1645, og den tidligere foged Herman Hermansen, som efter en kort periode som landstingsskriver blev købmand;²⁸⁰ på skiftet 1677 nævnes kun, at han havde kvæg og »victualia«. Udenfor Odense findes påviseligt lignende typer; den tidligere ridefoged på Nyborg slot, Jørgen Kall, som man skiftede efter 1666, og hans kollega Henrik Sørensen, der blev rådmænd i Kerteminde, og hvis skifte er fra 1657, viser lignende træk.

Eksemplerne er så mange, at de synes at bevise eksistensen af to købmændstyper, af hvilke den ene lagde hovedvægten på handel med kramvarer, der blev importeret fra udlandet, den anden lagde hovedvægten på handel med landbrugsprodukter, hvoraf nogle eksporteredes til udlandet, andre blev solgt i hjemlandet. Det er endvidere et gennemgående træk, at den første købmændstype, kramhandlerne, i almindelighed er tidligere købmændstjenere, medens de, der

IV. Det økonomiske grundlag

handlede med landbrugsprodukter, i mange tilfælde havde deres rod i skriversnes og fogedernes kredse.²⁸¹

Det tjener intet formål at redegøre for, hvilke lagre kornkøbmændene lå inde med, thi her drejede det sig om at få varerne afsat hurtigst muligt, og beholdningerne, som anføres i skifterne, giver intet billede af lagrenes omfang, end mindre af forretningens størrelse.

Derimod vil det være vigtigt at søge købmændenes kundekreds bestemt, specielt hvem der har aftaget varerne i Danmark. Et helhedsbillede af dette vil man få gennem retskilderne og ved også at inddrage skifterne og analysere købmændenes tilstående gæld, idet denne, ud fra en forsigtig vurdering, må give et billede af, hvem der har aftaget varerne, ligesom størrelsen af den tilstående gæld også er et udtryk for arveladerens forretningsmæssige aktivitet.

Skifterne efter rådmænd og deres hustruer må i denne forbindelse komme i første række. For den tilstående gælds vedkommende viser det sig, at den i skifter fra før 1665 ofte noteres med store beløb, men i Odense-skifter fra de følgende år er beløbene ringe. Mathias Diderichsens skifte fra 1639 har en tilstående gæld på 24.464 sld., skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 har 37.109 sld., efter Peder Gaas 1645 18.554 sld., efter Anne sl. Hans Mikkelsens 1653 3.671 sld., efter Dorte sl. Peder Gaas's 1652 4.624 sld., efter Henrik Clausen 1655 2.581 sld., efter Jørgen Wichmands første hustru 1663 6.517 sld., efter Herman Hahne 1663 15.839 sld., og efter Karen sl. Johan Borchartsens 1661 8.352 sld.

Men efter Erik Nielsen 1675 var den tilstående gæld kun 576 sld., efter Claus Frederiksen 1675 kun 62 sld., efter Knud Knudsen Seebled 1677 406 sld., efter Jørgen Wichmand 1680 132 sld., og efter Hans Wichmand 1685 18 sld. De nævnte beløb omfatter både den visse og den uvisse tilstående gæld, og iøvrigt har det været almindelig forretningspraksis, at man nok har foretrukket betaling i rede penge, men forretningerne har alligevel stadig haft karakter af byttehandel, hvor naturalier blev udvekslede til en aftalt pris. Købmanden opførte i sin regnskabsbog de varer, han havde solgt, i forventning om senere at kunne få udlignet mellemværendet med kunderne gennem betaling med andre varer.

Det er iøjnefaldende, at udenlandske debitorer kun nævnes i ganske få skifter, og ganske overvejende i skifterne efter købmænd, der også havde bortskyldig gæld til udlandet. Udenlandske debitorer er stærkest repræsenterede i det tidlige skifte efter Otte Knudsen Seebled, som døde 1631. Han havde et tilgodehavende på 1248 mk. lybsk i Kiel, et hos Herman Kamphus af Koxfeld på 500 dlr. og et hos Peder Troelsen af Hamborg på 600 dlr. Betegnende netop for Otte Knudsen er et beskedent tilgodehavende i Sverige på 25 sld. Men iøvrigt er tilstående udlandsgæld kun noteret hos Erik Jørgensen, Peder Gaas, Anne sl. Hans Mikkelsens, Hans Nielsen Chulenbrun, Peder Gaas's enke og hos Karen sl. Johan Borchartsens.

Debitorerne boede i Hamborg og Lübeck, men gældsposterne er ofte så små,

at de sandsynligvis enten er resultat af en vareudveksling, hvor man ikke har kunnet foretage fuld udligning, eller gælden kan være stiftet under de pågældende debitors besøg i Odense. Det gælder småbeløb som 2 mk. fra Peder Baarum i Lübeck, 3 dlr. fra Johan Schjøte i Hamborg og 2 mk. fra Henrik Sneder i Lübeck, alle i skiftet efter Peder Gaas. Betydende er kun en gæld på 800 sld. fra Jacob Hemwech i Lübeck til Peder Gaas og en på 150 sld. fra Jørgen Kestensen i Kiel til Anne sl. Hans Mikkelsens. I begge tilfælde var det stærkt forældede krav, der betegnes som uvisse. Mere bemærkelsesværdigt er det, at Erik Jørgensen havde et tilgodehavende hos sin tidligere tjener Gert Schilling i Norge på 1500 sld. og et hos Henrik Kinch samme sted på 342 sld., ligesom Peder Gaas havde 60 sld. til gode hos Peder Andersen i Tønsberg.

Udenfor de nævnte eksempler, der alle stammer fra den snævreste rådmandskreds, er udlandsgæld kun nævnt i skiftet efter Peder Samsing, som havde et tilgodehavende på 400 sld. hos Jacob Hertvigh i Lübeck.

Som helhed er denne tilståede udlandsgæld ganske ringe, hvad der kan skyldes, at debitorerne har været i stand til at betale deres gæld, før skiftet er kommen til endelig afslutning, eller de udenlandske kunder har betalt kontant. Denne gæld er især ringe på baggrund af den tilståede indlandsgæld, som naturligt kan fordeles på følgende sociale grupper: adel, gejstlighed, bønder og borgere. De to første grupper kan afgrænses klart; derimod kan det i nogle tilfælde være usikkert, om fogeder optræder selvstændigt eller på herremænds vegne. Beløbene er dog gennemgående beskedne, og sandsynligheden taler for, at det er fogedernes private gæld, hvorfor disse er henregnet til bondestanden, når der foreligger tvivl.

I kraft af den bestående økonomiske forbindelse mellem borgere og adelen kunde man vente at finde både adelige kreditorer og debitorer i skifterne. Forholdet er imidlertid, at antallet af adelige kreditorer og mængden af borgernes gæld til adelen er ganske ringe. Endnu i Otte Knudsen Seeblands skifte 1633 nævnes, at han skyldte Kirsten Munk 2031 sld. for smør, havre og øksnefoder, og Hans Oldeland havde et tilgodehavende på 156 sld. efter afregning og et andet på 58½ sld. efter bog. Skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 indeholder en gæld til Erik Kaas til Lindskov og uvæsentlige beløb til andre adelige. I Hans Nielsen Chulensbruns skifte 1651 nævnes en gæld til adel på 803 sld., heraf alene til lensmanden Henning Valkendorf et beløb på 750 sld. Men hermed er også nævnt de Odense-rådmænd, i hvis skifter der findes adelige kreditorer.

Derimod er de *adelige debitorer* mange, og de skyldige beløb af en så varierende art og størrelse, at de må opfattes som et udtryk for den fynske adels stærke økonomiske forbindelse med Odense. Adelige debitorer forekommer imidlertid ikke i alle skifter efter rådmænd, og på den anden side forekommer de også i skifter efter købmænd, der ikke tilhører rådmandskredsen. Forholdet

IV. Det økonomiske grundlag

er gennemgående dette, at tilstedeværelsen af adelsgæld i et skifte står i forbindelse med den karakter, arveladerens forretning havde. Endvidere er det iøjnefaldende, at adelens gæld til borgere er stærkt svindende efter 1660'erne; først i enkelte skifter fra periodens slutning træder den atter frem. Nogle tal vil belyse mængden af tilstående adelsgæld og dennes forhold til den samlede tilstående gæld.

I Mathias Diderichsens skifte 1639 er den uvisse gæld ganske vist ikke specificeret, men da det endnu på den tid vilde være helt exceptionelt, hvis adelsgæld opførtes som uvis, kan man skønne, at ikke mindre end 17.352 sld. eller ca. 53% af den tilstående gæld var adelsgæld. Dette harmonerer ganske med Erik Jørgensens skifte 1644, hvor adelsgælden var 19.668 sld. eller ca. 53 %. Skiftet efter Hans Mikkelsen 1634 havde en tilstående gæld fra adel på 1334 sld. eller 33 % og skiftet efter Peder Gaas 1645 3.941 sld. eller ca. 21 %, medens der i skiftet efter Herman Hahne 1663 var en adelsgæld på 8.301 sld. eller ca. 53 %.

Det stemmer hermed, at de pågældende rådmænd så godt som alle havde kramlagre, der var meget velassorterede, og det gælder i særdeleshed Erik Jørgensen og Herman Hahne, som kunde opfylde netop adelige kunders behov. De enker, der videreførte forretningerne, bevarede de adelige kunder, selv om adelens gæld i tidens løb mindskedes. I Anne sl. Hans Mikkelsens skifte 1653 var den kun 689 sld., svarende til ca. 19 %, Dorte sl. Peder Gaas's 1652 havde 469 sld. eller ca. 10 %, og Karen sl. Johan Borchartsens 1661 1119 sld. eller ca. 13 %.

Gennem købmandsskifterne kan man følge, hvordan adelsgælden svinder bort. Nogle eksempler på adelsgældens størrelse er nævnt, og de kan suppleres med følgende: apoteker Christopher Jacobsen, der var en svigersøn af Augustinus Ebbel,²⁸² og som også handlede med »speceri«, havde på skiftet efter sin hustru 1644 en tilstående adelsgæld på 2015 sld. eller 68 % af den samlede tilstående gæld; apoteker Christopher Schultz, svigersøn af rådmann Willum Lucassen, havde 1650 en tilstående gæld på 14.459 sld., hvoraf ikke mindre end 99 % var adelsgæld. To år efter holdtes skifte efter hans hustru; den tilstående gæld var nedbragt til 10.948 sld., men der var dog stadig 91 % adelsgæld. Otte Pagendorms skifte 1662 opfører en tilstående gæld fra adelige på 1965 sld. eller ca. 42 % af den samlede tilstående gæld, og i skiftet efter Jørgen Wichmands første hustru 1663 var adelsgælden 2235 sld. af 6.517 sld. eller 34 %. Johan Odendahls skifte fra 1663 nævner ingen adelige debitorer, men Herman Hahnes skifte fra samme år har 8.301 sld. tilstående adelsgæld af 15.839 sld. eller 53 %, Otte Pagendorm 1662 1965 sld. eller 42 % af 4699 sld. Kræmmeren Hans Christensen havde ikke adelige debitorer i skiftet fra 1674; rådmann Erik Nielsen havde kun 300 sld. tilstående adelsgæld 1675, rådmann Claus Frederiksen og borgmester Knud Knudsen Seebled, efter

hvem der blev skiftet 1677, havde ikke adelsgæld; i skiftet efter Jørgen Wichmand 1680 nævnes kun 105 sld. og i skiftet efter rådmænd Hans Wichmand 1685 var der ingen adelsgæld.

Derimod noterer man, at Christen Lauridsen Lee i sit skifte 1679 havde en betydelig tilstående adelsgæld, men man erindrer også, at han – i modsætning til de anførte skifter fra 1670'erne – kunde råde over et betydeligt og varieret kramlager. Det er en regel, at de købmænd, der havde de største og mest varierede kramlagre, også havde den procentvis største tilstående adelsgæld. At adelsgælden sandsynligvis overvejende skyldes varegæld, kan man slutte dels af antallet af adelige debitorer, dels af de enkelte gældsposters størrelse. Det er også betegnende, at adelens damer optræder talstærkt i skifterne efter de købmænd, der handlede med luksusprægede stoffer, som tilfældet var med Erik Jørgensen, Herman Hahne og Otte Pagendorm. Gældsposterne for de enkelte debitorer varierer fra småbeløb på et par daler til gældsposter på flere tusinde daler. Nogle eksempler vil illustrere dette forhold.

I opgørelsen af Erik Jørgensens bo fra 1644 opregnes ikke mindre end 90 adelige debitorer. Mange opføres med små beløb, men 36 skylder hver især over 100 sld. Alle beløb er opført efter regnskabsbøgerne, og der siges ikke noget om, at de hviler på håndskrifter eller skyldes lån. Den største debitor er Erik Qvitzov til Gelskov (4.567 sld.), efterfulgt af Ebbe Munks enke, Sidsel Høeg til Fjellebro med 1.355 sld., Laurids Ulfeldt til Egeskov og Harridslevgaard (1100 sld.), Henrik Lange til Rygaard (1034 sld.), Laurids Skinkel til Gerskov (944 sld.), Erik Qvitzov til Sandager (623 sld.), Jytte Bild, enke efter Otte Banner på Ringstedgaard (594 sld.), Anne Brockenhuus på Bramstrup (495 sld.), Henrik Podebusk på Kørupgaard (491 sld.), Anne Friis på Oregaard (471 sld.), Mette Friis på Margaard (353 sld.), og Henning Qvitzov til Qvitzovsholm (373 sld.). Under disse ligger Hans Markdanner til Rønningesøgaard, Ebbe Ulfeldt, Falk Giøe til Hvidkilde, Christen Normand til Ølstedgaard, Hilleborg Aschersleben, sl. Niels Skinkels til Søholm, Sophie Below på Boltinggaard, Mourids Aschersleben på Jerstrups enke, Ellen Giøe, Knud Ulfeldt til Urup, Henning Pogwisch til Hollufgaard og Niels Friis til Hesselagergaard.

Skiftet efter Mathias Diderichsen 1639, hvor vi ganske vist ikke har nogen specifikation af kramlagerets indhold – nævner ca. 50 adelige debitorer, hvoraf en del adelige damer, som er noteret for småbeløb, men 25 debitorer skylder dog over 100 sld. hver. Henning Pogwisch til Hollufgaard er største debitor (5700 sld.), landsdommer Claus Brockenhuus til Broholm og Søndergaarde følger efter med 1378 sld., lensmanden Henning Valkendorf med 1098 sld. og Jørgen Marsvin til Hollufgaard med 1093 sld. Derudover nævnes Henrik Lange til Rygaard med 868 sld., Margrethe Ahlefeldt, formentlig på Østrupgaard, med 867 sld. Betydende debitorer er endvidere Ingeborg Friis til Margaard (300 sld.), Knud Ulfeldt til Hverringe (645 sld.), Henrik Oldeland til

IV. Det økonomiske grundlag

Uggerslevgaard (390 sld.), jfr. Karen Ulfeldt til Urup (469 sld.), Laurids og Ebbe Ulfeldt, Henrik Podebusk til Kørup (377 sld.), Falk Giøe til Hvidkilde (391 sld.), fru Jytte Bild og Laurids Skinkel.

Da apotekerne, foruden medikamenter, i stor udstrækning forhandlede specerie, ikke mindst sjældne krydderier, finder man da også i skifterne efter Christopher Jacobsens hustru 1644 og efter Christopher Schultz 1650 talrige adelsdebitorer. Christopher Jacobsens bo indeholder ikke mindre end 28 adelige navne, af hvilke Henning Valkendorf med 475 sld. var største debitor, Henning Markdanners arvinger skyldte 214 sld., men ellers var det småbeløb tilskrevet Knud, Laurids og Birgitte Ulfeldt, Eiler Qvitzovs arvinger og Laurids Skinkel. Det samme gentager sig i Christopher Schultz's skifte. Her nævnes 37 adelsdebitorer. Henning Valkendorf skyldte 550 sld., Laurids Ulfeldt 253 sld., Henrik Podebusk 300 sld. og Eiler Bille 139 sld. Den øvrige boggæld var mest smågæld. Den største del af den tilstående gæld efter håndskrifter var udgivet af Jørgen Brahe 1638 og 1648, Eiler Høeg, Henning Valkendorf og Gunde Rosenkrantz. For disse posters vedkommende er det ikke usandsynligt, at det enten drejer sig om direkte lån til adelen, eller det er håndskrifter, der har været anvendt som betalingsmiddel, og som derfor ikke med sikkerhed kan opfattes som et udtryk for et handelsforhold.

Otte Pagendorms kramlager havde, som alt antydet, en meget raffineret karakter 1662 med mange fine stoffer, og skønt han kun drev forretning i Odense få år og endda i de besværlige krigsår, nævnes på skiftet efter ham 1662 ca. 40 adelige, der så godt som alle skyldte småbeløb. De største debitorer var Stygge Høeg med 127 sld., Henning Valkendorfs enke Margrethe Blome med 105 sld., Henning Pogwischs enke med 109 sld. og Henrik Lindenov med 46 sld. I rådmann Herman Hahnes skifte fra 1663 nævnes ca. 39 adelsdebitorer, og der var – som en mindelse om hans købmandstid i Aarhus – en del jysk adelsgæld, men iøvrigt er påfaldende mange gældsbeløb opført efter håndskrifter udgivet i 1650'erne. Elsebet Ulfeldt, sl. Jesper Friis's til Ørbæklunde var hoveddebitor med 3045 sld., fru Marie Ulfeldt skyldte 1057 sld., Henrik Lange til Rygaard 787 sld. og Birgitte Ulfeldt 100 sld.

At det var de købmænd, der havde store kramlagre, som også havde de fleste adelige debitorer, viser en sammenligning med skifter, hvor kramlagre mangler helt eller delvis. Peder Samsing, der havde en stor og mærkelig vidt forgrenet kundekreds, havde nok kramlager, men af grov kvalitet og på skiftet 1639 nævnes overhovedet ikke adelsdebitorer. Jørgen Friis, som drev kornhandel, havde på skiftet 1641 en tilstående gæld på 1531 sld., men kun 150 sld. var adelsgæld, Henrik Therkelsen havde på skiftet efter sin hustru 1650 kun et tilgodehavende på 29 sld. hos Henning Pogwisch. Peder Gaas, som havde et meget rigt varelager 1645, men ligesom Peder Samsings sammensat af grovere tekstiler, bygningstømmer og kun i ringere grad fine stoffer, nævner kun 18 adelige debitorer, hvoraf 6 skyldte over 100 sld. hver. I skiftet efter hans enke

1652 var de adelige debitorers tal reduceret til fem med Laurids Skinkel og Eiler Høeg som hoveddebitorer, der skyldte henholdsvis 263 og 100 sld.

Det er iøjnefaldende og naturligt, at de adelige, der havde gårde i Odense, var talstærkt repræsenterede blandt Odense-købmændenes debitorer. Henning Valkendorf, som var lensmand på Odensegaard 1628–1658, forekommer i Mathias Diderichsens og Erik Jørgensens skifter med gæld på over 1000 sld. Landsdommeren Claus Brockenhuus til Broholm og Søndergaarde, der ejede en stor gård på Nørregade,²⁸³ var i gæld til Otte Knudsen Seeblad, Bertel Wichmand, Mathias Diderichsen og Hans Mikkelsen. På skiftet efter Mathias Diderichsen 1639 oplyses, at han havde afbetalt med korn og smør efter landgildekøb, men der restede dog 1378 dlr., og Henning Pogwisch, der 1646 blev Claus Brockenhuus's efterfølger som landsdommer, og som ligeledes havde gård i Odense,²⁸⁴ blev en af Odense-borgernes største debitorer, idet hans gæld langtfra var begrænset til de 5.700 dlr., som han skyldte Mathias Diderichsen, men også omfattede betydende gæld til andre borgere såvel i som udenfor Odense.²⁸⁵ Henning Pogwisch blev også en af den fynske adels landkommisærer, og de andre landkommisærer som Falk Giøe til Hvidkilde, Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo, Henrik Podebusk til Kørup og Laurids Ulfeldt til Egeskov og Harridslevgaard havde ligeledes gårde i Odense og økonomisk forbindelse med købmændene.²⁸⁶ Svagest er sporene for Henrik Gyldenstjernes vedkommende, men det kan skyldes hans åbenbare velstand. Derimod nævnes Falk Giøe hyppigere. Han skyldte Mathias Diderichsen 391 sld., Erik Jørgensen 139 sld. og Peder Gaas 143 sld. Samme forhold gælder Henrik Podebusk. Laurids Ulfeldt, som 1639 fik udlagt den gård på Overgade, som han siden beboede,²⁸⁷ nævnes i Erik Jørgensens skifte med en gæld på 1100 sld.; i andre skifter forekommer han med småbeløb, men det ser ud til, at han, som en af de få, har kunnet klare krigsårene uden at blive forarmet.

Der fandtes adskillige andre medlemmer af den fynske adel, der havde gårde i Odense og stiftede betydelig gæld der. Elsebet Ulfeldt, der var enke efter den i 1643 afdøde Jesper Friis til Ørbæklunde, havde en gård i Paaskestræde.²⁸⁸ Hun skyldte mindre beløb til Erik Jørgensen (1644), Christopher Schultz (1650) og dennes enke (1652); til Herman Hahne skyldte hun 1663 ikke mindre end 1455 rdl. efter obligation. Henrik Lange ejede gård i Overgade²⁸⁹ og er noteret med 500 rdl. til Bertel Wichmand (1636), 868 sld. til Mathias Diderichsen (1639), 1034 sld. til Erik Jørgensen (1644) og 525 rdl. til Herman Hahne (1663). Sidsel Høeg til Fjellebro, som havde gård på torvet i Odense,²⁹⁰ skyldte Erik Jørgensen 1355 sld. (1644), Peder Gaas 930 sld. (1645) og Christopher Schultz 1000 rdl. (1650). Endnu skal nævnes Laurids Skinkel til Gerskov, som 1654 måtte pantsætte denne gård til sine børn,²⁹¹ og som i Odense havde en gård, der kom i stedse større forfald, indtil den for et beskedent beløb blev udlagt til Christen Lauridsen Lee.²⁹² Både Mathias Diderichsen

IV. Det økonomiske grundlag

(1639), Erik Jørgensen (1644), Peder Gaas (1645) og dennes enke (1652), såvel som Jørgen Wichmand (1661) og Hans Brodersen (1663) havde betydelige tilgodehavender hos ham. For Jørgen Wichmands vedkommende nævnes, at det drejede sig om 1000 rdl. for korn. Rækken af adelsdebitorer kan endnu forøges med Eiler og Erik Qvitzov, Erik Kaas, Truid Bryske, Karen og Lisbeth Friis, Jost Høeg, Eiler og Markus Bille, samt Jørgen Brahe til Hvedholm.

Udenfor Odense er der forbindelse til herregårde i hele det fynske område, men stærkest synes forbindelsen at være til Nordfyn, i særdeleshed til det område, der ligger mellem Odense fjord og en linie fra Odense til Bogense, det område, der betegnes Sletten. Bortset fra Enggaard (Gyldensten) er der ikke en herregård her, hvis ejere ikke nævnes som debitorer til Odense købmænd. Vi har allerede nævnt Laurids Skinkel på Gerskov og Qvitzoverne, der foruden Qvitzovsholm havde Sandagergaard og Elvedgaard, og vi kan yderligere nævne Hans Lindenov på Nislevgaard, Johan Friis, gift med Karen Krabbe, på Ørridslevgaard, Claus v. Buchwald på Østrupgaard, hvilken gård siden gik over til Margrethe Ahlefeldt og hendes søstre, Hans og Melchior Oldeland på Uggerslevgaard, Jørgen og Mourids Aschersleben på Jerstrup, Gert Bryske på Langesø, Eiler Bryske og Eiler Høeg på Dallund. De forekommer alle med større eller mindre beløb. Mourids Aschersleben på Jerstrup skyldte Mathias Diderichsen 618 dlr. og dømtes i 1631 til at betale Karen sl. Johan Borchartsens 1644 dlr.²⁹³ Enken Ellen Giøe havde gæld til Christopher Jacobsen (1644), Erik Jørgensen, Jørgen Mortensen (1645), Christopher Schultz (1650), Hans Nielsen Chulnbrun (1651), Anne Willumsdatter (1652), Anne sl. Hans Mikkelsens (1653), Henrik Clausen (1655) og Herman Hahne (1663). Det er i almindelighed småbeløb på en snes daler, der efter 1645 blev henført til uvis gæld, og Odenseborgerne har formentlig varet sig for at give hende alt for vid kredit. Eiler Høeg til Dallund, der i sine sidste år boede i Odense, og som var så forarmet ved sin død 1655, at arv og gæld blev fragået,²⁹⁴ havde ligeledes betydelig gæld til en række Odense-kreditorer; alene Erik Jørgensens tilgodehavende var på 842 dlr. og Christopher Schultz havde 1650 en obligation på 1000 rdl.

At herregårdene i det nævnte område har spillet en særlig rolle, belyses indirekte ved, at der i Odense herred hverken nævnes ejere af Lindved, Sandrumgaard eller Fravdegaard med nævneværdig kontakt til Odense. Derimod forekommer Henning Pogwisch på Hollufgaard, Otte Banners enke, Jytte Bild på Ringstedgaard, Niels og Evert Banner jævnligt, og på Bramstrup havde Ebbe Rosenkrantz, på Søbysøgaard Christian Urne en del tilknytning til Odense. I Bjerger herred skete der det, at Christian IV ved oprettelsen af Ulriksholm for sin søn Ulrik Christian Gyldenløve inddrog både Østergaard og Trellerup under dette godskompleks, og skønt Ulrik Christian nok havde en vis forbindelse med Odense, var hans økonomiske interessekreds mere knyttet til København og Hamborg.²⁹⁵ Hans Oldeland, der havde ejet Trellerup, flyttede til Kerteminde og synes at have drevet handel derfra.²⁹⁶

Selv om en stor del af adelens gæld til Odense-købmændene har været baseret på varekøb, er det sandsynligt, at købmændene også har ydet adelen lån mod rente. Det store beløb, som Henning Pogwisch skyldte Mathias Diderichsen, må vel opfattes således. Det drejede sig om ikke mindre end 5700 dlr. Det samme var formentlig tilfældet med de håndskrifter, der nævnes i apoteker Christopher Schultz's skifte 1650. Han havde et håndskrift udgivet af Jørgen Brahe »til juleaften 1638« på 3000 sld., og et 1644 på 750 sld., men han forekommer ellers ikke som debitor. Gunde Rosenkrantz havde givet Christopher Schultz et brev St. Knudsdag 1647 på 3000 sld. og et 1644 på 750 sld., men heller ikke han nævnes ellers som debitor. Yderligere nævnes i samme skifte et brev fra Eiler Høeg udgivet St. Knudsdag 1643 på 1500 sld. og et 1644 på 750 sld. samt et brev fra Henning Valkendorf på 1350 sld. udstedt 1643. De samme gældsbreve nævnes i skiftet efter Christopher Schultz's enke 1652.

Det er dog næppe muligt med sikkerhed at foretage en sondring mellem gæld, der var resultatet af varehandel og direkte lån, idet praksis formentlig har været, at når en restance har nået en vis størrelse eller kreditor har været i tvivl med hensyn til betalingsmulighederne, har man søgt at skaffe sig sikkerhed gennem udstedelsen af et håndskrift; disse kunde dække selv små beløb, som når Folmer Rosenkrantz gav Hans Nielsen Chulnbrun et håndskrift på kun 6 dlr.; for det meste var de på mellem 100 og 1000 dlr. Der er nævnt eksempler på håndskrifter, der havde stået på rente i mange år, men hyppigst var de ikke ret gamle. Skiftet efter rådmænd Jørgen Mortensen 1645 nævner et håndskrift udstedt af Henning Valkendorf 7. maj 1643, skiftet efter Peder Gaas 1645 nævner håndskrifter udgivet af Eiler Høeg på Dallund 1639 på 201 rdl., af Anne Gyldenstjerne 1640 på 225 dlr. og af Falk Giøe 1640 på 143 rdl. Forøvrigt synes tendensen til at tage håndskrifter på gælden at være voksende i fyrreerne og halvtredserne, et forhold, der vel hænger sammen med den voksende økonomiske usikkerhed.

Adelens tilbøjelighed til at optage lån belyses også derved, at personer tilhørende den lærde stand, men ved slægtskab forbundne med rådet, havde adelige debitorer. Det fremgår direkte af en retssag, som Catharina og Cornelius Hamsfort d. y. førte mod Anne Lykke sl. Frederik Qvitzovs og hendes børn for penge, som Frederik Qvitzov havde godsagt for Lauge Urne og Mette Lykke. Under sagens behandling for herredagen i 1632 blev fremlagt Lauge Urnes gældsbrief fra jul 1609 på 200 rdl. og 6 % rente som lån at betale 20. dag jul 1610. Skiftet efter Jacob Jacobsen Wolf, der var professor, indeholder ikke mindre end 18 adelige håndskrifter med gæld »som skal indfordres«; de var bl. a. udgivet af Claus Brockenhuus, Lisebeth og Karen Friis, Laurids Skinkel, Frederik og Ingeborg Munk og Niels Gyldenstjerne, og det siges udtrykkeligt, at det er gældsbreve, der skulde forrentes. Hovedstolen var på 450 sld., 300 sld. og derunder, men det er bemærkelsesværdigt, at brevene var udstedt allerede 1619, 1624 og 1626, og at der ikke resterede rente fra tiden siden udstedelsen.

IV. Det økonomiske grundlag

I sønnen, dr. Oluf Jacobsens skifte 1641 var der 10 adelige håndskrifter med Jørgen Urne som hoveddebitor efter et håndskrift på 4.500 sld., Knud Urne var repræsenteret ved flere håndskrifter, det største på 3.000 sld., hvortil kom flere års resterende rente. Den samlede adelsgæld var 5.885 sld. I skiftet efter professor Svend Pedersen, borgmester Jørgen Mules svigersøn, nævnes 1645 et håndskrift på 2.250 sld. udgivet af Henrik Thott til Boltinggaard, og i sognepræsten Ludvig Hansens skifte 1653 nævnes 8 håndskrifter til et beløb af 6450 sld. udgivet af adelige. Eksemplerne viser, at de nævnte slægtninge af rådmænd har rådet over kapitaler, som de har gjort frugtbringende ved at udlåne dem til adelen.

Endelig kan nævnes tilfælde, hvor der har været sat pant i løsøre for mindre gældsbeløb. Det nævnes i skiftet efter Hans Mikkelsen 1634, at jomfru Anne Qvitzov havde pantsat en ring med 7 diamanter, Ide Qvitzov en bænkehende samt, for kramvarer, 10 ammelerede guldstifter med to perler i hver, og Niels Gyldenstjernes hustru Margrethe Straale en sort fløjls hue med perler, der blev afskåret og vejjet ved skifteforretningen.

Undertiden nævnes, at der har fundet afbetaling på gælden sted. Henning Valkendorf havde udgivet et håndskrift til Mathias Diderichsen, som i skiftet 1639 opføres »med interesse« til 1122 dlr. 3 mk. 12 sk., hvortil kom gæld efter bog 168 dlr. 3 mk. 4 sk. Herpå var betalt med korn efter landgildekøb 193 dlr. 3 mk., så restgælden var 1098 sld. I samme skifte havde Claus Brockenhuus en gæld efter håndskrift på 560 dlr. og efter bog 1122 dlr. 1 mk. 9 sk., hvorpå han havde betalt med korn og smør efter landgildekøb 303 dlr. 3 mk. 6 sk. Skiftet efter Peder Gaas (1645) nævner også sådanne afbetalinger. Sidsel Høeg til Fjellebro havde en gæld efter håndskrift 1645 på 620 rdl. og »efter den brede, røde bog Nr. 12« 33½ sld. 1 mk. 4 sk., hvorpå hun havde betalt med smør og skind 89 dlr. 1 mk 5 sk., og Anne Gyldenstjerne til Søgaards håndskrift 1640 på 225 dlr., hvorpå hun havde betalt med havre og smør 1640 og 1641 82 dlr. 2 mk. 2 sk. Eiler Høeg til Dallunds håndskrift 1639, 13/8 var på 201 dlr. 1½ mk., og et andet af 1640, 16/4 på 90 sld., endelig efter »den røde bog nr. 12« 145 dlr. 1 mk. 15 sk., hvorpå Eiler Høegs fuldmægtig, Jørgen Feddersen, til forskellige tider havde betalt med penge, korn og smør efter en rigtig afregning 18. juni 1645 364 sld. Afregningen har fundet sted efter Peder Gaas's død 15. febr. 1645 og er altså foretaget i forbindelse med skiftet. Iøvrigt blev Eiler Høegs gæld de følgende år nedbragt, så den på skiftet efter Peder Gaas's enke 1652 kun var på 100 sld. Samme gode vilje, men beskedne evne til at betale ses i Herman Hahnes skifte 1663, hvor der nævnes et håndskrift udgivet af Jørgen Marsvin til Avnsbjerg 1650, 8/3 på 40 rdl., hvorpå i 1655 var afbetalt 6 rdl., medens Herluf Axelsens regnskab 1651 havde vist en gæld på 43 sld., hvorpå der i 1652 var betalt 15 sld.

Gennemgangen af disse forhold viser, at der mellem den fynske adel og

borgere i Odense, specielt medlemmer af rådmandskredsen var en økonomisk forbindelse af betydelig styrke. Det er åbenlyst, at denne forbindelse var meget effektiv hos de købmænd, der havde kramlagre, eller hos apotekerne, der havde speceri, men det er lige så åbenlyst, at adelen efter århundredets midte kom i den situation, at flere og flere gældsposter måtte henføres til uvis eller aldeles uvis tilstående gæld. Dette må have haft dybtgående indflydelse på købmændenes økonomi. Det er næppe tilfældigt, at der i tiden fra 1660 og frem til midten af halvfyrdserne ikke findes et eneste købmandsskifte med tilstående adelsgæld. Først med Christen Lauridsen Lees skifte fra 1679 finder vi et eksempel på en købmand, hvis varefortegnelse kunde måle sig med Erik Jørgensens fra 1644 både i alsidighed og i omfang, og det er det første eksempel efter 1660 på, at adelige kunder har kunnet få kredit hos en Odense-købmand.

I sammenligning med adelsgælden er den *gejstlige gæld* beskeden, og i forstærket grad møder vi den vanskelighed, at vi kun sjældent kan se, hvordan den er opstået. Skellet mellem kornkøbmænd og købmænd med kramhandel er iøvrigt iøjnefaldende. Hos byfoged, senere rådmand Erik Nielsen, der drev kornhandel, nævnes på skiftet efter hans første hustru 1643 kun 30 sld. tilstående gejstlig gæld, hos rådmand Jørgen Mortensen 6 sld., og når den hos Jørgen Wichmand på skiftet efter hans første hustru 1661 er opført med ca. 2705 sld., skyldes det overvejende tilgodehavender hos gejstlige slægtninge, altså formentlig lån.

I skifter efter købmænd med kramlagre er den mere almindelig, selv om den er beskeden. Når den hos Peder Gaas 1645 er opført med ca. 3.143 sld. svarende til ca. 17 % af den samlede tilstående gæld, betegner det et maksimum. I skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 er beløbet 3496 sld. eller ca. 9,0 %, i Henrik Clausens bo (1655), som præges af isenkramvarer, er der ca. 35 sld. eller ca. 1 %. Efter 1660 svinder den gejstlige gæld ind til et minimum og viser sig først i nævneværdigt omfang i Christen Hansen Limes skifte 1677 og meget fremtrædende i Christen Lauridsen Lees skifte 1679, altså en bevægelse, der svarer ret nøje til den for adelsgælden påviste.

Den geografiske fordeling af de gejstlige debitorer falder ret nøje sammen med de adeliges. En betydelig del er gejstlige i Odense som konrektor Ludvig Hansen, en søn af biskoppen Hans Mikkelsen, endvidere professor Jørgen Bertelsen, lektor Jens Poulsen, professorerne Christen Hansen Lund, Jørgen Jørgensen Falster og Jacob Jacobsen Wolf, der yderligere gennem slægtskab var forbunden med købmænd og navnlig med rådmænd. Forbindelsen med købmændene var mest udpræget for de købmænds vedkommende, der også havde kornhandel og styrkedes ved de landgildeydelse, der var henlagt til deres embeder, og som medførte, at de nævnte gejstlige måtte fungere som kornhandlere. Et indtryk af den nære forbindelse giver det bevarede skifte efter Ludvig Hansen 1653;

IV. Det økonomiske grundlag

han skyldte Peder Pedersen Lerche 423 sld., Niels Clausen 163 sld. og Knud Knudsen Seebled 123 sld. Skiftet efter Jacob Jacobsen Wolf 1643, der nævner en række tilståede gældsbeløb for korn og malt, har også en gæld til Mathias Diderichsen på 375 sld.

Udenfor Odense var det atter sognene på Sletten, der havde de fleste forbindelser med byen. Jacob Christensen Achton i Østrup skyldte Mathias Diderichsen 387 sld., dels efter håndskrift, dels efter bog, og han skyldte Erik Jørgensen 139 sld. Når efterfølgeren i embedet, Knud Pedersen Gaas skyldte 331 sld. til Peder Gaas på skiftet efter denne 1645, må det nok tilskrives, at Knud Pedersen Gaas var sidstnævntes søn, men han er dog også noteret for 188 sld. til Anne sl. Hans Mikkelsens. I Lumby skyldte Oluf Andersen 244 sld. til Erik Jørgensen og 50 sld. til Antoni Johansen Svitzer; han var ved sin død så forarmet, at arvingerne fragik arv og gæld.²⁹⁷ I Lunde havde Ludvig Christensen Achton en gæld til Peder Gaas på 153 sld., og i Norup skyldte Niels Rasmussen Kraft 175 sld. til Erik Jørgensen, og den opføres som uvis; videre skyldte han 92 sld. til Peder Gaas. Også Niels Andersen i Skamby havde store gældsbeløb til Odense-købmænd, idet der nævnes 300 sld. til Peder Samsing og 348 sld. til Erik Jørgensen, og sidstnævnte beløb er opført som uvis gæld. Hans efterfølger i embedet, Henrik Hansen, der var søn af biskop Hans Mikkelsen, skyldte Christopher Schultz ca. 90 sld., foruden beløb, som børnene skyldte Hans Brodersen. I Skeby havde Jørgen Hansen en gæld til Erik Jørgensen på 276 sld.

Men iøvrigt findes gæld fra gejstlige spredt over store områder af Fyn, omend de enkelte poster er væsentligt mindre end ovennævnte. Niels Rasmussen i Allerup nævnes som debitor i skifterne efter Peder Samsing, Erik Jørgensen, Peder Gaas, Christopher Schultz og Thomas Tøxen, og man finder endvidere som Odense-købmændenes debitorer præsterne i Allese, Nr. Broby, Brænderup, Brændekilde, Dalby, Dreslette, Espe, Farsbøl, Flemløse, Flødstrup, Fravde, Frørup, Gelsted, Guldbjerg, Hemmerslev, Herrested, Hesselager, Horne, Hørup, Klinte, Kværndrup, Marslev, Mesinge, Rynkeby, Ore, Skalkendrup, Skerninge, Svanninge, Sdr. Broby og Vissenbjerg.

Medens adelsgælden var nøje forbunden med de skifter, i hvilke kramlagre fandtes, og gejstlig gæld overvejende forekom i de tilsvarende skifter, er der *bondegæld* både i disse skifter og i skifter, hvor kramlagre helt eller delvis mangler. Man finder bondegæld i skifterne efter Mathias Diderichsen, efter Erik Jørgensens første hustru 1644, efter Peder Gaas 1645 og dennes enke 1652, efter Henrik Clausen 1655 – men ikke efter dennes enke 1667 –, efter Karen sl. Johan Borchardtsens 1661 og efter Herman Hahne 1663. Endvidere efter andre købmænd med kramlagre, som ikke er tilknyttede rådmandskredsen, som Peder Samsing 1639, Peder Hansen 1639, Thomas Tøxen 1660, Johan Odendahl 1663, Frederik Pedersen 1668, Peder Henriksen 1672, Hans Christensens hustru 1674 og Herman Hermansens hustru 1675.

Derimod mangler bondegæld i skifterne efter borgmestrene Hans Nielsen Chulenbrun 1651 og Knud Knudsen Seebled 1677 samt efter rådmændene Jørgen Wichmand 1680, Hans Wichmand 1685 og Claus Frederiksen 1675. Den findes heller ikke i Otte Pagendorms skifte 1662, skønt der nævnes et rigt kramlager og han, som før nævnt, havde mange adelsdebitorer; skifterne efter apotekerne Christopher Jacobsen 1644, Christopher Schultz 1650 og dennes hustru 1652 har store lagre af speceri-artikler, men i den førstnævnte skifte nævnes ingen bondedebitorer, i de sidstnævnte er antallet meget beskedent. Endvidere mangler bondegæld i skifter efter embedsmænd som tolderen Mads Hansen 1650, stiftsskriveren Hans Brodersen 1663, byskriveren Henrik Jørgensen Rosenvinge 1655, byfoged Antonius Ottesen Seebled 1664, og postmester Otte v. Oesede 1674. Indenfor gejstligheden forekommer den med en vis vægt i skiftet efter Jacob Jacobsen Wolf 1643, men den mangler i skifterne efter dr. Oluf Jacobsen 1641, professor Svend Pedersen 1645 og sognepræst Ludvig Hansen 1653.

I modsætning til adelsgælden og til de andre debitorgrupper er de enkelte gældsbeløb af ringe størrelse, i almindelighed under 10 sld. Til gengæld er antallet af debitorer meget varierende. Skiftet efter Peder Gaas 1645 indeholder ikke færre end ca. 773 navne på bønder, der sammenlagt skyldte ca. 2.771 sld., skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 har ca. 400 navne med en samlet gæld på ca. 2.909 sld. I skiftet efter Karen sl. Johan Borchartsens 1661 er der ca. 284 navne med sammenlagt gæld ca. 1.825 sld. Disse skifter betegner dog højdepunkter.

I andre store skifter er den samlede bondegæld beskedent. Der fandtes i Herman Hahnes 1663 en samlet tilstående bondegæld på ca. 252 sld. fordelt på 48 debitorer. I Anne sl. Hans Mikkelsens 1653 var der kun 236 sld., i skiftet efter Hans Brodersens enke 1667 368 sld., i skiftet efter Jørgen Wichmands første hustru 1661 211 sld., ja i rådmand Christen Hansen Limes store bo 1688 endda kun 68 sld. Også i forhold til den samlede tilstående gæld var bondegælden beskedent. Det er en undtagelse, når den i Karen sl. Johan Borchartsens skifte udgjorde 23 % og i skiftet efter Peder Gaas ca. 15 %. I de fleste tilfælde var den under 5 %; skiftet efter Jørgen Wichmands første hustru har kun 3 %, Herman Hahnes 2 %, Mathias Diderichsens 1639 og Anne sl. Hans Mikkelsens 1 %.

Da handelen med bønderne nok har haft karakter af en byttehandel, der ikke altid har sat sig spor i regnskabsbøgerne, kan man ikke ubetinget opfatte de nævnte tal som eksakte udtryk for bondehandelens styrke. Man kan heller ikke få fyldige oplysninger om handelens karakter, thi i skifterne er det kun sjældent anført, hvilke varegrupper gælden dækker, og lige så lidt nævner retsbøgerne, der vrimler med eksempler på, at borgere stævner bønder for gæld, hvilke varer man kræver betalt. På den anden side er eksemplerne så talrige,

IV. Det økonomiske grundlag

at det er tilstedeligt at uddrage visse resultater til belysning af det økonomiske samkvem mellem bysamfundet og bondestanden.

Det er naturligt, at man finder det største antal bondedebitorer hos købmænd med store kramlagre, og det kan anføres, at til det store antal navne i skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 svarer den hyppige forekomst af retsager, som Erik Jørgensen anlagde mod bønder for gæld. Det samme gælder Peder Gaas 1645, medens Henrik Clausen, der havde et ringere varelager af en mere speciel karakter, har et tilsvarende mindre antal bondedebitorer i skiftet 1655.

På den anden side har bondegælden ikke udelukkende været knyttet til købmænd med kramlagre. Skiftet efter Jørgen Mortensen 1645 nævner intet kramlager, men et betydeligt kornlager, og i skiftets debitorliste nævnes bl. a., at Niels Thommesen i Tommerup resterede på 3 skp. malt 8 sk., Knud Madsen i Hjorslev på 8 skp. malt 2 dlr. 1½ mk., Niels i Hunderup for 12 skp. malt 4 dlr. 2 mk., Hans Laursen i Vollerslev 10 mk og 2 gæs, og Anders Laursen i Gerskov for såbyg 3 dlr. Jørgen Mortensen havde forpagtet Bramstrup, og i retsbøgerne er det især bønder i denne gårds nærhed, der blev stævnet for gæld. Samme forhold gælder skiftet efter byfoged Erik Nielsens første hustru 1643. Hun havde første gang været gift med købmanden Søren Ebbesen Grundet, der døde 1635. Erik Nielsen flyttede ind i hendes gård,²⁹⁸ og på skiftet 1643 efter hende nævnes intet kramlager. Den tilstående gæld udskrives efter »den nye regnskabsbog«, »den gamle regnskabsbog«, gæld, der var registreret i kladden, samt gæld efter håndskrifter. Adelsdebitorer nævnes ikke, men den tilstående gæld er så godt som udelukkende bondegæld, som er fordelt over hele Nordfyn. Skiftet antyder, at bønderne i udstrakt grad har betalt med naturalier, hvis værdi er omregnet i penge. Således noteres Mads Andersen i Allese for 2 sld. 1 gås sat til 1 mk. og et par høns sat til 12 sk. Niels Madsen i Uggerslev til 3 sld. 3½ mk. og 2 skp. byg sat til 2 mk., Knud Madsen i Killerup til 11 sld. 10 sk. og 2 læs hør til 6 mk. Betegnende nok er en bonde i Allese, hvor man havde tørveskær, skreven for 1 sld. og 1 læs tørv til 1 mk., medens en anden i skovområdet ved Ubberud skulde betale 2 læs ved, der blev regnet til 3 mk. Af retsbøgerne kan man slutte, at Erik Nielsen har videreført forretningen efter samme linier også efter at han var bleven byfoged. Han krævede 1651 en debitor i Bladstrup for 26 sld. 3 mk. 15 sk. samt 4 skp. byg og i 1652 en i Brandsby for 21 sld. 3 mk. 3 sk. samt for 6 skp. ren byg.²⁹⁹ Forøvrigt solgte han også sild, flæsk og salt til bønder i Biskorup.³⁰⁰ Også efter 1660 nævnes han, der nu var bleven rådmand, i stadig forretningsforbindelse med bønder. I 1672 krævede han 18 dlr. 3 mk., der restede på 43 tdr. havre,³⁰¹ og et par gange nævnes lange rækker af bondedebitorer på Nordfyn.³⁰² Erik Nielsen, der var bleven ejer af Hollufgaards mølle,³⁰³ havde ligesom Jørgen Mortensen været foged, og har åbenbart drevet en handel, der først og fremmest har bygget på hans erfaringer fra fogedtjenesten.

Jørgen Wichmand har været af samme type. Indtil 1655 havde denne odenseanske købmandssøn en halv snes år været foged på Odensegaard; han var bleven gift med en datter af den i 1632 afdøde foged på St. Knuds kloster, stiftsskriver Peder Rasmussen. Hans hustru døde og blev begravet 3. aug. 1660, og skiftet efter hende er dateret 10. dec. 1661. Heller ikke det nævner noget kramlager, og der er blandt den bortskyldige gæld kun en enkelt ubetydelig udlandspost, men i den tilstående gæld er der dels et gælds-brev fra generalløjtnant Hans v. Ahlefeldt på 1500 sld. og et fra landsdommer Hans v. Oldeland på 500 sld., dels et tilgodehavende hos Laurids Skinkel på 500 sld. »for korn«, og et hos Jørgen Kaas på 135 sld. »som han er i løfte for Parsbjerg for sædekorn, som de fik til Selleberg«. Endvidere er der opført »visse tilstående gæld hos bønderne for korn«, og det drejer sig om 48 debitorer boende i egnen om Høime, Bellinge, Sanderum, Brylle og på Sletten. En bonde i Lunde skyldte 22 skp. havre à 8 sk., en i Egense 3 fdk. 2 skp. havre à 8 sk., en i Biskorup restede på 3 tdr. byg, Hans Hansen i Svenstrup 12 skp. rug à 1½ mk., et par debitorer skyldte også for salt. Efter 1660 synes Jørgen Wichmands forretning at være stagneret, selv om han lejlighedsvis solgte flæsk og sild til Gråbrødre hospital,³⁰⁴ men han døde som en forarmet mand.³⁰⁵

Som kornhandler må man også opfatte Jørgen Friis, en søn af rådmann Hans Friis. Kramlager nævnes ikke i hans skifte 1641, men han deltog i korneksporten til udlandet, og skiftet nævner et kornlager til en værdi af 1048 sld., men en meget beskeden tilstående adelsgæld på 150 sld. Den tilstående bondegæld var også ringe; der nævnes kun 47 dlr., men den var fordelt på 33 debitorer. Der nævnes Jep Rasmussen i Lumby-Torup for 6 skp. havre, en del debitorer i Marslev, Taarup og Agedrup, som skulde levere en gås eller høns, medens andre blot skrives for 3 ørter byg, skæppen 10 sk., eller 10 skp. rug.

Henrik Therkelsen, der som før nævnt virkede som købmand i Odense efter at han havde frasagt sig embedet som byskriver i 1636 og til hans første hustru døde i 1648, har heller ikke noget kramlager i skiftet efter hustruen 1650, men derimod en del besætning og korn. Der er ingen gæld til udlandskreditorer, men betydelige gældsbeløb til fogederne Iver Andersen, Palle Christensen, Jørgen Wichmand, Eiler Sørensen på Løjtved og Anders Pedersen på St. Knuds kloster. I debitorlisten er der kun en enkelt adelig, der skyldte 150 sld. og 100 læs ved efter håndskrift, samt Peder Billes husleje af en gård på Klingenberg, men resten er bondegæld, som dels opføres i naturalier, dels i penge. Allerede som byskriver havde han solgt betydelige partier bygningsmaterialer til Dalum len og fisk til Graabrødre hospital. Da han havde opgivet byskriverbestillingen, købte han landgilden af Mullerup by,³⁰⁶ og han nævnes jævnlige i retssager, hvor han stævnedes bønder for gæld. En debitor i Hjadstrup tiltaltes for 15 sld. 1 mk. 10 sk. samt 6 skp. byg,³⁰⁷ en anden for 7 mk. og 2 pd. og 21 skp. byg, »som nu gælder 20 sk.«,³⁰⁸ og en debitor i Rynkeby for 7 skp. byg, skæppen til 20 sk.³⁰⁹

IV. Det økonomiske grundlag

Selv professor Jacob Jacobsen Wolf har drevet en handel af denne art. Ved sin død 1635 var han en overordentlig formuende mand. Skiftet efter ham 1643 opgør den formue, der kom til skifte og deling, til 9.426 sld., hvoraf en del var tilstånde gæld efter regnskabsbøgerne, hvoraf en, som kaldes »en anden lang tegnebog« opregnede 27 bondedebitorer, der skyldte ham for korn og malt. Laurids Hansen i Elmelund noteredes således for 10 skp. rug, Hans Madsen i Taarup for 12 skp. rug, og Rasmus Mortensen i Toderup for 8 skp. malt.

Til belysning af de økonomiske forhold har jeg i det foregående overvejende benyttet skifterne, men til supplerung af disse er der en anden gruppe af kilder, nemlig retsbøgerne. Ved forordning af 1639, 8/6 om bondens restance og gæld blev det fastslået, at alle bønder i et herred, som var i restance, skulde indstævnes en gang om året, og alle skulde indføres i et tingsvidne, »hvor vidt enhver af slig restantz eller giæld er gestendig eller kand strax ofverbevisis, om hand det fragaar«. ³¹⁰ Forordningen, der allerede 1633 blev gældende for Gulland, ³¹¹ blev optaget i recessen af 1643, II, 15, ¹²³¹² og havde tilføje, at man i stævnings- og tingbøger kan få et indtryk af, hvilke borgere der havde økonomisk forbindelse med bønder.

En gennemgang af tingbøgerne viser, at manglen på bondegæld i skifter ikke er ensbetydende med, at arveladeren ikke har drevet handel med bønder. Det gælder skiftet efter rådmand Claus Frederiksen fra 1675, hvor tilstånde bondegæld ikke nævnes. Han var begyndt at drive selvstændig forretning omkring 1629 og døde 1675 i en alder af 81 år. De talrige retssager, som Claus Frederiksen i sin velmagtstid havde ført mod bønder i Aasum herred, lader formode, at han i hvert fald før 1660 har haft en livlig bondehandel. ³¹³ Ganske det samme gælder Knud Knudsen Seeblad, den tidligere borgmester, efter hvem der er skifte fra 1677. Han stævnedes i 1650'erne bønder på Sletten og i egnen om Tommerup. ³¹⁴ Man kan hertil føje den tidligere foged og senere borgmester Knud Jacobsen Blanchenborg, der i fyrrerne og halvtredserne havde krav på bønder i Lunde herred, ³¹⁵ og rådmand Dines Jensen, ³¹⁶ såvel som Knud Lauridsen Seeblads tidligere tjener Hans Eggertsen, ³¹⁷ der ligesom sin slægtning, Frederik Pedersen, virkede på Sletten i 1650'erne, ³¹⁸ medens Thomas Tøxen, der forøvrigt også havde kramlager, havde debitorer i Aasum, Birkum, Rønninge, Fravde og enkelte på Nordfyn. ³¹⁹

I de tilfælde, hvor gælden var stiftet i Odense, skulde bønderne stævnes for Odense byting, og det er da påfaldende, at man i stævningsbøgerne fra før 1633 forgæves søger Otte Knudsen Seeblad, Rickert Knudsen Seeblad, Jørgen Mule, Diderich Graff, Jørgen og Jens Mogensen Rosenvinge, Johan Borchartsen og Augustinus Ebbel i gældssager mod bønder. Det er netop de samme mænd, om hvem vi ved, at de var eksportører af stude og korn. Derimod nævnes rådmænd og borgmestre som Niels Jacobsen, Niels Lauridsen, Hans Sommer, Hans Brun, Jørgen Nielsen, Jacob Let, Willum Lucassen, Peder Nielsen, Frederik Ammerbach, Hans Pedersen, Jørgen Mortensen og Peder Gaas.

Også dette forhold bekræfter den side 129 fremsatte teori, at der har været to købmandstyper, af hvilke den ene hovedsagelig har opkøbt adelens og lenenes produkter og drevet handel på udlandet, medens den anden har lagt vægt på handel bestående i køb af bøndernes produkter om efteråret og salg af sædekorn om foråret; denne forretning har været begrænset til byens opland, men har næppe været så ringe.

Efter 1630 møder man en kombination af bondehandel og udlandshandel hos rådmænd som Erik Jørgensen, Mathias Diderichsen, Jesper Hansen, Herman Hahne og Peder Lerche. Torstensson- og Karl Gustavkrigene sammenholdt med adelens svigtende købekraft og en mulig forringelse af krediten i udlandet har tvunget disse købmænd til en omlægning af deres forretninger. Det afspejler sig ret klart i Karen sl. Johan Borchartsens forhold. Johan Borchartsens handel er aldrig fundet omtalt i forbindelse med bondegæld, lige så lidt som Karens handel i tyverne, men i trediverne og fyrterne skifter billedet, og hun fik debitorer over store dele af Fyn, hvad der ganske harmonerer med den usædvanlig omfattende bondegæld, der noteres i skiftet efter hende 1661. Et tilsvarende forhold gjaldt iøvrigt Hans Mikkelsen og hans enke Anne.

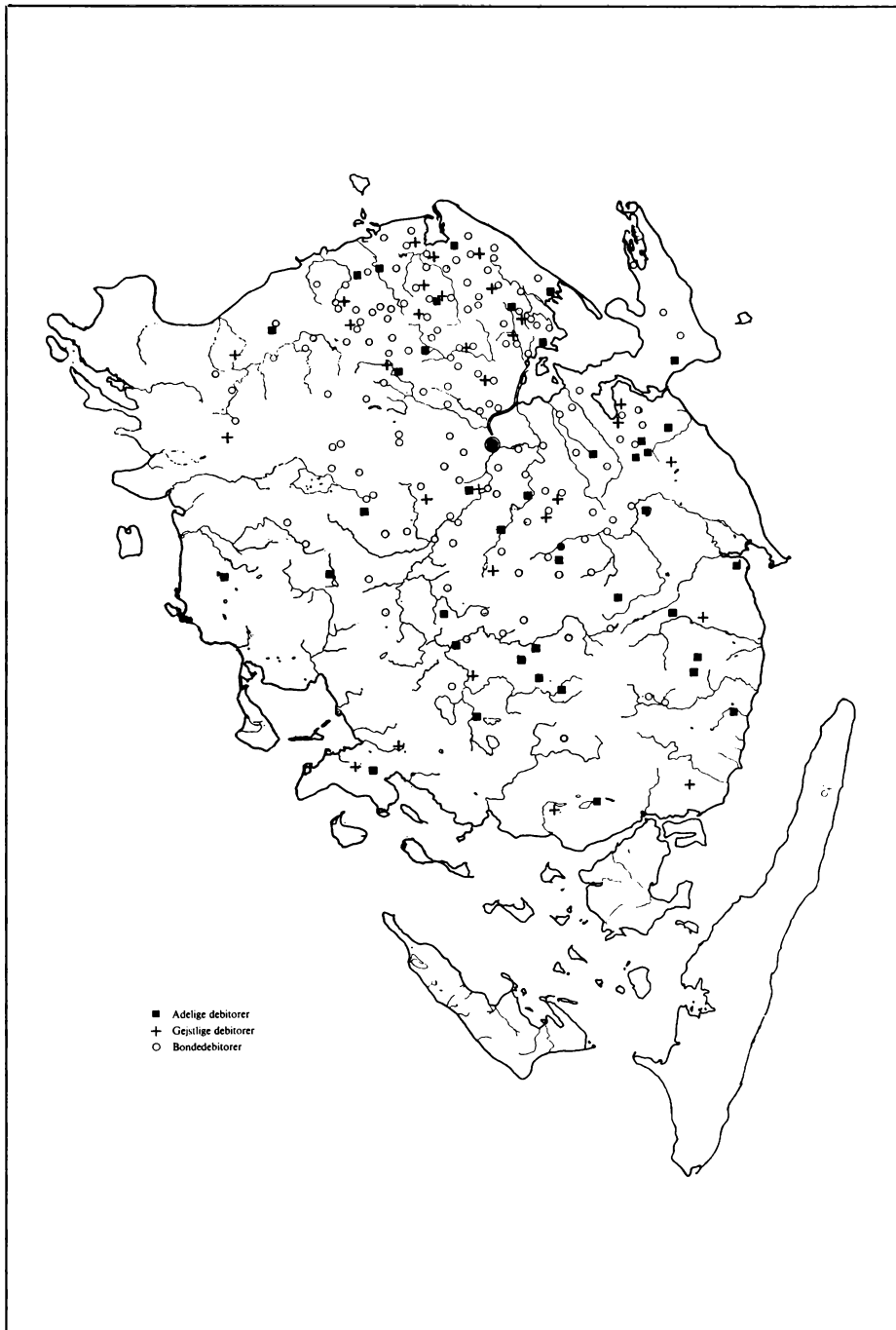
Efter 1660 fandt en ny ændring sted. Hverken Jørgen Wichmand, Knud Jacobsen Blanchenborg, Knud Knudsen Seebled, Claus Frederiksen, Willum Jensen Rosenvinge eller Henrik Jørgensen Rosenvinge omtales som deltagere i bondehandel, og det kan ikke skyldes materialets mangler, thi Erik Nielsen nævnes fortsat,³²⁰ og andre navne findes. Det gælder f. eks. den indvandrede tysker Frederik Gummersbach, der i sine unge dage havde tjent Karen sl. Johan Borchartsens, men som etablerede sin egen forretning. Han kunde efter 1660 stadig gøre krav gældende overfor bønder.³²¹ Også hans slægtning, Bendix Lauridsen, der bl. a. nævnes som forhandler af vin, havde efter 1660 bondehandel.³²² Den senere rådmænd Jørgen Barchhausen krævede bønder i Nr. Lyndelse, Aarslev, Egense, Østrup, Stige og Tommerup.³²³ Hiere Jespersen, der havde tjent Knud Jacobsen Blanchenborg 1655 og Peter Hoppensach i Kerteminde, hvor han nævnes 1661,³²⁴ giftede sig 1665 med en datter af den ikke særlig velstående kræmmer Jørgen Madsen;³²⁵ han havde ikke nogen påviselig slægtsforbindelse i Odense, men han skabte en handelsvirksomhed, der navnlig byggede på bondehandel,³²⁶ og han endte sine dage som en af byens største grundbesiddere og med en betydelig formue.³²⁷

Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at flertallet af de købmænd, der arbejdede sig op efter 1660, ikke blev medlemmer af rådet.

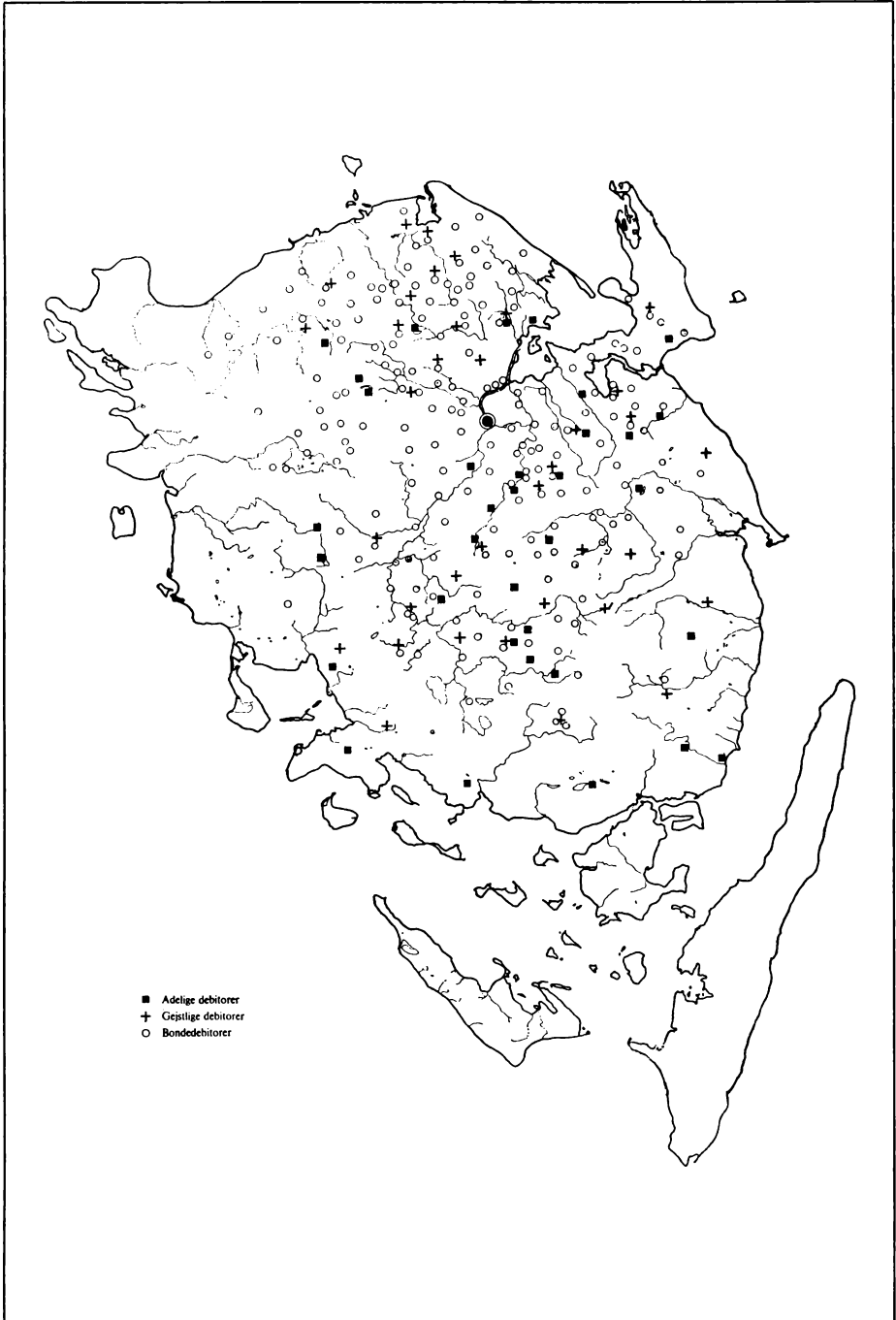
Kildematerialet fra Odense er fyldigst, men de oplysninger, der kan hentes fra skifter efter købmænd i andre fynske byer, peger i samme retning. Det gælder i særdeleshed Niels Jensen i Nyborg, hvis meget omfattende skifte fra 1671 vidner om en intim økonomisk forbindelse med bønder i hele Østfyn.³²⁸

Eksemplerne på bondehandel er så mange og antallet af bondedebitorer så stort, at man på grundlag af de i skifterne nævnte lokaliteter kan kortlægge

IV. Det økonomiske grundlag

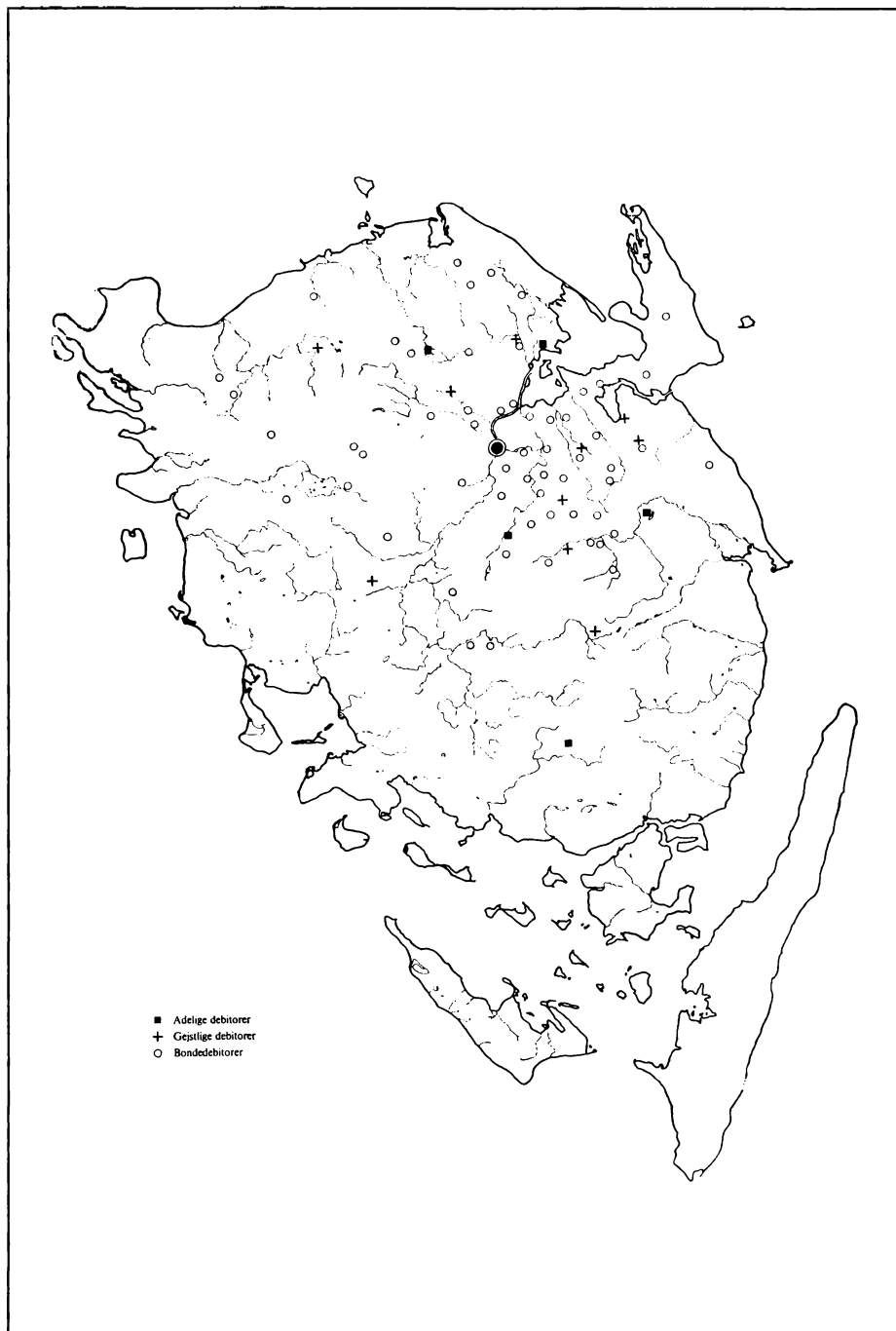

Erik Jørgensens debitorer i skifte efter hans 1. hustru 1644.

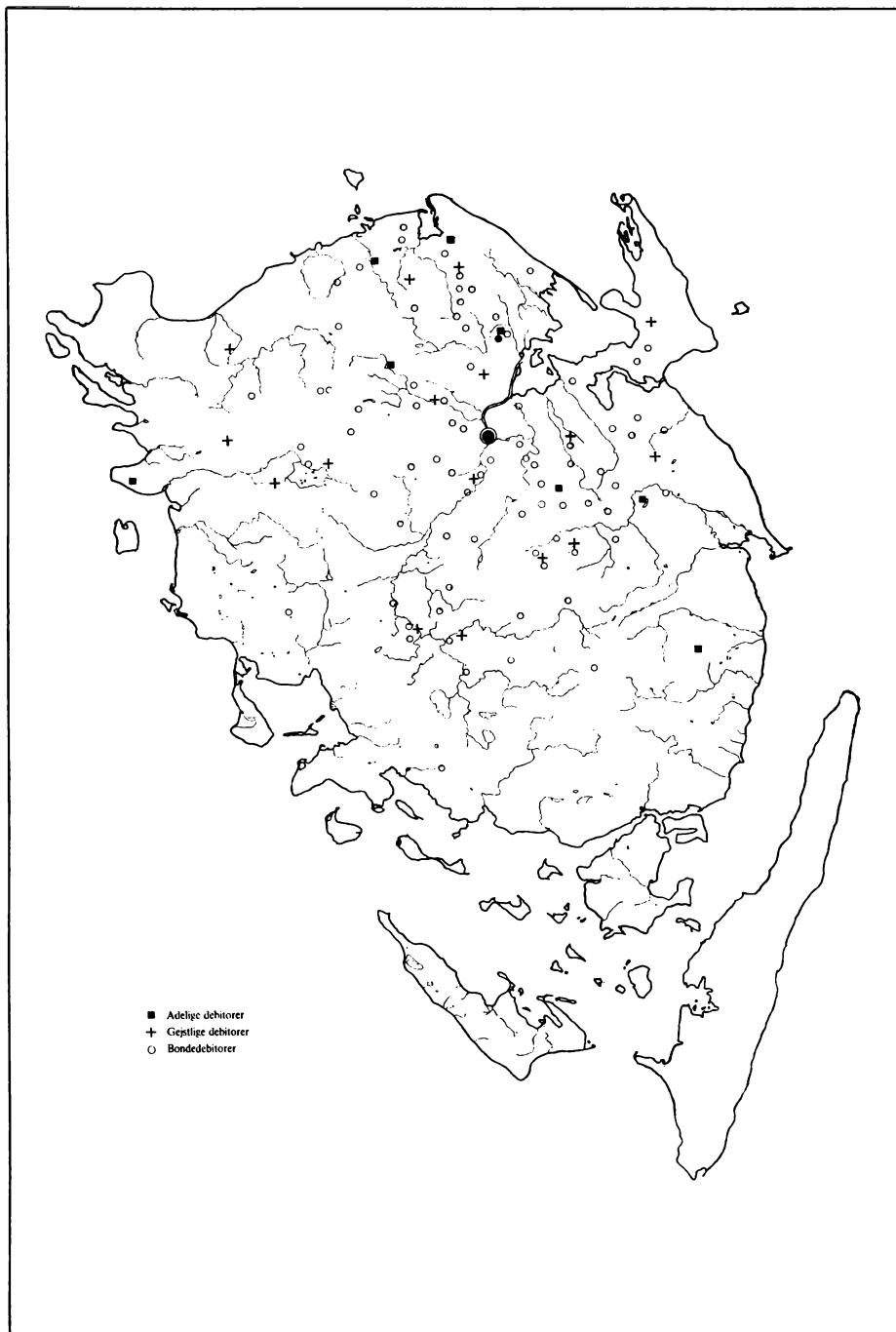

Peder Knudsen Gaas's debitorer i skifte 1645.

IV. Det økonomiske grundlag

Dorte sl. Peder Gaas's debitorer i skifte 1652.

Anne sl. Hans Mikkelsens debitorer i skifte 1653.

IV. Det økonomiske grundlag

de områder, hvor købmændene havde deres kunder. Der er på særlige tavler indtegnet de steder, hvor et udvalgt antal købmænds debitorer i henhold til skifterne boede, og på kortene er opført såvel bondedebitorer som adelige og gejstlige.

For Odenses vedkommende er det først og fremmest Sletten, dernæst egnen om Fravde, Aasum, egnen langs Kertinge Nor og egnen omkring Tommerup. Det viser sig også, at kundekredsens geografiske udstrækning er noget betinget af forretningens art. Erik Jørgsens store og velassorterede kramhandel tiltrak folk fra videre områder end f. eks. Erik Nielsens udprægede kornhandel, der væsentlig havde Sletten som arbejdsområde. Det kan ydermere se ud til, at kundekredsen har været noget præget af, hvor i byen købmanden boede. Claus Frederiksen, som boede i den østligste del af Overgade, havde sine fleste debitorer i Aasum herred, medens Hans Eggertsen, Frederik Pedersen og Erik Nielsen, der alle boede i Nørregade, tiltrak Slettens bønder, og Jørgen Mand, som boede i den vestlige del af Vestergade, havde sine debitorer i Sanderum, Brylle, Høime og Bolbro. Det har været en form for handel, der var i overensstemmelse med senere påviste traditioner, at bønderne er kommen ind til byen og har holdt ind hos en bestemt købmand, hvor hest og vogn kunde anbringes, medens forretningerne afvikledes. Bondehandelen har dannet eksistensgrundlag for mangen en købmænds forretning.

Den tilstående visse gæld fra *borgere* er af meget uens størrelse og karakter. Også om denne debitorgruppe gælder, at den er stærkt koncentreret om tiden før 1660. Efter den tid forekommer den med meget små beløb, og nedgangen rammer også her nogle af rådmændene. Tilstående købstadgæld mangler således i Knud Knudsen Seeblands, Jørgen og Hans Wichmands skifter, i Claus Frederiksens skifte 1675 udgør den kun 62 sld., og i Erik Nielsens samme år 175 sld.

Forøvrigt er der også for denne debitorgruppes vedkommende en påviselig forskel mellem de købmænd, der udelukkende handlede med kornvarer, og de købmænd, der havde kramlagre. For de førstnævnte købmænds vedkommende ses det, at Erik Nielsen i 1642 kun havde 116 sld. tilstående købstadgæld, Jørgen Mortensen havde 1645 422 sld. og Jørgen Friis 1641 1329 sld. Sat i forhold til den samlede tilstående gæld er disse beløb ringe. For Erik Nielsens vedkommende kun 9 %, for Jørgen Mortensens ikke over 14 %, men vil man tage tallene som udtryk for samhandelen med bybefolkningen, bliver de yderligere reducerede, thi Erik Nielsens tilstående købstadgæld var fordelt på kun 6 debitorer, af hvilke Antoni Johansen Svitser er noteret for 50 sld. og Karen sl. Bertel Wichmands for 56 sld. De 1329 sld., som Jørgen Friis havde tilgode, var for de 1239 sld.s vedkommende et lån, som han havde ydet Barbara sl. Willum Lucassens og hendes søn Jørgen, så den øvrige købstadgæld udgjorde kun et minimalt beløb. Det samme gælder Jørgen Mortensen, thi af de 422 sld. var de 300 sld. en gæld, som Erik Jørgensen skyldte ham, vel sagtens en enkelt,

uafregnet forretning. Yderligere kan anføres, at i Henrik Therkelsens skifte 1650 bestod købstadgælden overvejende af et beløb på 200 sld., som Anders Bødker skyldte ham.

De nævnte købmænd har nok afsat små partier korn og malt til borgerne, men deres forretningers ensidige karakter har medført, at dette kun har spillet en ringe rolle i den samlede omsætning.

Ganske anderledes tegner billedet sig, når man gennemgår de skifter, i hvilke kramlagre nævnes. I skiftet efter Mathias Diderichsen 1639 er den uvisse tilståede gæld ikke specificeret, men den visse tilståede købstadgæld, d. v. s. gæld fra borgere, udgør 4.340 sld. eller ca. 18 % af den samlede tilståede gæld. Skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644 har 7.307 sld. tilståede købstadgæld eller ca. 20 %, i Peder Gaas's skifte 1645 6.525 sld. eller ca. 35 %, i skiftet efter hans enke 1652 2.293 sld. eller ca. 50 %, i Anne sl. Hans Mikkelsens 1653 2.006 sld. eller ca. 55 %, i Henrik Clausens relativt lille bo udgør den tilståede købstadgæld 1655 1.372 sld. svarende til ca. 53 %, og i Herman Hahnes 1663 7.005 sld. eller ca. 44 %. Der er en tendens til, at købstadgælden procentvis spiller en større rolle, jo nærmere man kommer århundredets midte.

I geografisk henseende er debitorerne overvejende, men ikke udelukkende, bosiddende i Odense. Flere er hjemmehørende i kystbyerne. Det er isøjnfeldende i Erik Jørgensens skifte 1644 med debitorer i Kerteminde, bl. a. Otte Poulsen (Skinkel), i Bogense, bl. a. borgmester Hans Bang, rådmænd Jens Madsen og Mourids Bendixen, i Nyborg slotskriveren Ove Madsen og i Assens Jens Kortsen og Mads Clausen. Flere af Erik Jørgensens debitorer boede i Aabenraa og Flensborg.

I denne forbindelse møder vi en købmand, som ikke tidligere har påkaldt særlig opmærksomhed. Det er Peder Samsing, efter hvem der foreligger skifte fra 1638. Han stammede næppe fra Odense; både navnet og den omstændighed, at han – i modsætning til alle andre Odense-købmænd – havde en stor gruppe debitorer på Samsø, tyder på, at han var derfra. I Odense nævnes han fra 1614. I skiftet efter Peder Samsing nævnes et betydeligt kramlager, der dog ikke har et så forfint præg som andre samtidige købmænds; forbindelsen med adelen er meget ringe, og debitorlisten tyder heller ikke på nogen større bondehandel. Derimod er der en række købstaddebitorer, blandt hvilke Odense nok spiller en vis rolle, men de findes også i stort tal i kystbyerne, navnlig i Kerteminde og Svendborg, men også i Nyborg, Faaborg, Assens og Middelfart, og uden sidestykke i andre Odense-skifter er disse debitors forgrening til Korsør, Slagelse og Kalundborg. Forøvrigt havde en søn – Jacob Pedersen – haft handelsforbindelser med Hamborg, muligt også med Amsterdam,³²⁹ en anden søn – Anders Pedersen – blev købmand i Svendborg,³³⁰ hvor faderens handel som nævnt havde et tyngdepunkt; en tredje søn var Hans Pedersen Samsing, der gik den lærde vej og i 1656 blev gift med Elisabeth Mule.³³¹

IV. Det økonomiske grundlag

I Herman Hahnes skifte fra 1663 med ca. 7035 sld. købstadgæld var 3.792 sld. et beløb, som Hans Hahne i Køge skyldte. Resten af købstadgælden var så godt som udelukkende placeret i jyske byer som Aarhus, Randers, Viborg, Horsens, Skanderborg og Aalborg og opført efter »den jyske hovedbog 1645«. Da Herman Hahne var flyttet til Odense omkring 1640, har han åbenbart bevaret sin jyske kundekreds; på den anden side giver skiftet udtryk for meget ringe forbindelse med Odenseborgere, og dette bekræftes af retsbøgerne, hvor Herman Hahne så godt som aldrig tiltaler medborgere for gæld.

Også Karen sl. Johan Borchartsens handel har været forgrenet til købstæder udenfor Odense, idet der i skiftet 1661 nævnes debitorer efter Svendborg bog, i Kerteminde og efter Viborg bog, men da samtlige gældsposter i de nævnte bøger anføres som uvisse, er det formentlig en afglans af tidligere storhed, og flertallet af visse købstaddebitorer boede i Odense.

Gennemgangen af købstaddebitorer i de nævnte skifter viser endvidere, at der blandt debitorerne i de store boer er adskillige kræmmere. I Mathias Diderichsens skifte med tilstående købstadgæld på 4340 sld. er alene 1917 sld. et beløb, som Anders Andersen Juncker skyldte. Det var en mand, der i slutningen af trediverne indvandrede til Odense og nedsatte sig der som handelsmand. Det nævnes udtrykkelig, at gælden skyldtes varekøb, hvoraf man altså kan skønne, at Mathias Diderichsen har været hans leverandør. Forretningen må dog have svigtet, idet enken fragik arv og gæld 1653.³⁹² Kræmmeren Jens Bertelsen, der begyndte sin forretning omkring 1630³⁹³, skyldte 403 sld. til Mathias Diderichsen, og der nævnes ligeledes gæld fra kræmmere i Bogense og Svendborg. Også Erik Jørgensen havde tilgodehavender hos kræmmere; hans broder Laurids, der drev lidt forretning, skyldte 248 sld., Jørgen Poulsen er noteret for 23 sld., købmanden Poul Hansen for 112 sld., Anders Juncker for 151 sld. og den fra Qvitzovsholm indvandrede foged Poul Olufsen, der blev købmand i Odense, for 304 sld. I Anne sl. Hans Mikkelsens skifte findes navne på kræmmere i Odense, Bogense, Nyborg og Assens, ligesom forøvrigt et antal af Herman Hahnes jyske debitorer var kræmmere, der skyldte ret betydelige beløb; der nævnes således Anders Sørensen i Horsens med en gæld på 455 sld. og Rasmus Pedersen i Aalborg med 781 sld.

I de nævnte tilfælde har købmændene altså drevet en gros handel, og skulde man definere den ofte benyttede betegnelse »storkøbmænd«, måtte den for denne periodes vedkommende gælde de få købmænd, der fra udlandet importerede kramvarer, som de videresolgte, dels en detail, dels en gros, samt de købmænd, der havde eksport af landbrugsvarer til udlandet. —

Ud over de nævnte debitorer findes navne på talrige kunder i Odense. Råd-mændene Hans Ebbesen, Mads Hansen, Hans Pedersen, Thomas Brodersen og Augustinus Ebbel har været i gæld til Mathias Diderichsen; Karen sl. Bertel Wichmands skyldte ikke mindre end 745 sld. til sin svigersøn Erik Jørgensen, Barbara sl. Willum Lucassens, der i begyndelsen af fyrrerne var i økonomiske

vanskeligheder, skyldte ham 206 sld., og borgmester Hans Nielsen Chulnbrun 209 sld. Flere af disse poster kan dække regulære lån. I Anne sl. Hans Mikkelsens skifte nævnes et stort antal håndværkere som debitorer, hvad der meget godt svarer til hendes kramlagers karakter. Hans Willumsen skyldte Dorte sl. Peder Gaas's 363 sld. i henhold til håndskrifter med renter. Henrik Clausens isenkramlager tiltrak ikke blot småborgere, men også borgmestrene Knud Jacobsen og Thomas Brodersen, såvel som rådmand Hans Pedersens enke, Maren sl. Antoni Johansen Svitzers og andre medlemmer af rådmandskredsen. I Karen sl. Johan Borchartsens skifte nævnes håndværkere, tjenestefolk, små bestillingsmænd, hvis gældsposter i de fleste tilfælde var på et par daler; kun enkelte kom op på en halv snes daler. Borgmester Frederik Ammerbach var skreven for 25 dlr., men dels var han forlængst død, dels var hans økonomi i hans sidste år sådan, at gælden også af den grund med rette kunde betegnes som uvis.³³⁴

De købmænd, der havde et fyldigt varelager, har haft mulighed for at skabe og bevare en kundekreds i tiden før 1660, men efter den tid er det sjældent at finde betydende forretninger. Man kan gennemgå skifte efter skifte, og man møder små varelagre og få debitorer. De fortæller om en stagnation i forretningslivet, der vel var en følge af trediveårskrigen og navnlig af krigene i Danmark i fyrreerne og halvtredserne. Således ser man, at byfogeden Antonius Ottesen Seeblad i 1664 havde et lille parti salt, jern, tobak og vin, men kun een borgerlig debitor nævnes. Overformynder Laurids Gaas hvade 1666 korn og victualia, men kun 85 sld. vis tilstånde gæld; rådmand Mads Hansen, der 1665 havde et kornlager til værdi af 497 sld., havde en tilstånde gæld på 52 sld. og en bortskyldig gæld på 3324 sld., kræmmeren Jørgen Madsen, Hiere Jespersens svigerfader, havde 1666 et kramlager vurderet til kun 4½ sld., men en tilstånde gæld på 52 sld. med Knud Knudsen Seeblad som eneste købstaddebitor. Ved sin død 1668 havde købmanden Frederik Pedersen intet varelager og ingen tilstånde gæld, og Herman Hermansen havde 1675 nok et kornlager, men kun fire købstaddebitorer, der tilsammen skyldte ham 38 sld.

Alt tyder på, at kun meget få af de købmænd, der havde betydende forretninger før 1660, kunde opretholde disse efter den tid. Nedgangen ramte de handlende over en bred front, rådmænd såvel som andre. Den ledige plads blev optaget af nye mænd som Christen Hansen Lime, Hiere Jespersen, apoteker J. G. Becker og fremfor alle Christen Lauridsen Lee. Det skifte, der er bevaret efter ham fra 1679 viser, at det igen var blevet muligt at etablere en stor og vidt forgrenet forretningsvirksomhed, der i enhver henseende havde samme karakter som Mathias Diderichsens og Erik Jørgensens havde haft.

Der er tidligere (s. 114 ff.) gjort rede for købmændenes bortskyldige gæld til udlandets kreditorer, og det er påvist, at der er en nøje forbindelse mellem tilstedeværelsen af kramlagre og udlandsgæld. Denne udlandsgæld forsvinder omkring 1660, og først i periodens slutning gør den sig påny gældende.

IV. Det økonomiske grundlag

For den indenlandske bortskyldige gælds vedkommende bliver det mærkbart, at også de adelige kreditorer forsvinder. Adelige kreditorer forekommer i skifter fra trediverne og fyrrerne, hvor de nævnes i skifterne efter Otte Knudsen Seeblad 1633, Claus Bang 1635, Mathias Diderichsen 1639, Erik Jørgensens første hustru 1644, Christopher Jacobsens hustru 1644 og Peder Gaas 1645, men efter 1652 forekommer der ikke adelige kreditorer, ikke engang i de store opgørelser efter Christen Lauridsen Lee 1679 og Christen Hansen Lime 1688.

At borgernes gæld til adelen i hvert fald delvis har beroet på ubetalte leverancer, fremgår af Otte Knudsen Seeblads skifte, hvor Kirsten Munks tilgodehavende på 2031 sld. angives at være for smør, havre og øksenfoder. I skiftet efter Mathias Diderichsen udgjorde gælden til adel 2453 sld. svarende til 10 % af den bortskyldige gæld, og det angives udtrykkeligt, at det var for korn og øksne; blandt de største kreditorer nævnes Anders Bille med 882 sld. for korn og 450 sld. for øksne, og Hans Oldeland havde 614 sld. tilgode for øksne, medens Jørgen Rathlou skyldte 450 sld. for korn. Den gæld, som Erik Jørgensen havde til adel, var på 2234 sld., kun 8 % af hele den bortskyldige gæld og væsentlig begrænset til Erik Kaas til Lindskov med 1800 sld. Få år før havde Erik Jørgensen fået ham dømt for en gæld på 2857 sld.³⁵⁵ I skiftet efter Peder Gaas nævnes kun Eiler Bille til Nakkebølle, der havde 247 sld. tilgode, hvorfor han fik betaling i sølv og gældsbreve. Apoteker Christopher Jacobsens gæld til adel på 532 sld. var fordelt på kun to kreditorer: Mogens Kaas og Jost Høeg.

I sammenligning med udlandsgælden var den gæld, som borgerne skyldte adelen meget beskednen. Det behøver ikke at være ensbetydende med, at der ikke har været afkøbt godserne større partier landbrugsvarer, idet denne handel kan være sket med fogederne som mellemmand. Helt op til 1660 nævnes fogeder som kreditorer, navnlig fogeder og skrivere på lenene, og her er igen Odensegaard og St. Knuds kloster de stærkest repræsenterede. I Mathias Diderichsens skifte 1639 var 3250 sld. gæld til fogeder, heraf 1500 sld. gæld til skriveren på Nyborg slot og 531 sld. til Hans Jespersen for leveret korn. Andre beløb var til Jens Pedersen på Krumstrup og Niels Lauridsen på Kierstrup. Også i skiftet efter Erik Jørgensens første hustru 1644, hvor fogedgælden havde samme størrelse som adelsgælden, var hovedkreditorerne Hans Jespersen og Oluf Olufsen, begge på Odensegaard, med henholdsvis 400 sld. og 225 sld. Endvidere nævnes Hans Hansen på Søgaard og Adrian Diderichsen på Boltinggaard. Skiftet efter Erik Nielsens første hustru 1643 havde som hovedkreditor Hans Jespersen og Hans Christensen på Odensegaard med henholdsvis 477 og 456 sld., begge mod pant i hans gård. Henrik Therkelsens skifte efter hans første hustru 1650 nævner en betydelig gæld til Jørgen Wichmand på Odensegaard, Anders Pedersen på St. Knuds kloster og Iver Andersen på Nonnebogaard samt til Palle Christensen på Højrupgaard og Eiler Sørensen på Bramstrup. Anders Pedersen på St. Knuds kloster forekommer yderligere i skiftet efter tolderen Mads Hansen 1650 med 125 sld., og i skiftet efter Hans Nielsen Chul-

brun 1651 med 75 sld., medens Iver Andersen, der jo var gift med en datter af rådmænd Peder Gaas, havde et tilgodehavende på Antoni Johansen Svitzers skifte 1651 på 150 rdl. og Hans Jespersen på Odensegaard et tilgodehavende hos samme på 200 rdl. Henrik Wrangel på Sandholt, en svoger til Palle Christensen, havde på apoteker Christopher Schultz's skifte 1650 et gældskrav på 300 rdl. efter håndskrift og et andet på 16 rdl. for lam og gæs. Endvidere havde Willum Jensen Rosenvinge fra sin tid som foged på Stjernholm et krav på 100 rdl. samt renter for to år. I registreringen af Henrik Jørgensen Rosenvinges bo 1655 nævnes en gæld til Eiler Sørensen på 106 rdl. og til den tidligere foged på Ravnholt på 78 rdl. Kræmmeren Thomas Tøxen, hvis samlede gæld på skiftet 1660 var på 1920 rdl., skyldte Jens Therkelsen på Fravdegaard 159 sld.

Det er i almindelighed ikke muligt at se, om disse gældskrav skyldes uafregnede varekøb eller direkte lån, men det er næppe tilfældigt, at adskillige af disse gældsforhold netop forekommer i skifter efter købmænd, der havde kornhandel. På den anden side er der i hvert fald et klart eksempel på, at en foged har fungeret som långiver, nemlig Herman Hermansens forhold til rådmænd Mads Hansen. Efter flere års fogedtjeneste for Ebbe Rosenkrantz på Bramstrup havde Herman Hermansen været i stand til at yde Mads Hansen et lån på 1000 rdl. efter en obligation udstedet 1664, 24/5 mod pant i gården med haver og boder. Et år senere – 1. juli 1665 – døde Mads Hansen efter lang tids skrøbelighed, og Herman Hermansen flyttede omgående til Odense og giftede sig med enken.³³⁶ Bortset fra dette tilfælde er det et hovedtræk i billedet, at også fogederne forsvinder som borgernes kreditorer i skifter fra tredserne og halvfjerdsjerne.

Derimod forekommer gejstlige som kreditorer i skifter fra hele perioden. Gælden kan også i dette tilfælde skyldes, at købmænd har afkøbt præster landbrugsprodukter, men gejstlige kan også i nok så vid udstrækning have været købmændenes långivere. De relativt store og afrundede beløb, der forekommer, kan tydes i den sidstnævnte retning. Biskop Hans Mikkelsen nævnes som kreditor ikke blot i skifterne efter mag. Oluf Olufsen Bager 1634 og professor Jacob Jacobsen Wolf 1643 med henholdsvis 150 og 300 sld., men han nævnes også i Erik Jørgensens skifte 1644 med 325 sld., i Henrik Therkelsens 1650 med 159 sld. og i Christopher Schultz's skifte 1650 med 450 sld. Adskillige Odensepræster nævnes som kreditorer. Sognepræsten Hans Mikkelsen havde 636 sld. tilgode hos Claus Bang 1635, Ludvig Mikkelsen 600 sld. hos Bertel Wichmand 1636, Jacob Sperling 150 sld. hos Henrik Clausen 1655, og professor Elias Naur 122 sld. hos Christen Hansen Lime 1688.

Udenfor Odense findes betydende gejstlige kreditorer som præsten i Agernæs med 159 sld. hos Jørgen Mogensen Rosenvinge 1635, præsten i Marslev med 150 rdl. hos professor Jacob Jacobsen Wolf 1643, Eggert Christensen i Skerninge havde ikke mindre end 1500 sld. tilgode hos Christopher Jacobsen 1644, præsten i Vigslev 318 sld. hos Henrik Therkelsen 1650, og Henning Christensen Achton

IV. Det økonomiske grundlag

636 sld. hos rådmænd Mads Hansen 1665. Særligt iøjnefaldende er den gejstlige gæld i skiftet efter Herman Hermansens hustru 1675, hvor Jesper Lauridsen havde 300 sld. og rente tilgode, Hans Naur 198 sld., Giøde Hansen i Agernæs 75 sld., Claus Pedersen 36 sld., og Hans Jacobsen 30 sld. Skiftet efter borgmester Knud Knudsen Seebled 1677 nævner hofpræsten på Wedellsborg, Broder Brodersen Risbrich med 107 sld., biskop Niels Bangs enke med 42 sld., og Niels Jensen i Odense med 42 sld.

Disse gejstlige kreditorer forekommer i rådmandskredsens skifter både før og efter 1660 og kunne tyde på, at gejstligheden i økonomisk henseende har dannet et mere stabilt element end adel og borgerstand, og det kan forklare den tiltrækningskraft for borgersønner, som den gejstlige stand så afgjort må have haft.

Købmændenes lånebehov kunde til en vis grad også blive tilfredsstillet gennem offentlige midler, der blev udlånt mod rente dels af Gråbrødre hospital, dels af de fattiges penge.

Mulighederne var vel mindst for hospitalets vedkommende, idet dets økonomi var baseret på det tilliggende bøndergods og derfor delte skæbne med adelsgodset, men købmændene afkøbte hospitalet dets landbrugsprodukter, og der er en tendens til, at de råd mænd, der fungerede som forstandere, også benyttede deres stilling til at afslutte handler med stiftelsen.³³⁷ I skiftet efter Jørgen Mogensen Rosenvinge 1635 nævnes 21 sld., som han var hospitalet skyldig »efter regnskab«, men der nævnes også beløb på 418 sld. og 106 sld., som kan være lån, ligesom et beløb i Bertel Wichmands skifte 1639 på 100 sld. Henrik Therkelsen skyldte 1650 hospitalet 530 rdl., samt rente for et år, og rådmænd Hans Sommer blev 1631 dømt at betale hospitalet 100 rdl. gæld, som hans fader havde stiftet 1612. Det fremgår af sidstnævnte sag, at gæld af den art havde prioritet fremfor andre kreditorer, og hospitalet gjorde denne forret gældende.³³⁸

En særlig rolle spillede de fattiges midler, der som tidligere omtalt (s. 39 ff.) dels tilvebragtes gennem frivillige bidrag, ved tavlepenge, der indsamledes i kirkerne og ved legater til fordel for de fattige, dels ved direkte beskatning. Disse midler blev udsat på rente til 6 %, og i de bevarede regnskaber finder man navnene på de borgere, der har lånt af de fattiges midler.³³⁹ Det er aldeles overvejende købmænd som Jørgen Mand, Henrik Clausen, Henrik Therkelsen, Laurids Gaas, Erik Jørgensen, Jesper Hansen, Hans Eggertsen, Hans Nielsen Chulénbrun, Erik Nielsen, Mads Hansen, Henrik Jørgensen Rosenvinge og Mathias Diderichsen. I skifterne genfinder man da disse navne og disse lån som ikke uvæsentlige dele af den bortskyldige gæld. Mathias Diderichsen skyldte 106 sld., Henrik Therkelsen 100 sld., Antoni Johansen Svitzer 150 sld., Henrik Clausen 35 sld., Henrik Jørgensen Rosenvinge 148 sld., Thomas Tøxen 272 sld., Mads Hansen og Laurids Gaas hver 106 sld., Erik Jørgensen ikke mindre end 636 sld., Herman Hermansen havde to lån på henholdsvis 200 sld. og

152 sld., Erik Nielsen flere lån til et samlet beløb af 355 sld., Hans Wichmand 273 sld., Knud Knudsen Seeblads enke 375 sld. og 285 sld., og Christen Hansen Lime 225 sld.

Selv om borgmestre og råd havde en væsentlig indflydelse på lånenes placering, kan man ikke insinuere, at de selv har tilegnet sig disse midler; man har først og fremmest draget omsorg for, at den fornødne sikkerhed var tilstede, og så sparsomme midlerne var, har de været en god hjælp i vanskelige år, og de vejer ganske godt til i forhold til andre kreditorgrupper.

Lånebehovet har man til en vis grad også kunnet tilfredsstille hos andre borgere, som havde midler, de kunde sætte på rente. Når det i Jørgen Mogensen Rosenvinges skifte 1635 nævnes, at han skyldte Claus Mule 450 sld., Margrethe Claus Bangs 481 sld. og Jørgen Friis 90 sld., kan det være lån. Det samme er tilfældet i Mathias Diderichsens bo 1639, hvor der nævnes en gæld til Jørgen Friis på 750 sld. og 30 sld. rente, og i Henrik Clausens lille bo 1655, hvor der er opført en gæld til Erik Jørgensen på ikke mindre end 600 sld. samt 36 sld. i rente.

I et enkelt tilfælde møder man endda en kvinde af rådmandskredsen, der må have optrådt som pantelånerske. Det drejer sig om Sidsel Lauridsdatter Seeblad. Hun var datter af Laurids Knudsen Seeblad og havde i sine unge år været gift med købmanden Jost Hardenberg, der døde 1615.³⁴⁰ Derefter var hun enke i over 60 år. I en lang årrække var hun i huset hos sine søsterdøtre, der var gift med henholdsvis Henrik Jørgensen Rosenvinge og Erik Nielsen. En del af sine midler udlånte hun til dem, der gav hende obligationer for beløbene og svarede rente, men til andre ydede hun lån mod pant i guld og sølv. Således havde Engel Jacobsdatter, sl. Hans Svabes pantsat til hende en diamantring, et koral-armbånd og et forgyldt sølvbillede og fået et lån på 14 sld., hvortil ved boets opgørelse kom renter siden 1663 på 11 sld. 2 mk. 8 sk.; i 1666 havde den samme kvinde optaget et nyt lån på 50 rdl. mod pant i en forgyldt kande, 1 sølvpotte og 1 sølvbæger, og endelig et tredje lån samme år på 40 rdl. mod pant i en dobbelt rosenobel, 10 enkelte rosenobler og 1 halv rosenobel. Men de flittigste låntagere hos Sidsel Lauridsdatter var dog Kirsten Brøggers og Maren Frandsdatter, der stadig har opsøgt hende og fået lån, ofte småbeløb på nogle få sletdaler og givet pant i sølvskeer, lysestager, kobbertøj, lagener, nattrøjer, forklæder og andet husgeråd. Det kan ikke dokumenteres, men det er et spørgsmål, om ikke de penge, som Kirsten Brøggers lånte hos Sidsel Lauridsdatter gik videre til forstrækning af Jørgen Wichmand, for på skiftet efter ham 1680 møder man hende som en af kreditorerne. Hun havde tilgode 38 rdl. som hun havde en forgyldt sølvkande i pant for, 65 rdl., som hun havde 9 lod guld i pant for, 63 rdl. mod pant i et guldarmbånd, 54 rdl. mod pant i en guldkæde, gulddupper, en forgyldt kande, to sølvskeer og et sølvsaltkar. Således er en gammel slægts arvegods langsomt sivet bort.

I den bortskyldige gæld spiller også tjenestefolkenes løn en vis rolle. Jørgen

IV. Det økonomiske grundlag

Mogensen Rosenvinge havde ikke mindre end 10 tjenestefolk i sit brød, hvoraf en del var beskæftigede på Møllegaard ved Odense. Således havde Karen Ølunds på Møllegaard et års løn, 3 sld. tilgode.³⁴¹ Otte Knudsen Seebled havde 8 tjenestefolk,³⁴² og i skiftet efter Hans Nielsen Chulensbrun 1651 nævnes stuepige, bryggerpige, kokkepige og gårdskarl. Navnlig for købmandstjenere og bodsvende kunde disse gældsposter blive anseelige, så meget mere som man vist ofte undlod at betale lønnen, før den pågældende forlod tjenesten. Derved kom Anne sl. Hans Mikkelsens på skiftet 1653 til at skyldte Johan Hansen for tjeneste i 6 år a 50 sld., og i boet efter apoteker Christopher Schultz 1650 skulde Lorentz apotekersvend have 184 rdl., de andre tjenestefolk, herunder Jacob Knudsen til sin »æreklædning«, havde 254 rdl. tilgode. Peder Gaas's enke skyldte iflg. skiftet af 1652 løn for tre år til sin tjener Johan v. Loe, der yderligere havde andre tilgodehavender, så det samlede beløb blev 213 sld.

I en del skifter nævnes endelig udgifterne til begravelse. Det var en regel, at når en mand døde, havde den efterlevende hustru krav på et beløb til sin begravelse, lige med mandens, som det nævnes i Mathias Diderichsens skifte 1639, hvor begravelsesbekostningen blev opført med 450 sld. I skiftet efter Christopher Schultz 1650 blev hustruens begravelse anslået til 300 sld., og i Herman Hahnes 1663 til 315 sld. Jørgen Mortensens begravelse blev i skiftet 1645 beregnet til 499 sld., men heri er formentlig indregnet både køb af lejersted og opsætning af epitafiet i St. Knuds kirke. Hustruens begravelse blev i hvert fald kun ansat til 199 sld. Skønt borgmester Hans Nielsen Chulensbrun ved sin død var i økonomiske vanskeligheder, blev der ikke sparet på at give ham en hæderlig begravelse. Skiftet 1651 opgjorde udgiften til 377 sld., hvortil kom 100 sld. for at oprejse epitafiet i St. Knuds kirke, 50 sld. til Jens Mortensen stenhugger, og et beløb på 24 dlr. til Hans maler har vel også været til epitafiets udførelse.

Som afslutning på listen over kreditorer nævnes udgifterne til skiftets bekostning, som navnlig omfattede salær til byskriveren og hans tjener. Taksterne kunde variere meget. Det omfattende skifte efter Erik Jørgensens første hustru 1644 blev honoreret med 100 sld., skiftet efter Peder Gaas 1645 med 46 sld., medens det relativt lille skifte efter Jørgen Mortensen 1645 betaltes med 90 sld. og skiftet efter toldereren Mads Hansen 1650 med kun 10 sld. Ved forordning af 1649, 6/9 blev der givet faste regler for brevpeng og skriverløn baseret på arkbetaling.³⁴³

Gennem denne undersøgelse af det økonomiske grundlag for rådmandskredsen kommer man til det resultat, at købmænd har spillet en betydelig rolle før 1660, og man kan skelne mellem de købmænd, der lagde hovedvægten på kramhandel, og dem, der drev kornhandel, uden at skellet dog ligger skarpt. I århundredets første årtier ser man spor af en ret forgrenet Østersøhandel, men den svækkes, og det er påfaldende så lidt den fynske handel har afspejlet sig i sundtoldregnskaberne. Dette synes at harmonere med de iagttagelser, der

er gjort for Rostocks vedkommende i tiden 1635–48, hvor Fyn spiller en ringe rolle.³⁴⁴ Derimod konstaterer man en nær forbindelse med de store handelscentre i Holland, Hamborg og Lübeck, dog således at forbindelsen med Holland træder i baggrunden i løbet af 1640'erne, medens Hamborg gjorde sig stærkere og stærkere gældende. I denne forbindelse skal det også nævnes, at når der i kramlagrene forekommer ret betydelige partier af engelske varer, og man så godt som ikke kan påvise nogen direkte handelsforbindelse med England, hænger det formentlig sammen med, at de engelske varer importeredes til Hamborg gennem the merchant adventurers, som 1611 fik ret til at holde lager i Hamborg. Det skete under protest fra Lübeck, men det bidrog til at befæste Hamborgs stilling som det store fordelingscenter for den internationale handel på Nordsøen.³⁴⁵

V. Faste ejendomme og bohæve

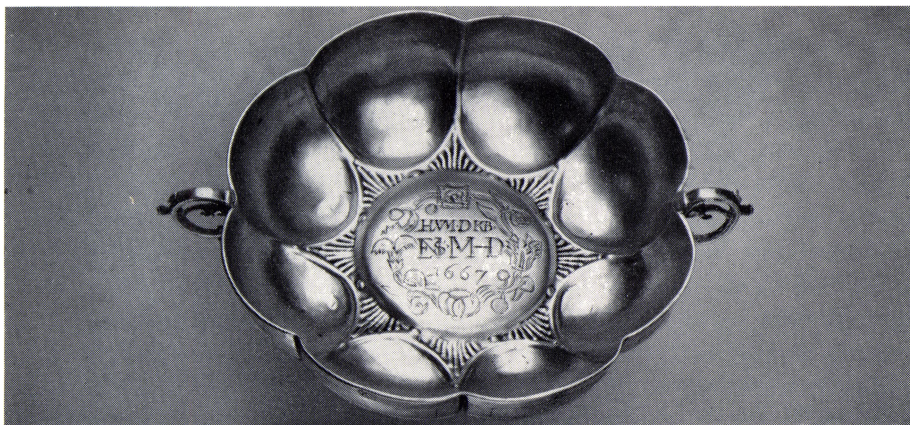
I datidens boopgørelser spiller de faste ejendomme en væsentlig rolle som middel til en relativ sikker formueanbringelse. I Odense og Kerteminde var det regel, at man i skifterne først opførte disse med angivelse af vurderingssummerne, medens man i Nyborg registrerede dem efter at have beregnet boets løssøre og gældsforhold. Det var – som før omtalt – ikke nogen betingelse for at drive forretning, at man ejede fast ejendom, men at man betragtede besiddelsen af egen gård som attråværdig, fremgår af eksemplerne på tilflytternes køb af gårde og våninger. Tidligere har jeg nævnt, at Frederik Gummersbach endnu i 1638 boede til leje i en af Karen sl. Johan Borchartsens gårde, og først efter nævnte år begyndte at erhverve fast ejendom; hans svigersøn Bendix Lauridsen, der kom til Odense ca. 1640, bosatte sig i en af svigerfaderens gårde i Korsgade, men i de følgende år blev han ejer af 10 gårde og våninger rundt om i byen. Endnu mere udpræget var det for Hiere Jespersens vedkommende, idet han ved sin død i 1693 havde ca. 40 ejendomme, der opførtes i boets registrering.

Var besiddelsen af fast ejendom ikke nogen betingelse for, at en mand kunde blive borger og drive handel, er det derimod et spørgsmål, om det ikke før 1660 var en betingelse for at blive medlem af rådet. At danne sig et billede af, hvem der havde grundejendomme, hvor omfattende de var, og hvor stor værdi de repræsenterede, er kun gørligt for Odenses vedkommende, hvor materialet er nogenlunde fyldestgørende, selv om man også her må regne med usikkerhedsmomenter.

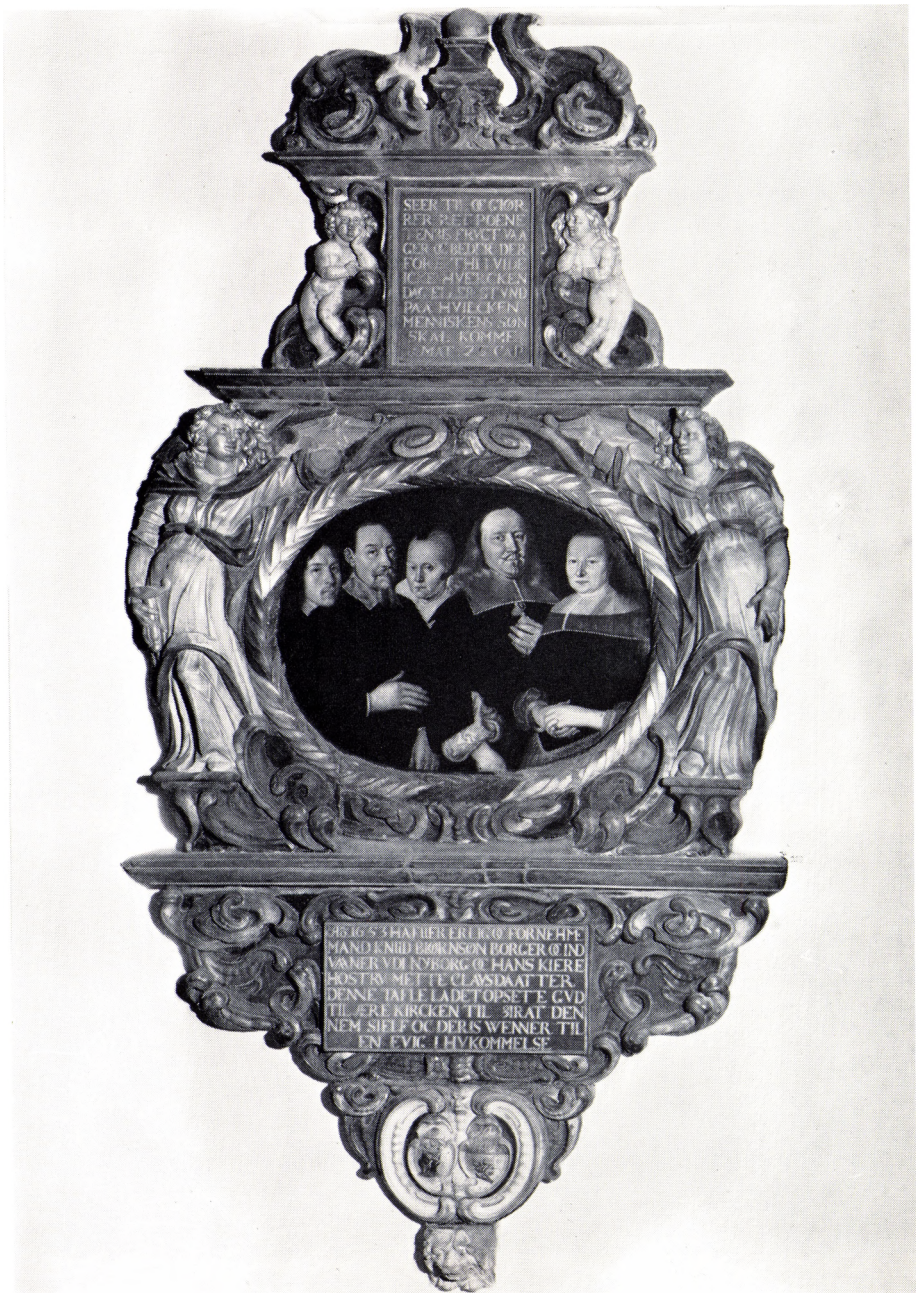
Det første reelle grundlag for en bedømmelse af antallet af ejendomme og deres ejerforhold giver grundtaksten fra 1683, hvor hver enkelt ejendom er opført med angivelse af ejer, bygningernes karakter, beboere og vurdering af henholdsvis grund og bygninger.¹ Denne taksering kan sammenholdes med nogle takseringer fra århundredets midte, af hvilke den første er fra 1657. Den blev optaget som taksering til landehjælp i henhold til ordre af 20. marts 1657, påbegyndt 23. marts og dateret 10. maj. Man takserede dels borgernes handel og formue, dels ejendomme, og takseringen blev underskrevet af 13 mænd af borgerskabet, dels købmænd, dels håndværkere.² Den næste taksering er dateret 10. juli 1661 og omfatter gårde og våninger, haver og løkker, og den blev foretaget af 10 borgere.³ Der findes endnu en taksering af 28. aug. 1662 til et kvartals skat, hvor man har anført taksten på ejendom og husleje, samt handel, håndværk og formue, men den nævner kun ansættelsen til skat, ikke selve vurderingssummerne, og den kan kun give et bidrag til belysning af formuernes indbyrdes størrelsesforhold.⁴

Bislagsten 1651 med initialer og våben for stiftsskriver Hans Brodersen (d. 1658) og hustru Mette Willumsdatter, datter af rådmand Willum Lucassen (d. 1617). Stammer fra ejd. Overgade 19, Odense. Odense Bys Museer, Møntergården.

Sølvsål 1667 med initialer for rådmand Erik Nielsen (d. 1675) og hustru Mette Hansdatter, samt for Henrik Werchmeister og hustru Dorte Knudsdatter Blanchenborg. Formentlig en bryllupsgave fra Erik Nielsen og hustru til Henrik Werchmeister og hustru. Stemplet SM (Simon Mathiesen, Odense) og Odenses bymærke. Odense Bys Museer, Møntergården.

Epitafium 1653 for rådmann Knud Bjørnsen (d. 1654), Nyborg, og to hustruer, Gertrud Jensdatter og Mette Clausdatter.
Nyborg kirke.

En mulighed for kontrol har man i skifternes oplysninger om værdien af de faste ejendomme. Vurderingen blev foretaget af uvildige mænd, ofte otte, der blev udmeldt på tinge, men da vurderingsmændene blev udmeldt ved hver skifteforretning, måtte disse takseringer blive mindre ensartede end ved de samlede vurderinger af byens ejendomme, og der kan muligt også være tale om en lavere vurdering af hensyn til arvingerne.

Endvidere giver tingbøgerne oplysninger om skøder og pantsættelser, der kan være værdifulde med hensyn til oplysninger om gårdenes ejerforhold og placering. Med henblik på tiden mellem 1624 og 1642 giver de bevarede skattemandtal suppleringer, selv om mandtallene kun anfører de enkelte skatteyderes navne og placering indenfor de enkelte roder.

Kærnen i besiddelsen af faste ejendomme var den iboende gård, der undertiden betegnes hovedgården. For så vidt angår købmændene, og i særdeleshed den merkantile del af rådmandskredsen, er der en påfaldende koncentration af disses gårde i Korsgade, d. v. s. Overgade fra Skjolden mod vest, Nørregade fra Fisketorvet mod syd og Vestergade fra rådhuset mod øst. Indenfor dette område lå navnlig de indfødte rådmænds gårde. Enkelte havde gårde i fjernere dele af de nævnte gader, således havde Mule-slægten et område ved Overgades nordre side, Bang-slægten en gård på Klingenberg. De rådmænd, hvis tilknytning til byen var af nyere dato, havde fjernere og mere spredte ejendomme.

Med benyttelse af grundtaksten fra 1683 som udgangspunkt og med fastholden af de der anførte numre, er der forsøgt en klarlægning af ejerforholdets veksel for en del af de gårde, der har været i rådmandskredsens besiddelse.

Nogle gårde er gået i arv fra fader til søn. Stiftsskriveren Christopher Bang ejede gården grt. 578 i Overgade i 1578. Den beboedes 1607 af enken Kirsten Bang og gik derefter over til sønnen Claus Bang og dennes hustru Margrethe Rickertsdatter Seebled. Diderich Graffs gård, der var nabogård til Claus Bangs, gik i arv til sønnen Diderich, og Mogens Henriksen Rosenvinges gård grt. 554 til sønnen Jørgen Mogensen og dennes søn Mogens Jørgensen, medens Anders Svitzers gård i Overgade, grt. 558 gik i arv til eftermanden i ægteskabet Antoni Johansen Svitzer og derefter til sønnen Jacob Andersen Svitzer. Den mellem de nævnte gårde i Overgade liggende ejendom, grt. 556 gik fra Peder Hansen til sønnen, den senere rådmand Hans Pedersen (Let). De nævnte eksempler på ejerskifte fra fader til søn er alle fra før 1660. Efter 1660 nævnes borgmester Knud Jacobsen Blanchenborg, hvis gård gik over til sønnen Peder Knudsen Blanchenborg.

Nok så talrige er de tilfælde, hvor svigersønner blev ejere af gårdene. Hans Friis havde gården grt. 564 i Overgade; den arvedes af datteren Margrethe, der første gang var gift med Jost Fett, anden gang med Augustinus Ebbel, som solgte den til sin svigersøn apoteker Christopher Jacobsen. Nabogården grt. 563 ejedes af købmanden Arnt Pedersen; den gik i arv til hans svigersøn

Willum Lucassen og til dennes søn Hans Willumsen. Gården nr. 561 var kommen i Jørgen Mules besiddelse og efter hans død tilfaldt den en af døtrene, der ægtede den senere rådmand Dines Jensen. Thomas Brodersens gård grt. 560 overgik til hans svigersøn professor Jacob Bircherod, og Christopher Albrechtsen Rungs gård, grt. 468 overgik til svigersønnen Søren Gregersen guldsmed. Ved sin hustru arvede Claus Frederiksen grt. 244, som han ejede til sin død, selv om han boede i den gård i Overgade, som han havde købt af Peder Nielsen Hiermand. Hans Ebbesens gård, grt. 103 i Vestergade overgik til svigersønnen Henrik Jørgensen Rosenvinge, og Jørgen Mules iboende gård i Overgade arvedes af datteren, der blev gift med Herman Hahne.

Eksempler på, at man ved ægteskab med enker har fået ejendomme, er også talrige. Rådmand Mads Hansens enke tilførte sin anden mand, Herman Hermansen, grt. 128, og dennes enke bragte den videre til Peter v. Werden, medens købmanden Jørgen Mands enke bragte gården grt. 202 til den senere overformyndet Laurids Gaas. Endvidere blev Søren Ebbesens gård i Overgade af enken ført til hendes anden ægtefælle, byfoged Erik Nielsen, og Jesper Hansen kunde ved at ægte enken efter Mathias Diderichsen flytte ind i dennes gård, grt. 360, ligesom Henrik Clausen overtog Gaas Hermansens gård, og Peder Pedersen Lerche fik Knud Lauridsen Seeblads gård grt. 555.

På denne måde kom adskillige tilflyttere i besiddelse af faste ejendomme, der havde tilhørt borgere. Andre erhvervede dem ved køb. Knud Jacobsen Blanchenborg købte byfogeden Jens Anskaris's gård (grt. 103); Jørgen Barchhausen erhvervede grt. 201, og Christen Hansen Lime købte Erik Jørgensens gård på Fisketorvet. Selv Knud Knudsen Seeblad, der dog havde nøje slægtskabsforbindelse med byen, købte Frederik Ammerbachs gård på Fisketorvet (grt. 243).

Disse ejerforhold, som har været berørt i anden forbindelse (side 74 f.), viser, at kun et fåtal af gårdene nedarvedes fra fader til søn i denne periode, hvorimod adskillige blev arvet af døtrene og deres ægtefæller eller bragtes af enkerne til deres anden ægtefælle; det stemmer med den tidligere meddelte iagttagelse, at kvinderne danner et mere stabilt element i bysamfundet end mændene.

Ser man på hovedgårdenes værdiansættelse i skifterne, viser det sig, at gårde til værdi over 1000 sld. så godt som udelukkende ejedes af rådmandskredsens medlemmer. Mathias Diderichsens gård, der 1639 vurderedes til 3.500 sld., repræsenterer den højeste værdiansættelse, Jørgen Mules (1635) og Claus Bangs (1635) var sat til 3.000 sld., Jørgen Friis's (1641), Erik Jørgensens (1644) og Christopher Schultz's (1650) til 2.500 sld., Christopher Jacobsens (1644), professor Svend Pedersens (1645) og Jørgen Mogensen Rosenvinges (1635) til 2.400 sld., Jens Mogensen Rosenvinges (1635), Karen sl. Johan Borchartsens (1661) og Henrik Therkelsens (1650) til 2.000 sld., Jørgen Mortensens (1645) til 1.800 sld., Hans Nielsen Chulnbruns (1651) til 1.750 sld., Peder Gaas's (1645) til 1.600 sld., Herman Hahnes (1663), Hans Brodersens (1663) og Antonius Ottesen Seeblads (1664) til 1.500 sld., Henrik Jørgensen Rosenvinge

(1655) til 1300 sld. og Jørgen Wichmands (1661) til 1200 sld., medens Erik Nielsens på skiftet 1643 stod til 1000 sld. Under 1000 sld. nævnes Henrik Clausens, der vurderedes på skiftet efter ham 1655 til 800 sld., og på skiftet efter hans enke 1667 var værdien endda reduceret til 600 sld., så den kom på linie med kræmmeren Frederik Pedersens (1668), der blev sat til 721 sld. og med overformynderen Laurids Gaas's (1671) til 700 sld. Rådmand Claus Frederiksens gård i Overgade blev ved hans død 1675 sat til 900 sld., ligesom Jørgen Wichmands gård i Overgade 1680.

Det kan ikke konstateres med sikkerhed, om gårdene har beholdt deres værdi efter 1660, idet manglende vedligeholdelse eller ombygninger ikke fremgår af kildematerialet, men det kan dog nævnes, at Erik Jørgensens gård, der på skiftet efter hans første hustru 1644 var vurderet til 2500 sld., medens den tilsvarende gård i skiftet efter Christen Hansen Lime 1688 kun var sat til 900 sld. Omvendt var Erik Nielsens gård på skiftet efter hans første hustru 1643 ansat til 1000 sld., men på skiftet efter ham 1675 til 1400 sld., et forhold, der kan skyldes, at han ved Odense byting 1669, 19/7 fik udlagt den brøstfældige naboejendom, som han forenede med sin egen gård.

I en del tilfælde ejede samme mand flere gårde. Jørgen Mule havde foruden sin hovedgård på Overgades nordre side en gård på den søndre side, der på skiftet 1635 blev takseret til 3750 sld. og yderligere en gård i Vestergade. Claus Bang efterlod sig foruden hovedgården på Overgade, som på skiftet 1635 vurderedes til 3000 sld., en gård i Korsgade, som Jost Hansen boede i, og som vurderedes til 1800 sld., en gård i Kerteminde til 330 sld. og en gård på Klingenberg i Odense til 600 sld. Jens Mogensen Rosenvinge overtog den gård på det store torv, som hans fader havde bygget, og han havde yderligere en gård i Overgade; broderen Jørgen Mogensen Rosenvinge havde sin hovedgård i Overgade samt en gård i Nørregade og Møllegaard udenfor St. Jørgens port. Karen sl. Johan Borchartsens ejede både den gård, som Johan Odendahl boede i, og den, som Frederik Gummersbach lejede og senere blev ejer af.

Fælles for de nævnte eksempler på, at samme ejer besad flere gårde, er det, at de alle er fra tiden før 1660, og at det i alle tilfælde var indfødte og overvejende medlemmer af rådmandsslægter, der var ejere. Det er ret iøjnefaldende, at tilflyttere, der ikke ved ægteskab opnåede tilknytning til de gamle rådmandsslægter, sjældent erhvervede flere gårde. Først i vor periodes slutning skete der også på dette område en væsentlig ændring, idet nye købmænd som Jørgen Barchhausen, Hiere Jespersen og J. G. Becker anbragte en stor del af deres formue i fast ejendom.⁵

Til besiddelsen af gårde kom besiddelsen af våninger og boder. Nogen skarp grænse mellem de to hustyper kan næppe trækkes, ud over at våningerne normalt blev sat til en værdi af 100 sld., medens boderne lå under denne grænse. Hovedgårdene lå på hovedgaderne med facade til disse, men bagud havde de

smalle, dybe grunde med facader til pladser og stræder, hvor boder og våninger kunde opføres. Bag Christopher Bangs gård i Overgade lå Bangs Boder, bag Hans Jensens gård i Nørregade Hans Jensensstræde. Claus Bang var endnu ved sin død ejer af en våning og otte boder, Jørgen Mortensens gård havde fire tilliggende boder, ved Erik Niensens og Antoni Johansen Svitzers gårde lå ligeledes boder.

I kraft af den relativt ringe værdi, som våninger og boder repræsenterede, var de lette at realisere ved skifteforretninger; de var velegnede handelsobjekter, der med lethed kunde pantsættes eller udlægges til kreditorer, og de kunde samtidig give en vis lejeindtægt. Derfor finder man hyppigt en ejers boder og våninger spredt rundt om i byen uden direkte tilknytning til ejerens hovedgård, og ofte var deres antal stort. Oluf Olufsen Bager havde 10 boder, Jørgen Mule 6 våninger og 6 boder, Mathias Diderichsen 9 boder, professor Jacob Jacobsen Wolf ikke mindre end 19 boder og en våning, og apoteker Christopher Schultz havde 34 boder, medens Karen sl. Johan Borchartsens havde 4 våninger og 17 boder, Anne Willumsdatter 2 våninger og 12 boder, Herman Hahne 14 våninger og Hans Brodersen 10 våninger. Netop fordi denne hustype var et så ustabil element i formuen, var besiddelsen af småhuse ikke begrænset til medlemmer af den indfødte rådmandskreds. Hans Nielsen Chulensbrun havde 7 boder, Claus Frederiksen 9 våninger og Christen Hansen Lime 18 våninger.

Foruden den husleje, som gårde, våninger og boder kunde indbringe, har besiddelsen af løkker været et supplement til livets ophold. For Odenses vedkommende nævnes dels haver i tilslutning til gårde og våninger, dels de haver udenfor byen, som rådet udlejede. En gennemgang af skifterne, såvel som de bevarede fortegnelser over disse jorder,⁶ bekræfter, at flertallet var på rådmandskredsens hænder. Jørgen Mule havde en have ved Hedehuset, Bjørnsløkke og yderligere en have; sammenlagt var værdien ansat til 750 sld. Jørgen Mogensen Rosenvinge havde to haver til 120 sld., medens Hans Nielsen Chulensbrun havde Sveltekrogen, der var ansat til 800 sld., Kirkeløkken på Hunderup mark til 800 sld. og et par andre haver. Jørgen Wichmand, der ved sin død var ringe stillet, havde til det sidste fastholdt både Gråbrødre løkke udenfor St. Jørgens port, en have udenfor Nørreport, som Erik Jørgensen før havde haft, og en beskeden part af Gertrudsholm. Byens bortsalg af sine jorder efter 1660 med det formål at skaffe penge til dækning af byens gæld medførte, at de blev samlet på færre hænder, og at en væsentlig part blev udlagt til Thomas Brodersen som en af byens største kreditorer.⁷

Haverne var indrettede med urtebede og frugttræer. I et par haver udenfor Vindegade dyrkedes merian, timian, andre urter og kål.⁸ I andre tilfælde nævnes humlehaver,⁹ og der kunde i forbindelse med haverne være anlagt fiskedamme; både Jørgen Mule og Erik Jørgensen havde sådanne damme, og Jens Bircherod fortæller, at han med sin familie var ude at drage fisk i Sveltekrog udenfor

Vesterport.¹⁰ Løkkerne har tjent til kornavl. I Aaløkkehaven var der sået 14 skp. byg og 11 skp. blandkorn, som man regnede med vilde give 28 skp. byg og 22 skp. blandkorn i udbytte; i nogle haver udenfor Møllebro var der sået 8 skp. byg og 6 skp. blandkorn, der ligeledes var beregnet at ville give dobbelt udbytte.¹¹

Hyppigt nævnes et vist husdyrhold, et par køer og kvier, nogle heste og svin. Dette kvæghold var især knyttet til græsningerne på Heden, hvor borgerne var berettigede til at sætte besætninger ud i et antal, der var bestemt af deres formueforhold og mod at svare græsningspenge til byen. I 1642 havde man 226 køer tilhørende 101 borgere; disse køer græssede på Østerheden, og for hver betales 10 sk. Man havde yderligere 35 køer tilhørende ikke-borgere, som betalte 1 mk. pr. kreatur.¹²

Udenfor Odense lå en række gårde, der ejedes af Odenseborgere. Der nævnes Tollelund, Møllegaard og Rødegaard. Tollelund havde været i Oluf Bagers besiddelse, siden i Jens Mules,¹³ medens Møllegaard ved Ejby ejedes af Rosenvinge-slægten og blev drevet som udpræget landbrugsejendom med et betydeligt folkehold.¹⁴ Videre kan nævnes, at Erik Nielsen ejede Hollufgaards mølle, og Jørgen Mortensen var i hvert fald en tid forpagter af Bramstrup. Da han i 1636 blev tiltalt for i et årstid ikke at have ladet malt fortolde, forsvarede han sig med, at han havde ladet brygge på Bramstrup, hvad han havde behov, og i Odense holdt han kun en pige, hvem han sendte, hvad hun havde fornødent.¹⁵ Særligt ejendommeligt er dette forhold, fordi Jørgen Mortensen var rådmand, men noget lignende gælder Augustinus Ebbel, der først fik Skinnerup og siden Næsbyhoved mølle i forpagtning; han boede i hvert fald et par år på Næsbyhoved mølle, samtidig med at han var rådmand.¹⁶

Disse jordbesiddelser har været et værdifuldt tilskud til en husholdning, ikke mindst i de år, hvor vilkårene for handel var ringe. Derimod må man vistnok tillægge besiddelsen af bøndergods mindre betydning. Det drejede sig om jordegods, der blev udlagt af adelige debitorer, bøndergårde, der lå spredt og ofte fjernt fra de borgerlige ejere. Abigael Hasebart havde bl. a. gårde i Trøstrup, Søndersø og Glamdrup på Fyn, samt en gård i Jylland,¹⁷ Jørgen Wichmand havde gårde i Lunde og Skovby herreder,¹⁸ Christen Hansen Lime bl. a. i Ubberud, Næraa, Balslev, Norup, Ullerup og Brylle,¹⁹ og Jesper Hansen fik udlagt jordegods i Halland og Skåne.²⁰

I sammenligning med andre fynske købstæder var Odenseborgernes jordtiliggende og dertil knyttede landbrug forholdsvis beskedent. Derimod har landbrug været en betydningsfuld økonomisk faktor for Nyborg, Kerteminde og Bogense.

Carsten Wulf i Nyborg havde 6 køers græsning til hovedgården og 2 køers græsning til en våning på Torvet. Yderligere havde han 2 tdr. jord, der hørte til hovedgården, og 2 tdr. til nævnte våning i henhold til skiftebrevet 1670.²¹

V. Faste ejendomme og bohaver

Hans Witt i Nyborg havde 1682 16 skp. sædeland i byens mark og 6 køers græsning.²² Endnu mere udpræget var dette forhold i Kerteminde, hvor der på skiftet efter rådmænd Otto Poulsens hustru 1656 nævnes bystykker og jord i marken på ialt 55½ skæpper sædeland, en enghave og en kálhave;²³ skiftet efter rådmænd Poul Christensen 1657 opregner 3 gårde, 5 våninger, 7 boder, 30 skæpper sædeland i marken, en enghave og en humlehøve,²⁴ og rådmænd Henrik Sørensens skifte samme år opfører to gårde, 11 boder, en urtehøve, en gård i Ladby, et hus i Ladby og 22½ skp. land.²⁵

Disse betydende jordarealer medførte også et anseligt husdyrhold. Rådmænd Laurids Hansen Ballum i Kerteminde, efter hvem der holdtes skifte 1666, havde 53 skæpper sædeland og 10 heste, 8 køer og kalve, 10 svin, 16 får og 8 geder,²⁶ medens byfoged og rådmænd Niels Hansen 1660 havde et par tyre, 2 heste, 19 køer og kvier, 24 gamle får, to væddere, 11 beder, 2 vædderlam, 4 gemene lam, 8 svin og 9 kalkunske høns med kyllinger.²⁷ Det er besætninger, som man ikke kender tilsvarende i Odense. For Bogensens vedkommende er allerede nævnt, at bymarken var opdelt i gårdsejer, og landbruget må for denne by have spillet en meget stor rolle. Skiftet efter byfoged Søren Sørensen 1687 nævner 20 haver og agre,²⁸ og Christen Pedersen havde i 1693 fem hele gårdsejer og mange agre.

I disse købstæder må landbruget have medvirket til at give bysamfundene en struktur, der afveg væsentligt fra en større købstad som Odense.

Også som part af den faste ejendom udgjorde disse besiddelser af våninger, boder, haver, løkker og parter i bymarken så meget, at deres værdi i visse tilfælde kunde overstige hovedgårdenes værdi. Jørgen Mules hovedgård var på skiftet 1635 vurderet til 3.000 sld., men de øvrige faste ejendomme til 12.540 sld.; Claus Bangs hovedgård var samme år vurderet til 3.000 sld., de andre ejendomme til 3.721 sld., Erik Jørgensens 1644 til 2.500 sld. og 2.975 sld., Hans Nielsen Chulensbruns 1651 til 1750 sld. og 2.746 sld. Antoni Johansen Svitzers 1651 til 1400 sld. og 2.110 sld., og Christopher Schultz's 1650 til 2.500 sld. og 6.235 sld.

Efter 1660 formindskedes den faste ejendom ikke i samme forhold som den tilstående gæld. Man kan tværtimod betragte den som et relativt stabilt element; i nogle tilfælde er der endog tale om en forøgelse. Erik Nielsens faste ejendomme var 1643 sat til 1150 sld., men på skiftet 1675 til 1745 sld. + jordegods 578 sld. og Jørgen Wichmand havde på skiftet efter hans første hustru 1661 faste ejendomme til 2.792 sld., heraf jordegods til 993 sld., men 1680 2.649 sld., heraf jordegods 942 sld.

På den anden side er det også forståeligt, at jo mere omfattende den forretningsmæssige aktivitet var, jo mindre var den del af formuen, der var bunden i fast ejendom. Det træder tydeligt frem i skifterne efter de store købmænd, hvor man ser, at Erik Jørgensens faste ejendomme 1644 kun udgjorde ca. 9 % af aktiverne, Anne sl. Hans Mikkelsens 1653 ca. 10 %, Mathias Diderichsens

1639 ca. 14 % og Peder Gaas's 1645 ca. 16 % – men hos Henrik Clausens enke 1667 udgjorde den faste ejendom 85 %, hos Frederik Pedersen 1668 84 % og hos Jens Mogensen Rosenvinges enke 1662 66 %.

Stigningen i den faste ejendoms procentvise del af den samlede formue efter ca. 1660, hvor den almindeligt var mellem 50 og 85 % hos Odense-købmændene, er en understregning af handelens stagnation, og det må videre ses i forbindelse med, at debitorernes svigtende betalingsevne medførte udlæg i gårde, våninger og jordegods, som købmændene måtte modtage i gælds betaling.

Gårdenes byggemåde og ruminddeling oplyses kun undtagelsesvis i de skriftlige kilder, men man får dog indtryk af, hvorledes gammelt og nyt brydes i det 17de århundrede. Bindingsværksgårde og grundmurede huse, gavlhuse og huse med facaden sidevendt til gaden nævnes i flæng. Man har peget på Oluf Bager som en af den foregående generations betydende bygherrer.²⁹ Hans mødrene gård i Nørregade (grt. 332), der endnu står, var grundmuret, ligesom den såkaldte »Jordan« i Overgade var det. På Flakhaven lå Beldenakkes gård, der 1636 blev solgt til apotekeren Cornelius Hamsfort og siden overgik til mag. Ludvig Hansen, der var gift med Elisabeth Mule.³⁰ Grundmurede var også grt. 339 »de Skinkellers gård«,³¹ og Hans Nielsen Chulensbruns gård i Vestergade,³² såvel som den gård på Fisketorvet, der havde tilhørt Peter Kellbrecker og Frederik Gummersbach³³ (grt. 234). Det samme var tilfældet med gården på hjørnet af Vestergade og Staalstræde, den såkaldte Priorgaard (grt. 226–227), som bl. a. blev beboet af Antonius Ottesen Seebled, medens den gård, som Thomas Brodersen Risbrich flyttede ind i i Overgade (grt. 560) bestod af grundmur i stueetagen og bindingsværk i 1. sal.³⁴ Blandt de mange bygninger, som grt. 218 i Vestergade bestod af, nævnes også en af dem som muret.³⁵

Rækken af murede gårde er næppe hermed udtømt, men betydeligt har deres antal ikke været. Den fremherskende byggeskik har været bindingsværkshuse. Lejlighedsvis nævnes i kilderne, at en bygning var et gavlhus. Rasmus Madsens gård i Odense betegnes 1634 således,³⁶ og det samme var tilfældet med en nabogård til byfoged Jens Anskaris's gård i Overgade,³⁷ samt en våning, som Niels Gorm havde i Nedergade.³⁸ I Assens hedder det i en synsforretning fra 1670, at Anders Bangs gård bl. a. omfattede et gavlhus,³⁹ men disse eksempler har ikke været de eneste, thi de mange tagdrypsager, der forekommer, lader formode, at det har drejet sig om gavlhuse, idet der mellem disse huse opstod slipper, hvor grunden under taget, så vidt tagdryppet rakte, ofte blev genstand for retssager. Mellem Jørgen Mule og Peder Samsing førtes proces om et tagdryp, der indfaldt af Peder Samsings gård i Jørgen Mules gård, men synsmændene kunde ikke kende andet, end at Peder Samsings var et gammelt hus, der hidtil havde haft sit tagdryp i Mulernes gård.⁴⁰ Der førtes ligeledes proces mellem rådmand Jesper Hansen og hans naboerske, Margrethe sl. Claus Bangs, om en slippe og rende samt vandfald mellem deres

gårde. Der var taget syn på åstedet, og Jesper beklagede sig over, at Margrethe havde fjernet taget fra sit hus, da sagen blev ført, for at det ikke skulde ses, hvad skade det havde forvoldt, og man havde heller ikke indført, hvad brøstfældighed der fandtes på Margrethes »meget gamle huse«. ⁴¹

Selv om gavlhusene endnu har brudt gadernes husrækker, har den overvejende hustype nok været de mod gaden sidevendte gårde, bag hvilke de forskellige side- og udhuse har fået plads. Således giver et syn på den gård, som Hans Cordes boede i 1671, et indtryk af den tætte bebyggelse. Der nævnes sidehuset til Adelgaden (Vestergade), fem fag gavlhus til strædet, bryggerhus, det nye staldhus, halvtagshuse på vestre og østre side, det grundmurede hus i gården og mur omkring haven (grt. 218). ⁴² Den gård, som den tidligere tolder Svend Pedersen og siden hospitalsforstander Hans Kraft ejede i Nørregade (grt. 319), bestod af 8 fag hus til gaden og et sidehus i gården på 14 fag. Selve gårdsrummet opgives til 29 alen i længden og 7 alen i bredden. ⁴³ Den førnævnte gård på Fisketorvet (grt. 234) blev 1675 underkastet en synsforretning, og der nævnes da et grundmuret hus med kælder under stuerne, som er 17 fag med porten beregnet, bryggerhus, en stue og et lille kammer på 11 fag, stalden, som er halv tag, 13 fag, et andet halvtag på 9 fag, som der også var staldrum i, samt en forfalden svinesti og hosliggende have og lysthus. ⁴⁴ Den omstændighed, at gårdene ikke alene var købmandsgårde, der krævede lagerrum, men at der til husholdningen også var behov for rum til heste, kreaturer og svin, nødvendiggjorde en omfattende bebyggelse.

Også ud til selve gaden havde husene tilbøjelighed til at brede sig. Man havde bislag. I det nævnte syn over Hans Cordes's gård (grt. 218) tales om kammeret over bislaget ud til gaden, og på samme tid nævnes også bislag ved en anden gård i Vestergade, som tilhørte guldsmed Rasmus Pedersen. Sagen drejede sig om et skur, der var bygget mellem Rasmus Pedersen og Laurids Sværtfevers bislag, så synet op og ned ad gaden blev betaget klageren. Tilmed havde den formastelige – det var Mikkel Mortensen skrædder – beskadiget Rasmus Pedersens bislag og afbrudt bagstykket, ligesom en del af opstanderne i bislaget var afhugget, hvad der kunde tyde på, at forstykkerne har været af træ. ⁴⁵ Velbevarede og smukt udførte er også de bislagsten, der har stået ved Hans Brodersens og Mette Willumsdatters gård i Overgade, og som bærer årstallet 1652. ⁴⁶ Også Hans Nielsen Chulnbrun har haft bislag ved sin gård. ⁴⁷ I andre fynske byer nævnes bislag jævnligt som tilhører til bygningerne. I Kerteminde var der et bislag ved Laurids Skinkels dør, ⁴⁸ og rådmand Anders Eggertsen og Mads Bast sad en dag i 1628 i Anders Eggertsens bislag, da Anders kom i trætte med en borger, som kom forbi på gaden, ⁴⁹ ligesom Niels Pedersen Holst i 1619 sad i Hans Sørensens bislag, da han blev part i en trætte. ⁵⁰ I Assens nævnes bislag i Enevold Poulsens gård 1630, ⁵¹ og der foreligger et detailleret regnskab for opsætning af mester Niels's bislag. ⁵²

Bislaget var dog kun egnet til opholdssted i godt vejr, og nogen klarede det

problem til enhver tid at kunne følge livet på gaden ved at opføre karnapper. En sådan var anbragt på den gård i Torvestræde i Odense, som rådmænd Dines Jensen og senere borgmester Jens Madsen Rosenberg ejede.⁵³ Skikken blev så almindelig, at der fra rådets side blev truffet foranstaltning til at begrænse den. I Nyborg udpegede man 1671 synsmænd, som skulde besigtige karnapper, kælderhalse, trapper og stakitværker.⁵⁴ Da Guds ords medtjener, hr. Peder Lauridsen begærede at opsætte en karnap for sit hus, skulde brandmestrene først besigtige huset.⁵⁵

Bislag og karnapper var ikke ene om at hæmme trafikken og det frie udsyn. Fra husfacaderne skød også kramboderne frem. Skifterne, som dog ellers i mange tilfælde nævner de enkelte rum i husene, omtaler sjældent egentlige butikslokaler. En krambod nævnes som et særligt rum i skiftet efter Rasmus Gaas 1644, og kræmmeren Jens Bertelsens skifte 1659 angiver et særligt kramkammer, medens der i skiftet efter Peder Gaas 1645 tales om klædestuen, og i forbindelse med kramlageret omtales de varer, der fandtes i den lille bod. Det er troligt, at den meste detailhandel har fundet sted fra vinduer i facaderne og særlige boder af primitiv karakter, der var anbragt foran husene. Rådmænd Frederik Ammerbach klagede over en bod, som Meinert Dirichsen skrædder havde opsat udenfor hans vinduer til gaden, og den blev kendt ulovlig af synsmænd;⁵⁶ da købmand Poul Hansen klagede over en krambod, som hans nabo Christen Harboe havde opsat under sine vinduer, blev boden beskrevet som opsat af fjælle 4 alen 2¹/₂ kvarter i længden, 4 alen 1¹/₂ kvarter i højden og 2 alen 1¹/₂ kvarter i bredden, så den betog Poul Hansen hans lysning.⁵⁷ Det kunde være hensigtsmæssigt, at disse boder skærmedes med overdækning, så de blev en slags skure. Der blev i 1641 taget syn på et nyt skur, som Hans Eggertsen havde ladet opsætte over sin krambod, men synsmændene fandt, at det var hængt fra oven med jern – formentlig et udhængende halvtag i jernstænger – »så vi kan ikke synes den rejsende frem og tilbage til nogen hinder eller skade.«⁵⁸ I Nyborg begærede Rudolf Møller tilladelse af rådet til at sætte et skur over sin krambod, og sagen blev henvist til undersøgelse af fire kvartals borgere og brandmesteren.⁵⁹

Spredt i skifterne antydes sådanne løse boder. I Anne sl. Hans Mikkelsens fra 1653 nævnes to gamle bodvinduer med tilbehør, Knud Knudsen havde 1677 to halve bodvinduer, den ene med to hængsler og to kroge på og to bodvanger »at bruge udi marked«, og i Fabian Jensens skifte 1668 nævnes en krambod på torvet. Disse boder har været lette at transportere og sætte op efter behov, og en sådan har vel været benyttet af Knud Ottesen Seebled, da han 1632 fik lov at holde bod i Viborg,⁶⁰ såvel som af Niels Bager, når han om søndagen førte varer ud på Hindsholm og solgte dem ved sognekirkerne.

Fra vor periodes slutning er der i skifterne flere eksempler på, at man har haft bodstuer med tilhørende inventar. Borgmester Knud Knudsen havde et særligt rum til krambod 1677, rådmænd Hans Wichmand en bodstue, og

overformynder Jens Madsen 1683 en bod. Kræmmeren Fabian Jensen havde 1668 stående en kramboddisk med 30 gamle skuffer, og Knud Knudsen en virkelig butik, hvor der var et »futtal« med 30 skuffer og et andet med 24 skuffer, samt en reol med tilbehør og en bred disk. Det har vel svaret til Henrik Werchmeisters 1694, i hvis skifte nævnes et nyt skuffebord med 24 skuffer, men han havde tillige en krambod af fyrrefjælle og et par kramkister.

Det var vigtigt, at der fra gaden var en portindkørsel, ad hvilken man kunde få adgang til den bagved liggende gård. Porten nævnes da også hyppigt både i skifter og retssager. Over porten anbragtes porthammeren, som bar bygherren og hans hustrus navne, våben eller bomærke, årstal og en til lejligheden passende indskrift, som de endnu er bevarede fra flere af Oluf Baggers gårde, fra Mikkel Hansens, Mogens Henriksen Rosenvinges og Palle Christensens, talende deres sprog og mindende om bygherrens formuenhed. Når man yderligere erindrer, at facadens bindingsværk kunde være forsynet med udskæringer og for Odenses og Assens vedkommende med de karakteristiske rosetter, der fra tyske byer har forplantet sig også til Fyn, fornemmer man det livfulde spil af skygger og lys, som gadernes husrækker har kunnet frembyde.

Indvendige trapper nævnes lejlighedsvis, men for sidehusenes vedkommende har adgangen til den øvre etage formentlig været ad udvendige trapper i gården; der nævnes også udtrykkeligt svale i skiftet efter Knud Knudsen Seeblad og Hans Nielsen Chulenbrun; sidstnævnte havde tilmed et stort sejerværk i gården, der med sit tilbehør, foruden klokken, blev vurderet af to sejermagere til 50 sld.

Bortset fra de ganske få gårde, hvor en bygningshistorisk undersøgelse har været mulig,⁶¹ er skifterne stort set den eneste kilde til oplysning om rummenes antal, betegnelse og møblering. Det er dog kun i de større skifter, at sådanne angivelser findes, og i almindelighed er det kun trævarernes placering, der nævnes. Det er sandsynligt, at tilfældigheder har spillet ind ved registreringen; genstande kan være flyttede, rumbetegnelse kan variere, og selv i de to tæt på hinanden følgende skifter efter Hans Brodersen 1663 og hans hustru Mette Willumsdatter 1667 er der uoverensstemmelser, idet der i det sidstnævnte skifte nævnes en stue mindre, men fire kamre mere. Endnu mere grelt er det i skiftet efter Christopher Schultz 1650 sammenholdt med skiftet efter hans hustru Anne Willumsdatter 1652, hvor sidstnævnte skifte nævner flere små rum end det førstnævnte. Derimod kan man finde god overensstemmelse imellem skifterne efter Peder Gaas 1645 og hans hustrus skifte 1657. I det hele taget må de skifter vurderes som mest oplysende, hvor de er afholdt efter ejere af samme gård, som det er tilfældet med Jørgen Mortensens fra 1645 og Jørgen Wichmands første hustrus skifte fra 1662, der omfatter samme gård, eller rådmand Mads Hansens fra 1667 og Herman Hermansens fra henholdsvis 1675 og 1677, såvel som Hans Nielsen Chulenbruns fra 1651 sammenholdt med stiftsskriver

Rasmus Andersens 1675. På trods af mangler er det nok muligt at få visse hovedpunkter til belysning af boligens indretning.

Hovedelementerne er stuer, kamre, køkken og bryggers. Nogen klar definition af forskellen mellem stue og kammer kan ikke gives. Ordene bruges i flæng, men forskellen har vel været betinget af rummenes størrelse. Stuerne har været fælles opholdssted for familiens medlemmer, medens kamre har været de enkelte familiemedlemmers rum.

Alt efter gårdenes størrelse og type har antallet af stuer varieret. I rådmand Jørgen Mortensens gård nævnes i skiftet 1645 kun to stuer, hvilket stemmer med skiftet efter Jørgen Wichmands første hustru 1662, der nævner samme gård. Hos kræmmeren Jørgen Bertelsen tales kun om den forreste stue; i skiftet efter Erik Niensens første hustru 1643 nævnes tre stuer, Claus Frederiksen havde to stuer i 1675, og samme antal havde Hans Wichmand. I de nævnte tilfælde drejer det sig om gårde, der var takseret lavt. De højt takserede gårde i Korsgade havde både fire og fem stuer. Der nævnes fem stuer i Anne Willumsdatters gård i Overgade, Peder Henriksens – tidligere Peder Lerches – gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde havde fire stuer og en sal; Herman Hermansens gård havde fem stuer, og da Erik Nielsen havde udvidet sin gård ved køb af nabogården, havde han 1675 fire stuer, medens Knud Knudsen Seeblad i den af ham ombyggede gård på Fisketorvet havde seks stuer i 1677.

Selv om den ikke altid nævnes – formentlig fordi den har været umøbleret – har der nok ved indgangen været en forstue; en sådan omtales i de gårde, der har tilhørt Rasmus Gaas, Anne Willumsdatter og Abigael Hasebart. I så godt som alle skifterne fra 1640'erne og fremefter, hvor rummene navngives, har en af stuerne været betegnet den daglige stue. Der er imidlertid på dette område en interessant forskel mellem Odense og Assens, idet man i sidstnævnte by i flere tilfælde benytter ordet »dørens« som i hertugdømmerne. Det hedder f. eks. »saa gik vi alle ud i dørnset«,⁶² eller »den boe næst op til dørnset, som er til gaden«. ⁶³ I en bod i Strandgade nævnes »kakkelovnen i dørnset,« som skulde nedbrydes »og af ny opsættes skal dertil 16 vingesten ungefær«, ⁶⁴ en oplysning, der vidner om, at man endnu på dette sene tidspunkt har haft murede ovne af tagsten. Da tolderen Christen Hansen fik foretaget en afpæling i et gavlhuis, nævnes »dørnset« næst ved »cunctorit«, foruden den store stue, køkken, bryggers med bageovn og kammeret den er i, »såvel som forstuen, bislaget og tierreboen«. ⁶⁵ I Odense er ordet fundet en enkelt gang, nemlig i Od. tbg. 1638, 28/5 i Knud Ottesen Seeblads gård: »så tog Søren Hansen papir og blæk på hans dørn ved den øverste ende af bordet og skrev samme hans udgivne seddel«.

»Den store stue« nævnes i skiftet efter Hans Nielsen 1651, og en sådan forekommer hyppigt i skifter efter 1660. Hos Herman Hahne, der boede i Jørgen Mules gamle gård i Overgade, tales om den nye, store stue ud til gaden, men ellers er placeringen ikke angivet. Hele udviklingen af ruminddelingen har

sandsynligvis en nøje forbindelse med de øgede opvarmningsmuligheder, som jernovnene gav. Nogle rum var ganske uopvarmede, andre havde ovne, og forskellen fremgår vel af, at der undertiden nævnes en »vinterstue«, således hos Christopher Schultz, hos Jens Madsen Rosenbergs datter, der blev gift med købmanden Søren Knudsen (Ballov), og hos Otte Poulsen i Kerteminde. Hos Peder Gaas og hans enke, samt i Antoni Johansen Svitseres gårde nævnes »kakkelsestuen«, hvad der vel må betyde, at den har været forsynet med kakkelsestueovn. Både Mathias Diderichsen, Jørgen Wichmand og Knud Knudsen havde en »stenstue«, og i skiftet efter Peder Gaas's enke nævnes »den murede stue«. Stenstuen nævnes i Jørgen Wichmands skifte 1680 mellem den lille stue ved køkkenet og fadeburet, og i Peder Gaas's skifte mellem stegers og forstue. I begge tilfælde var de møblerede og svarer vel til vinterstuerne.

Undertiden oplyses, at stuer lå ud til gaden, som det er nævnt i Herman Hahnes gård; en stue til gaden nævnes hos Laurids Gaas, den forreste, daglige stue ud til gaden hos Rasmus Andersen. I Knud Knudsen Seeblands gård nævnes den grønne stue til gaden mod vandkummen, og den røde stue indenfor den grønne ud til gaden mod vandkummen. Forøvrigt betegnes stuerne tit efter farver. Jørgen Mortensen havde en rød stue, Christopher Schultz en grøn og en gul stue, der atter nævnes i skiftet efter enken, Antoni Johansen Svitser en grøn stue, Hans Brodersen en rød og en grøn stue, ligesom Fabian Jensen og Herman Hermansen. Jens Madsen Rosenbergs datter havde en grøn stue, Abigael Hasebart en rød og Peder Henriksen en blå.

Efter beliggenheder betegnes nogle stuer som hjørnestuer. Professor Svend Pedersen, Laurids Gaas og Peder Henriksen havde sådanne.

Hvor der var et større antal stuer, kunde disse brede sig til sidebygninger og være tilsluttet køkken og bryggers. En af Hans Brodersens stuer lå i gården, Herman Hermansen havde den grønne stue i gården, Jørgen Wichmand den lille stue ved køkkenet, og hos Peder Henriksen tales om stuen i gården ved bryggerset.

I de fornemste huse nævnes en sal. Thomas Brodersen i Overgade havde en sal med panelklædte vægge, hvorover der på væggen var malet en frise. Loftet var et kasetteloft med forgyldte granatæbler, og i et hjørne stod en smuk sandstenskamin med ægtefællernes navne og bomærke. Denne sal lå i stueetagen ud til gaden.⁶⁶ Også hos borgmester Hans Nielsen, Anne Willumsdatter og Herman Hahne, såvel som hos Peder Henriksen i den gård, der før havde tilhørt Knud Ottesen Seebland, senere Peder Pedersen Lerche, samt hos postmesteren Otte v. Oesede i Mageløs og i Falk Giøes gård fra 1646 nævnes salen. At denne, som hos Thomas Brodersen, lå i stueetagen, har nok hørt til undtagelsen. I Peder Pedersen Lerches gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde lå den på første sal. Her stod den lille Jens Bircherod i marts 1661 »og saa sl. hr. Jørgen Brahes lig (kommende fra Hvedholm) med proces at indføres, circa horam 4tam pomeridianam, i hans gård på torvet Bispegaarden kaldet«.

og da han også derfra kunde se en henrettelse finde sted på Odense torv, idet han opholdt sig på salen sammen med sognepræsten fra Køge M. Niels Randulff og »mange flere fornemme spectatores«,⁶⁷ har salen formentlig ligget enten mod Torvestræde eller mod selve torvet, ikke i forhuset ud mod Overgade. Kun ved særlige lejligheder blev salen benyttet; her gjorde Peder Pedersen Lerche »et stort og kostbart gæstebud, fast ligesom et bryllup, hvortil alle byens fornemmeste indvånere, baade gejstlige og verdslige, var indbudne«,⁶⁸ da han i 1665 tog afsked med den by, »hvis florentissimus civis han i mange år havde været«. Salen nævnes derimod ikke i så anseelige gårde som Abigael Hasebarts, Knud Knudsen Seeblands og Hans Brodersens, og slet ikke i de mindre gårde. Salen var et element i boligens indretning, som kun de færreste havde mulighed for at skaffe sig.

Lige så sjældent var det, at der indrettedes et særligt kontor, men det nævnes hos Christopher Schultz, og i skiftet efter hans enke oplyses, at det lå næst apotekerstuen. Også stiftsskriveren Hans Brodersen havde et sådant, men først i skiftet efter Knud Knudsen 1677 nævnes et kontor i købmandsskifter. Til gengæld havde han både et »skriverkantor« og sit eget kontor. Begge lå åbenbart ved kramboden.

Jævnside disse rum havde man en mængde kamre, der tjente forskellige formål. Mandens kammer, der nævnes hos Jørgen Mortensen, Erik Nielsen og Jørgen Wichmand, har vel været en forløber for kontoret; konens kammer nævnes hos Hans Brodersens enke og hos Abigael Hasebart. Sidstnævnte sted betegnes det endda »Fruens« kammer, hvad der antyder Abigaels store anseelse.

I disse gårde er også soverummet udskilt og bleven til et særligt sovekammer eller sengekammer, selv om det først nævnes i skifter efter 1660 hos Hans Brodersen, Herman Hahne, Peder Henriksen, Otte v. Oesede, Herman Hermansen, Erik Nielsen og Knud Knudsen. Børnene fik også deres egne kamre hos Anne Willumsdatter, hvor de tilmed havde deres eget sovekammer, men også hos Jørgen Wichmand og Knud Knudsen nævnes børnekamre. I de hjem, hvor der var børn, havde man et særligt rum betegnet »skolen«; dette nævnes hos Peder Gaas, Hans Nielsen, Antoni Johansen Svitzer, Anne Willumsdatter, Hans Brodersen og Claus Frederiksen, som alle havde sådanne rum. Hos Jørgen Wichmand nævnes dels den gamle skole »over ovnen«, dels skolen.

Det er tidligere omtalt, at købmænd kunde leje gårde og derfra drive forretning, men der kunde også finde udleje sted til almindelig beboelse. Selv om adskillige adelige havde deres egne gårde, var der nogle, som lejede sig ind hos borgerne. På anden måde kan det vel ikke forklares, at der i skiftet efter rådmand Jørgen Mortensen nævnes Casper Dues kammer og Jørgen Kaas's kammer; han havde for så vidt også plads nok, da han jo som bekendt mest boede på Bramstrup. I Herman Hahnes skifte tales om Mogens Kaas's stue, og Corfitz Ulfeldt bad i 1644 Abigael Hasebart om at tage hans søster Birgitte i sit hus;⁶⁹

det er et vidnesbyrd om den vedholdende forbindelse, at Corfitz Ulfeldt i 1662 aflagde Abigael besøg og takkede hende, fordi hun havde haft hans søster indlogeret, »hvorfor han nu igen forsikrede hende om hans tjenst-redebon affection«.70

Det var selvfølgelig også naturligt, at slægtninge fik husly. Professor Svend Pedersen havde kamre bestemt for både Hans og Mogens Mule; i Anne Willumsdatters gård havde Hans Mule 1652 sit kammer, og borgmester Hans Nielsen Chulenbruns søn, student Christen Hansen – den senere tolder i Assens – havde ligeledes sit eget kammer. Den før nævnte Sidsel Lauridsdatter (Seeblad), der havde været enke i over 60 år og drevet lånevirkksomhed, havde tilbragt halvdelen af sin enkestand hos sine søsterdøtre, rådmann Hans Ebbesens døtre, der var gift henholdsvis med Henrik Jørgensen Rosenvinge og Erik Nielsen, og hun døde i Erik Nielsens gård.⁷¹

Folkeholdet, hvis størrelse og sammensætning naturligvis var bestemt af husbondens vilkår, krævede også husrum, selv om tjenestefolkene vel bedre kunde staves sammen. Der nævnes hyppigt kamre ved porten, og bodsvende og købmandstjenere har haft deres sovested nær kramboden, medens pigernes kammer lå i nærheden af køkkenet, og gårdskarle og kuske boede i kamre nær stald og lo.

De smalle, dybe grunde gjorde det hensigtsmæssigt, at de rum, der benyttedes til husstandens forplejning, var anbragt i sidebygninger vinkelret på hovedbygningen; køkkenregionerne opføres da også i skifterne i forbindelse med omtale af gården. Køkkenet var et så vigtigt led i gårdens liv, at det naturligt nok nævnes i alle skifter, men i nogle tilfælde, således hos Peder Gaas, Antoni Johansen Svitzer og Anne Willumsdatter bruges betegnelsen *stegers*, et ord, der fortrænges efter 1660. Derimod havde man, som et lige så betydende led i husets selvforsyning, et bryggers, og i nogle tilfælde nævnes også et spisekammer i køkkenets nærhed. I Claus Frederiksens gård havde man et madkammer på loftet, og i Abigael Hasebarts og Anne Willumsdatters gårde et særligt fjer-kammer. Fadebure nævnes af og til. Erik Nielsen havde endda to, af hvilke det ene betegnes som det gamle fadebur, der lå over dagligstuen. Også stiftsskriver Rasmus Andersens fadebur var placeret over dagligstuen, og hos Knud Knudsen var det på svalen, hvad der kan tyde på, at disse rum har været i husets øvre etage.

Ligeledes med hensyntagen til husets særlige tarv og forhold havde man hos Erik Nielsen (1675) og Knud Knudsen (1677) mælkestuer. Hos Hans Brodersen (1663) tales endog om et mælkehus. Rasmus Andersen (1675) havde et gryn-kammer, og hos Erik Nielsen, hvis husholdning var så nær knyttet til landbrug, var der også et *schäfferi*. Lofterne var taget i brug til opbevaring af udskudt bohaver og til forrådskamre, medens kældrene blev brugt til opbevaring af øl-tønder.

En anden del af formuen var anbragt i *bohaver*. Ved registreringen blev det delt op i relativt faste grupper, som omfattede guld og sølv, tin, kedel- og grydekobber, messing, jernfang, trævarer og tekstiler. Genstande af sølv og guld, tin og kobber vurderedes efter vægt. For sølvets vedkommende var prisen særdeles konstant, idet den indtil 1660 lå på 3 mk. pr. lod; hos Jørgen Wichmand 1661 og følgende ansattes et lod sølv til 2 mk. 12 sk. eller 2 mk. 8 sk. Hvis sølvgenstande var forgyldt, steg prisen til 3 mk. Kedelkobber noteredes til 6–12 sk. pr. mark, grydekobber til 3–5 sk. og tin til 4–10 sk., åbenbart således at de laveste priser gjaldt genstande, der var gamle. For messing og jern nævnes kun undtagelsesvis enhedspris, og det samme gælder naturligvis trævarer. Genstande af ler, der dog må have spillet en væsentlig rolle i husholdningen, har jeg aldrig set registreret.

Mængden af bohaver varierede selvfølgelig efter husholdningernes størrelse og ejernes formueomstændigheder, men set på baggrund af den samlede formue er udsvingene beskedne og værdien ringe; dette gælder navnlig rådmænd Mathias Diderichsen 1639, rådmænd Herman Hahne 1661 og andre af de betydende købmænd, et forhold, der naturligvis hang sammen med, at det var begrænset, hvor meget man kunde investere i indbo. Omstående tabel viser da også, at værdien – og dermed også mængden – var ret konstant, og man kan ikke på dette område tale om en generel formuereduktion efter 1660; at rådmændene Claus Frederiksen og navnlig Hans Wichmand havde et beskedent indbo, må ses på baggrund af deres forretningsmæssige passivitet i deres alderdom. Alene i beholdningerne af guld og sølv ser man en nedgang. Det træder klart frem i skiftet efter Jørgen Wichmands første hustru 1661 og efter ham selv i 1680, da han døde som en fattig mand. Sølv var en værdibestandig luksusartikel, der kunde realiseres.

Ud fra et kulturhistorisk synspunkt har det interesse at se, hvilke genstande der fandtes i hjemmene, og en publikation af skifterne som Jørgen Olriks »Borgerlige Hjem i Helsingør« vilde være såre nyttig. For at give et indtryk af materialet for Odenses vedkommende har jeg foretaget en analyse af 26 skifter, som i bind II (s. 361 ff.) er opstillet i tabelform i grupper efter den af Dansk Folkemuseum udarbejdede saglige registrant.

Det fremgår heraf, at stuerne møblering væsentlig bestod af kister, skrin, skabe, borde, bænke, stole og senge. Af og til beskrives træsorten eller udførelsen; man hefter sig ved de forskellige møbeltyper og konstaterer stigning i antallet af stole. I de fleste tilfælde var de betrukne med læder, men efter århundredets midte forekommer stole betrukne med klæde. De vægfaste allover blev næppe registrerede, sålidt som vægfaste bænke, men der nævnes sengesteder med himmel, eller blot stabelsenge. Endvidere er der ikke mindre end 20 kurvesenge fordelt på 15 skifter.

V. Faste ejendomme og bohæve

Værdien af t s re i Odense-skitter*

	Guld og sølv	Gryde-kobber	Kedel-kobber	Tin	Messing	Jern	Træ
Mathias Diderichsen, 1639	355	90	124	121	24		
Jørgen Friis, 1641	150	12	77	46	25		55
Jacob Jacobsen, prof., 1643	602	16	86	110	46	72	241
Peder Gaas, 1645	223	29	119	87	33	110	365
Svend Pedersen, prof., 1645	1228	10	66	81	64	82	318
Christopher Schultz, apot., 1650	1561	73	115	104	55	72	273
Mads Hansen, tolder, 1650	82	10	52	27	19	50	230
Hans Nielsen Chulensbrun, 1651	337	54	94	35	52	170	502
Dorte sl. Peder Gaas's, 1652	461	39	101	65	27	63	120
Anne Willumsdatter, 1652	2188	13	111	71	71	123	467
Anne sl. Hans Mikkelsens, 1653	1750	16	6	49	20	35	94
Jørgen Wichmands 1. hstr., 1661	1193	13	47	73	19	45	326
Herman Hahne, 1663	695	17	75	49	85	55	247
Hans Brodersen, stiftsskr., 1663	1051	25	72	86	51	64	331
Otte v. Oesede, postm., 1674	192		52	37	32	58	330
Claus Frederiksen, 1675	8		25	18	17	30	112
Erik Nielsen, 1675	512		59	55	27	62	323
Christen Lauridsen Lee, 1679	991	24	107	78	63	109	235
Jørgen Wichmand, 1680	379	7	46	42	34	52	234
Hans Wichmand, 1685	0	1	0	3	2	4	45

* Fortegnelsen omfatter skifter, hvor de enkelte gruppers værdi er sammentalt; beløbene er opført i sletdaler med udeladelse af mark og skilling. Samtlige skifter tilhører medlemmer af rådmandskredsen. Hvor stillingsbetegnelse er udeladt, er den p g eldende købmand. Anne Willumsdatter er dog enke efter apoteker Christopher Schultz.

Om de forskellige opvarmningsmuligheder giver skifterne kun ringe oplysning. Ildsteder og kamener var en del af huset, men deres eksistens fremgår indirekte af de talrige skorstenskroge og andet tilbehør til ildstedet. K kkelovne nævnes i 23 skifter, og i de enkelte skifter varierer antallet mellem 1 og 3. Til belysning havde man lysestager, lysearme og lyseplader; i 13 skifter nævnes også lysekroner.

Rummene udsmykkedes med spejle og skilderier. De fleste spejle beskrives ikke, men nogle karakteriseres som sorte eller forgyldte eller med ramme af ibenholdt. Skilderierne var meget uens fordelt i skifterne. Alabasttavler var moderne og nævnes hos Mads Hansen 1650; han havde tre, medens Jørgen Wichmand 1661 havde een og Herman Hahne 1663 6, der var forgyldte. Skilderierne kunde iøvrigt være kobberstik eller malede portrætter. Der nævnes b de familieportr tter og portrætter af kongefamilien, og man havde skilderier med religiøse motiver eller »de fem sanser«. Jørgen Wichmand havde 1661 ikke mindre end 26 store og små malede stykker, og Otte v. Oesede 1674 22 små malede stykker i salen, medens Jørgen Friis 1641 havde 24 små og store kontrafejer til lysthuset.

Epitafium 1654 for rådmænd, sen. borgmester Jens Madsen Rosenberg (d. 1682), Nyborg, sen. Odense, og hustru Pernille Ottesdatter Langemach. Nyborg kirke.

Epitafium 1656 for rådmænd Jacob Madsen Lerche (1596–1658), Nyborg, og hustru Karen Nielsdatter. Malet og signeret af Hans Schütte; billedskærerarbejdet tilskrevet Anders Mortensen. Nyborg kirke.

Hjortehoveder, der havde været benyttet som dekoration på slotte og herregårde i det 16de århundrede, var også trængt ind i borgerlige hjem.⁷² Mads Hansen havde 1650 et og Otte v. Oesede 1674 fem dådyrhoveder og seks rensdyrhoveder med takker. De var anbragt i salen.

Borddækningens tilbehør spillede en stor rolle. I fornemme boer var der før 1660 en del sølv, men langt den overvejende del var genstande af tin, og i periodens slutning kom også fajancefade ind. Herman Hahne havde 1663 12 blå tallerkener, Otte v. Oesede havde 1674 6 hvide og 1 blå stentallerken samt 7 franske fade, og Christen Lauridsen Lee 1679 6 hvide tallerkener. Pokaler og skåle af sølv nævnes navnlig før 1660, medens brikker, der før 1660 var af tin, efter den tid også forekommer i sølv.

I de tilfælde, hvor skeer er registrerede, er de oftest af sølv. Når der nævnes skeer af messing eller jern, har det vel været til køkkenbrug. Påfaldende sparsomme er knivene; de betegnes gennemgående som køkkenknive. Derimod er gaffler ikke registrerede. Det var en ny brugsgenstand, der ikke var ukendt, men den var ikke nået at trænge ind i de odenseanske hjem. Drikkeglas var sjældne og forekommer først efter 1650.

Køkken- og bryggerstøj fandtes i stor mængde og fortegnelserne afspejler det materiale, der endnu kendes fra vore museers samlinger. Til den personlige renlighed havde man vandbækkener, og badstuer nævnes som løvsøre hos Jørgen Friis 1641 og Anne Willumsdatter 1653; hun havde endda to, af hvilke den ene betegnes »en høye badstue«.

Til gårdene hørte naturligvis vogne, dels til befordring, dels til arbejdsbrug. Den pragtfulde Hans Nielsen Chulénbrun havde 1651 en himmelvogn med en halv himmel på, og Anne Willumsdatter 1653 en træstilling til en rejsehimmel.

Selv om den periode, som de anførte skifter dækker, kun strækker sig over 40–50 år, fornemmer man på den ene side en fast tilknytning til fortidens møbeltyper, men på den anden side kan man spore en ændring, der karakteriseres ved et mere differentieret udstyr, efterhånden som barokkens stilpræg gør sig gældende. Denne udvikling nåede sit højdepunkt i Otte v. Oesedes skifte fra 1674; det vidner om et hjem, der har været stærkt præget af tidens smag.

Tekstilerne lader sig vanskeligt indordne i tabeller, men man kan sætte dem i forbindelse med kramlagrenes indhold og få en forestilling om, hvad de forskellige varearter har været brugt til.

I løvsørefortegnelserne er tekstiler hyppigt inddelt i undergrupper som sengeklæder, bænkedyner, hynder og spærlagen samt linklæder, og indenfor hver af disse er der mange varianter.

Til bænke hørte bænkedyner og hynder i meget vekslende antal. Således havde Mathias Diderichsen 1639, Peder Gaas 1645 og Herman Hahne 1663 hver 16 bænkedyner, medens Jørgen Mortensen 1645 havde 13, Jørgen Wichmand 1680 kun 3 og Hans Wichmand 1685 4. For hyndernes vedkommende

var tallet noget lignende. Jørgen Friis havde 1641 18 hynder, Peder Gaas 1645 20 og Hans Brodersen 1663 33 hynder.

I enkelte tilfælde nævnes bænkedynernes længde, og dermed formentlig også bænkenes længde. Erik Jørgensen havde 1644 tre på henholdsvis $8\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$ og $6\frac{1}{2}$ alen, Christopher Jacobsen 1644 to på 7 alen, to på 5 alen og en på 4 alen. Også Jørgen Mortensen havde dem 1645 i længder på 5 og 4 alen, medens Hans Brodersen 1663 havde en på $8\frac{1}{2}$ alen, to på 7 alen og to på $3\frac{1}{2}$ alen.

I de fleste fortegnelser nævnes en eller flere glimmings- eller glindingsbænkedynner, og flamske bænkedynner nævnes hos Peder Gaas 1645, Christopher Jacobsen 1645, Svend Pedersen 1645 og Jørgen Mortensen 1645. Når bænkedynernes farve nævnes, er de oftest grønne. Jørgen Friis 1641 havde to grønne klædesbænkedynner, Peder Gaas 1645 en lang grøn af lyst og mørkt giørn, en lang flamsk med grønt klæde og yderligere 5 med grønt klæde. Sorte klædes og sorte raskes nævnes hos Svend Pedersen 1645, Jørgen Wichmand havde 1661 to sorte, medens Claus Frederiksen 1675 havde adskillige sorte med hvid læderstopning. Også det atlaskagtige trip kunde anvendes til beklædning af bænkedynner. Christopher Jacobsens bænkedyne 1644 var på 7 alen med trip; Jørgen Wichmand havde en grøn trippes og adskillige fandtes hos Otte v. Oesede. Mere usædvanlige var en dyne i applikeret arbejde, sætteværk, hos Jørgen Friis 1641, et par i papegøjeværk hos Jørgen Mortensen 1645 eller en hjemmevævet hos Hans Brodersen 1663 og to hjemmegjorte fidskaftes hos Otte v. Oesede 1674. Jørgen Wichmand havde 1680 et bænkedynedræt i fugle- og dyremønstre med rødt kirsey under og silkefrynser om, samt et, der var grønt og gult i løvværk. Endelig skal anføres, at der i skiftet efter Christopher Jacobsens hustru 1644 særskilt nævnes hustruen »Ottiliæ brudebenchedynner, tilhobe 10 alen à 2 rdl.«

For hyndernes vedkommende anføres ingen størrelse; de er af samme stof som bænkedynerne; der tales om hynder, der var brogede, eller en gammel, malet hynde, en gul hynde, og en hynde med en papegøje på, alle hos Jørgen Mortensen 1645. Hos Jørgen Wichmand 1661 nævnes adskillige som hollandske; Otte v. Oesede havde 1674 et par små hynder i fuglemønstre og Jørgen Wichmand 1680 6 hynder i billeder med Ribervævning, samt 4 andre hynder i billeder og en enkelt med silkefrynser. På undersiden kunde de være beklædt med andet stof. Hos Peder Gaas 1645 havde adskillige rødt skind, hos Otte v. Oesede 1674 grønt klæde.

I de fleste af de behandlede skifter nævnes skivedækkener⁷³ eller borddækkener, hvis antal varierede stærkt. Jørgen Friis havde 1641 5, Jørgen Wichmand 1661 6 og Hans Brodersen 1663 9, men i almindelighed var antallet 5 og derunder.

Af beskrivelsen fremgår, at grønne bordtæpper var hyppige. De nævnes hos Peder Samsing 1638, Jørgen Friis 1641, Peder Gaas 1645, Svend Pedersen 1645, Jørgen Wichmand 1661, Hans Brodersen 1663 og Erik Nielsen 1675. Hos sidstnævnte var det til et rundt bord. Røde bordtæpper fandtes hos Svend

Pedersen 1645, Herman Hahne 1663, Mads Hansen 1650, Erik Nielsen 1675 og Jørgen Wichmand 1680 og sorte hos Jørgen Wichmand 1661, Hans Brodersen 1663 og hos Claus Frederiksen 1675. Sidstnævnte havde et drejls sort, trykt borddække, et sort, trykt borddække og et lidet dito. Iøvrigt kunde der være flere variationer, som når Jørgen Friis 1641 havde et, der var brunt og hvidt, et gult og rødt og et rødt og gult; Christopher Jacobsen havde 1644 et blommet, Peder Gaas 1645 to brogede og Jørgen Wichmand 1661 et blommet grønt og blå og gult rosens. Efter 1660 lagde man endnu mere vægt på pyntelige tæpper. Hans Brodersen havde 1663 et sribet, uldent, endvidere en trykt lærredsdug og en trykt drejlsdug med sort, og i en af Otte v. Oesedes kister i den store stue lå 1674 et skarlagens borddække med nacherat (d. v. s. stærkt rødfarvede) silkefrynser, samt en syet skivebund eller dække og en gul, ulden. Også Erik Nielsen havde 1675 et syet, uldent borddække, et gult og sort, trykt, linned borddække – foruden de to gamle røde og det grønne. Selv Jørgen Wichmand havde 1680 en bund vævet til et bordklæde, blå og gul, et kattuns skiveklæde, en ulden flosses bund til bordklæde, foruden to grønne, hvoraf det ene var af trip. Endelig havde Hans Wichmand 1685 et enkelt bordklæde, og det var flamsk.

Til borddækningen hørte endvidere en bestand af duge, hovedsagelig damask- og drejlsduge; de sidste betegnes lejlighedsvis af hør eller blågarn. Endvidere forekommer syede silkeduge og enkelte hvidsømsduge.

Antallet af duge i de forskellige skifter er stærkt varierende. Hos Peder Gaas nævnes 1645 41, hos Hans Brodersen 1663 31 og hos Otte v. Oesede 1674 29, men i andre skifter er tallet meget beskedent. Hos Claus Frederiksen 1675 er kun noteret 2, men hos Jørgen Wichmand 1680 10. I sjældne tilfælde anføres længdemål. Tre damaskesduge hos Hans Brodersen var 7 alen, 5 alen og 4^{1/2} alen. De silkesyede duge fandtes hos Jørgen Friis 1641, hos Christopher Jacobsen 1644, der havde 2, og hos Jørgen Wichmand 1661. I sammenligning med det antal, Georg Garde har noteret fra sjællandske og skånske skifter,⁷⁴ er det meget beskedent. Hvidsømsduge fandtes hos Jørgen Wichmand 1661 og hos Erik Nielsen 1675.

Servietter nævnes lejlighedsvis. Der var 6 hos Christopher Jacobsen 1644, 36 hos Herman Hahne 1663, 11 hos Jørgen Wichmand 1661, 26 hos Hans Brodersen 1663 og 11 hos Erik Nielsen 1675.

Bordhimle, som havde været almindelige hos fornemme folk omkring 1600,⁷⁵ var blevet almindeligt inventar hos jævne borgere i Odense 1630,⁷⁶ og så sent som i Erik Niensens skifte 1675 nævnes »en drejls dug som sidder om rammen over bordet i den daglige stue, item to håndsklæder derhos«.

Selv om der fandtes særlige sengekamre, viser løssørefortegnelserne, at senge var spredt i mange rum, og deres ydre udstyr må have bidraget til at give en vis farvepragt. Som tilbehør nævnes – foruden puder og dyner – omhæng, spærlagen, sallen og sengedække. Efter den gængse opfattelse er omhæng og spær-

lagen identiske,⁷⁷ men der er dog den ejendommelighed, at i de ældste Odense-skifter fra 1627 til 1633 nævnes udelukkende spærlagen, således at der til en seng hører tre stykker spærlagen med kappe;⁷⁸ efter den tid begynder omhæng at dukke op side om side med spærlagen. Hos Peder Samsing 1638: »I den gang i den lille stue . . . omhæng og spærlagen 3 sld. 1 sallen 3 mk.«, og tilsvarende hos Mathias Diderichsen 1639, Jørgen Friis 1641 og Erik Nielsen 1643. I fortegnelsen over »omhæng og dækkener« hos Jørgen Mortensen 1645 nævnes: 1 gult i grønt sengeteche 3 mk., 1 dito 3 mk., 3 stk. spærlagen dertil 1 sld., 3 stk. grønt i gult omhæng 3 mk., 3 stk. dito 2 mk., 1 gl. broget sallen 1½ mk., nok 3 stk. grønt omhæng 3 mk., 3 stk. gult omhæng 3 mk., 1 brunt og livfarvet sallen 2 mk., 1 gult og rødt sallen 1½ mk.

Dette gør det rimeligt at antage, at omhæng og spærlagen repræsenterer to forskellige typer af sengeforhæng, og at der ligeledes har været forskel på sengedække og sallen; sidstnævnte betegnelse kendes iøvrigt ikke i Helsingørskifterne og det opfattes af Ellen Andersen som en fynsk foreteelse.⁷⁹ Man kan heller ikke dokumentere, at spærlagen gik af brug i løbet af det 17de århundrede, thi i Otte v. Oesedes prangende bohaver fra 1674 får man følgende oplysninger om sengenes udstyr: 3 stk. rødt i gult pralsagt [d. v. s. blommet halvsilkestof] med rød bund, silke iblandet ulden og linned spærlagen a 2½ alen, item 1 dække 3 alen 3 kvarter og 1 kappe 6½ alen lang af samme slags med røde og grønne silkefryndser om kappen for 12 sld., 6 stk. spærlagen til en dobbeltseng, af gul rask med 1 dækken og 1 kappe uden fryndser af samme slags hver stk. spærlagen dækken 3 alen og kappen 9 alen lang 6 sld., 3 stk. spærlagen af gul i grønt blommet fidskaft med fire bredder i hver af de to og 3 bredder i det tredie så og 1 sengedække af samme slags 3½ alen lang med 4 bredder og grøn i gul kappe uden fryndser af brygs atlask tilsammen for 3 sld. . . . 3 stk. spærlagen af ost-indisk tøj silke i linned a 2 alen 2½ kvarter lang 3 bredder i hver af de 2 og to bredder i det tredie 6 sld. Til yderligere sammenligning noteres fra Claus Frederiksens skifte 1675, at han havde 3 stk. spærlagen af ulden rødt i gul med kappe og sallen til 1 sld. 2 mk. og 3 stk. omhæng og 1 kappe, så og 1 sallen af ulden grønt og gult til 3 mk.

I tilslutning til sengenes udstyr skal nævnes, at blandt de mange underdyner, dundyner, hoveddyner og hovedpuder kunde endnu i dette århundrede forekomme dundyner af læder. Jørgen Mortensen havde 1645 fire læder dundyner, hvoraf de to betegnes som hvide. Selv i Hans Wichmands bo fra 1685 er der en læderoverdyne. Ellers er det hyppigt olmerdugdyner og blårandede og sribede underdyner, der kunde være af blågarn eller horgarn. Særligt fornemt var det hos Otte v. Oesede, der havde et par olmerdugdyner med grønt strik-værk for enderne og to andre puder med rødt silketøj for enderne.

Lagener og pudevar har i fornemme huse været rigt udstyrede. Hans Brodersen havde 1663 to par hulsøms-lagen i tre bredder med takkeknipling, andre lagener var med mellemværk, og Otte v. Oesede 1674 et par lagener med strik-

værk for enderne. Puder med mellemværk eller hvidsøm nævnes hos Hans Brodersen, og hos Otte v. Oesede nævnes pudevær af kattun med hollandske kniplinger for enderne, lærredspudevær med bred hvidsøm og fem flammer eller takker på hver.

Ved gennemgangen af hjemmenes tekstiler er forbindelsen til købmændenes kramlagre i nogen grad knyttet, men denne forbindelse træder klarere frem, når man betragter de gangklæder, der opregnes i løsefortegnelserne. Mathias Diderichsen havde 1639 en sort, blommet saiens-klædning, Christopher Jacobsen havde 1644 fem klædninger, to af atlask, en af tersenelle, der var et ensfarvet silkestof, en af sort klæde og en af borat. Tolderen Mads Hansen ejede 1650 en tersenelles klædning og Hans Brodersen 1663 en af borat og en af grovgrøns silke. Otte v. Oesedes to klædninger 1674 bestod af kjole, bukser og vest henholdsvis af upresset borat og af indsprængt, d. v. s. meleret klæde, medens Jørgen Wichmand 1680 havde en atlaskes trøje og bukser.

Trøjer nævnes særskilt eller sammen med bukser. Mathias Diderichsen havde 1639 en trøje af filosel og bukser af trip, Hans Brodersen 1663 en sort trøje af atlask og tilsvarende bukser, foruden en trøje af herrensain, Mads Hansen 1650 en trøje af caffæ og grovgrøns bukser, samt et par trøjer af fifskaft. Hertil kom kjortler, der var af sort klæde. Christopher Jacobsen 1644 og Hans Brodersen 1663 havde hver to, den ene var underforet med flos, den anden med caffæ. De havde også hver en rejsekjortel; om Christopher Jacobsens oplyses, at den var brun. Efter 1660 blev kjortel og trøje til kjole og vest, så Otte v. Oesede havde en sort mandskjole og en polemittes vest med kattefoer under livet, medens Erik Nielsen 1675 havde en sort polemittes kjole med ræveskindsoer og en vest af samme stof.

Når strømper registreres, nævnes de sorte eller brune hos Mathias Diderichsen, to par uldne og et par silkestrømper hos Christopher Jacobsen 1644, og Otte v. Oesede havde – foruden et par sorte, uldne strømper – også et par lodne skindstrømper og et gammelt skind »benfoder«. Handsker beskrives sjældent; dog noteres, at Mads Hansen 1650 havde et par sorte, forede handsker, Erik Nielsen 1675 et par sorte sarses med gråværk under, og Otte v. Oesede 1674 et par læderhandsker. Til yderligere beskyttelse nævnes også muffe i forbindelse med mandsdragten. Christopher Jacobsen havde en oddermuffe og Otte v. Oesede en brun kirsej-muffe med kattefoer.

I hele perioden nævnes kapper som sædvanligt tilbehør. Mathias Diderichsen havde 1639 en brun og to sorte klædeskapper. Den ene af de sorte havde caffæ forneden, den anden var foret med løkkefløj. Christopher Jacobsen havde 1644 både en stakket, sort kappe og en sørgekappe, og Hans Brodersen havde 1663 en fin klædeskappe med knipling og foret med borat, samt en firtråds kappe; Otte v. Oesede og Erik Nielsen havde hver en grå rejsekappe. Hattene var sorte, og undertiden anføres, at de havde hattebånd. Hans Brodersen 1663

havde en sort hat med hattebånd, Erik Nielsen 1675 to små gamle hatte og en sort hat med en liden rose af slør. Til rejsebrug havde man huer. En sort klæde rejsekabuds med sort langt flos på opslaget nævnes hos Erik Nielsen 1675 og en sort foret rejsehue med opslag hos Otte v. Oesede 1674. Der nævnes også huer. Erik Nielsen havde en af sort polemit med langt flos på opslaget, og Christopher Jacobsen og Hans Brodersen hver en sabelshue, d. v. s. huer af sobel.

Af fodbeklædning nævnes to par sorte sko og et par brune hos Mathias Diderichsen 1639 og hos Otte v. Oesede 1674 to par sko af corduan, foruden et par grønne tøfler. Mændene brugte også nattrøjer. Otte v. Oesede havde 1674 en hvid, ulden, bunden nattrøje, Erik Nielsen 1675 en broget kattuns og Jørgen Wichmand 1680 en rød blommet. I pragt kunde de ingenlunde stå mål med kvindernes, hvis dragter i det hele taget udmærkede sig ved deres farverigdom, der yderligere fremhævedes på baggrund af mændenes med sort som fremherskende farve.

For kvindernes vedkommende tales ofte om klædning i almindelighed. Jørgen Wichmands hustru havde 1661 fem klædninger, en var af silkegrovgrøn, en anden af blommet tobin, der er et silkestof, en af grøn trip og en af mørkegrøn firtråd. Otte v. Oesedes hustru havde 1674 en sort grovgrøns klædning. Man nævner dog også skørter og trøjer hver for sig, f. eks. hos Otte v. Oesede 1674, hvor der også skelnes mellem kjole og skørt. Hans hustru havde en sort klædes kvindekjole med rask under skødet og et skørt af samme slags, en sort uperset borattes kvindekjole med gråværk under og et skørt af samme slags; yderligere havde hun en silke-brokades blommet kjole med rask under skøderne og en stribet taftes kjole med kirsey under. Hertil kom et sort, småblommet skørt, et gulblommet, et atlaskes, et hvidt småt og gråblommet af halvsilke og et gammelt rødt klædeskørt, altså en ganske anselig garderobe.

Trøjer, som ikke nævnes i Otte v. Oesedes hustrus skifte 1674, fandtes derimod i stort tal i skiftet efter Christopher Jacobsens hustru 1644; de var af caffá, taft, foret klæde, en grøn, bunden trøje og et rødt fløjls snørliv; tilsvarende havde Jørgen Wichmands hustru 1661 en blommet trøje, en kallemanke med tilhørende sort skørt, en broget tobins trøje, et borattes skørt med tilhørende trøje af caffá, en flos trøje og en sort klædestrøje.

I løbet af tiden fra 1660 til 1674 synes moden at have ændret sig, idet Otte v. Oesedes hustru havde flere brystgarnityrer, et med sorte taftes bånd af to slags, et af atlaskes bånd og en rød atlaskes brystdug med gehæng hos. Hun havde også tre huer, en sort fløjls hue med atlaskesbånd, en klædes hue med lang flos og en gylden atlaskes kvindelue med knipling på.

Kvinderne havde kåber, der ligesom mændenes ofte var sorte. Christopher Jacobsens hustru havde en sort klædeskåbe underforet med taft, en gammel sort kåbe og yderligere gråværk til en kåbe. Jørgen Wichmands hustru havde en sort, fin klædes kåbe stafferet med flos forneden, en kort grovgrøns og med gråværk, medens Otte v. Oesedes hustru kun havde en fin, sort klædes kåbe.

Strømper registreres kun undtagelsesvis; Christopher Jacobsens hustru havde et par brandgule silkestrømper, og Jørgen Wichmands et par papegøje grønne. Sidstnævnte havde også to muffe, en sabelsmuffe og en flosses muffe, medens Otte v. Oesedes hustru havde en silke grovgrøns muffe med sorte katteskind under og en upersat borattes muffe.

Der nævnes et par røde nattøfler hos Christopher Jacobsen og et par livfarvede flossetøfler hos Otte v. Oesede. Nattrøjer, som kunde købes hos kræmmerne og kunde være meget kostbare,⁸⁰ registreres hos Jørgen Wichmands hustru som en blommerant silke nattrøje og en rød silke nattrøje. Hos Otte v. Oesedes hustru var der en rød, silkebaldyret, en grøn af samme stof og så en gammel, rød, bunden nattrøje.

Lad os slutte denne skildring af dragten med at se på de smykker, som i velhavende borgerhjem yderligere har forlenet beboerne med en vis pragt. Fingerringe, armringe, bæltter, halskæder og perlebånd hørte med til udstyret. Jørgen Friis havde 1641 fingerringe af guld med diamanter, Erik Jørgensen 1644 en guldring med een diamant, en med fem spidse diamanter og en med syv diamanter, Christopher Schultz 1650 havde tre ringe med diamanter, de to endda med fem diamanter i hver og yderligere en ring med en safir. Også hos Dorte sl. Peder Gaas's nævnes to diamantringe og en safirs-ring, og i Jørgen Wichmands bo 1661 fandtes ikke mindre end fem diamantringe, hvoraf en var med en rose-diamant, en anden med et diamant-hjerte; ydermere nævnes en guldring med en sten, emaillet. Hans Brodersen, hos hvem der 1663 nævnes fire ringe, havde en rosenring med syv diamanter, en med fem diamanter, en med fem rubiner og en med en safir. Efter den tid svinder pragten, men Otte v. Oesede havde dog 1674 to guldringe, Erik Nielsen 1675 fire, hvoraf den ene havde tre diamanter i et hjerte, og Christen Lauridsen Lee 1679 to ringe med henholdsvis fem og seks diamanter.

Armbånd af guld, der vejede mellem 13 og 23 lod, fandtes hos prof. Svend Pedersen 1644, hos Christopher Schultz 1650, hos Jørgen Wichmand 1661, hos Herman Hahne 1661, hos Hans Brodersen 1663 og hos Erik Nielsen 1675. Christen Lauridsen Lee havde 1679 to i sit bo, og Jørgen Wichmand havde endnu i 1680 beholdt et lille armbånd på 7½ lod – men det var pantsat. Guld-kæder er noteret hos Erik Jørgensens hustru 1644 og hos Christen Lauridsen Lee 1679, men de vejede kun ca. 16 lod og har altså ikke været mere vægtige end et almindeligt armbånd. Hos Peder Gaas nævnes 1645 et forgyldt sølv-bælte på 20½ lod, men det findes ikke registreret i hans hustrus bo 1652.

Kunsthåndværks smykker som et guldanker med 11 diamanter og to guldkors, hver med 11 diamanter, ejedes af Erik Jørgensens hustru 1644; hos Christopher Schultz var der 1650 et smykke med en safir og otte diamanter, og hos Dorte sl. Peder Gaas's 1652 et guldsmykke med fem granater. Christopher Schultz's enke havde også forskellige andre smykker som en indlagt, brun sten, et emaillet billede i guld, et Jesu navn i kronguld, to små ørenringe, en glat guldtorn,

V. Faste ejendomme og bohaver

fire par knapper for hænderne, fire emailerede gulddopper og andre småting. Hos Jørgen Wichmand var der 1661 en krystalsten med sølv indlagt, et hjerte med to knapper, samt en hel del sølvknapper og maller. Hans Brodersen havde 1663 i sit bo et sølvhjerte, men efter den tid indskrænker disse smykker sig til nogle få guldknapper. Endelig skal nævnes, at der nævnes perler i Christopher Jacobsens skifte 1644, men om de har været i kæder eller blot løse perler er ikke angivet.

Som helhed gælder, at smykkerne efter 1660 bliver færre og mindre varierede med hensyn til form og udførelse.

Formålet med denne redegørelse har været at give rammen om rådmandskredsens dagligliv, men samtidig har det vist sig, at der i økonomisk henseende kunde være en betydelig afstand mellem kredsens medlemmer.

Den formue, der var anbragt i faste ejendomme, havde meget forskellig størrelse. Nogle havde kun en enkelt gård og et par våninger, andre havde flere gårde og mange våninger og boder, der kunde give lejeindtægt og i påkommende tilfælde realiseres. Mængden af bohaver og til en vis grad også dette bohaves karakter og værdi var ganske vist ret ensartet, men det luksusbetonede udstyr i form af ædle metaller og fine tekstiler var forbeholdt en mindre kreds.

Ligesom forretningernes størrelse og karakter var forskellig, således var der også stor forskel på størrelsen af de formuer, der var anbragt i ejendomme og løsøre.

Heller ikke i økonomisk henseende var rådmandskredsen homogen.

På den anden side udelukker det ikke, at kredsen som helhed i forhold til de øvrige borgere har været så formuende, at den har dannet en overklasse, hvis økonomiske placering begrundede dens indflydelse på bystyret.

VI. Den økonomiske placering

Til bedømmelse af rådmandskredsens formuer og til den økonomiske placering i bysamfundet må man støtte sig til skifterne og til skattemandtallene.

Formuens størrelse fandt man ved at sammentælle værdien af fast ejendom, løssøre, varelagre og tilstående vis gæld. Derimod blev den uvisse tilstående gæld i almindelighed holdt udenfor opgørelsen i Odense. Ved at trække den bortskyldige gæld fra formuen fik man det beløb, der kom til skifte og deling mellem arvingerne. Den uvisse tilstående gæld blev skiftet separat.

Selv om man ved eftertælling af kolonnerne bemærker unøjagtigheder, hvad enten det skyldes skrivefejl eller direkte regnefejl, må man formode, at de slutsummer, som man opererede med, virkelig dannede grundlaget for den videre behandling af boet og har været godtaget af samtiden som rigtige.

De formuer, som rådmandskredsens medlemmer rådede over, var af meget uens størrelse. Nogle eksempler på rådmænds formuer, som de blev opgjort i skifterne, vil illustrere det. Mathias Diderichsens bo 1639 blev opgjort til 47.725 sld., Erik Jørgensens 1644 til 63.233 sld., Jørgen Mortensens 1645 til 4.312 sld., Peder Gaas's 1645 til 19.383, Hans Nielsen Chulensbruns 1651 til 7.132 sld., Jørgen Wichmands 1661 til 10.723 sld., Herman Hahnes 1663 til 13.365 sld., Henrik Clausens 1655 til 3.707 sld., Claus Frederiksens 1675 til 1861 sld., Erik Niensens 1675 til 4.956 sld., Knud Knudsen Seeblands 1677 til 4.493 sld. og Hans Wichmands 1685 til 1275 sld.

Vi har tidligere beskæftiget os med værdien af formuernes enkelte bestanddele og konstateret, at værdien af faste ejendomme nok var forskellig hos de forskellige rådmænd, men den synes at have været forholdsvis konstant, og man kan næppe påvise realisation af fast ejendom i større målestok. Her skal blot tilføjes, at den procentvise værdi af den samlede formue var meget forskellig. Erik Jørgensen havde 1644 faste ejendomme til en værdi af 5.475 sld. eller 8,6 % af den samlede formue, Jørgen Wichmand 1661 2.792 sld. eller 26 %, Herman Hahne 3.482 sld. eller 20,5 %. Derimod udgjorde Jørgen Mortensens ejendomme til en værdi af 1842 sld. i 1645 46 % af formuen, hos Erik Nielsen 1675 2.323 sld. eller 46 %, hos Claus Frederiksen samme år 1458 sld. eller 91 %, hos Knud Knudsen Seebland 1677 3.021 sld. eller 67,1 % og hos Hans Wichmand 1685 1125 sld. eller 91 %. Svingningerne står væsentligt i forbindelse med den forretningsmæssige aktivitet. For løssørets vedkommende har vi set, at dets mængde og værdi var forholdsvis konstant; tavlen side 173 illustrerede dette forhold, og vi kommer da til det resultat, at de store forskelle i formuernes størrelse først og fremmest beroede på varelagrenes værdi og på størrelsen af

VI. Den økonomiske placering

den tilstående gæld. Det vil sige, at de købmænd, der havde den største handel med forbindelser i udlandet og med en stor og velstillet kundekreds i indlandet, var højt placeret. Frem for alle gælder det Mathias Diderichsen, som havde et varelager, der var ansat til 14.633 sld. og tilstående vis gæld til 24.514 sld. Endvidere Erik Jørgensen med et varelager til 29.104 sld og vis tilstående gæld til 24.814 sld. Peder Gaas havde 1645 varelager til 5.624 sld. og vis tilstående gæld 9.162 sld., Herman Hahne 1663 varelager til 1635 sld. og vis tilstående gæld til 6.977 sld. Desværre kender vi ikke tallene for Hans Brun, Peder Pedersen Lerche og Thomas Brodersen, men de har nok ligget i et tilsvarende plan.

De nævnte eksempler hidrører overvejende fra købmænd, der har beskæftiget sig med kramhandel. De købmænd, der væsentligt handlede med landbrugsprodukter, havde varelagre af langt mere ustabil karakter. De har måttet sørge for afsætning af stude, malt og korn så hurtigt som muligt, og deres varelagre, så lidt som deres gældsforhold har næppe afsat sig tilforladelige spor i skifterne. Det gælder mænd som Jørgen Friis 1641, Jørgen Mortensen 1645, Henrik Therkelsen 1650, Erik Nielsen 1643 og muligt også 1675, samt Jørgen Wichmand 1661.

Medens skifterne fra Odense dækker perioden fra ca. 1630 til 1682, er man for kystbyernes vedkommende dårligere stillet. I Kerteminde er skiftebøgerne bevaret fra 1650 og i Nyborg først fra 1664 og fremefter. De øvrige købstæders skiftebøger begynder efter 1682. Selv om det er vanskeligt at foretage en sammenligning mellem Odense og kystbyerne, en vanskelighed, der øges ved, at man i sidstnævnte ikke altid har skelnet mellem vis og uvis tilstående gæld, skal enkelte træk fremdrages.

De formuer, som var i Nyborg-rådmændenes eller deres enkers besiddelse i 1660'erne og 1670'erne, svarede stort set til forholdene i Odense. Rådmand Jørgen Kall efterlod sig 1666 5.540 sld., Jacob Andersen Scheffer 1669 10.115 sld. og Niels Bertram 1682 1748 sld. Derimod efterlod rådmandsenken Anne sl. Peder Walters sig i 1665 kun 40 sld. og den tidligere borgmester Lambert Jensen 1677 kun 27 sld.¹ Også i de anførte tilfælde var den faste ejendom en meget væsentlig del af formuen. Jacob Andersen Scheffers faste ejendomme til 5.416 sld. udgjorde 50 %, og så var endda både den visse og uvisse tilstående gæld til et samlet beløb af 3.432 sld. regnet med i formuen. Niels Bertram havde faste ejendomme til 866 sld. svarende til 50 % af formuen og Jørgen Kall ejendomme til 4.773 sld. eller 86,1 % af formuen. I ingen af disse skifter nævnes varelagre; der er så godt som ingen bortskyldig gæld til udlandet, og den tilstående gæld var overvejende bondegæld eller gæld til kreditorer i Nyborg.

På denne baggrund er der imidlertid et par skifter, som skiller sig ud fra de øvrige. Det er skifterne efter rådmand Niels Jensen 1671 og dennes enke Karen Wandal 1681 samt skiftet efter rådmand Søren Thomsen 1671.² På et tidligere tidspunkt erfarede vi, at Niels Jensen og Søren Thomsen havde indgået et forret-

ningsfællesskab og truffet aftale om deling af udbyttet;³ på trods af alle de ulykker, der overgik landet, må de have evnet at opretholde denne forretning. Den meget omfattende skifteprotokol, som vedrører Niels Jensens bo, røber en rigdom, der på den tid var usædvanlig. Der var faste ejendomme i købstaden til 5.051 sld., i bymarken til 2.386 sld. og bøndergods til 231 sld. Der var en rig beholdning af guld og sølv og alskens møbler og husgeråd, der var kvæg og korn og malt. Fremfor alt var der et varelager, der – ligesom Erik Jørgensens i Odense – dækkede alle områder.

Mest bemærkelsesværdig er dog den uendelige fortegnelse over debitorer, som viser, at kundekredsen har dækket hele Øst- og Midtbyn til Odense og Svendborg. Ikke en by, ikke et sogn i det store område kan nævnes, uden at der har boet een eller flere debitorer. Man kunde vente, at der blandt dem var adskillige adelige, som tilfældet var med Erik Jørgensens skifte fra 1644, men der nævnes kun nogle obligationer udgivet af Hans v. Ahlefeldt, Ide, Bjørn og Jørgen Kaas, Stygge Høeg og Casper Due – sammenlagt ca. 1110 sld., men for intet at regne, når man ser, at den samlede tilstående visse og uvisse gæld var på 48.826 sld. og aldeles overvejende bondegæld. I vidt omfang var der udstedt obligationer på gældsbeløbene; de ældste gik tilbage til 1650. Den samlede formue blev opgjort til 80.708 sld.

Intet under, at dette skifte voldte borgmestre og råd mange kvaler; der var hustru og børn, som skulde have værger beskikket, og ingen havde mod til at påtage sig så store værgemål.⁴ Spørgsmålet om gældens beskaffenhed gav anledning til, at et par mænd blev sendt ud for at undersøge, om de enkelte poster var visse eller uvisse.⁵ Rejsen har formentlig ikke givet noget resultat, eftersom der i skiftet ikke blev sondret mellem vis og uvis tilstående gæld.

Enken, Karen Wandals skifte fra 1681 viser, at hun efter delingen af sin ægtefælles bo stadig rådede over en formue på 10.709 sld., hvoraf 4.851 sld. var anbragt i fast ejendom.

Selv om boet efter Søren Thomsen 1671 ikke kunde komme op på siden af Niels Jensens, vidner også det om en særdeles god forretning. Den samlede formue, inklusive vis og uvis tilstående gæld, var på 16.897 sld., hvoraf 2.882 sld. var fast ejendom, og også her registreredes et betydeligt kramlager.

At det var købmænd med kramhandel, der kunde indehave de store formuer, bekræftes også af skiftet efter Jens Grubbe 1682.⁶ Han handlede med grove købmandsvarer, som han, efter kreditorlisten at dømme, indkøbte i Lübeck, og hans formue blev opgjort til 14.607 sld., hvoraf 2.141 sld. var anbragt i fast ejendom og 1560 sld. i skibe. I formuen blev indregnet både den visse og den uvisse tilstående gæld til 7.386 sld.

Også materialet fra Nyborg synes at bekræfte den betydelige forskel, der kunde være indenfor rådmanskredsen i økonomisk henseende; det viser sig tydeligt i de to brødre Lambert og Niels Jensens meget forskellige økonomiske situation.

VI. Den økonomiske placering

I Kerteminde savnes forretninger af tilsvarende omfang som i Odense og Nyborg. Fra årene før 1660 havde rådmand Henrik Sørensen, efter hvem der blev holdt skifte 1657,⁷ et omfattende kramlager og lager af specerier. Der nævnes en tilstående gæld på 2330 sld.; enkelte beløb stammede fra adelige, men kundekredsen bestod først og fremmest af bønder på Hindsholm og store dele af Nordøstfyn ned til Nyborg. Formuen blev opgjort til 12.944 sld., men heraf var 2.185 sld. anbragt i fast ejendom og 5.346 sld. i vis og uvis tilstående gæld, »som man her til dags ikke haver kunnet komme til regnskab om, og derfor ikke kan vides, hvor meget deraf vist kan blive, formedelst en part deraf er hendøde og en part forarmet«. Skiftet efter rådmand Otte Poulsens hustru samme år⁸ nævner intet varelager. Der var en beskeden tilstående gæld på 219 sld., som kun delvis er specificeret; af den bortskyldige gæld på 818 sld. var de 135 sld. til David Junge i Hamborg og resten til borgere i Kerteminde og præster i omegnen, og den samlede formue opgjordes til 3.476 sld., hvoraf 1666 sld. var fast ejendom.

Skifterne fra 1660'erne, således efter rådmand og byfoged Niels Hansens hustru 1660⁹ og efter ham selv 1666,¹⁰ såvel som skiftet efter rådmand Hans Nielsens hustru 1661,¹¹ vidner om ringe økonomisk aktivitet: den sidstnævnte havde en del gæld til fogeden Hans Krag i Mesinge og navnlig til Frederik Gummersbach i Odense.

Selv om formuerne havde en antagelig størrelse, viste det sig navnlig efter 1660, at de beløb, der kom til skifte og deling, når den bortskyldige gæld var trukket fra, var såre beskedent. På skiftet efter Mathias Diderichsen 1639 var der 22.621 sld., efter Erik Jørgensens 1. hustru 1644 34.994 sld., hos Christopher Schultz 1644 10.166 sld., hos Peder Gaas 1645 8.654 sld., hos Jørgen Wichmand 1661 9.222 sld. og hos Herman Hahne 1663 10.732 sld.

Derimod efterlod borgmester Hans Nielsen Chulenbrun sig kun 1229 sld. i 1651, Claus Frederiksen 1675 966 sld. og Knud Knudsen Seebled 1677 kun 530 sld. Erik Nielsen 1675, Jørgen Wichmand 1680 og Hans Wichmand 1685 døde insolvente.

Da man i Nyborg i almindelighed ikke delte den tilstående gæld i vis og uvis, kan man heller ikke i denne forbindelse foretage en sammenligning med Odense, idet såvel formuerne som de beløb, der skulde deles, giver højere tal; at Niels Jensen og Søren Thomsen 1671 efterlod sig formuer til skifte og deling, der var på højde med Odense-rådmændenes i 1640'erne, er nok sikkert, men Jørgen Kalls arvinger fik kun 960 sld. til deling, og både borgmester Lambert Jensen, rådmand Niels Bertram og skipperen Jens Grubbe døde insolvente.

Selv om de talmæssige resultater, der kan udlæses af skifterne, må tages med visse forbehold, finder man dog, at der i økonomisk henseende har bestået talrige nuancer selv indenfor rådmændenes kreds, spændende fra meget betydelige formuer til formuer, som i størrelse ikke har hævet sig over andre købmænds

eller håndværkeres. Gennemgangen viser også den nedadgående linie i økonomisk henseende, som krige og krisetider naturligt måtte fremkalde.

På den anden side blev der også skabt nye formuer hos de købmænd, der blev den nye tids mænd, som vi senere vender tilbage til.

Samtidig opfattelse af borgernes økonomiske placering fik udtryk i skattemandtallene, hvis tilblivelse vi tidligere (side 41 ff.) har beskæftiget os med. Da takseringerne afgjort hvilede på et skøn, er det usandsynligt, at man på grundlag af skattemandtal kan beregne størrelsen af de enkelte skatteyderes formue.¹² Et enkelt eksempel til belysning heraf skal fremdrages. I 1636 klagede rådmand Hans Bruns enke over, at hun var ansat til 7½ mk. at rede af, skønt hendes mand kun havde redet af 6 mk. Hun var, som hun også sagde, den højeste skatteyder, og hun forklarede, at hun var takseret til 6000 dlr. svarende til den 25de eller 26de del af byens skat. Da hun og hendes mand ejede mest, havde de 12.000 dlr.¹³ Selv dette er næppe udtryk for hendes virkelige formue. Skiftet efter hende er ikke bevaret, men samme år var Anne sl. Mathias Diderichsens ansat til at rede af 5 mk. Hun var den fjerde højeste skatteyder, og da det omfattende skifte efter hendes mand blev afsluttet 1639, var der til skifte og deling 22.632 sld. Alene ejendomme udgjorde 6.784 sld., varelageret 14.633 sld. og den visse tilstående gæld 24.514 sld. Til sammenligning kan anføres, at da Erik Jørgensen, der 1640 blev ansat til 6 mk. redsel, hvilket svarede til Hans Bruns for 1636 og som højeste skatteyder, i 1644 holdt skifte efter sin hustru, var beløbet, der kom til skifte og deling, 34.994 sld.

Ikke desto mindre har skattemandtallene i denne forbindelse deres store værdi som udtryk for den målestok, samtiden godtog for borgernes indbyrdes placering. I de ret fuldstændige skattemandtal fra Odense 1624–41 er de enkelte husstande opført, alt efter som de skulde betale efter ansættelse til redsel, kærtingskat eller være helt frigivet for skat. Der er blandt disse mandtal foretaget nedenstående udvalg, og fordeler man samtlige navne på de tre nævnte grupper, får man følgende tabel:

	Redsel		Kærtingskat		Ikke-skatteydere	
1626	281	36,0 %	387	49,5 %	113	14,5 %
1633, jan.	250	33,0 %	280	37,2 %	225	29,8 %
1633, marts	251	30,9 %	372	45,8 %	188	23,3 %
1634, marts	239	31,9 %	433	55,1 %	113	13,0 %
1636, marts	259	32,3 %	320	40,0 %	221	27,7 %
1638, marts	278	32,7 %	440	50,0 %	131	12,3 %
1640, marts	264	35,5 %	352	47,4 %	127	16,8 %

Det antal husstande, der har været ansat til redsel, udgjorde ca. en trediedel, medens kærtingskat svarede af ca. halvdelen, men forholdet mellem dem, der betalte kærtingskat, og dem, der ikke betalte skat, var i stadig svingning, medens tallet på dem, der var ansat til redsel, procentvis var ret konstant.

VI. Den økonomiske placering

Rådmændene og deres kreds tilhørte ganske overvejende den gruppe, der var ansat til redsel, og denne påkalder derfor særlig opmærksomhed.

Fordeler man de personer, der var ansat til redsel, efter de anvendte satser, får man følgende tabel:

Redsel:	1626	1633	1633	1634	1636	1638	1640
7 mk. 12 sk.	—	—	—	—	—	1	—
7 » 8 »	—	—	—	—	1	—	—
6 » 4 »	—	—	—	—	1	—	—
6 » 0 »	—	—	1	1	—	2	3
5 » 10 »	—	—	—	—	1	—	—
5 » 0 »	1	2	1	—	1	—	1
4 » 8 »	3	—	1	—	—	—	—
4 » 0 »	4	1	1	1	—	1	1
3 » 12 »	—	—	—	—	1	—	—
3 » 10 »	—	—	—	—	1	—	—
3 » 8 »	6	1	2	2	—	—	—
3 » 4 »	1	—	—	—	—	—	—
3 » 2 »	—	—	—	—	1	2	1
3 » 0 »	1	3	3	2	1	1	—
2 » 12 »	1	1	—	1	—	1	—
2 » 8 »	8	5	5	2	8	4	5
2 » 4 »	4	1	2	1	1	—	2
2 » 0 »	12	8	9	7	6	5	3
1 » 12 »	4	6	3	4	1	4	4
1 » 10 »	—	—	—	—	2	—	—
1 » 8 »	13	8	8	1	5	10	10
1 » 4 »	12	6	3	2	10	10	9
1 » 0 »	27	13	17	18	12	11	6
14 »	—	—	—	—	—	—	2
12 »	20	18	13	18	15	17	—
10 »	—	2	1	1	4	4	6
8 »	65	46	52	48	36	40	40
6 »	—	28	21	16	16	23	23
4 »	100	100	101	100	84	78	76
2 »	—	—	—	1	53	53	55

Tabellen viser, at antallet af skatteydere, der var ansat til at rede af beløb på over 1 mk., var forholdsvis beskedent, og når man gennemgår navnene på de pågældende personer, viser det sig, som man kunde vente, at de dækker væsentlige dele af rådmandskredsen. I rækkefølge finder man 1626 bl. a. borgmester Otte Knudsen Seebled, Karen sl. Johan Borchartsens, Hans Brun, Jørgen Mule, Mathias Diderichsen, Lisbeth Olufsdatter Bager, Peder Samsing, Margrethe Claus Bangs, Peder Knudsen Gaas, Barbara sl. Willum Lucassens, Hans Pedersen Let, Hans Ebbesen, Hans Nielsen Chulnbron, Hans Mikkelsen Bager, Jørgen Mortensen, Else sl. Hans Friis's, borgmester Jørgen Mogenssen Rosvinge, Laurids og Rickert Knudsen Seebled, Peder Jacobsen, Mads

Hansen, Frederik Ammerbach, Karen Letsdatter, Peder Nielsen (Hiermand), Johan Eleken, Palle Christensen, Jørgen Mand og Henrik Mogensen Rosenvinge, medens Hans Sommer kun var sat til 1 mk.

På den anden side var der også indenfor dette øverste lag interessante variationer. Mandtallet fra jan. 1633 ansætter borgmestre og råd således: Hans Brun 5 mk., Jørgen Mule 3 mk., Hans Ebbesen 2½ mk., Jørgen Mortensen 2 mk. 4 sk., Hans Pedersen Let 2 mk., Frederik Ammerbach 1 mk. 12 sk. og Jørgen Mogensen Rosenvinge 1 mk. 8 sk. I samme skatteklasser stod mænd som Mathias Diderichsen, Knud Lauridsen Seeblad, Erik Jørgensen, Peder Knudsen Gaas, Knud Ottesen Seeblad, Augustinus Ebbel, Mads Hansen og Palle Christensen. Flere af disse blev senere rådmænd, men endnu mere bemærkelsesværdigt er det, at til samme klasse som Frederik Ammerbach, der var sat til 1 mk. 12 sk., og borgmester Jørgen Mogensen, der var sat til 1 mk. 8 sk., hørte håndværkere som Hans Slagter, Jens Hansen Grovmed, Søren Slagter og Jørgen Hattemager.

Uanset disse ulige placeringer er det dog ganske klart, at rådets medlemmer har været takseret blandt de højeste, og den lige så iøjnefaldende omstændighed, at man i samfundets øverste lag finder tilflyttere som Erik Jørgensen, Thomas Brodersen og Dines Jensen, der alle blev rådmænd, vidner om, at den økonomiske placering i samfundet har været bestemmende for, om en mand kom ind i rådet; det udelukker ikke, at slægtskabstilknytning til rådmandsfamilier har styrket tilflytterens sociale position.

Forbindelsen mellem rådmandsæde og formueforhold fremgår også indirekte deraf, at rådmænd som Poul Nielsen, Hans Sommer, Frederik Ammerbach og Augustinus Ebbel udtrådte af rådet, da de blev genstand for økonomisk deroute,¹⁴ ganske som det var tilfældet med Hans Uttermarch, Jens Bang og Jens Mand i Assens, Hans Bang i Bogense og formentlig også Lambert Jensen i Nyborg.¹⁵

På den anden side kan man gennem de omtalte skattemandtal fra Odense i tyverne og trediverne konstatere, at rådmandskredsen i det omfang, som den er defineret i denne undersøgelse, ikke udelukkende tilhører den økonomiske overklasse. Enker som Lisebet sl. Rickert Knudsen Seeblads og Margrethe sl. Jens Mogensen Rosenvinges var i mandtallet fra 1633 kun sat til 12 sk., og Otte Knudsen Seeblads enke Abigael Hasebart blev 1640 sat til 8 sk., medens Jost Hansens enke Kirsten Clausdatter Bang kun var sat til 6 sk. redsel. I 1638 var rådmand Hans Mikkelsens søn Mikkil Hansen og de to brødre Lucas og Hans Willumsen kun ansat til 8 sk., og Hans Mikkelsens svigersøn Frands Foltermand til 4 sk. redsel. De sidstnævnte eksempler på særlig lav taksering stemmer, som vi siden skal se, ganske godt med andre oplysninger om de pågældendes økonomiske forhold.

Fra tiden 1660 til 1682 foreligger ikke en tilsvarende kontinuerlig række skattemandtal, men en orientering giver taksering til første kvartals skat 1662,¹⁶

VI. Den økonomiske placering

mandtal og taksering over krigsstyr efter kgl. befaling af 27. jan. 1676,¹⁷ og krigshjælpen, der blev udskrevet i henhold til kgl. forordning af 1683, 28/7.¹⁸

Takseringen fra 1662 giver ikke blot oplysning om, hvilke beløb hver enkelt skulde betale, men også, hvorledes dette beløb er fremkommen som summen af ansættelse af fast ejendom og af handel, håndværk og formue. Det ser ud til, at man har tillempt de to addender, så der fremkom hele beløb, og man sporer den inddeling i skatteklasser, der er praktiseret i 1676. Det er altså muligt at opstille skatteyderne i tre tabeller, af hvilke A angiver de borgere, der var sat højest i skat, B viser placeringen efter værdien af faste ejendomme og C placeringen efter handel, håndværk og formue.

Når man af disse tabeller uddrager medlemmerne af rådet, får man i de forskellige lister følgende rækkefølge 1662:

A.	mk.	B.	mk.-sk.	C.	mk.-sk.
Peder Pedersen Lerche	(300)	Peder Lerche	(48)	Peder Lerche	(252)
Thomas Brodersen	(199)	Thomas Brodersen	(39)	Thomas Brodersen	(160)
Knud Knudsen (Seebled)	(66)	Knud Jacobsen	(22-8)	Jørgen Wichmand	(48-8)
Jørgen Wichmand	(66)	Hans Wichmand	(21-6)	Knud Knudsen	(45-9)
Mads Hansen	(60)	Knud Knudsen	(20-6)	Mads Hansen	(41-6)
Erik Nielsen	(54)	Mads Hansen	(18-10)	Erik Nielsen	(36-11)
Hans Wichmand	(54)	Jørgen Wichmand	(17-8)	Hans Wichmand	(32-10)
Knud Jacobsen	(48)	Erik Nielsen	(17-5)	Knud Jacobsen	(25-8)
Claus Frederiksen	(30)	Claus Frederiksen	(13-5)	Claus Frederiksen	(16-5)

Forskellen mellem de højest og de lavest ansatte rådmænd er meget betydelig, ligesom der er en iøjnefaldende forskel både i ejendomsbesiddelse og med hensyn til økonomisk aktivitet. Særligt bemærker man dog, at i ejendomsstabellen (B) er det medlemmer af rådmandskredsen, der har de største formuer i faste ejendomme, selv om også her afstanden mellem Peder Pedersen Lerche og Claus Frederiksen er betydelig. Håndværkere og kræmmere er ansat til 12 mk. og derunder.

Tabel A. Ansættelse til 1. kvartals skat 1662.

Peder Pedersen Lerche	300 mk.	Hans Wichmand	54 mk.
Thomas Brodersen	199 -	Knud Jacobsen	48 -
Frederik Gummersbach	144 -	Hans Iversen	48 -
Christian Bager	100 -	Jørgen Barchhausen	48 -
Knud Knudsen (Seebled)	66 -	Jesper møller	48 -
Jørgen Wichmand	66 -	Diderik Sachmand	48 -
Hans Cortsen	60 -	Christen Hansen (Lime)	48 -
Mads Hansen	60 -	Jens Andersen rebslager	46 -
Niels Christensen	60 -	Søren Jensen	42 -
Erik Nielsen	54 -	Mette sl. Hans Brodersens	42 -
Hans Otte sadelmager	54 -	Mette sl. Hans Willumsens	42 -
Abigael sl. Otte Knudsens	54 -	Laurids Assens	36 -
Else sl. Herman Hahnes	54 -	Peder Hunderup	36 -

VI. Den økonomiske placering

Hans Andersen Bager	36 mk.	Michel	30 mk.
Jørgen Madsen kræmmer	36 -	Hans Madsen smed	30 -
Christian Schult	36 -	Claus Dreyer	30 -
Jacob Andersen Svitzer	36 -	Jens Madsen	30 -
Fabian Jensen	36 -	Claus Frederiksen	30 -
Hans Faltinsen	36 -	Querin farver	30 -
Mads knivsmed	36 -	Maren sl. Antoni Svitzers	28 - 3 sk.
Laurids feldbereder	36 -	Rasmus Koch	27 -
Christen Pedersen	35 - 15 sk.	Jochum sadelmager	27 -
Peder Lauridsen	33 -	Daniel guldsmed	27 -
Anders Andersen bager	33 -	Hans Simensen drejer	27 -
Henning Andersen	31 -	Hans Møder skrædder	27 -
Peder Jespersen guldsmed	30 -		

Tabel B. Ansættelse af faste ejendomme 1. kvartal 1662.

	mk.	sk.		mk.	sk.
Peder Pedersen Lerche	48	0	Hans Iversen	12	0
Frederik Gummersbach	40	0	Jochum sadelmager	10	0
Thomas Brodersen	39	0	Henrik bartskærer	9	10
Mette sl. Hans Brodersens	27	10	Jørgen Barchhausen	8	0
Jacob Andersen Svitzer	22	10	Hans Cortsen	8	0
Knud Jacobsen	22	8	Diderich Sachmand	8	0
Hans Wichmand	21	6	Rasmus Koch	8	0
Knud Knudsen	20	6	Hans Jørgensen	8	0
Else sl. Herman Hahnes	20	0	David possementmager	8	0
Maren sl. Antoni Svitzers	19	3	Laurids bartskærer	8	0
Mads Hansen	18	10	Frederik Pedersen	7	10
Kirsten sl. Johan Høhnes	18	8	Fabian Jensen	7	4
Christen Pedersen	17	15	Claus Dreyer	7	4
Abigael sl. Otte Knudsens	17	13	Henning Andersen	7	4
Jørgen Wichmand	17	8	Hans Møder skrædder	7	4
Erik Nielsen	17	5	Ditlev Pedersen	7	4
Mette sl. Dines Jensens	16	13	Christian Schult	6	7
Christian Bager	16	9	Jens Andersen rebslager	7	7
Niels Christensen	16	2	Peder Jespersen guldsmed	6	7
Otte v. Oesede	16	0	Peder Hunderup	6	4
Christen Westesen	16	0	Jørgen Madsen kræmmer	6	0
Johan Wulf guldsmed	16	0	Laurids feldbereder	6	0
Hans Willumsen	14	0	Jens Madsen	6	0
Jacob Rode	14	0	Simon guldsmed	6	0
Claus Frederiksen	13	11	Bendix Lauridsen	6	0
Hans Schütte	12	13	Hans Erichsen	6	0
Daniel guldsmed	12	0	Jens Sørensen	6	0

Tabel C. Ansættelse af handel, håndværk og formue 1. kvartal 1662.

	mk.	sk.		mk.	sk.
Peder Pedersen Lerche	252	0	Hans Cortsen	52	0
Thomas Brodersen	160	0	Hans Otte sadelmager	49	2
Frederik Gummersbach	104	0	Jørgen Wichmand	48	8
Christian Bager	83	7	Christen Hansen (Lime)	48	0

VI. Den økonomiske placering

	mk.	sk.		mk.	sk.
Jens Andersen rebslager	47	6	Christian Bøhm	22	0
Knud Knudsen	45	9	Elisabeth sl. Claus Baggers	21	3
Jesper møller	44	0	Simon guldsmed	20	0
Niels Christensen	43	14	Eyler Olufsen vognmand	20	0
Mads Hansen	41	6	Hans Møder skrædder	19	12
Jørgen Barchhausen	40	0	Rasmus Koch	19	0
Diderich Sachmand	40	0	Søren Jespersen	18	2
Søren Jensen	38	0	Bendix Lauridsen	18	0
Erik Nielsen	36	11	Christopher bartskår	18	0
Abigael sl. Otte Knudsens	36	3	Jochum sadelmager	17	0
Hans Iversen	36	0	Poul sadelmager	17	0
Else sl. Herman Hahnes	34	0	Hans feldbereder	17	0
Mads knivsmed	33	9	Hans Christensen	17	0
Hans Wichmand	32	10	Frederik Pedersen	16	6
Laurids Assens	31	0	Claus Frederiksen	16	5
Hans Andersen bager	30	6	Thomas Hansen	16	2
Hans Faltinsen	30	3	Niels Christensen	15	6
Laurids feldbereder	30	0	Daniel guldsmed	15	0
Jørgen Madsen kræmmer	30	0	Jens Sørensen	15	0
Peder Hunderup	29	12	Hans Erichsen	15	0
Christian Schult	29	9	Henrik bartskår	14	6
Peder Lauridsen	29	0	Mette sl. Hans Brodersens	14	6
Fabian Jensen	28	12	Ditlef Pedersen	13	12
Anders Andersen Bager	28	2	Hans Jørgensen	13	0
Hans Willumsen	28	0	David possementmager	12	0
Hans Madsen smed	26	6	Laurids bartskår	12	0
Michel	26	0	Hans Schütte	11	3
Querin farver	26	0	Otte v. Oesede	10	0
Knud Jacobsen	25	8	Maren sl. Antoni Svitzers	9	0
Jørgen Ibsen	25	0	Jacob Rode	9	0
Jens Madsen	24	0	Mette sl. Dines Jensens	8	0
Henning Andersen	23	12	Christen Pedersen	8	0
Peder Jespersen guldsmed	23	9	Kirsten sl. Johan Høhnes	8	0
Hans Simensen drejer	23	2	Johan Wulf guldsmed	8	0
Claus drejer	22	12			

Derimod viser formuelisten (C) et noget andet billede, idet mange håndværkere var sat højere end borgmester Knud Jacobsen og rådmænd Claus Frederiksen; også postmester Otte v. Oesede og enkerne Mette sl. Hans Brodersens, Mette sl. Dines Jensens og Kirsten sl. Johan Høhnes stod lavt ansat i forhold til håndværkere; set fra dette synspunkt var skellet mellem købmænd og håndværkere udvisket.

Man kunde vente, at der efter 1661 vilde ske en ændring i den økonomiske placering, således at borgmestre og rådmænd ikke var ene om at bære den tungeste skattebyrde, så meget mere som vi jo har set, hvorledes deres formuer var reducerede i forhold til årene før 1660. At dømme efter skattemandtallet af 1676 blev det ikke tilfældet. Her anbragte man skatteyderne i klasser med angiv-

velse af, hvad hver enkelt klasse skulde betale. De tre første klasser omfattede stiftamtmanden og gejstlige. Derefter fulgte borgerne ansat således:

4 kl. 91 rdl.	Jens Madsen Rosenber, borgmester Willum Jensen Rosenvinge, rådmænd Christen Hansen Lime, rådmænd
5 kl. 61 rdl.	J. G. Becker, rådmænd Jørgen Wichmand, rådmænd Peder Blanchenborg, rådmænd Jørgen Barchhausen, rådmænd
6 kl. 45 rdl. 4 mk. 8 sk. ..	Christen Westesen, rådmænd
7 kl. 30 rdl. 3 mk.	Knud Knudsen Seeblad, borgmester
8 kl. 15 rdl. 1 mk.	Hans Wichmand, rådmænd

Ligestillede med disse borgmestre og rådmænd nævnes i 4. kl. købmændene Hiere Jespersen og Jørgen Hansen, i 5. kl. Christen Lauridsen Lee, i 6. kl. Thomas Baltzer Frithoff, Jacob Brochmand, Hans Nielsen Borchersen, gæstgiveren og organisten Johan Ziegenhorns enke, samt Sidsel Lauridsdatter (Seeblad). I 7. kl. nævnes enkerne efter rådmændene Henrik Jørgensen Rosenvinge og Erik Nielsen, den senere rådmænd Niels Gorm, købmændene Herman Hermansen, Henrik Werchmeister, Oluf Mortensen, overformynder Jens Madsen og brødrene Henning og Broder Landorph. I den samme klasse findes en enkelt håndværker, men disse møder man iøvrigt først i de følgende klasser, hvor der til gengæld kun er meget få købmænd. Hein Lucht nævnes i 8. klasse, Henrik Høhne i 9. klasse og Diderich Sachmand og Jacob Andersen Svitzer står i 10de.

Ved sammenligning med mandtallet fra 1662 må man komme til det resultat, at det fremdeles er købmændene og blandt disse borgmestre og råd, der i økonomisk henseende og som skatteobjekter er ansat højest.

Dette fremtræder endnu tydeligere i listen fra 1683. Den omfatter også de i Odense boende adelige og gejstlige, som skattemæssigt rangerer med de højest ansatte købmænd. Ser man bort fra de adelige og gejstlige, er rækkefølgen blandt de højeste skatteborgere denne:

30 rdl.	Jens Erichsen Westengaard, borgmester
20 rdl.	Christen Westesen, rådmænd Niels Mule, købmænd Hiere Jespersen, købmænd
18 rdl.	T. B. Frithoff, vinhandler
16 rdl.	Willum Jensen Rosenvinge, borgmester
14 rdl.	Christen Hansen Lime, rådmænd
12 rdl.	Peder Blanchenborg, rådmænd Henrik Werchmeister, købmænd
8 rdl.	Jørgen Barchhausen, fhv. rådmænd

Derimod var Hans Wichmand, der måtte træde tilbage som rådmænd 1683, kun ansat til 1 rdl., og J. G. Becker, der var kommen i store økonomiske vanskeligheder,¹⁹ blev kun ansat til 2 rdl.

VI. Den økonomiske placering

Det synes sikkert, at det stadig var en økonomisk overklasse, der beherskede bystyret også efter 1660, et forhold, der også er påvist andet sted,²⁰ men det skal også understreges, at den blandt sine medlemmer kun talte ganske få, der tilhørte slægter, som i flere generationer havde tilhørt rådets kreds. Det var Willum Jensen Rosenvinge, der var tredje generation af Rosenvinge-slægten i Odense, og Peder Blanchenborg, der var søn af en borgmester i Odense; alle de øvrige – også Niels Mule – var tilflyttere, der i kraft af deres dygtighed havde fået kapital og magt i Odense, og gennemgår man iøvrigt skattemandtallet fra 1683, vil man forgæves søge repræsentanter for de gamle rådmandsslægter.

Man kan til nød tale om, at rådsaristokratiet var slægtsbetonet i århundredets første trediedel, men derefter svandt dette præg, og den økonomiske position blev fremherskende.

VII. Rådmandskredsens forrettigheder

De økonomiske fordele, der var forbunden med rådmandshvervet, har næppe kunnet opveje den skade, som en driftig købmand med en stor handel kunde lide. Derimod kunde den almindelige anseelse, der fulgte med hvervet, være tillokkende; rådmanden fik en særstilling i forhold til sine medborgere, der blev understreget på mange områder.

Det skete gennem lovgivningen. Betegnende er de forskellige forordninger, der skulde begrænse luksus og overflødighed ved bryllupper, barsler og begravelser, hvor man på den ene side tog hensyn til borgmestre og råd, på den anden side til købmænd og endelig til formuens størrelse. I modsætning til håndværkerne måtte rådmænd og købmænd gøre brylluppet på rådhuset, og medens håndværkerne kun måtte byde 12 par folk og 6 unge karle, måtte de andre byde 24 par folk og 12 unge karle;¹ en borgmesters, rådmands eller købmands datter måtte som brud smykkes med to guldkæder og et smykke om halsen.² Når barselkonen gjorde sin kirkegang, måtte borgmestre, rådmænd og købmænds hustruer have 12 par dannekvinder i følge, hvor håndværkerne kun måtte have 6 par. Derimod måtte begge parter have lige mange faddere, nemlig fem.³

Disse bestemmelser, der var fastsat i forordninger mellem 1606 og 1615, blev senere strammede, idet man i forordningen af 1624, 1/5 begrænsede antallet af købmænd, der kunde sidestilles med rådmænd, ved at indføre en minimumsgrænse for formuen. Kun købmænd med over 5000 dlr. måtte føre bruden med spil over gaden, kun købmænd med over 10.000 dlr. måtte lade deres datter som brud bruge silke.⁴

Forordningen af 1642, 16/6 slækkede for så vidt på de rigoristiske foranstaltninger ved at lade folk betale for at bruge særlig overflødighed, således at staten herigennem fik en indtægtskilde,⁵ og i 1655 gav man gejstlige og verdslige i almindelighed, som havde over 5000 dlr., tilladelse til at byde ikke mindre end 40 par til bryllupper.⁶ Til gengæld forordnede kongen Henrik Tellemand, der var provinsial-toldforvalter og boede i Odense, til som fiscus at føre tilsyn med luksusforordningernes overholdelse.⁷

På trods af disse begunstigelser var der dog eksempler nok på, at borgmestre og råd ikke vilde lade sig nøje. Da borgmester Jørgen Mule i 1629 havde gjort sin datters bryllup med professor Svend Pedersen, havde han haft flere gæster, end forordningen tillod. Han blev stævnet for rådstueretten af lensmanden ved Thomas Brodersen, og han indrømmede, at der havde været »en par tre eller fire personer« flere, end forordningen tillod, men brylluppet »stod i mit hus, hvor ikke nogensteds dragning havde været, brudgom og brud er ikke ført over

VII. Rådmandskredsens forrettigheder

gaden med spil til eller fra kirken. Jeg haver alene på bryllupsdagen givet nogle venner et måltid mad, og under samme måltid haft en liden musik med åndelig psalmer, brud og brudgom er hjemført om aftenen, der klokken var syv i stilhed uden spil og uden drik eller udspisning i brudehuset.«⁸ Det hjalp ikke, at Jørgen Mule pukkede på sin adelige frihed, der efter hans mening ikke kunde være forspildt, fordi han og hans søskende på grund af deres ringe formue ikke kunde holde sig med rostjeneste; modparten henviste til, at Jørgen Mule besad rådmandssæde og derfor måtte følge de for rådmænd gældende bestemmelser. Han havde heller ikke gjort sin datters bryllup med en frimand, men med en professor, og han brugte borgerlig næring og gjorde borgerlig tyngde, hvorfor han som en borger måtte stå til rette.⁹ Han dømtes til at betale de 200 rdl., der var den sædvanlige bod. Også Knud Ottesen Seeblad tiltaltes for at have haft flere personer til sit bryllup, end forordningen tillod. Han sagde, at han havde høje øvrigheds tilladelse, dog kun mundtlig, og han lovede inden to måneder at skaffe den skriftligt.¹⁰ Et halvt års tid senere fik borgmestre og råd kongens ordre til at indstille tiltalen.¹¹

Det var i det hele taget sikrere at indhente kongens tilladelse, når man vilde gøre brylluppet mere festligt. Barbara Mule, der var gejstlig enke, fik lov at holde sin datters bryllup med mag. Jørgen Jørgensen (Falster) på rådhuset, skænke vin og byde flere folk end forordningen tillod;¹² Karen sl. Johan Borchartsens fik 1632 lov at byde 30 par folk til sin datters bryllup og holde det i to dage på et lavshus,¹³ og da Margrethe sl. Claus Bangs skulde gøre sin datters bryllup med Jost Hansen, fik hun bevilling at byde flere folk og at holde det på rådhuset; tilladelsen udvidedes yderligere til, at man måtte bruge spil til og fra kirken over stræderne og ellers i alle måder forholde sig dermed, som det har været brugeligt.¹⁴ Også Augustinus Ebbel fik lov at gøre sin datters bryllup på rådhuset 1634 og byde flere folk, end forordningen tillod,¹⁵ ligesom Cort Collin fik tilsvarende bevilling, da han vilde holde sit bryllup i Assens;¹⁶ det samme gjaldt Abigael Hasebart, da hun i 1634 vilde gøre sin datters bryllup med Thomas Brodersen,¹⁷ for ikke at tale om Maren sl. Hans Bruns, der fik lov at holde sin datter Karens bryllup med mag. Jens Poulsen Vinding på rådhuset og byde ikke mindre end 24 par folk mere end efter forordningen, samt at skænke vin.¹⁸ Da Jesper Hansen gjorde sin steddatter Anne Mathiasdatters bryllup med Erik Jørgensen, overtrådte han forbudet mod at skænke vin, så han måtte bøde 30 sld. til Gråbrødre hospital.¹⁹

På trods af alle forordninger var det for datiden en væsentlig ting, at der kunde holdes bryllup på byens rådhus »i en prægtig og fornem forsamling«, som Jens Bircherod nævner det i sine dagbøger.²⁰ Festligt har det været, når bruden og følget gik til kirken en søndag ved højmesse, medens der blæstes i trompeter på gaden, kimes med klokkerne og skøn musik lød i kirken, og man derefter mødtes på rådhuset, som tilfældet var, da Christopher Balslev holdt bryllup og musikken blev leveret dels af stadsmusikanterne i Odense, dels

af de fra Haderslev indforskrevne stadsinstrumentister.²¹ Særlig festligt har det vel været, da Erik Jørgensens datter Anna i september 1666 blev gift med sognepræsten i Sørslev, Hans Bang, thi »bruden gik mellem hr. Hannibal Sehesteds dame, frøken Christiana og hendes datter« på vej til kirken.²²

Lige så ærefuldt var det, at man ved børnenes dåb kunde præsentere mange og fremtrædende faddere, der i samtidens levnedbeskrivelser opregnes sammen med de faddergaver, de gav den nyfødte.²³ Selv om man vel søgte at begrænse antallet af kvinder, der fulgte barselkonen til og fra kirke,²⁴ noterede Jens Bircherod dog i 1660, at »en stor skare af de fleste af byens kvinder skulde ikke alene gøre barnet på sin dåbsdag, men endog moderen på hendes, så kaldet, introduktionsdag, både til og fra kirken geleide. Og ligesom de kunde være hende udi slægt eller svogerskab nær pårørende, så skulde de og fremmelig parres.«²⁵ Den skik, at der bragtes en kvinde, der lå i barselseng, mad, søgte man også fra regeringens side at begrænse,²⁶ men forgæves. »Man havde hos os en gammel skik, at når nogen af byens fornemme kvinder lå i barselseng, blev hende fra andre matroner (som enten i slægt eller svogerskab noget kunde røre hende på), nogle skønne retter mad dag efter anden tilskikkede.«²⁷

Trangen til at hævde sin plads i samfundet kom næsten stærkest til udtryk i Guds hus, hvor stolestadernes nummerering var et fint overvejet udtryk for, hvem der regnede sig for de fornemste borgere, og stolestadeordningen var et stadigt og trivsomt stridsemne. Men også her hævdede rådmændene deres plads ved at have deres forud bestemte stader, ligesom gejstligheden og kirkeværgerne. Efter dem fulgte den øvrige menighed, mændene på højre og kvinderne på venstre side. I Assens kunde stolestaderne bortskødes som anden fast ejendom,²⁸ men i Odense var det kirkeværgerne, der bortsolgte dem og til forskellige priser efter deres placering. I St. Knuds kirke blev der 1671 truffet aftale mellem sognepræsten Laurids Christensen og borgmester Jens Madsen Rosenberg om, at der af de 9 første stader skulde betales 3 rdl., af staderne fra nr. 9 til den nedre ende 2 rdl. og resten med 2 sld.,²⁹ og det var almindelig regel, at man i forbindelse med erhvervelse af borgerskab også sikrede sig køb af stolestade; for St. Knuds kirkes vedkommende indgik disse beløb i byens kasse. Trangen til at hævde sig kunde give sig sære udslag. Da Hans Nielsen Chulénbrun var indflyttet til Odense og havde begyndt sin karriere der, måtte borgmestre og råd give kirkeværgerne Frederik Ammerbach og Hans Ebbesen fuldmagt til at påtale, at der »udi hans hustrus bevilgede stolestade i St. Knuds kirke skal være gjort af snitværk og opsat en ulovlig og usædvanlig instrument, andre godtfolk til fortrængsel og den gemene mand til forargelse, som usømmelig er at lade passeres.«³⁰ Uden nærmere oplysning om det pågældende »instruments« art, er også det et udtryk for Hans Nielsens trang til at omgive sig med en vis glans, som han også yndede det i sit hjem og i sin daglige færd. Og selv nok så omstændelige stolestadeordninger kunde ikke afværge stridigheder om, hvem der havde krav på den fornemste plads. Mellem rådmænd og kirkeværger Niels

VII. Rådmandskredsens forrettigheder

Gorms hustru og overformynder Hiere Jespersens hustru opstod der en både langvarig og bitter strid i den anledning.³¹

Selv efter døden søgte man at fastholde rangforordningen, både når det gjaldt selve begravelsen og det sidste hvilested, og det kunde også her være påkrævet at fastsætte bestemte regler, »eftersom desværre ikke mindre overflødighed, pragt og unødigt bekostning iblandt gejstlig og borgerlig stand i sorg og med begravelser begåes end udi glæde og når bryllupper gøres.«³² I 1624 udstedte kongen en forordning af 1. maj, der påbød, at sålænge liget stod over jorden, og der vågedes over det, måtte man undgå fylderier; ingen uden adelen måtte lade kisterne beslå med læder eller klæde eller bruge messingmetal eller fortinnede beslag, så lidt som billedskæren. Ringning måtte kun vare et kvarter. Gejstliges, borgmestres og rådmands efterleversker måtte ikke have mere end fire par sørgekvinde og hele skolen, de andre to par og den halve skole, eller mindre. Prisen for ringning skulle fastsættes af biskoppen sammen med borgmestre og råd, som også skulde fastsætte, hvad graverne og de, der bad til liget, skulde have. Lavene skulde stille deres ligklæde til rådighed på bestemte vilkår.³³

Allerede en uge senere havde borgmestre og råd i Odense sammen med biskoppen fastsat de nærmere regler for begravelser i Odense. For hele skolen at synge skulde betales 2 rdl., for en lektie 1 mk. Når lig skulde begraves, skulde der kl. 1 klemtes med den mindste klokke, så skal skolemesteren med børnene udgå af skolen og stå for huset, hvor liget er inde, på det de kunde gå med liget, det første det begynder at ringe. Der måtte ikke ringes over et kvarter, og der blev fastsat ringeløn for stormklokken og de fire kirkers klokker.³⁴

I 1656 blev en ny forordning udgivet 26. april, som bl. a. bestemte, at kun næste slægt, svogerskab og naboer skulde have bud om dødsfald. Der blev givet regler for, hvordan den døde skulde klædes, og kun næste slægt, svogerskab, naboer eller venner, otte eller ti personer, måtte bedes. På den dødes kiste måtte kun anbringes tre bogstaver for den dødes navn, samt årstallene. Hvis nogle af de gejstlige og verdslige øvrigheds personer vilde have deres kister med perpetuan, kronrask eller bai overdragen, kunde det tilstedes, dog uden bebremmelse med snore eller frynser. Sørgeklædet måtte kun gøres til husbond, hustru og børn. Ikke mere end tre personer måtte holde vågestue, og de fornemste lig måtte kun til sjettedagen stå ubegravede, de andre til tredie eller fjerdedagen. Bedemanden måtte få 10 rdl., bedekonen 10 dlr. efter de fornemste lig, og kun 10 eller 12 par måtte bedes at sørge med lange kapper efter de fornemste lig, kvindfolk med sørgekåber på hovedet 8 eller 10 par efter de fornemste; 6 kvinder måtte bedes til at brede på de fornemste ligkister, og gejstlige og verdslige øvrigheds personer samt de fornemste af »vore betiente og fornemste købmænd« måtte have den hele skole med kapper for deres lig. For de fornemste lig måtte der ringes en time, for de andre kun en halv. Prædiken over de fornemste lig med testamentes oplæsning måtte kun vare en time. Overtrædelser af disse bestemmelser skulde i købstæderne straffes med 24 rdl.³⁵

Det var dog ikke muligt at få disse bestemmelser overholdt her så lidt som ved andre af livets højtider. Af praktiske grunde havde man undertiden ligkister stående på loftet, som det nævnes i skifterne. Trangen til at smykke dem var ikke let at modstå. Jacob Bircherod havde en lille messingplade, som havde stået på borgmester Jørgen Mules kiste med hans navn, titel, dødsdag og fædrene og mødrene våben.³⁶ Rådmand Jørgen Mortensens enke og hans efterfølger i ægteskabet tiltalte, fordi Jørgen Mortensens kiste var beslået med fortinne beslag, og man krævede en bod på 100 rdl.³⁷ Også generalproviantmester Hans Willumsens arvinger blev med henvisning til forordningen af 1656 tiltalt, fordi hans kiste havde stået for længe over jorden og været smykket med frynser.³⁸ På den anden side blev det bevilget, at Elisabeth Mules lig måtte henstå, så længe hendes børn og venner vilde, og kisten måtte betrækkes med læder eller frynser, eller beslås med messing.³⁹ Rådmand Jørgen Kalls enke i Nyborg blev tiltalt, fordi hun havde ladet mandens lig stå ubegravet over tiden, og hun lod ham geleide over gaden til kirken at begraves med brændende vokslys og havde endog ladet kisten stå over jorden under ligprædiken.⁴⁰

Hvis en person døde under ophold udenfor hjembyen, skulde der bevilling til at lade liget flytte. Karen sl. Johan Borchartsens døde under ophold hos sin slægtning Niels Jensen i Nyborg, og arvingerne fik kgl. bevilling til at lade hendes lig flytte fra Nyborg til St. Knuds kirke, hvor hun blev gravsat hos sine forældre.⁴¹ Også Willum Jensen Rosenvinge fik 1662 kgl. bevilling til at lade sin moder Margrethe sl. Jens Mogensen Rosenvinges lig føre fra Nørup præstegård i Jylland og nedsætte i Gråbrødre kirke i Odense.⁴²

»Ligstuer var i disse tider fast ligesom julestuer, formedelst sådan lig-vegts færd, eftersom allehånde korsvill og julelege blev der af de forsamlede gæster, såvel gamle som unge, gemeenlig foretagen«, fortæller Jens Bircherod i erindring om, at han som femårig i december 1663 var med sin moder ovre i Peder Pedersen Lerches hus til ligvagt over hans salig hustru indtil sildig ud på natten.⁴³ Da hans morfader, borgmester Thomas Brodersen døde i november 1665 og hele byen sørgede, var der i ligstuen en »stor sværm af fremmede eller byens fornemmeste, hvilke (efter den tids sædvane) holdt sammesteds ligvagt, ikke uden arvingernes mærkelige omkostning. Thi sukker og vin måtte i slig færd laves til i stor overflødighed.«⁴⁴ Også da borgmester Otte Knudsen Seeblands enke, Abigael Hasebart, døde, holdtes der af de fornemste i byen ligvagt.⁴⁵

Den døde blev fra hjemmet til kirken fulgt af slægt og venner. Var det en rådmand, der skulde begraves, eller en rådmands nærmeste slægt, fulgte de andre rådmande den døde. Da Henrik Jørgensen Rosenvinge og Jørgen Wichmands søn blev begravede 3. jan. 1674 »absenterede« rådmandene sig for at følge.⁴⁶ Tilhørte afdøde købmandslavet, måtte også lavets medlemmer følge, og der foreligger fra 1640'erne talrige tilfælde, hvor købmandslavets oldermand både i Odense og Assens tiltalte lavsmedlemmer under krav om bøde for ikke at have fulgt lig.⁴⁷

VII. Rådmandskredsens forrettigheder

Alt imedens følget bevægede sig til kirken, ringede byens klokker, både kirkeklokkerne og stormklokkeren. De bevarede regnskaber for klokkeringning er ikke blot et vigtigt personalhistorisk hjælpemiddel til datering af dødsfald, men de forskellige takster kaster lys over den døde sociale position.⁴⁸

For rådmændene og deres kreds var det vigtigt at sikre sig et begravelsessted i kirken så nær koret som muligt. I Odense havde Gråbrødre kirke i århundreder været den foretrukne, men da St. Knud i 1618 blev sognekirke og stiftets hovedkirke, fik den fremfor andre rangen. Det forlevede den med et skær af fornemhed, at den i særdeleshed stod under rådets varetægt, og at adelen i stort tal havde henlagt sine kirkelige handlinger til den. Der var i 1551 fastsat en bestemt takst for begravelser i kirken, idet der skulde gives 8 jochimsdaler til kirkebygningens behov; for begravelser på kirkegården skulde der kun betales det halve.⁴⁹ Den menneskelige forængelighed fornægtede sig dog ikke, selv efter døden. Fornemme folk lod grave mure, og for denne begunstige krævede rådet særlige afgifter. I St. Knuds kirke var den almindelige pris 100 rdl., et beløb, som kun rådmændene og deres kreds kunde yde.⁵⁰ Det sædvanlige var nok, at lejerstedet først blev købt, når en begravelse skulde finde sted, men andre var forudseende og vilde nok vide, hvor de skulde ligge. Borgmester Hans Nielsen, der døde 1651, fik i 1640 bevilget for sig og sin hustru en grav i St. Knuds kirke med hugne sten og mursten for 100 rdl.⁵¹, og kort efter købte han sig en sten, der stod i kirken ved den dør, som gik ind til St. Knuds kloster, for 20 dlr.⁵² Borgmester Thomas Brodersen fik af borgmestre og råd et lejersted i den store gang. Graven måtte mures, og en huggen sten lægges derpå, alt for 100 rdl.⁵³

Behovet for gravsteder medførte, at man forholdsvis hurtigt lod de gamle grave i kirken bortsælge. Rådmand Erik Jørgensen købte omkring 1642 den begravelse, der omkring 1620 var købt til Ernst Elver,⁵⁴ og Frederik Gummersbach sikrede sig 1650 det gravsted, som hans fætter Johan Gummersbach var bleven nedsat i 1621. Arvingerne efter Johan havde kun betalt 50 dlr., men Frederik måtte betale 100 rdl., formentlig fordi han måtte lade mure til tvende kister.⁵⁵ Rådmand Hans Brun blev begravet i sin svigersøns Peder Rasmussens grav, og der skulde betales 150 sld., selv om der kun var gået 4–5 år siden svigersønnens død.⁵⁶

En mands fortjenester af kirken eller samfundet kunde give visse begunstigelser. Med den begrundelse, at Jacob Andersen Scheffer i Nyborg havde været rådmand, havde betjent den latinske skole og stedt en kapital til de fattige, fik han en muret begravelse i Nyborg Kirke for 80 rdl.,⁵⁷ men da stiftsskriver Rasmus Andersen et årstid før sin død begærede et lejersted i St. Knuds kirke, tilbød han derfor at give en god bondegård i Gislev,⁵⁸ og den velstillede dr. med. Jens Mule gav 1621 for et lejersted og en muret grav i St. Knuds kirke til sin hustru 150 rdl. og 2 rosenobler.⁵⁹

Da borgmester Laurids Jørgensens hustru i Nyborg døde 1669, opstod der

en stor strid om hendes begravelse. Hustruen, Mette Clausdatter, havde først været gift med rådmand Knud Bjørnsen, og Laurids Jørgensen foregav for retten, at hans sl. hustru og hendes forrige mand havde givet kirken 300 rdl. for et begravelsessted i selve koret; endvidere gav de 1000 sld. til latinskolen og bekostede koret belagt med ølandsfliser. Det viste sig nu, at begravelsen var så smal, at konens lig ikke kunde komme derned, og borgmesteren begærede derfor nabogravstedet. Da rådet erkendte, at gravstenen gjorde rede for de nævnte fortjenester, og at prædikestolen var gjort for midlerne, ligesom orgelværket var bleven stafferet, blev ønsket imødekommet.⁶⁰ Nogle år senere protesterede Knud Bjørnsens søn, Bjørn Knudsen, men Laurids Jørgensen krævede adkomst på begravelsen i koret på den måde, den nu var befattet med mur og hvælving, og som magistraten havde tilladt at udvide og forbedre, så den salig kvinde kunde komme derned. Han henviste endda til, at Bjørn Knudsen måtte vide, hvad middel han og hans salig fader havde, før Mette Clausdatter kom til hjælp, så han ikke kunde gøre krav på begravelsen, og Laurids Jørgensen fik den ønskede adkomst.⁶¹

Forøvrigt krævedes der også afgift, når blot en grav skulde åbnes og et lig nedsættes; afgiften var i almindelighed 15 dlr., og man fulgte gerne den regel, at en kvinde, der havde været gift flere gange, blev nedsat i sin første mands grav, selv om der også er eksempler på, at en hustru blev begravet i sine forældres grav sammen med alle sine mænd, som tilfældet var med Hans Bruns datter og hendes ægtefæller.⁶²

Ligprædiken blev holdt, og det skulde ske, når kisten var nedsat i graven. I prædikenen redegjorde man for den dødes levned og eventuelle testamentariske bestemmelser. Da Cornelius Hamsfort den yngre blev begravet 19. aug. 1640 i St. Knuds kirke, forkyndte biskop Hans Mikkelsen fra prædikestolen, at han havde foræret de fattige 1000 rdl. For hans efterlevende moder kom det som en overraskelse. Hun bestred gavens rigtighed, men biskoppen forklarede, at hun havde sendt ham en skriftlig fremstilling af sin søns levned og endeligt, men da det var noget ulæseligt, havde biskoppen måttet skrive det om, og Cornelius Hamsforts moder havde fået håndskriftet tilbage såvel som den prædiken, der blev holdt, efterdi hun ikke selv var i kirken. Af de videre forklaringer fremgik, at sognepræsten Jacob Sperling havde nedskrevet levnedsbekrivelsen efter de oplysninger, som Catharina Hamsforts tjenere Laurids Lauridsen og Johannes Crumb havde givet.⁶³

Gennem en smuk ligprædiken vilde man forherlige den døde, og i denne henseende har det fornemme borgerskab efter bedste evne efterlignet adelens skik, også derved, at man lod ligprædikener trykke.⁶⁴ Man lod gerne offentligheden få besked om, hvordan den afdøde havde betænkt skolen eller de fattige, som rådmændene og deres slægt var i stand til det endnu i fyrreerne.⁶⁵

Men ikke blot meddelelse om milde gaver kunde forkyndes fra prædikestolen. I de tilfælde, hvor en mand blev ramt af ulykker og fattigdom, så arvin-

VII. Rådmandskredsens forrettigheder

gerne ikke vilde svare til de forpligtelser, han havde, kunde prædikestolen være stedet, hvorfra man forkyndte, at arvingerne vilde fragå arv og gæld, hvis man ikke benyttede den gamle skik at kaste nøglerne på graven, hvorved de efterladte tilkendegav, at de ikke vilde have med boet at bestille, eller fulgte den nymodens skik at give retten meddelelsen.⁶⁶

Til sidst skulde ligstenen lægges på graven. Jens Bircherod har fortalt, hvorledes han omhyggeligt skulde overvåge, at stenen over hans morfader Thomas Brodersen blev udført rigtigt. Selve stenhuggerarbejdet foregik åbenbart i kirken.⁶⁷ I Assens var det endnu i midten af århundredet sket, at der på graven blev lagt en gravramme af træ med gravskrift på. Iver Møllers hustru og Morten Mikkelsen betalte 2 rdl. for tilladelse hertil,⁶⁸ men denne skik har nok været begrænset til de mindre bemidlede. Rådmandenes sten skulde være smukt hugne og med udførlig redegørelse for deres årstal, deres ægteskaber og virksomhed – eftertiden til ihukommelse. Såre eftertragtet var det, at der i kirken kunde opsættes et epitafium over den døde med billeder af den afdøde, hans ægtefæller og børn, ofte i kunstfærdige sandstensrammer. Både Thomas Brodersen, Hans Nielsen Chulénbrun, Peder Pedersen Lerche og Jørgen Mortensen lod i Odense St. Knud epitafier opsætte, og man har naturligvis benyttet de lokale malere som Hans Schütte og billedhuggere som Anders Mortensen. I Nyborg blev kirkens vægge dækkede af billeder af byens rådmænd og borgmestre, statelige, næsten prangende søgte de ad denne vej at bringe sig i erindring hos eftertiden.

Andre valgte den mere beskedne form, at de skænkede kirken inventar, hvad enten det nu var en prædikestol, orgelværk, alterstager eller lysekroner. Med få undtagelser er det rådmandene, der i kirken også efter døden søgte at hævde sig på det øvrige borgerskabs bekostning som de mænd, der med deres slægt havde krav på særlig hensyntagen. Afstanden fra dem, der lå i deres murede grave nær kirkens kor, og til dem, der blev begravet i de fattiges jord udenfor kirken, var umådelig stor.

VIII. Fluktuationen i rådet

Resultatet af de foregående undersøgelser af rådmandskredsens sammensætning kan kort formuleres således, at hovedelementerne i de forskellige købstæders råd bestod af tidligere skrivere eller fogeder og af tidligere købmandstjenere. Det var endvidere et almindeligt træk, at de mænd, der kom i rådet, helt eller delvis ernærede sig ved handel. I det samlede materiale er ikke fundet noget tilfælde, hvor en håndværker er blevet rådmand. Kun en del af rådmændene tilhørte fra fødselen det bysamfund, i hvilket de virkede. Som det fremgår af oversigtstavlerne (A og B) var i Odense med overvejende sandsynlighed kun 21 af periodens 57 rådmænd født i Odense, resten var tilflyttere. I Nyborg var af 38 kun 7 påviseligt indfødte, 15 var tilflyttere. Derimod var i Assens 17 af 35 indfødte og 9 tilflyttere.

Det fremgår endvidere af de nævnte tabeller, at kun et lille antal var sønner af rådmænd; det vil sige, at der ved rådets supplering gjorde sig en overordentlig bevægelighed gældende, og de faktorer, der spillede ind, giver et meget nuanceret billede. Rådmandslisterne viser, at der i hvert fald i Odense og i Assens i periodens første årtier har været visse slægter, som i særlig grad har været repræsenteret i rådet. Ikke desto mindre kom vi til det resultat, at man i det 17de århundrede kun delvis kan tillægge slægtskabsforbindelser betydning ved valg af rådmænd. Andre faktorer var bestemmende: den økonomiske position og personlige egenskaber; dernæst regeringens bestræbelser for at få indflydelse på bystyret, dels gennem lensmanden, som vi tydeligst har set det i Assens, dels gennem privilegierne af 1661. Man kan formentlig heller ikke ganske afvise, at den utilfredshed med rådet, der var mærkbar i nogle købstæder (Odense, Nyborg og tildels Bogense og Assens), har haft betydning.

At der har bestået et samspil mellem en mands økonomiske forhold og hans kandidatur til en plads i rådet, kan man til en vis grad godtgøre for Odenses vedkommende, hvor det foreliggende materiale nogenlunde dækker hele perioden.

Man konstaterer, at de indfødte rådmænd er stærkt repræsenterede i periodens begyndelse med Niels Bager, Jacob Let, Rickert og Otte Knudsen Seeblad, Jørgen Mule, Claus Bang og Niels Jacobsen, men de stod samtidig blandt de højeste skatteydere. Mandtallet fra 1607 har Rickert Knudsen som næsthøjeste skatteyder ansat til 4 mk. 8 sk., Otte Knudsen og Jørgen Mogensen Rosenvinge var ansat til 3 mk., Jørgen Mule, Jacob Let og Niels Jacobsen til 2 mk. 8 sk., og på samme trin stod tilflytterne Diderich Graff, Jørgen Nielsen og Willum Lucassen, medens Hans Sommer, der først blev rådmand 1615, sammen med Hans Mikkelsen, der blev rådmand 1627, kun var ansat til 2 mk.

VIII. Fluktuationen i rådet

Følger man besættelserne af rådmandspladserne i perioden 1624 til 1640, hvorfra den fyldige række skattemandtallene findes, møder man samme træk: rådmændene var blandt de borgere, der var sat højest i skat. Jens Mogensen Rosenvinge, der i 1607 kun var ansat til 1 mk. 8 sk., var 1624 ansat til 3 mk. og i 1625 blev han rådmand. Hans Mikkelsen, der 1607 var ansat til 2 mk. redsel, blev 1626 ansat til 3 mk. 8 sk., og 1627 blev han rådmand. I 1626–27 fornyedes rådet med yderligere 7 rådmænd, idet man valgte Hans Brun, der var ansat til 5 mk. 8 sk., den tidligere landstingsskriver Peder Nielsen Hiermand, som kun var ansat til 2 mk. 8 sk., Hans Ebbesen, der var ansat til 3 mk. 8 sk., Hans Pedersen Let, der var ansat til 4 mk., Jørgen Mortensen, ansat til 3 mk. 4 sk., Frederik Ammerbach og landstingsskriveren Hans Nielsen (Chulensbrun), der var ansat til 2 mk. 8 sk. I 1634, da man atter supplerede rådet ved valg af fire nye medlemmer, tog man påny emnerne blandt de højeste skatteydere: Mathias Diderichsen, der 1633 var bleven ansat til 5 mk., Erik Jørgensen og Augustinus Ebbel, som var ansat til 2 mk. 8 sk., og Mads Hansen, der var sat til 2 mk. Thomas Brodersen, der tog borgerskab 1636 og straks ansattes til 2 mk. 8 sk., kom ind i rådet 1638, og Peder Knudsen Gaas, der i 1607 kun havde stået til 12 sk., men 1640 til 3 mk. 12 sk., havde også kvalificeret sig til rådmandsrådet.

Selv om skattemandtallene fra fyrrerne mangler, kan man alligevel spore en opadgående linie i økonomisk henseende som baggrund for en mands valg til rådet. Et par år efter at Claus Frederiksen havde etableret sig som købmand, var han i 1633 kun ansat til 8 sk., 1634 til 12 sk., 1636 til 1 mk. og 1638 og 1640 til 1 mk. 4 sk. I 1654 blev han rådmand. Knud Jacobsen (Blanchenborg) blev derimod straks ansat til 1 mk. 8 sk., da han blev borger i 1638, og i 1647 blev han rådmand.

Omvendt har vi tidligere set, at en mands økonomiske vanskeligheder kan have medvirket til hans udtræden af rådet. Det gjaldt Hans Sommer i 1630, Frederik Ammerbach i 1640'erne, Poul Nielsen i 1603 og Augustinus Ebbel i 1641, som det fremgår af de pågældendes slægtstavler.

Ud fra det synspunkt, at en mands økonomiske placering kvalificerede ham til rådmandsrådene, kunde rådet ikke være en lukket kreds, og derfor ser man det til stadighed suppleret med tilflyttere, uanset om disse havde ingen eller ringe tilknytning til byen, eller med indfødte, der gradvis erhvervede sig en passende økonomisk position, uanset om de var uden slægtskabsforbindelse med rådmænd.

Problemet om rådets supplerung er imidlertid endnu mere nuanceret; der var trods alt i økonomisk henseende en overordentlig stor spændvidde inden for rådmændenes kreds, og andre faktorer kan have gjort sig gældende.

Det er iøjnefaldende, at adskillige, der senere blev rådmænd, havde beklædt offentlige hverv. Når man gennemgår kæmnerregnskaber, skattemandtallene og kirkeregnskaber, møder man kæmnere, takserborgere og kirkeværger, der senere blev rådmænd. Blandt kæmnerne nævnes Hans Sommer 1602, Hans Pedersen

Let 1623, Hans Ebbesen 1625, Jørgen Mortensen 1627, Mathias Diderichsen 1629 og Henrik Clausen 1633. Blandt kirkeværgerne ved St. Knuds kirke finder man Otte Knudsen Seebled, Hans Sommer, Jens Mogensen Rosenvinge, Hans Brun, Frederik Ammerbach, Hans Ebbesen, Hans Mikkelsen, Knud Jacobsen (Blanchenborg), Dines Jensen, Henrik Clausen, Claus Frederiksen, Herman Hahne, Knud Knudsen, Hans Wichmand og Niels Gorm. Det var tillidshverv, der i hvert fald krævede, at indehaveren var regnskabskyndig.

Hertil slutter sig en ikke uvæsentlig gruppe af lønnede embeds- og bestillingsmænd: byskriveren Henrik Jørgensen Rosenvinge, byfogederne Erik Nielsen og Willum Jensen Rosenvinge, landstingsskriverne Hans Knudsen, Peder Nielsen Hiermand og Hans Nielsen Chulenbrun, og i Nyborg talrige toldskrivere. Yderligere skal denne kategori suppleres med de mange fogeder og skrivere, der havde været knyttet til lensadministrationen. Valget af disse mænd fremkalder spørgsmålet, om regeringen direkte eller indirekte ad denne vej har søgt at få indflydelse på bystyret.

Med hensyn til tiden før 1660 er der i kap. II nævnt forefundne eksempler på lensmandstilsynets virkninger; som helhed vidnede de om, at der kun sjældent har været tale om direkte indgriben fra lensmandens side; på den anden side kan man ikke afvise en direkte indflydelse i de tilfælde i Nyborg og Assens, hvor en rådmand samtidig var i lensmandens tjeneste. Det er værd at bemærke, at Jens Madsen Rosenberg blev skriver på Nyborg ca. 1639 og fungerede som foged til 1660, samtidig med at han var rådmand i byen fra 1653; i Assens var Bertel Jensen skriver på Hagenskov fra 1633 og ridefoged fra 1636 til 1657; han var samtidig rådmand i hvert fald fra 1649 til 1658. I Odense har man ikke nogen fuldkommen parallel, idet Thomas Brodersen trådte tilbage som skriver for lensmanden, da han blev valgt til rådmand 1638, men samme år blev han forordnet til rigens skriver og samtidig var han forvalter over Provste-gaardens jorder. De nævnte eksempler dækker 1640'erne og 1650'erne.

Så længe det økonomiske grundlag var bæredygtigt, var det dog muligt at opretholde rådenes selvsupplering; ændringer blev først mulige, da krige og kriser havde udhulet bestående formuer, samtidig med at de administrative og økonomiske byrder, der var forbundne med rådmandshvervet, øgedes i et sådant omfang, at dette hverv virkelig medførte alvorlige indgreb i en privatmands næring.

Det forsøg, som regeringen i 1619 havde gjort med det formål at begrænse rådsaristokratiets indflydelse, var stort set bleven et betydningsløst stykke papir, men i 1660 var situationen en ganske anden. Privilegierne af 1661, 24/6 tilsagde købstæderne, at kongen fremtidig skulde forsørge dem med kvalificerede borgmestre og råd, der fik tilstrækkelige indtægter.¹ I realiteten lovfæstedes kongens direkte indflydelse på bystyret, og rammen for den følgende tids politik var givet. Før havde det været praksis, at en mand avancerede fra rådmand til borgmester, nu oplevede man, at Jens Madsen Rosenberg blev forflyttet fra

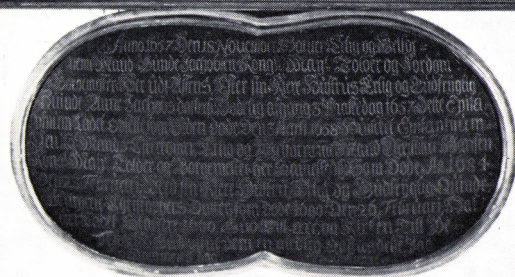
VIII. Fluktuationen i rådet

borgmesterhvervet i Nyborg til det tilsvarende hverv i Odense 1666; Knud Jacobsen Blanchenborg afgik 1667, og Knud Knudsen (Seebled) blev borgmester uden først at have været rådmand, Peder Børting blev rådmand uden at have haft nogen påviselig forbindelse med Odense, og den tidligere byskriver Henrik Jørgensen Rosenvinge samt byfogederne Erik Nielsen og Willum Jensen Rosenvinge blev rådmænd, medens Jens Erichsen Westengaard blev udnævnt til borgmester uden forud at have været rådmand.

Blandt de fynske byer var Nyborg vel den, der stærkest fik den nye tid at føle. Med den motivering, at Nyborg i fejden havde lidt større pressur end andre i den hele provins, fik byen ved privilegierne af 1661, 8/11 den særlige gunst, at den skulde være en stabelstad i Fyn, og ingen købmandsvarer udenlands fra måtte indføres andre steder i Fyn end til nævnte stabelplads, hvor alle varer først skulde oplægges i det ringeste otte dage, før de videreførtes, ligesom ingen varer, med enkelte undtagelser, måtte udføres fra Fyn uden ved bemeldte stabelstad. »Og skal de andre købstæder i meerbemeldte provins deres frihed hermed ikke videre være betagen, end at de ikke må have nogen ind- eller udskibning til eller fra fremmede stæder, men at de deres varer skal føre til stabel-staden i bemeldte Fyn og igen derfra hente deres nødtørft, hvortil de og må bruge små fartøj.« Ydermere fik byen for en begrænset tidsperiode (8 år) visse skattelettelser.²

Dette var et led i den unge enevældes stabelstadspolitik, der gav Nyborg en særstilling blandt de fynske byer. Om den fik mere end teoretisk betydning, kan være vanskeligt at afgøre. Givet er det, at Odenses handel forekommer særdeles passiv i 1660'erne, medens Niels Jensens og Søren Thomsens forretninger i Nyborg trivedes. Hertil kom den ændring i Nyborgs styre, som oprettelsen af embedet som præsident betød. Det er gjort gældende, at det drejede sig om en titel, men Claus Rasch's virksomhed vidner om andet og mere.³ Han havde med hæder deltaget i krigen under Københavns belejring; i 1662 blev han sekretær hos Christopher Gabel og samme år ridefoged over Nyborg amt. I 1664 blev han præsident i Nyborg, samtidig med at han bevarede stillingen som ridefoged og amtsskriver over Nyborg amt. Han var en administrativ dygtighed, hvis rastløse iver satte dybe spor i byens styre; selvbevidst og selvhævdende tvang han rådet ned i et underordnet plan.

Med hensyn til selve rådets sammensætning møder man samme tendens som i Odense. Man afholdt sig fra voldsomme indgreb, men benyttede gunstige lejligheder til at fremme den nye kurs. Den voldsomme kompetencestrid mellem præsidenten og borgmester Jens Madsen Rosenberg kom man ud over ved i 1666 at forflytte borgmesteren til Odense. Da borgmester Lambert Jensen samme år fik sin afsked, hvad enten det nu skyldtes skrøbelighed eller fattigdom,⁴ udnævntes Laurids Jørgensen til borgmester. Han havde ganske vist ikke været rådmand, men i 1654 var han kgl. køkkenskriver, og i 1661 blev han tolder i Nyborg, men fik sin afsked som borgmester allerede 1670.⁵

Epitafium 1657 (1660) for borgmester Bunde Jacobsen (d. 1658), Assens, og to hustruer, Anne Jacobsdatter og Margrethe Christophersdatter, samt sidstnævntes 2. mand, borgmester Christen Hansen Chulenbrun (d. 1684). Malet og signeret af Hans Schütte, 1660. Assens kirke.

Epitafium for borgmester Thomas Brodersen (1600–1665) og hustru Birgitte Ottesdatter Seebled.
Odense St. Knuds kirke.

I Assens blev den nye kurs mindre iøjnefaldende. Niels Banner på Hagenskov søgte i 1662 forgæves at få borgmester Jens Clausen afskediget efter strid om en toldsag,⁶ men det eneste eksempel på en af regeringen indsat fremmed er nok Jørgen Nielsen, der, uden at have været rådmand, blev borgmester ca. 1666 og konsumptionsforpagter 1675. Med ham fik det en brat ende, da han en dag i 1678 var »rejst til København og det om aftenen sildig uden nogen hans medcollegers vidende eller afskedstagelse, så ingen i så måde var det bevidst før om morgenen.«⁷ Baggrunden for hans flugt var nok tiltalen mod ham for uklarerede kærner- og kirkeværgeregnskaber.⁸

Tilsvarende eksempler på valg af borgmestre, der ikke havde været rådmænd og som manglede nærmere tilknytning til byen, har man i Bogense, hvor Hans Jørgensen (Husum) efter en omtumlet tilværelse, senest som borgmester i Frederiksodde, blev borgmester 1660;⁹ i Kerteminde blev Johan Rudolph Burenæus borgmester 1671. Han var en borgmestersøn fra Kiel og havde været provinsialkonsumptions-toldforvalter i hvert fald siden 1661, og hans søster Ida var gift med kgl. livlæge Poul Moth.¹⁰ Hans efterfølger som borgmester blev 1679 Bertram Treven, der havde været gemakforvalter ved Københavns slot, men var bleven tolder i Kerteminde 1675.¹¹ Allerede 1680 måtte han afstå borgmesterembedet til Knud Knudsen (Rønnov), der dels havde været rektor i Christiansstad, dels borgmester i Christianopel og tingfoged og herredsdommer i Østre herred. Da han efter den skånske krig stod uden levebrød, blev han benådet med borgmesterembedet i Kerteminde. Han døde 1684, og da var han insolvent.¹²

I praksis betød privilegierne af 1661 ikke noget skarpt brud med fortidens købstadstyre. Når P. Munch har tillagt det en vis betydning, at lensmændenes kontrol bortfaldt,¹³ må det også tages i betragtning, at adskillige af de borgmestre og rådmænd, som regeringen udnævnte, havde ringe tilknytning til den by, hvis interesser de skulde varetage. Generelt vurderer Munch forholdet således, at medens det før var velstående købmænd, der tog arbejdet i rådet for den ære og fordel, som magtstillingen bragte, var det nu fattige borgere, undertiden endnu byens mest velstillede, undertiden, men vistnok sjældnere, folk, hvis næringsvej var helt ødelagt, så de måtte søge tilflugt til en sådan stilling.¹⁴ For perioden 1660–82 må denne vurdering tages med forbehold; også blandt den nye tids mænd var der dygtigheder, som søgte at løse efterkrigsårenes opgaver.

Rådet var dog ikke alene genstand for et voksende pres fra oven. Også fra neden blev det udsat for et pres, der udgik fra håndværkerne med deres lavsorganisationer og fik tilslutning fra købmænd og kræmmere, der ikke var medlemmer af rådet. Der er gjort rede for, hvorledes man gennem valg af takserborgere og rodemestre gav disse befolkningsgrupper indflydelse på byernes økonomi. Mere tilfældig var den repræsentation for borgerskabet, der betegnes som »de 24 mænd«; den var ikke lovfæstet, men den var kimen til en senere tids eligerede mænd. P. Munch har gjort dette borgerudvalg til genstand for

undersøgelse¹⁵ og er kommen til det resultat, at det før 1619 kan påvises i de fleste byer,¹⁶ selv om antallet af medlemmer varierede forskellige steder og til forskellige tider. Eksempelvis kan nævnes, at i Tønder og Haderslev havde man udvalg på 16 mænd,¹⁷ medens 24 mænd nævnes i Aalborg 1536,¹⁸ i Aarhus 1550,¹⁹ i Viborg 1570,²⁰ men kun i Ribe kan man blandt jyske byer følge de 24 mænd som en institution, der havde betydning. Ingen vigtigere sager blev afgjort uden forhandling med dem.²¹ Også i Helsingør havde udvalget en mere permanent karakter,²² men i løbet af det 16de og begyndelsen af det 17de århundrede synes de 24 mænd at være forsvunden fra de fleste byer,²³ og i 1657 var de kun påviselige i Helsingør, Nakskov, Odense og Ribe. »Her udvikledes de til stående udvalg med livsvarige medlemmer, rimeligvis alle steder valgt ved selvsupplering under større eller mindre indflydelse af rådet, kun helt undtagelsesvis under medvirkning af borgerne.«²⁴ I enkelte andre byer bevaredes i nogen tid rester af de gamle udvalg, eller der skete tilløb til dannelsen af nye.²⁵

Opfattelsen af de 24 mænds kompetance er forskellig. I Aarhus tillægges de samme myndighed som i Ribe,²⁶ i Næstved og Holbæk mener man, at de kun fik lejlighed til at give deres mening tilkende i rådstueforsamlinger.²⁷ Også spørgsmålet om, hvilke sociale lag der var repræsenterede, er uklart,²⁸ og nogen fælles rettesnor kan næppe trækkes.

I Odense nævnes de 24 mænd gentagne gange i det 17de århundrede, første gang i 1615, derefter i 1627, 1632, 1633, 1635 og fra 1649 og navnlig efter 1660 omtales de hyppigt.²⁹ Det er imidlertid sjældent at erfare, hvem der foretog valget. I 1632 havde det samlede borgerskab »udkeyst dennem 24 borgere«,³⁰ og i 1635 var det det opvarede borgerskab, der skulde vælge dem.³¹ I de nævnte tilfælde synes de at være valgt med henblik på behandling af foreliggende sager, men i 1649 gik man over til at vælge dem for et år ad gangen fra mikkelsdag.³² Det nævnes i 1667, at de 24 mænd indbyrdes vedtog at vælge to formænd,³³ og institutionen havde nu en så fast karakter, at man betragtede den som permanent; kun ved dødsfald fandt der suppleringsvalg sted. Forøvrigt betegnedes de i 1672 »byens ordinerede mænd«.³⁴

I almindelighed nævnes kun »de 24 mænd«, uden at de enkelte navne anføres, men fortegnelser findes fra 1633, 1635, 1649 og efter 1669. Listen fra 1633 findes i en retssag, som oldermændene for smedelavet, skomagerlavet, skrædderlavet, bagerlavet, murerlavet, snedkerlavet og garverlavet, samt Gregers Gregersen guldsmed på egne vegne havde appelleret til herredagen angående den før nævnte ligning til fattigskat.³⁵ Blandt de indstævnte nævnes navnene på »de 24 mænd«, som dog indeholder 25 navne. Listen viser, at mindst 15 af de 25 borgere var købmænd, og man finder blandt disse tilmed flere af de mest velhavende, som Knud Lauridsen Seeblad, Peder Samsing, Erik Jørgensen, Augustinus Ebbel, Peder Gaas, Rasmus Anskaris, Mads Hansen, Henrik Clausen, Johan Eleken og Lucas Willumsen, personer, der for flertallets vedkom-

mende blev rådmænd eller tilsluttede rådmandskredsen. Iøvrigt var der, foruden tre guldsmede, kun fem håndværkere. De 24 mænd var altså ikke udtryk for et bredt udsnit af bysamfundet. Det harmonerer hermed, at da Otte Knudsen og Jørgen Mule i 1627 blev meddelt fuldmagt til at repræsentere byen, skete det efter valg af borgmestre og råd, købmands-, smede-, skomager-, og skrædderlavene, samt »fire og tyve af de fornemmeste borgere«.

Listen fra 1635 findes i Odense rådstuerets dombog 24. jan., da man opvarede det ganske borgerskab for at tage beslutning om bl. a. byens vandforsyning, og da blev fuldmagt givet af lavene og borgerskabet til 24 navngivne borgere. Man møder også her en talrig repræsentation for købmænd og kræmmere, selv om de mest formuende er gledet ud. Der nævnes byskriveren Henrik Therkelsen, købmænd som Rasmus Gaas, Hans Rasmussen, Peder Madsen, Claus Frederiksen, Poul Hansen og Hermann Rippendall, medens håndværkernes repræsentanter synes ret tilfældigt valgt: et par guldsmede, en glarmester, en maler, en bager og en hattemager.

Det første ordentlige valg af 24 mænd findes i Odense rådstuebog 1649, 26/9, hvor borgerskabet udmeldte 24 dannemænd al alle lavene. Det er den første kendte liste, der virkelig synes at være udtryk for en planmæssig og hensigtsmæssig repræsentation for borgerskabet, omfattende 10 købmænd og 14 repræsentanter for håndværk, herunder en møller. Man bemærker, at byfogeden Erik Nielsen var medlem, men ellers var det købmænd som Henrik Clausen, Frederik Gummersbach, Bendix Lauridsen, Thomas Hansen, Hans Eggertsen og Laurids Gaas, af hvilke de fleste fik betydelige forretninger, men bortset fra Henrik Clausen blev ingen af dem rådmænd.

Nogen levende interesse synes man ikke at have viet denne institution fra borgerskabets side. Det nævnes i 1667, at de 24 mænd blev opvarede, men at kun få mødte. Man vedtog, at hvis nogen udeblev, skulde han bøde 3 mk.³⁶ I 1669 nævnes navnene på de fremmødte, kun 8, hvoraf igen kun to var købmænd: Laurids Christensen og Christen Lauridsen Lee.³⁷ En måned senere mødte 10, og det ses, at både overformyndet Jens Madsen og Jørgen Barchhausen var medlemmer.³⁸ I 1671 nævnes 17 medlemmer tilstede, heraf følgende købmænd: Jens Madsen, Christen Lauridsen Lee, Jørgen Barchhausen, Jacob Brochmand, Henrik Werchmeister, Niels Gorm og Diderich Sachmand, idet de fire sidstnævnte var bleven indvalgt 30. aug. 1671.³⁹ Endelig blev der i 1678 foretaget en ny supplering, efter at man dog først havde drøftet, om tallet 24 skulde bevares. Som repræsentanter for købmændene valgtes da Oluf Mortensen, Hiere Jespersen, Tønnes Hansen, Hans Nielsen Borchersen og Willum Henriksen.⁴⁰ Det var så godt som udelukkende mænd, der efter tidens forhold havde en anseelig handel.

De spørgsmål, som de 24 mænd i Odense fik forelagt, drejede sig i almindelighed om påligning af ekstraordinære udgifter. I 1635 skulde de tage stilling til en forbedring af byens vandforsyning og anskaffelse af en vandpumpe;⁴¹ i 1669

VIII. Fluktuationen i rådet

tiltrådte de, at der til brandredskaber, vandkunstens og postenes istandsættelse blev udskrevet en særlig skat.⁴² De udtalte sig om vejen mellem Bolbro og Odense, anlæg af en grøft til gavn for byens vanding, ligesom spørgsmål om bortsalg af byens faste ejendomme kunde forelægges dem til udtalelse.⁴³ I 1650 blev en part af Heden med de 24 mænds samtykke forundt vognmændene,⁴⁴ ligesom afståelsen af en part af Vikkelsø til Peder Pedersen Lerche skete med deres godkendelse,⁴⁵ og de blev opvarede, da man forhandlede om køb af et hus til skarpretteren.⁴⁶

Deres betydningsfuldeste opgave blev dog nok at give tilslutning til udskrivning af skatter, der havde ekstraordinær karakter. Fattigskatten af 1632 er et eksempel herpå. De afgav betænkning i en sag om nedsættelse af fogeden Hans Christensens skat 1649,⁴⁷ og de blev taget med på råd, da saltskatten i 1667 skulde tilvejebringes,⁴⁸ samt i skattespørgsmål 1675.⁴⁹ Spørgsmål om tilvejebringelse af midler til dækning af byens gæld til kærnerne 1649⁵⁰ og 1667,⁵¹ bekostningen af nogle udgifter til Københavnsrejser 1674,⁵² såvel som bortforpagtning af consumptionen 1673 og 1674 blev dem forelagt.⁵³ I et enkelt tilfælde fra 1650 fik de indflydelse på valg af kærner,⁵⁴ og i 1670 fik de ordre til at nominere nogle borgere, som sammen med borgmestre og råd kunde forhøre fattigregnskaberne.⁵⁵

Skønt antallet af sager, i hvilke de 24 mænds medvirken kan konstateres, var forholdsvis få, er det dog iøjnefaldende, at rådet i stigende grad og navnlig efter 1660 benyttede deres medvirken. Institutionens sammensætning giver indtryk af, at den mere har tjent som en stødpude for rådet end som en bred demokratisk institution, der skulde varetage borgerskabets interesser i videre forstand.

Lignende borgerudvalg, blot med færre medlemmer, nævnes i Assens. Man havde i 1630 givet 16 navngivne mænd fuldmagt til at slutte kontrakt om korntiende,⁵⁶ men ellers omtales lejlighedsvis udvalg på 8 mænd, der blev valgt for hver gang særlige sager skulde behandles. Da færgemand Jens Pedersen ikke vilde betale 20 rdl. i forpagtning af byens færge i henhold til en kontrakt mellem ham og borgmestre og råd i 1624, blev der udmeldt 8 borgere, som skulde rådslå med borgerskabet, om han skulde beholde byens færge for 20 rdl. eller for 20 sld. Forhandlingerne endte med en fornyelse af kontrakten på 10 år for 20 rdl.⁵⁷ I 1636 skulde man have en mand bemyndiget til at rejse over til rentekammeret for at forhandle om betaling af kurfyrstinden af Sachsens fortæring; menige borgerskab blev opvaret for rådet, og otte mænd blev udvalgt, der så atter valgte byens repræsentant.⁵⁸ Da rådmand Laurids Kylling i 1671 anlagde sag mod borgmestre og råd, erklærede de anklagede, at den angik hele borgerskabet, hvorfor de henskød sagen til påkendelse af otte mænd, som blev udpeget.⁵⁹ Udvalget fik altså karakter af en voldgiftsdomstol. Også i den omfattende kommissionssag vedrørende magistratens ansvar og erstatningspligt for skader under svenskekrigen forvoldt i Nyborg besluttede kommissionen, at 8 af de ældste borgere skulde tage stilling til kravene.⁶⁰

Disse borgerudvalg kunde dog ikke afværge, at der i krisetider kunde opstå **opposition** mod rådstyret, således som det spores i flere byer, i Tønder 1627,⁶¹ i Køge 1628,⁶² og i Holbæk 1630.⁶³ Fælles for disse var utilfredshed med skatteligningen, og den strid, der opstod i Odense 1632 i anledning af den nye fattigskat, må ses i samme lys. Den udgik fra håndværkerne med grovsmeden Hans Widesen som hovedmand, men den fandt støtte hos Gregers guldsmed, der ved slægtskab var forbunden med rådet. Den var lige fuldt rettet mod rådet og de 24 mænd og blev appelleret både til landsting og herredag, uden at oppositionen fik støtte.⁶⁴ I striden mellem Hans Nielsen Chulénbrun og borgmester Otte Knudsen Seebled 1631 om nogle græsgange støttede førstnævnte sig til håndværkslavene (Tvl. XXVI). Formentlig uden samme perspektiv som den jyske borgerbevægelse i 1629⁶⁵ var der dog en uro, som naturligt fulgte i krigens spor.

Nok så truende var stillingen efter 1660, hvor misnøje fandt en frodig grobund i landets almindelige forarmelse. I Nyborg fik præsident Claus Rasch, der udnævntes 1664, et fast greb om byens styre; modsætningsforholdet mellem ham og borgmester Jens Madsen Rosenberg, der behersker retsbøgerne i 1665, beroede sikkert mest på en regulær kompetencestrid; i kraft af sine stabelstadsrettigheder af 1661 fik byen en gunstigere stilling end Odense og synes hurtigere at have overvundet Karl Gustav-krigens følger. Men netop på denne baggrund opstod der uro i Odense.

Af det senere forhør fremgår, at hovedmanden for utilfredsheden var købmanden Christen Hansen Lime, der, som før nævnt, var kommen til Odense i 1661 og under ret dramatiske omstændigheder havde købt sine principalers varelager, formentlig på kredit, thi i forhøret over ham sagde han, at han da var en fattig tjener; ikke desto mindre må den unge forretningsmands handel have udviklet sig, men da han i august 1665 fik sin skat forhøjet fra 60 til 180 sld. og derved blev sidestillet med borgmester Knud Jacobsen, rådmænd Erik Nielsen, Knud Knudsen og Christen Lauridsen, måtte efter hans mening enhver retsindig kunne se, at det var uret. Han allierede sig med Bendix Lauridsen, som også havde en god forretning og som var tilsvarende utilfreds med skatteligningen og tit havde »klaget sig for øvrigheden, om lighed og ret at måtte vederfares«, og som havde fået den tanke, at det kunde være gavnligt, om Odense fik en præsident.

På det tidspunkt var byens veltjente førsteborgmester Thomas Brodersen ved at blive aflægs. Han mødte sidste gang på rådhuset 16. oktober og døde 15. november. Uviljen vendte sig mod den anden borgmester, Knud Jacobsen Blancheborg, så meget mere som det rygtedes, at han havde sagt, at byen på grund af regnskabernes tilstand skulde søges for 14.000 rdl.

Christen Hansen og Bendix Lauridsen fandt også et præsidentemne i forvalteren på Dalum kloster, Niels Lassen, en broder til den senere landsdommer Jens Lassen og broder til præstekonen i Dalum. Niels Lassen havde givet tilsagn.

VIII. Fluktuationen i rådet

Det forklarede siden, at han først havde sagt, at han vilde have 500 rdl. i løn, men da det vakte misnøje, havde man tilkendegivet, at han »ville eller skulle« tjene for intet. I hvert fald var Niels Lassen med til at planlægge slaget. Resultatet af overvejelserne blev to supplicationer til kongen af 21. oktober og 27. oktober henholdsvis om skattespørgsmålet og om udnævnelse af en præsident. Christen Hansens tjener Søren Christensen renskrev de to supplikationer, og han kunde huske, at han havde skrevet den ene i tolderer Christen Westesens hus, hvor Niels Lassen havde flyet ham concepten, som han havde korrigeret noget i. Christen Hansen skulde derefter have nogle underskrifter. I skriverstuen på Dalum fik han apoteker Becker til at sætte sit navn under ansøgningen om en præsident »som borgerskabet begærede«. Da bartskeereren M. Henrik Folscher en lørdag aften kom ind til Christen Hansen for at barbere ham, bad Christen han underskrive ansøgningen om en præsident »som de kunde have meget godt af«, men først, da han kom til et bryllup i Dalum, hvor Niels Lassen præsenterede ham for ansøgningen, satte han sit navn under. Det gik lettere at få ansøgningen om byens regnskabsvæsen forsynet med navne. Anstifterne søgte forbindelse med nogle håndværkere, og det lykkedes da også at få tre af håndværkerlavene med, navnlig ved at henvise til byens økonomi. Oluf skrædder forklarede, »at for nogle år siden haver nogle deres medborgere, som kaldes de 24 mænd, anholdt hos borgmestre og råd om byens regnskaber, hvilket ikke blev efterkommet, siden den tid var det i tale hos borgerskabet, at de vilde supplicere til Hans Maj. om byens tilstand og regnskab«, men nogen af borgerskabet vilde have det på een, andre på en anden måde, og først da Christen Hansen i august 1665 havde sagt, at det vilde være gavnligt, om de fik en præsident, der kunde skaffe dem rigtig regnskab, blev de enige om at lave supplicationerne.

Selv om Niels Lassen ved forhøret i sagen 14. okt. 1668 benægtede Christen Hansens forklaring om, at forvalteren havde været medpart, var det dog en kendsgerning, at han i 1662 havde været i injurieproces med borgmester Knud Jacobsen, som blev påkendt for Fynbo Landsting 1662, 6/8 og for Højesteret 1663, 29/6 og 1666, 12/9. Endvidere samlede oppositionen mod borgmesteren sig, efter at Thomas Brodersen var død og borgmester Jens Madsen Rosenberg fra Nyborg forflyttedes til Odense. I en rådstuesamling 1666, 5/11 tiltalte Knud Jacobsen for selv at have udpeget de 24 mænd, og da man protesterede, henvendte han sig til Diderich Sachmand og spurgte, hvordan man bar sig ad i Tyskland. Klagen over hans embedsførelse var også i dette tilfælde underskrevet af håndværkere. Resultatet blev Knud Jacobsens afskedigelse i 1667. Han mødte sidste gang i rådet 13. sept., og kort efter udnævnte kongen Knud Knudsen (Seebblad) til borgmester. Det forhør, som generalfiscalen i 1668 optog over urostifterne, og som sluttede med, at han krævede Christen Hansen dømt fra sin hals og andre af underskriverne i Bremerholms jern på livstid, kaster lys over sagen, men påstanden blev ikke taget til følge. Tværtimod blev Christen

Hansen i 1669 medlem af rådet og Niels Lassen fik for sit vedkommende også forfremmelse, idet han 1682 blev udnævnt til præsident i Nyborg efter Claus Rasch.

Så ubetydelig hele sagen kan synes, vidner den dog om en vis gæring i borgerskabet, en utilfredshed med skatterne, der skaber betingelse for en opposition, som gør det muligt for regeringen at fremme egne interesser og indsætte de mænd som borgmestre og rådmænd, der på den ene eller den anden måde havde gjort sig fortjent til påskønnelse.⁶⁶

Også i Kerteminde gjorde en vis irritation sig gældende, da byfogeden efter befaling af kommissarierne Steen Bille og Henning Pogwisch 7. marts 1660 tiltalte to borgere, fordi de et par uger forinden havde overfaldet borgmester Otte Poulsen med ukvemsord, da han havde ladet borgerskabet opkalde. De tiltalte forklarede, at de kun var tilsagt at møde med gevær for at lade sig eksercere, og ikke for at høre breve af kommissarierne og andre.⁶⁷ I Bogense var det ved at udvikle sig til en sammensværgelse mod borgmester og råd, idet en kreds af borgere, der talte så fremtrædende mænd som Oluf Svendsen, der fungerede som borgmester 1659 og var svoger til borgmester Hans Jørgensen, og toldereren Frands Jørgensen i en skrivelse af 8. april 1661 klagede over, at så mange udenbys og adelige havde ejendomme i byen, som de ikke skattede af, og de krævede en retfærdig beskatning i almindelighed.⁶⁸ Striden i Nyborg mellem borgmester Jens Madsen Rosenberg og Claus Rasch havde vel sin hovedårsag i kompetencespørgsmål⁶⁹ og fik sin afslutning ved, at Jens Madsen, der stædigt havde fastholdt, at han vilde hævde respekten for kongen, blev borgmester i Odense,⁷⁰ men også i Assens var det galt. Da borgerskabet i 1667 blev opvaret i anledning af udredning af kongelige skatter, talte Søren Mortensen Fugl respektløst til yngste rådmænd,⁷¹ ganske som Morten Fehe i Odense talte respektløst om skatteudskrivningen 1668.⁷² Jørgen Poulsen i Assens fik en alvorlig irettesættelse, fordi han havde stævnet borgmestre og råd i Assens til betaling af udlæg på 46 rdl., hvoraf der kun var godtgjort ham 5 rdl. Borgmestre og råd fandt det upassende, at man skulde stå ham til rette, hvad der kunde »give årsag til øvrighedens foragt, andre anledning til opsætsighed.«⁷³

I Nyborg fik man i 1670'erne en strid, der blev ledet af Hans Bertelsen, en søn af rådmænd Bertel Hansen. I nogle år havde han været forpagter på Sanderumgaard, men han vendte tilbage til sin fødeby, hvor han snart kom i strid med øvrigheden; han synes i det hele taget at have haft kværlantiske tilbøjeligheder.⁷⁴ I 1672 afkrævede han en række borgere rigtigt tingsvidne efter den skillingsredsel, der var sat, og de derefter pålignede skatter; han stævnedes kærnerne, præsidenten og rådet til at afgive forklaring.⁷⁵ Rådmænd Thomas Købke fremlagde en skrivelse om den urolighed, der havde været i borgerskabet, og som Hans Bertelsen nævntes som ophavsmand til, og han nægtede at fremlægge regnskab, thi rådet havde alene at stå kongen til ansvar. Derimod kunde Hans Bertelsen få regnskabet at se på rådstuen.⁷⁶ Men Hans Bertelsen

fremturede og allierede sig med Hans Hansen skrædder. I et truende brev nægtede rådmand Cornelius Rasch på øvrighedens vegne at svare Hans Bertelsen til bytinget uden kongelig befaling »for vores embedes actioner«, og man truede borgere, der vilde følge Hans Bertelsen.⁷⁷ Endnu i 1676 stævnedes han både prææsidenten, borgmestrene og råd, samt en del borgere, fordi stadsfanen var bleven ham frataget i hans hus »som Hans Bertelsen af den ganske menige borgerskab er leveret« til forvaring på byens vegne.⁷⁸ Præsidenten kaldte ham en oprører og rebel, og skønt Hans Bertelsen vendte sin vrede mod prææsidenten, nu med anklage for, at græsningsretten var bleven ham uretmæssig frataget,⁷⁹ så fik han dog 28. dec. 1677 kgl. bestalling som byfoged i Nyborg,⁸⁰ men efter fortsatte processer mod øvrigheden blev han ved højesteret dømt at have sit embede forbrudt.⁸¹

I Assens blev en borgersøn anklaget for, at han havde sagt til rådmand Peder Nielsen »her er ingen commando i byen, det djævelen fare i borgmestrene og råd,«⁸² og i Odense var der på samme tid stor strid om byfogeden Hans Pedersen, en broder til generalfiscalen Christen Pedersen.⁸³ Flere gange var han indviklet i injurieprocesser med rådet,⁸⁴ og da han efter ansøgning tog sin afsked i 1680, gav hans eftermand ham det skudsmål, at »han var et uregerligt menneske, rejste bort fra byen uden at betale en stor del skatter han med resterede«, og han havde ikke indsendt regnskaber for sit embede siden 1677.⁸⁵

Af mange træk formes et billede, der røber, at der i årene efter 1660 opstod en gæring, der havde sin rod i købstædernes forvirrede økonomiske forhold og utilfredshed med det voksende skattetryk; offentlige regnskaber var kommen i ulave, store gældsposter skulde afvikles, og selv indenfor rådmændenes egen kreds opstod der uenighed om, hvordan ansvaret for ulykkerne skulde fordeles. Alt dette har paralleller i andre købstæder, i Ribe, i Holbæk, i Fåborg;⁸⁶ den opposition, der kan konstateres, og som var vendt mod rådet eller mod enkelte rådmænd eller borgmestrene, var det jævne borgerskabs primitive og spontane protest mod byrder, som var uundgåelige.

Mindre end nogensinde kunde det under disse forhold være tillokkende at være medlem af rådet, og borgere, der havde forretninger af betydning, kunde ikke afse den fornødne tid. Derfor måtte der gribes ind fra regeringens side. Det skete gennem særlige kommissioner til undersøgelse af købstædernes forhold og gennem den overøvrighed, der 1671 blev tillagt stiftamtmandene;⁸⁷ det skete endvidere ved, at rådene blev suppleret med mænd, der enten var økonomisk uafhængige eller havde lønnet hverv, hvormed rådmands- eller borgmesterbestillingen kunde forenes, eller med personer, der var så ringe stillede, at hvervets beskedne indtægter havde betydning.

De økonomiske kriser, der i periodens løb ramte samfundet med stigende styrke, ramte ikke mindst rådsaristokratiet; det var baggrunden for den fluktuation i rådets sammensætning, der er iøjnefaldende.

IX. Sammenbruddet

Da rådmændene og deres kreds tilhørte de mest formuende, og da deres velstand for en stor del beroede på handel, var de let påvirkelige overfor følgerne af århundredets krige. Kalmarkrigen fik en for Danmark heldig udgang, men Kejserkrigen, Torstenssonfejden og Karl Gustav-krigene medførte en stadig voksende forarmelse, der både ramte landbefolkning og borgere.¹ Selv om Fyn undgik at blive krigsskueplads indtil Karl Gustav-krigene, kunde man også her mærke krigenes følger: udskrivninger af mandskab, indkvarteringer, øgede skatter, svækkede handelsforbindelser – det var faktorer, der samvirkede om at undergrave de store købmænds økonomiske stilling, således at deres deltagelse i bystyret svækkedes. Udenfor København var der ikke nogen kraftig borgerstand, der kunde hævde købstadstyrets selvstændighed, og vejen var banet for den ændring, der efter 1660 blev en nødvendighed, og som var i pagt med den nye tids ånd.

Gennem det lokale kildemateriale kastes strejflys over tilstandene. Kejserkrigens virkninger spores i form af øgede skatteudskrivninger og indkvartering. Borgerskabet i Odense fik i jan. 1627 befaling, at huse og stalde skulde ryddeliggøres, for at man kunde give så mange fremmede tropper herberge som muligt, og borgerskabet skulde sørge for proviant.² Endnu i 1629 fik man ordre til at modtage hoffanen, fordi Odense lå midt i landet.³ En del af Marquor Rantzaus regiment kom til Kerteminde, og lensmanden skulde sørge for den fornødne proviant.⁴ I Nyborg indkvarteredes 1627 ritmester Mønickhusens kompagni,⁵ og det følgende år engelske soldater.⁶ I Assens havde Holger Rosenkrantz som øverste over landfolket i Fyn fået kvarter, men også Baltasar Jacob v. Schlamersdorf slog sig ned, og de sidste soldater rejste først 19. juni 1629.⁷ Lensregnskaberne viser, at adskillige købmænd havde betydelige leverancer til hæren. I Odense nævnes Otte Knudsen, Jørgen Nielsen og Hans Brun, der skaffede landgildebyg til Glückstadt; det blev sendt med en hollandsk skipper, og de pågældende fik i hvert fald dækning for deres udlæg.⁸

De indkvarterede undså sig ikke for at plyndre. En kone i Assens blev jaget ud af sit hus;⁹ en halv snes skotter brød ind i Strandmøllen ved Assens og plyndrede.¹⁰ Under de omstændigheder søgte borgerne at bringe sig i sikkerhed. Karen sl. Johan Borchartsens flygtede til Holland,¹¹ og en anden borger forlod byen på grund af de tunge indkvarteringsbyrder og medbragte sin bedste og fornemste formue.¹² Fra Middelfart berettes, hvorledes Laurids Diur og hans hustru måtte holde en gård vedlige, som en kvinde var rømmet fra for at komme til Skåne, da hun ikke vilde modtage indkvartering, thi foruden at

»øverste Ringgreve« ☺: Otto Ludwig, wild- og rhingreve af Salm – hvis livkompagni blev udskibet fra Assens – blev indlagt i Laurids Diurs gård, måtte man yderligere holde 21 senge ved magt i overgården, 9 i staldgården og desuden 14 ildsteder i år og dag, uden at der blev betalt en skilling. Siden blev captein Hardenberg indkvarteret og derefter »oberst Clamersdorfs [Schlammersdorffs] folk« i seks uger og et ganske år, hvoraf de fattige folk kom i meget stort besvær.¹³ Også i Nyborg var en del folk tilsinds at flygte, men de fik tilhold om at blive, og de, der var rejst bort, skulde vende tilbage.¹⁴ Rådmændene Hans Nielsen Chulenbrun og Frederik Ammerbach i Odense, hvis krejert blev benyttet i juli 1628 til at befordre de rhingrevelige ryttere fra Kerteminde til Preussen og Pommern, mistede deres skib. Man »blev rytterne kvit« for Elbing under Preussen, men på hjemrejsen løb man på grund under Blekinge otte dage før mikkelsdag og skibet forliste.¹⁵ Også i dette tilfælde blev der dog ydet erstatning, idet de to skibsejere fik et andet skib af kongen.¹⁶

At byrderne også har været tyngende under Torstenssonfejden får man indtryk af gennem den redegørelse, som rådmand Niels Jensen i Nyborg gav om årene 1643–45. Efter rådets befaling gav han 24. juli 1643 en ung karl 6 sld. »formedelst at samme ungarl skulde rejse til Holsten at erfare om kundskab, hvorledes svensken sig der forholder«, og 9. jan. 1644 var han efter borgmestre og råds begæring i Odense sammen med de andre købstæders repræsentanter »eftersom de var forskreven af borgmester Hans Nielsen i Odense«, og man fornemmer krigsfrygten, idet det på mødet blev vedtaget, »at dersom så skete (hvilket Gud nådelig forbyde), at fjenden gjorde nogen stærk indfald her på landet, da skulde de næste købstæder, hvor sådan indfald skete, straks lade de andre næst hos liggende købstæder det vide, hvilket – Gud være lovet – at det ikke skete.« Da de tog afsked fra hverandre, blev de samtidig beordret af landkommissærerne til at møde kl. 2 slet om eftermiddagen, og de fik da forelæst kgl. maj. brev, at de i købstæderne, der havde guld, sølv og ædelstene, skulde forstrække dermed, »hvorfor de skulde blive forsikrede«. Det blev vedtaget at give svar 19. jan., og Niels Jensen rejste da atter til Odense, men ingen mødte. Alligevel udlagde han 5. maj 60 lod sølv og rejste til Odense med det. Atter på borgmester Hans Nielsens foranledning rejste Niels Jensen og rådmand Jacob Lerche 29. april til Odense, idet landkommissærerne havde ønsket, at en borgmester og to rådmænd fra Nyborg skulde møde og deliberere om landsens vedkommende gavn og bedste.

I 1645 var Niels Jensen i Odense flere gange for at søge om lindring i indkvarteringen, således 22. april, 2. maj, 30. juli, 10. sept., 20. sept., 19. okt., og endelig i november 1645 »da det fattige borgerskab var i stor betryk med indkvartering af Laurids Pogwischs compagni og derfor daglig hørtes klagemål«, lod lensmanden Mogens Kaas borgmestre og råd sige, at hvis de kunde tilvejebringe en sum penge til aftakelse, skulde de blive dem kvit. Så rejste Niels Jensen ofte til Ellensborg og lånte af Hans Mogensen skriver og Steen møller

en sum penge, der med Niels Jensens eget bidrag blev 300. rdl., hvorefter den arme by blev fri for indkvartering. Men allerede 12. jan. 1646 måtte Niels Jensen sammen med en anden rådmænd igen til Odense, for påny at søge Mogens Kaas om lindring i indkvarteringen.¹⁷

Det er formentlig et tilfælde, at man for Nyborgs vedkommende har så fyldige oplysninger om, hvilke byrder krigen pålagde byen som helhed og de enkelte rådmænd, der skulde føre forhandlingerne. Andre fynske byer har vel haft tilsvarende vilkår, selv om det ikke har afspejlet sig i materialet. Indkvarteringsbyrderne kunde endog medføre, at ubesindige borgere, der nægtede at modtage indkvartering, gav udtryk for svenskvenlige følelser, som det var tilfældet med rådmænd Knud Bjørnsen i Nyborg.¹⁸ Nok så alvorligt, set på længere sigt, var bøndernes svigtende betalingsevne, et forhold, der i første omgang ramte adelen, i anden omgang købmændene, hvis talløse gældskrav til bønderne fra nu af er et tilbagevendende træk i tingbøgerne.

For Fyn blev Karl Gustav-krigen det alvorligste slag. Øen blev ikke blot belagt med indkvarteringer, men den blev også krigsskueplads, og de ødelæggende virkninger fra sogn til sogn er kendte.¹⁹ Der foreligger en fortegnelse over indkvarteringerne i Odense i første halvdel af 1657 og de deraf følgende udgifter. Kaj Lykke med det kgl. livregiment til hest medførte en udgift på 1728 rdl., ritmester Peter Riszlers kompagni 1391 rdl., Peiter v. Brachels kompagni 1184 rdl., leverance af 20 heste til artilleriet med to sadler til hver seks heste, samt puder, hammelreb, stavtøj, tømmer og flere andre udgifter beløb sig til 5.457 rdl. Endelig skulde borgmestre og råd 16. juli 1657 forstrække kongen med 1000 rdl.²⁰

Efter krigen blev der i de enkelte købstæder foretaget opgørelse af tilstanden; de foreliggende kommissionsakter har Carl Christiansen benyttet, og for Fyns vedkommende påvist, at Svendborg iflg. opgørelse af 21. sept. 1660 skulde have mistet 111.900 rdl., et beløb, som han dog anser for ganske usandsynligt. Fåborg mistede ca. 20.000 rdl., foruden kontributionerne til svenskerne, Kerteminde iflg. opgørelse 13. sept. 1660 16.265 rdl., Assens led skade for 55.920 rdl., hvoraf de 40.000 rdl. skyldtes plyndring 30. jan. 1658. »Ingen anden by synes at have været ude for en lignende Plyndring«.²¹

For Odense foreligger ikke en tilsvarende opgørelse, men der findes et »regnskab og status efter svenskekrigen«,²² som forklarede, at Odense ved forstrækning til militiens fortsættelse 1657 og siden ved det svenske indfald først på året 1658 var kommen i store udgifter. To gange var byen pålagt brandskat, og da man stedse håbede på fred, havde øvrigheden og menigheden været forenet om, at man skulde hjælpe sig af fjendens gevalt ved lånte penge, og man havde et krav på kongen på 8.477 rdl. 4 mk.

I 1667 sagde man, at det var de store forstrækninger og pålæg i krigen, fjendens hårde krav, 60.000 rdl. bekostet på de hollandske folk, og forskellige andre forhold, der var årsag til, at handel og næring var aftaget.²³ Samme

IX. Sammenbruddet

forklaring blev givet i rådets betænkning 1671 om planerne for et commercekollegium,²⁴ og i L. Stouds ligprædiken over Margrethe Eriksdatter 1693 hed det, at hendes ægtefælle Mogens Mule blev så forarmet i svenskekrigen, så »at der omsider ikke fandtes guld eller sølv, næppe brød eller klæder udi deres hus«, indtil 1669, da de fik en arvedel efter Hans Mule.

Den opgørelse af byens gæld, der blev foretaget og opført i den nævnte status er dateret 10. juli 1660. Hovedkreditorerne var Deppe Lange af Hamborg med 2.421 rdl., Peder Hansen af Hamborg, rådmand Hans Mikkelsens søn, med 1676 rdl., Herman Segebode af Lübeck med 476 rdl., Peder Pedersen Lerche med 851^{1/2} rdl., Thomas Brodersen med 590 rdl., Gråbrødre hospital med 708^{1/2} rdl., St. Knuds kirke med 621 rdl. 4 mk. Men derudover nævnes Thomas Brodersen yderligere med et tilgodehavende på 1732 rdl., Peder Pedersen Lerche med 1406 rdl., og en række borgere som borgmester Knud Knudsen Seebled 439 rdl., Else sl. Herman Hahnes 548 rdl., Mette sl. Hans Brodersens 885 rdl., Jesper Hansen 836 rdl., Johan Hansens arvinger 1579 rdl., Erik Nielsen 968 rdl. og Maren sl. Antoni Svitzers 1242 rdl.

Overfor disse lån stod imidlertid byens krav, som reducerede beløbene betydeligt.

Kommissionen til undersøgelse af forholdene i Nyborg gav en ret udførlig oversigt over de enkelte borgeres og i særdeleshed rådmændenes ydelser i form af indkvarteringer, naturalieydelser og rejser i krigsårene 1658–60.²⁵ Den svenske rigsadmiral Karl Gustav Wrangel var indkvarteret hos borgmester Jens Madsen Rosenberg, og 25. nov. 1658 kom kongen af Sverige med hans comitat. Borgmester Lambert Jensen klagede over, at han 15. nov. 1658 blev »eksekveret«, d. v. s. genstand for eksekution, med 12 dragoner i sit hus. Han måtte straks skaffe dem mad, øl, vin, glas, tobak og piber, og så blev der endda på samme tid, da de holdt måltid, borttaget af bordet 3 sølvskeer; de to fik han igen næste dag, men den tredie beholdt de. Jacob Andersen Scheffer lod i sine indlæg tydeligt skinne igennem, at Jens Madsen efter hans formening havde sørget for at slippe billigere end andre.

På den anden side kunde Nyborg ikke undgå at blive plyndret af de fremmede tropper. I 1664 fortalte den senere byskriver i Svendborg, Knud Jensen, at han i 1658 havde tjent Jens Madsen Rosenberg, da han var borgmester i Nyborg. Den første svenske fortrop under kommando af en major kom til byen. Majoren og en kvartermester tog deres logement hos Jens Madsen sammen med en del ryttere. Man havde forinden skjult et skrin i et kammer i gården. Det indeholdt borgmesterens egne penge og 190 rdl. af Kerteminde toldkiste, og skrinet blev taget samme nat, da de svenske tog logement hos borgmesteren, idet de gennembrød to skillerum fra stalden. Da borgmesteren nogle dage efter skulde udgive sin brandskat, opdagede han, at skrinet var borte, »hvorover borgmester Jens Madsen ej blev ringe mistrøstig.« Den sølvskat, som var udgivet af Svendborg, forvarede Jens Madsen under hans »olde«, d. v. s. hans saltolden, saltkar, der

havde ligget flæsk i, men da de svenske kom i huset, gennemrodede de alle værelser, så Jens Madsen blev bange og afhændede sølvskatten til en gammel, svensk oberst, som knap nok vilde give halvanden rigsort for loddet.²⁶

Tolderen Laurids Jørgensens enke, Susanne Bacher, fik i 1666 vidnesbyrd af sine tidligere tjenestefolk om hendes forhold under krigen. Der var på loftet en del malt og korn, i kælderen sild og fisk, i en anden kælder mjød, »tilmed en temmelig god oprejst krambod med adskillig kramgods i«, en stor del mobilier, sølv, kobber og tin, samt ulden og linned, to små skuder lå for byen, og hun havde $\frac{1}{3}$ i en skude. En aften kom den svenske ritmester, der var indkvarteret i hendes hus, ind med sine karle og begærede penge, som hun restede med, men hun svarede, at hun havde ikke flere penge, og at hun vilde henholde sig til det fribrev, hun havde. Så rendte ritmesteren til boddøren for at løbe den op, men hans karle tog nøglen og udtog af kramboden, hvad han vilde have af kramvarer, pakkede dem i en kiste sammen med Susannes sørgeklæder, som ritmesteren skyndte sig at sælge til en af Susannes piger, da byen gik over til de danske.²⁷

Der findes ikke for Nyborgs vedkommende regnskab over, hvor meget den enkelte har ydet, men omfanget antydes af en opgørelse for Jacob Andersen Scheffers vedkommende, hvor han alene fra 31. jan. 1658 til 15. nov. 1659 havde contribueret 9.366 rdl. og fra 15. nov. 1659 til 12. jan. 1662 2.543 rdl.²⁸

Også Assens og omegn led under krigen. Fjenden kom til Hagenskov 30. jan. 1658, og samme dag udplyndrede de slottet, skød nogle af folkene døde, borttog mobilier for mange tusinde dalers værdi, »og hvis ædende og drikkende varer, der var for hånden, ødelagde de rundeligt«, landgilden blev ikke ydet på grund af hård indkvartering, og det, der var ydet, tog fjenden. Da de rejste bort, førte de skriveren fast nøgen med sig til arméen, og siden blev de andre af lensmandens folk fra slottet bortjaget af andre svenske partier.²⁹ Også i Assens blev borgerne plyndrede. Borgmester Jens Clausen fik i 1665 borgerskabets bekræftelse på, at han i mange år før fejdetiden havde været en af de bedste borgere og handelsmænd i byen.³⁰ Rådmand Christopher Niensens svigermor, Geske sl. Hans Nummesens, var død i Assens, efter at de svenske havde erobret landet og røvet hendes ejendele,³¹ og Jørgen Christensen forklarede i 1662, at han under krigen ikke havde været sit hus mægtig; han havde en løjtnant i kvarter med 12 heste; løjtnanten havde nøglerne til kælder og loft, og svenskerne fortærede, hvad der var i huset.³²

Disse spredte eksempler på krigens virkninger er kun de få, der er nedfældet i retsbøgerne, men hertil kan føjes, at man i 1664 lod foretage syn på de bygninger i Assens, der var ødelagt under fejden, og man konstaterede, at ikke mindre end 89 huse var lagt øde.³³ En lignende synsforretning blev foretaget i Bogense i 1671, og man konstaterede, at ca. 25 gårde og huse var øde og forladt.³⁴ I Bogense, hvor avlsbruget spillede en så stor rolle for hele byens trivsel, erklærede fem marklodsejere og avlsbrugere i 1672, at den største part

IX. Sammenbruddet

af gårdsejerne over Bogenses grund lå ledige og blev ubrugt de næste to år efter ufreden,³⁵ en oplysning, der stemmer overens med byfogeden Niels Nielsen Basses fra 1674, hvor han sagde, at den største del af jorderne lå øde og udyrkede hen, fordi borgerne på grund af armod ikke kunde formå at dyrke dem.³⁶ Denne krig ramte ikke alene de fynske købstæder, men i nok så høj grad bønderne. Øde gårde, bortrømte bønder, et i bund og grund forarmet samfund, det er det billede, der møder eftertiden ved gennemgangen af de talrige retssager og vidneforklaringer. Det var tilstande, som ikke kunde undgå at få dybtgående virkninger også på bysamfundets struktur.

Endnu i de to første tiår af århundredet var der mange eksempler på, at adelen søgte købmændene for gæld, men derefter vendte strømmen, og det er allerede tidligere i denne fremstilling omtalt, at det blev adelen, der ikke kunde klare sine forpligtelser overfor købmændene, og adelen blev købmændenes største debitor. I en del skifter foretog man en sondring mellem den visse og den uvisse tilstående gæld, og det er – som før omtalt – påviseligt, at denne sondring i visse tilfælde er sket ved, at man har ladet folk rejse ud i landet for at fastslå, om debitorerne var betalingsdygtige; i nogen grad har sondringen dog nok beroet på et skøn. Der har sikkert foreligget meget tvingende grunde til at betegne en adelig debitor som en uvis betaler, og et stadigt stigende antal adelige, henført til denne gruppe, vidner om standens svigtende betalingsevne.

Allerede skiftet efter Otte Knudsen Seebled havde en gruppe debitorer af adel »hvoraf den største del agtes for uvisse«. Blandt disse nævnes Christen Normand er noteret for i skiftet efter Peder Knudsen Gaas 1645, blev opført til at betale Karen sl. Johan Borchartsens for varer og kramgods, der var udtaget til hans moders begravelse,³⁷ og da Christen Normand kun havde villet stille to bøndergårde i pant for gælden efter et hovedbrev fra 1627 på 850 enkende rdl., fik Karen i 1631 herredagsdom for, at hun »om otte uger« frit måtte sælge godset til adelsfolk.³⁸ Af dr. Oluf Jacobsen havde han lånt 200 rdl.,³⁹ og af mag. Jacob Jacobsen 100 rdl.⁴⁰ I 1638 blev Christen Normand truet med gælds-fængsel,⁴¹ og det harmonerer hermed, at et beløb på 64 dlr., som Christen Normand er noteret for, i skiftet efter Peder Knudsen Gaas 1645 blev opført som uvis tilstående gæld.

En anden af Otte Knudsens uvisse debitorer var fru Anne Brahe på Elvedgaard, gift med Eiler Qvitzov til Lykkesholm. Gælden var ganske vist kun på 22½ sld. 12 sk., men hendes ægtefælle døde forgældet i 1640,⁴² og enken nævnes i skiftet efter Peder Gaas med et beløb, der betegnes som aldeles uvis. Jesper Hansen fik et pantebrev af hende på 600 rdl.,⁴³ og hun, der karakteriseres som trættekær og »vel skøn af byrd, men ellers i alt sit levned væsen et uterligt og sladderagtigt kvindfolk«⁴⁴, døde i 1663, og hendes kreditorer indkaldtes 1665.⁴⁵

I skiftet efter Hans Mikkelsen 1634 nævnes blandt de uvisse adelige debitorer Steen Rodsteen med 27 dlr. Han var allerede 1630 dømt at betale Barbara sl. Willum Lucassens et tilgodehavende, og i skiftet efter Peder Gaas opførtes han med en aldeles uvis gæld på 136 rdl. 1 mk. 1 sk. Lige så usikker betaler var Lauge Urne til Selleberg, hvis hustru i Hans Mikkelsens skifte opførtes med 52 sld. uvis gæld efter et bevis fra 1621, og i skiftet efter Peder Gaas med 264 dlr. 3 mk. 5 sk. aldeles uvis gæld efter håndskrift. Også i skiftet efter Jørgen Mortensen 1645 er han opført med en gæld på 500 rdl. efter et brev fra 1621. At netop tiden omkring 1620 må have været kritisk for Lauge Urne, belyses af en retssag for Kerteminde byting om et beløb på 100 rdl. af skolens penge, som i 1612 var udsat på rente hos Lauge Urne. Under sagens behandling oplystes det, at han efter 1620 kom til agters, og at han endog blev kendt uvederhæftig.⁴⁶

Videre bemærker man i Jørgen Mortensens skifte 1645, at Jørgen v. Ascherslebens enke Maren Brockenhuus er opført med et gældsbrev på 269 rdl. udgivet i 1624, og Hans Mikkelsen havde fået indførsel hos hende for en gæld på kun 82½ rdl.,⁴⁷ hvad der gør det sandsynligt, at hendes økonomi har været svækket. Dette var i endnu højere grad tilfældet med landsdommeren Claus Brockenhuus, der døde 1646. Allerede 1623 havde han givet Hans Mikkelsen håndskrift på en gæld, hvorpå der resterede 159 sld. i 1634; han skyldte Otte Knudsen Seebled 480 rdl. og rente for fem år, Bertel Wichmand havde 400 rdl. tilgode efter håndskrift, og han skyldte Mathias Diderichsen 1378 dlr. 2 mk. 3 sk. – alt ifølge skifterne. Hertil kan endnu føjes gældsposter i M. Jacob Jacobsens skifte, som skulde være betalt 1622, men hvoraf der i 14 år ikke havde været betalt rente. For at klare sine forpligtelser solgte han i 1638 en ejendom med to fiskedamme i Odense,⁴⁸ og i 1641 udlagde han jordegods for meget betydelige beløb til Jesper Hansen, Catharina v. d. Hamsfort og Frederik Gummersbach.⁴⁹ Også Mourids Aschersleben til Jerstrup var tidligt i vanskeligheder. Han blev 1631 dømt at betale Karen sl. Johan Borchartsens 1644 rdl. efter indførsel,⁵⁰ og hans hustru havde smågæld til mange borgere i Odense.

Dette dystre billede af adelens økonomiske stilling fremtræder med megen klarhed i skiftet efter Peder Gaas 1645, hvor man blandt de usikre adelsdebitorer finder Henrik Markdanner til Rønningesøgaard med gæld efter et håndskrift fra 1626, Niels Skinkel med håndskrifter fra 1624 og endvidere Christen Normand, fru Sophie Oldeland til Søgaard, fru Sophie Brahe til Boltinggaard, ja selv lensmanden Henning Valkendorfs frue og Ebbe Ulfeldt til Egeskov. Til de aldeles uvisse debitorer henregnes i dette skifte Lauge Urne til Selleberg med 264 sld., Steen Rodsteen med 136 dlr. og Anne Brahe på Elved, som har været nævnt i anden forbindelse, men af nye navne forekommer Truid Bryske til Langesø, som han havde pantsat 1616 og solgt 1622, hvorefter han levede i fattigdom i Odense, og arv og gæld blev fragået efter hans død 1653.⁵¹ Videre

IX. Sammenbruddet

nævnes Claus Daa til Fravdegaard med 22 dlr. og Jørgen Skinkel til Østrup med 75 dlr., men ellers er det navnlig de adelige damer, der er noteret: Susanne Lykke til Klingstrup, Maren Lykke til Skovsgaard, Mette Bille til Gerskov og Else Skram til Lindved.

Dette var dog kun begyndelsen til det store sammenbrud, som i de følgende år fra midten af fyrrerne ramte selv meget fremtrædende adelige, der dannede en grundstamme i de store Odense-købmænds kundekreds. Eiler Høeg til Dal-lund forekommer i adskillige Odense-skifter, bl. a. i skiftet efter Erik Jørgensens hustru 1644 med 842 dlr., i Jørgen Mortensens 1645 med 106 rdl. og i Christopher Schultz's skifte med 1000 rdl., en gæld, der var stiftet 1643. I 1660 måtte hans søn fragå arv og gæld.⁵²

Opbud og fragåelse af arv og gæld ramte talrige adelige i de år, der fulgte efter 1660. Henning Qvitzov til Qvitzovsholm gjorde opbud 1664,⁵³ Ebbe Rosenkrantz til Bramstrup 1675.⁵⁴ Arv og gæld blev fragået efter Gunde Rosenkrantz 1677,⁵⁵ Laurids Skinkel, der måtte pantsætte Gerskov allerede 1654, var for-armet, og arv og gæld blev fragået efter ham 1671.⁵⁶ Elsebet Ulfeldt, enke efter Jesper Friis til Ørbæklunde, blev indmanet for gæld 1662,⁵⁷ ja selv lens-manden på Odensegaard Henning Valkendorf, der havde en vidtforgrenet øko-nomisk forbindelse med Odense-købmænd, måtte opleve, at hans gods blev buden op.⁵⁸ Et af de alvorligste slag var dog nok Henning Pogwisch's fallit. Han, der blev ejer af Hollufgaard, var allerede i skiftet efter Mathias Diderichsen 1639 bleven opført med en gæld på 5.700 dlr. efter bog; han pantsatte 1652 Volderslevgaard til biskop Laurids Jacobsen for 1000 rdl., og i skiftet efter Karen sl. Johan Borchartsens 1661 blev en gæld på 178 rdl. nedskreven til 156 rdl. Til Mette sl. Hans Brodersens, Thomas Brodersen, Abigael sl. Otte Knud-sens, Christopher Pedersen Balslev og flere andre skyldte han ligeledes store beløb. Arv og gæld blev fragået efter ham 1664.⁵⁹

Selv om mange af den fynske adel bukkede under, ramte denne skæbne dog ikke alle. Nogle kunde opretholde en vis position på trods af de ugunstige for-hold. Det gjaldt først og fremmest lensmændene Jørgen Brahe på Hagenskov og Mogens Kaas på Nyborg, men også Laurids Ulfeldt, Falk Giøe, Henrik Podebusk og Henrik Gyldenstjerne. Henrik Gyldenstjerne, der blev landkom-missær 1649 og ejede gård på Klingenberg i Odense, kunde 1656 købe den tidligere Odense-byskriver Henrik Therkelsens gård i Kerteminde,⁶⁰ som Peter Hoppensach senere lejede. Han kunde også i disse år skænke altertavler både til St. Knuds kirke i Odense og til Rynkeby, og han kunde fundere et legat på 100 rdl. til fattige skolebørn i Nyborg.⁶¹ Laurids Ulfeldt til Egeskov og Harrids-levgaard, der havde haft Stjernholm len, fik 1639 udlagt dr. Oluf Jacobsens gård i Odense i gælds betaling og indrettede den til bolig for sig.⁶² Han er ganske vist i Erik Jørgensens skifte efter den første hustru 1644 opført med en gæld på 1100 rdl. og i Christopher Schultz's skifte 1650 med 253 dlr., men hans enke beholdt gården i Odense helt til 1669.⁶³ Henrik Podebusk, som blev

Epitafium 1668 for Anne Jacobsdatter Hasebart (d. 1658) og to mænd, Knud Lauridsen Seeblad (d. 1640) og rådmænd Peder Pedersen Lerche (1613–1683).
Odense St. Knuds kirke.

NIELS IENSEN RIBER RAADMAND I NY.
BORG, OG HSTRUER: KAREN WANDAL
OG ANNE LAURITSDATTER MED BØRN,
HAVE LADET DENNE TAVLE OPS ETTE
OVER DERES BEGRÆVELSESTED AAR 1672.

Epitafium 1672 for rådmann Niels Jensen Riber (d. 1669) og to hustruer, Anne Lauridsdatter og Karen Wandal.
Nyborg kirke.

landkommissær 1649, havde 1637 købt Erik Urnes gård på torvet i Odense,⁶⁴ og Falk Giøe, som også havde bygget gård i Odense 1646, klarede krisen så vidt, at enken kunde blive boende i gården også efter sin husbonds død.⁶⁵

Som fællestræk kan man anføre, at de adelige, der dannede denne stands øverste lag, til dels klarede vanskelighederne, men for det store flertal var det en hård tid, der førte til svækkelse og direkte forarmelse. Selv om deres gældsforpligtelser var fordelt på mange købmanskreditorer, var det sammenlagt en ganske anselig part af købmændenes midler, der var i fare. Denne kritiske situation synes at være begyndt allerede omkring 1620, thi fra da af nævnes obligationer udgivet af adelige, som ikke havde svaret rente, hvad der stemmer med den af Holger Rosenkrantz og Christen Thommesen afgivne erklæring 1625 om de forandringer, der var sket med adelens jordebøger, »en del forbedrede, en del forringede, mange ganske forandrede og til adskillige både udlændiske og indlændiske formedelst kjøb, indførsel og pant udi mangfoldige dele udskiftede.«⁶⁶ Fridericia vil søge årsagen til denne stilling bl. a. i adelens høje levestandard, andre peger på virkningerne af en møntpolitik, der fremkaldte inflation, men i særdeleshed må man sikkert hefte sig ved forholdet mellem kornavlens og kornhandelspolitikken, som Gunnar Olsen har undersøgt for perioden 1610–1660. Han har påvist, hvorledes der i nævnte periode kan konstateres produktionskriser 1621–24, 1628–31 og 1649–52, d. v. s. år med misvækst og altså beskedent høstudbytte, og der kan påvises to afsætningskriser, nemlig 1618–20 og 1653–56. Afsætningskriserne ramte godsejerne, medens produktionskriserne ramte bønderne.⁶⁷ Regeringen foretog regulerende foranstaltninger i form af udførselsforbud i de år, hvor kornproduktionen var ringe, og selv om regeringens foranstaltninger var udtryk for, hvad der tjente samfundets interesser, er det indlysende, at for de købmænd, hvis handel væsentligt var baseret på salg af korn til udlandet, måtte udførselsforbud være en meget alvorlig belastning; hertil kom, at det ringe foldudbytte i år med misvækst særdeles let kunde svække kornproducenternes købekraft, og når man hertil føjer det skattetryk, der var en følge af krigen og af landets vanskelige økonomiske forhold som helhed, får man en række faktorer, der må have svækket den økonomiske modstandskraft; de købmænd, der ensidigt lagde vægt på kornhandel, var mere følsomme overfor svingninger i priser og afsætning end de købmænd, der både handlede med korn og med øksne og som efter evne kunde tilpasse deres forretninger efter de øjeblikkelige forhold. På den anden side havde adelen været de store købmænds bedste kunder. Købmændene havde aftaget deres landbrugsprodukter og havde til gengæld solgt de varer, som de importerede fra deres forretningsforbindelser i Lübeck, Hamborg og Holland. I det øjeblik adelen svigtede og ikke kunde opfylde sine økonomiske forpligtelser overfor købmændene, var stillingen faretruende. Det betød, at købmændenes kredit i udlandet svækkedes, og at den købmand, der var i vanskeligheder, hurtigt blev forfulgt af sine udenlandske kreditorer. Eksempler på disse forhold er talrige.

Købmændene kunde ganske vist få en slags sikkerhed for deres gældskrav til adelen gennem pant i fast ejendom, der kunde udlægges som betaling, men før det skete, sikrede man sin ret gennem indmaning. Maren sl. Niels Bagers havde ladet Lauge Lykke indmane 1612, 1/9, og han forpligtede sig til at betale inden 4. sept.⁶⁸ Da Jost Høeg til Bjørnsholm ikke havde betalt rente af et lån, der var stiftet 1623, siden 1627, blev han af Cornelius Hamsfort indmanet at indholde i Margrethe sl. Claus Bangs hus 1630, 10/2.⁶⁹ Catharina og Cornelius v. d. Hamsfort manede 1632 Anne Lykke at indholde i Else sl. Hans Meinertsens hus,⁷⁰ og Hans Willumsen lod Palle Rodsteen til Lundsgaard indmane i Antoni Johansen Svitzers hus, og der holde et adeligt indlager,⁷¹ ligesom Jesper Hansen i 1649 fik Otte Qvitzov til Elved dømt til indmaning i samme hus, eller han skulde betale gælden.⁷²

Kunde debitor ikke betale med kontanter eller løsøre, havde kreditor den mulighed, at han kunde få udlæg i jordegods, og denne fremgangsmåde blev anvendt i stigende grad. Derved kom adskillige borgere i besiddelse af bøndergods. Erik Jørgensen stævnedes 1640 Erik Kaas på Tøjstrup mod dom for indvisning for 2.857 rdl., der efter obligation af 24. febr. 1639 skulde være betalt 13de dag jul 1640. Da betalingen ikke var sket, krævede Erik Jørgensen ved Gudme herredsting indvisning i løsøre eller jordegods.⁷³ Eiler Evert Banner til Ringstedgaard opdrog ham en gård i Sørup sogn i Gudme herred,⁷⁴ Niels Banner opdrog ham en gårdspart i Vejrup i gælds betaling, som Erik Jørgensen atter opdrog til Steen Bille til Kærsgaard.⁷⁵ Sidsel Høeg gav ham pantebrev på en del bøndergårde og gods i Salling herred 1647,⁷⁶ og på skiftet efter Jytte Bild lod han læse sine breve på gårde i Allese-Broby og Haslund.⁷⁷ Casper Due til Ølstedgaard skødede ham to gårde i Jylland.⁷⁸ Jesper Hansen fik ligeledes en del jordegods udlagt.⁷⁹ Margrethe Aschersleben udlagde ham 1647 en gård i Bolmerod,⁸⁰ og hun og Birgitte Aschersleben tilskødede ham en halv gård i Egense,⁸¹ medens Henrik Lange tilskødede ham en mølle i Hundstrup,⁸² og Eiler Banner opdrog ham en part i Næraa mølle og en gård i Vends herred, samt part i en gård i Brylle.⁸³ Også Peder Pedersen Lerche fik pantebreve og udlæg i jordegods. Henning Valkendorf tilskødede ham 1654 betydelige godsmængder i Gønge herred,⁸⁴ Ingeborg Friis til Hesselager gav ham pantebrev på 1125 rdl. mod pant i tre gårde i Hesselager by,⁸⁵ og Claus Gagge og Sophie Parsberg, såvel som Laurids Skinkel, gav ham pantebrev og obligationer.⁸⁶ Jørgen Wichmand havde en panteforskrivning på 400 rdl., udgivet af Hans Oldeland; han gjorde udlæg for sin fordring i en gård i Bramstrup, Skam h.⁸⁷ og fik overladt gårde af Laurids Skinkel til Gerskov for 260 rdl.⁸⁸ Overordentligt omfattende jordegods kunde på denne måde komme i borgernes hænder, som når Thomas Brodersen, der bl. a. havde fået pantebreve af Hans v. Ahlefeldt og Henning Pogwisch og dom over Henning Pogwisch for 1002 rdl.⁸⁹ samt indførsel i Henrik Thotts bo for 1150 rdl.,⁹⁰ i matriklen 1664 nævnes som

ejer af bøndergods bl. a. i Kølstrup, Brønstrup, Hudevad, Farstrup, Søndersø, Bregmosegård, Fangel og Villestofte.

På den anden side var udlæg af jordegods til kreditorerne i købstæderne af tvivlsom værdi for disse. De var spredte og kunde være fjernt beliggende, og værdien forringedes yderligere, når bønderne ikke kunde yde deres landgilde. Hertil kom, at de før 1682 skulde afhændes til en anden adelsmand inden år og dag.⁹¹

Jesper Hansen fik næppe meget ud af, at Claus Brockenhuus i 1641 udlagde gods til ham for 997 rdl., da godset lå i Halland;⁹² her fik også Frederik Gummersbach udlæg for 1398 rdl.⁹³ Hilleborg Aschersleben sl. Niels Skinkels til Søholm og Morten Skinkel opdrog 1653 Jesper Hansen jordegods i Skåne, som han kunde beholde for fri ejendom »indtil han det igen til nogen god adelsmand sælger eller afhænder«, og de lovede at give den adelsmand, der købte det, nøjagtig skøde og adkomst derpå.⁹⁴ Det hørte vel til sjældenhederne, at købmændene blev direkte narrede i slige forretninger, men det skete nok for Herman Hahne; han havde i 1646 solgt nogle kramvarer til Jørgen Arenfeldt til Voergaard og i pant fået et par gårde, bl. a. Lindet i Hardsyssel, som man ikke kunde finde, så Herman Hahne krævede 900 rdl. i kontanter.⁹⁵

I betragtning af, at adelen var købmændenes største debitor, må dens økonomiske svækkelse, som efter det foranførte begyndte omkring 1620 og slog igennem omkring 1630, have været skæbnsvanger. Selv om adelsgælden var fordelt på mange kreditorer, kunde en enkelts opbud blive alvorlig nok. Borgmester Jens Clausen i Assens nævnedes udtrykkelig Henning Pogwischs fallit som en af årsagerne til hans egen ulykke.⁹⁶ På skiftet efter Herman Hahne 1663 betegnes endnu 6.977 sld. som tilstående vis adelsgæld, der var stiftet mellem 1656 og 1662, og på skiftet efter Hans Brodersens enke Mette Willumsdatter 8.047 sld. efter håndskrifter udgivet mellem 1655 og 1666 af Jacob Lindenov, Christen Urne og Erik Qvitzov; i sidstnævnte tilfælde er det muligt, at det drejer sig om direkte lån, ikke om varegæld, idet Mette Willumsdatter som enke efter stiftsskriveren Hans Brodersen ikke påviseligt har drevet handel. Det harmonerer med, at der i skifter efter Odense-købmænd fra ca. 1663 og resten af perioden nævnes ingen eller kun en minimal tilstående adelsgæld. Den mangler totalt i rådmand Mads Hansens skifte 1665, i kræmmeren Jørgen Madsens 1666, i købmand Frederik Pedersens 1668, i rådmand Claus Frederiksens 1675, i borgmester Knud Knudsens 1677 og i rådmand Hans Wichmands 1685. I kræmmeren Fabian Jensens skifte fra 1668 nævnes kun 22 sld., i Herman Hermansen 1677 kun 23 sld., der stammede fra hans tidligere herre Ebbe Rosenkrantz's opbud 1671. I rådmand Erik Nielsens skifte 1675 nævnes 300 sld., som Ebbe Gyldenstjerne skyldte ham. Betegnende nok noteres, at Christian Rothkirch havde fået lån mod pant i sølvtøj hos den gamle pantelånerske Sidsel Lauridsdatter Seeblad. Skiftet efter hende var fra 1677.

IX. Sammenbruddet

De nævnte skifter tyder på, at den handel, der havde været drevet, var såre beskeden, navnlig i sammenligning med skifterne fra før 1660. Heller ikke det øvrige kildemateriale begrundet en formodning om nogen større aktivitet. På den anden side er det sikkert nødvendigt at foretage en sammenligning mellem skifterne før og efter 1660 med forbehold. Det er påviseligt, at Knud Knudsen (Seebled) har drevet studehandel og handlede med adel (jvf. tavle XLVII), selv om det ikke afspejles i skiftet 1677 og når der heller ikke i Christen Hansen Limes ellers så velsituerede bo 1688 nævnes over 100 rdl. adelsgæld, skønt også han drev handel (jvf. tavle LII), må det spørgsmål stilles, om købmændene i disse år ikke er gået over til kontanthandel, selv om man i almindelighed må regne med kapitalmangel. Den eneste undtagelse danner Christen Lauridsen Lee, i hvis skifte 1679 der nævnes et righoldigt varelager, og dertil svarer en efter tidsforholdene anselig tilstående adelsgæld fra 13 debitorer efter håndskrifter og obligationer, 33 efter regnskabsbøger og enkelte adelige, der noteres for middelmådig eller uvis tilstående gæld.

Mindre håndgribeligt er spørgsmålet om bøndernes betalingsevne. I skifterne fra Odense før 1660 nævnes talrige bondedebitorer, og bondegæld blev i løbet af fyrreerne og fremefter i stadig større omfang bedømt som uvis gæld; dette sammenholdt med de årligt tilbagevendende retssager mod bønder, der blev tiltalt for restancer,⁹⁷ tyder på voksende økonomiske vanskeligheder. Det er meget iøjnefaldende, at efter 1660 blev de gældsposter fra bønder, der nævnes i Odense-skifter, ganske få og betydningsløse. Det er for så vidt forståeligt, når det drejer sig om købmænd, om hvem vi ved, at de som helhed havde ringe tilstående gæld, men det samme gælder både om skiftet efter Christen Lauridsen Lee 1679 og Christen Hansen Lime 1688. Man kan ikke udelukke den mulighed, at den tilstående gæld er betalt, før skifteforretningen er foretaget, men dette er ikke i overensstemmelse med praksis før 1660; det er også muligt – navnlig for de to sidstnævnte købmænds vedkommende – at kontanthandel har afløst kreditgivning, men det er mest nærliggende, at de odenseanske købmænd i årene efter 1660 har været særdeles passive og har savnet kapital og kredit i udlandet, som gjorde det muligt at få deres økonomiske aktivitet genskabt.

Nyborg danner i denne henseende et modstykke til Odense. Skiftebøger med fyldige registreringer fandtes kun efter 1660, men det fremgår af retsbøgerne fra fyrreerne og halvtredserne, at Nyborg-købmændene, ligesom købmændene i Odense, har haft en omfattende bondehandel, jvf. de biografiske oplysninger om rådmændene i Nyborg. I modsætning til Odense viser skifterne efter købmænd fra perioden efter 1660 i mange henseender de samme træk, som vi kender fra Odense før dette år. Adelsgælden er ganske vist ubetydelig, men der er varebeholdninger, bortskyldig gæld til udlandet og tilstående gæld både fra borgere og bønder. Forholdet træder klarest frem i det meget store skifte efter

Niels Jensen 1671, 8/11, hvor den tilstånde visse og uvisse gæld efter obligationer blev opgjort til 11.562 dlr. og den tilsvarende efter regnskabsbøger til 1576 dlr. Der nævnes ca. 230 bondedebitorer. Hertil kommer den ganske uvisse tilstånde gæld efter obligationer til et samlet beløb af 27.875 sld. Iøvrigt er obligationerne udstedt i tiden fra 1649 til 1667, flertallet efter 1660, og debitorerne dækker hele den østlige del af Fyn. Også skiftet efter Niels Jensens enke Karen Wandal 1681, 21/4 viser disse træk, selv om målestokken er mindre. Skiftet efter rådmann Jacob Andersen Scheffer 1669, 12/3, der opregner mange gældsbeløb efter håndskrifter fra 1643–1668 har i den anførte gæld efter regnskabsbøger mange bondedebitorer, og bondegæld findes ligeledes i skiftet efter Johan Nielsen 1676, 21/4 og i det insolvente bo efter Jens Hansen Grubbe 1682. På den anden side nævnes i skiftet efter rådmann Jørgen Kall 1666, 29/5 kun 4 fynske bønders gæld efter dom, men 13 på Strynø og en lang række bønder på Sjælland, der skyldte landgilde. Skiftet efter kræmmeren Morten Fehes hustru 1666, 20/12 har ingen bondegæld, men skiftet efter Peder Claumands hustru 1669, 7/5 har 26 bondedebitorer, hvoraf 9 regnes for visse.

Som helhed viser Nyborgs økonomiske liv efter 1660 væsentligt lysere træk end Odense, hvad enten dette nu skyldes byens beliggenhed ved bæltet eller de særrettigheder, den fik som stabelstad.

Også i Kerteminde er der før 1660 skifter efter rådmænd og disses enker, hvor bondegæld ikke nævnes,⁹⁸ men skiftet efter rådmann Hans Nielsens hustru 1661 opregner vis tilstånde bondegæld fordelt over hele Hindsholm, medens skiftet efter Laurids Hansen Ballum 1666 har bondedebitorer spredt over endnu større områder, selv om mange af posterne betegnes som uvisse. Også her kan skibsfarten have gavnet bysamfundet i de vanskelige år.

Den økonomiske nedgang, der ramte rådmandskredsen kan også påvises ved gennemgang af retssagerne.

Poul Nielsen, der var rådmann mellem 1584 og 1603, blev sidstnævnte år stævnet af Karen Bryske for gæld. Han tilbød varer, da han ikke havde penge.⁹⁹ I 1606 boede han til leje i en gård tilhørende Jørgen Kaas til Gelskov,¹⁰⁰ og da han samme år tiltaltes af fogeden på St. Knuds kloster for en gæld på 10 dlr. efter et brev fra 1604, og denne tilbød at lade sig nøje med gode købmandsvarer for 24 dlr., kunde Poul Nielsen kun byde ham nogle gamle latinske bøger og et gammelt harnisk.¹⁰¹ Skønt han endnu levede en årrække, beklædte han ikke mere rådmannssæde.

En lignende skæbne overgik den før så betydende købmand Arnt Pedersen, som var indvandret fra Westphalen og bleven gift med Anna Jørgensdatter Friis. Han døde 1611, og arvingerne Hans Sommer og Willum Lucassen, der begge siden blev rådmænd, fragik arv og gæld efter deres svigerfader.¹⁰² Det gik Hans Sommer lige så ringe; han blev 1631 krævet for en gæld på 100 rdl., som hans fader havde lånt af Gråbrødre hospital. Den blev opsagt samtidig

med eller måske som følge af, at han blev søgt af andre kreditorer, og da han ikke kunde betale, lod hospitalet ham mane til at indholde i Jørgen Apotekers hus.¹⁰³ Ligesom Poul Nielsen ophørte han derefter at give møde i rådet, og da han døde få år senere, var han fattig og uden livsarvinger.¹⁰⁴

Tyverne var skæbnsvangre for adskillige købmænd. I Assens kom borgmester Jens Bang i en bundløs gæld til kongen for ikke afregnede toldafgifter, så hans gård blev tilvurderet kongen og arv og gæld fragået.¹⁰⁵ Rådmand Niels Mands formueomstændigheder var ved hans død yderst prekære,¹⁰⁶ og sønnen Jens Mand, der ligeledes blev rådmand, blev i 1625 og 1626 stævnet for så store gældsbeløb til inden- og udenlandske debitorer, at han fik befaling at entholde sig fra rådmandssæde.¹⁰⁷ Han kom i så vidtløftig besværing, at han måtte forlade byen med, hvad han havde, og han døde i Göteborg.¹⁰⁸ Hans Uttermarck, der var bleven tolder efter Jens Bang i 1617 og fik adskillige begunstigelser, bl. a. forpagtningsbrev på øl-accisen i Assens, Svendborg og Faaborg,¹⁰⁹ blev i 1627 søgt af Frants Rantzau og Hans Lindenov for ikke mindre end 3.560 rdl.,¹¹⁰ og for store restancer på tolden siden 1624.¹¹¹ Han var imidlertid bleven borgmester, men 1629 lod Jørgen Brahe foretage indførsel i hans gård for, hvad han skyldte kongen, og et par år senere døde han.¹¹²

I Odense gik på samme tid Henrik Mogensen Rosenvinges formueforhold så meget tilbage, at han ikke kunde klare et gældskrav fra Karen sl. Johan Borchartsens i 1627 uden at blive truet med dom for indmaning,¹¹³ og Otte Brahe Steensen stævnedede ham samtidig for 147 sld. for korn og småredsel.¹¹⁴ Endelig fik Claus Mule dom over ham i 1631 for 1880 rdl. efter et gælds brev, som skulde have været betalt 13. jan. 1626.¹¹⁵ Henrik Mogensen forlod byen, blev siden foged på flere gårde, og ved hans død blev arv og gæld fragået efter ham.¹¹⁶ Selv Rickert Knudsen Seeblds søn Laurids Rickertsen Seebld fik tidens besværligheder at føle. Han havde lovet Jørgen Grubbe at modtage noget korn i foråret 1627, hvilket – til stor skade for ham – ikke var sket, fordi han af kongens officerer var bleven opholdt på Elben og Weser med sine skibe, så kongen bad Jørgen Grubbe handle venligt med ham.¹¹⁷ Kort efter tiltalte Johan Friis til Ørridslevgaard ham for en stor gæld for landgildekorn,¹¹⁸ og Peder Basse til Sørup stævnedede ham for 1050 rdl. for et halvt hundrede staldøksne, som han ikke kunde betale med rede penge.¹¹⁹ Også han flyttede da fra byen og blev senere borger i Oslo.¹²⁰ Alt dette danner baggrund for den klage over byens økonomiske tilstand og skattetrykkets uheldige følger omkring 1630, der før er omtalt.

En ny og forstærket depressionsbølge satte ind overfor mange medlemmer af den odenseanske rådmandskreds i trediverne, men presset kom denne gang fra de udenlandske kreditorer. Knud Ottesen Seebld blev i 1634 sagsøgt af Balthasar Løymand af Amsterdam for 3.121 gylden 16 styver,¹²¹ af Peder Jacobsen af Amsterdam for 3.036 rdl.,¹²² og af Johan Croen af Amsterdam for 4.367 gylden 19 styver.¹²³ I 1636 fortsrakte Johan Wouer af Hamborg

ham med 3.500 rdl. mod pant i 500 øksne,¹²⁴ og 1637 fordelte Sophie Bille ham for 900 rdl.¹²⁵ Endelig stævnedes Samuel le Conte af Hamborg ham for 8.923 mk. 14 sk. lybsk,¹²⁶ og Karen sl. Poul Skinkels i Kerteminde krævede ham for 434 rdl.¹²⁷ Situationen afspejles meget betegnende i skattemandtallene, hvor der noteres en nedgang, idet han 1633 var ansat til 2 mk. 8 sk., men 1640 kun til 12 sk. redsel. Selv Niels Baggers dygtige datter, Karen sl. Johan Borchartsens havde i de samme år en krise. I 1636 krævede v. d. Helst og Daniel Martens af Amsterdam hende for 2.535 mk.,¹²⁸ og de fik i 1638 dom over hende for en gæld på 4.738 gylden.¹²⁹ Vanskelighederne fremgår også af, at hun i 1636 måtte lade alle sine ejendomme vurdere og optage lån hos sine børn mod pant i disse ejendomme.¹³⁰

Ejendommeligt er det at se en hel slægt blive ramt af vanskeligheder, som tilfældet blev det med rådmænd Hans Mikkelsen Baggers søn Jost Hansen og de to svigersønner Johan Eleken og Frands Føltermand. Jost Hansen etablerede sig sandsynligvis kort efter faderens død, og før han blev gift i 1636 med rådmænd Claus Bangs datter. Han blev imidlertid i 1638 dømt for en gæld til Thelmann v. Bergen af Amsterdam på 320 rdl. 20 styver og for en obligation på 438 gylden 7 styver for silkevarer, som han havde købt for moderens regning 1634, og endvidere for en kontrakt af 1637, 16/11, hvorved han forpligtede sig til at levere 205 tdr. landgildekorn.¹³¹ I november 1638 fik Frederik Gummersbach udlæg i hans løsøre for 206 dlr. 1 mk. 1 sk.¹³² Til Jochum Stampell i Hamborg skyldte han 827 mk. lybsk,¹³³ og Thillmann v. Sirxma af Amsterdam fik dom over ham for 335 gylden at betale efter håndskrift 1637, 30/12.¹³⁴ Samtidig faldt svigermoder og svogre over ham. En svoger krævede ham for 600 rdl., svigermoderen for 1413 sld.¹³⁵ Andre skubbede til den hældende vogn. Hermann Hacke og Claus Siemens af Lübeck krævede 1028 mk. lybsk efter håndskrift af 1637, 21/6,¹³⁶ Eiler Hansen i stadsvinkælderen vilde have 161 sld., Henrik Festerling af Lübeck 489 mk. 2 sk.¹³⁷ Under de omstændigheder kunde han ikke fortsætte med at forhandle rostockerøl. Regeringen fratog ham 1640 salget med den motivering, at han »var kommen til agters«,¹³⁸ og i skattemandtallet ser man, at han fra at være ansat til 1 mk. 4 sk. redsel i 1636 og 1638 kun blev ansat til 6 sk. i 1640.

Også for svogeren Johan Eleken blev udviklingen skæbnesvanger. I 1638 krævede Guiliam v. d. Helst og Daniel Martens af Amsterdam 100 dlr., og han måtte udstede pantebrev til svogeren Peder Hansen for 300 dlr.¹³⁹ I 1639 krævede Henrik Westken af Lübeck ham for 855 mk. lybsk,¹⁴⁰ og Herman Segebode af Lübeck fordrede 300 mk. for varer købt i 1636.¹⁴¹ Men ulykkerne kulminerede 1. febr. 1639, da lübeckerne for alvor krævede betaling. Jochum Vegitt fordrede 1020 mk. lybsk, Frants Westken 196 dlr., Henrik Festerling 433 mk. lybsk og Bernt Beginchen 497 mk. lybsk.¹⁴² Umiddelbart efter døde Johan Eleken, og arvingerne fragik arv og gæld.¹⁴³

Det er formentlig Jost Hansens og hans svogres vanskeligheder, der har ind-

IX. Sammenbruddet

virket på svigermøderen Margrethe Claus Bangs økonomiske forhold. I 1635 lod hun sine betydelige ejendomme taksere,¹⁴⁴ men da hun 1638 dømtes at betale hospitalet 400 rdl., måtte der gøres udlæg i hendes bo,¹⁴⁵ og hun har næppe fået meget ud af, at hun 1638 fik svigersønnen Jost Hansen dømt til at betale 1413 sld. efter overformyndernes afregning.¹⁴⁶ I hvert fald måtte hun pantsætte sine ejendomme til Geske sl. Mogens Aagesens i Ladegaard og til Sidsel sl. Peder Niensens i Nyborg.¹⁴⁷ Hendes skatteansættelse faldt fra 2 1/2 mk. i 1633 til 1 mk. 8 sk. i 1640. I de følgende årtier sporer man hendes stadige kamp for at holde kreditorerne fra livet,¹⁴⁸ men så ringe gik det hende, at hun fra 1661 til sin død 1668 måtte have fattigunderstøttelse.¹⁴⁹

Selv Barbara sl. Willum Lucassens, der efter sin mands død havde fortsat en storstilet købmandshandel, kunde ikke afværge kreditorernes angreb. Endnu i 1629 havde hun stævnet Hans Oldeland for 770 sld. gæld for købmandsvarer¹⁵⁰ og fået pant i Jep Tornøes gård i Kerteminde for 120 dlr.,¹⁵¹ og hun kunde i 1631 kræve Steen Rodsteen for gæld,¹⁵² ligesom hun i 1633 fik kgl. bevilling til indførsel i Steen Maltitz gods¹⁵³ og 1636 krævede Jørgen Munk til Haraldskjær for 2.000 dlr., som han var i forløfte for,¹⁵⁴ men de adelige debitorer kunde ikke betale, og billedet skiftede. I 1636 blev hun selv krævet for 584 rdl. gæld til fru Vibeke Bild,¹⁵⁵ og ca. 1637 for 331 rdl. gæld til Edel Rosenkrantz.¹⁵⁶ Samme år måtte hun udstede gældsbreve for 650 rdl. til Goris de Wert af Amsterdam,¹⁵⁷ og 1640 et gældsbrev til sin søn Jørgen på ikke mindre end 3.024 rdl.¹⁵⁸ Edel Rosenkrantz opnåede endda kun at få dækning ved at lade foretage udlæg i gården i Kerteminde.¹⁵⁹

Mellem Barbara og hendes to sønner Lucas og Hans Willumsen bestod der forretningsforbindelse, »en ringe compagniehandel«,¹⁶⁰ og de to brødre blev da også i en årrække ansat under et i skattemandtallet. Men de måtte også dele skæbne med de allerede omtalte. Lucas blev 1634 tiltalt af Regitze Grubbe for 483 dlr. gæld,¹⁶¹ og han måtte i 1635 lade Steen Bille gøre udlæg i en bondegård for øksengæld.¹⁶² I 1638 tiltalte Peder v. Essen af Hamborg de to brødre for 3.148 mk. lybsk, hvorpå kun var betalt 200 rdl. Gælden skyldtes en klædehandel.¹⁶³ David Hulst af Amsterdam krævede 1639 de to brødre for en restgæld på 651 gylden,¹⁶⁴ og Knud Gyldenstjerne krævede 100 dlr.¹⁶⁵ Også Samuel le Conte, Knud Ottesen Seeblands kreditor, havde krav på dem.¹⁶⁶ Ved sin død i 1640 var Lucas Willumsen i yderst vanskelige omstændigheder, som broderen måtte klare.¹⁶⁷ Medens de to brødre i 1635 var ansat til 1 mk. redsel, stod de 1636 til 2 mk., men i 1638 var de nede på 8 sk., og i 1640 stod Hans Willumsen endda kun til 2 sk. og på linie med byens småhåndværkere. – At Hans Willumsen siden svang sig op til at blive en meget formuende mand, skyldtes en behændig udnyttelse af økonomiske og politiske konjunkturer, der blev muliggjort ved hans stilling som generalproviantmester.

Man kan fra samme periode erindre om den skæbne, der overgik rådmann Hans Friis's svigersøn, Augustinus Ebbel, der havde ført en noget omskiftelig

tilværelse, dels som kaptajn, dels som købmand, dels som forpagter af Skinnerup, som han måtte afgive, da denne gård blev tillagt Ulrik Christian Gyldenløve, hvorefter Augustinus Ebbel, der imidlertid var bleven rådmand, fik Næsbyhoved mølle.¹⁶⁸ I 1638 måtte han sælge den gård i Odense, som han havde fået ved sit ægteskab,¹⁶⁹ og derefter levede han som møller i stadig voksende kamp med en dårlig økonomi. I 1641 måtte han opgive sit rådmandshverv, bønderne vilde ikke søge møllen,¹⁷⁰ de undskyldte sig med dens elendige tilstand, møllestalden var borte, broerne var dårlige, »og er der så meget møg i gården, at de kan ikke vende deres vogne uden fare.«¹⁷¹ I 1651 døde han, og enken fragik arv og gæld.¹⁷² Lige så krank var den skæbne, der ramte den initiativrige borgmester Frederik Ammerbach. Endnu i tyvernes slutning havde han haft skib sammen med Hans Nielsen Chulenbrun, og i trediverne havde han været en virksom rådmand og borgmester, der fik adskillige af byens jorder, hvortil i 1636 kom korntienden af Sanderum sogn.¹⁷³ Men i 1640'erne måtte han se kreditorerne foretage afpæling i hans gård,¹⁷⁴ og omkring 1644 opgav han borgmesterembedet og forlod byen.¹⁷⁵ Det må være ham, der omtales i et brev til kongen fra borgmester og råd 26. sept. 1649, hvori man anmodede om valg af en ny borgmester »efterdi en af borgmestrene her i byen for nogen tid, formedelst gæld han skyldig var, og derpå følgende tiltale, haver entholdt sig fra retten at betjene, og nu næst forleden sommer sig med alle her fra byen til Sielland begivet«.¹⁷⁶ I halvtredserne må det også være gået ned ad bakke med rådmand Dines Jensen. Endnu i 1650 havde han været overkøbmand, men ved sin død i 1660 skal han have efterladt sin hustru og eneste datter »i arm og slet tilstand.«¹⁷⁷

Disse eksempler på økonomiske vanskeligheder for købmændene er ikke begrænsede til Odense. Poul Friis i Assens blev i 1636 tiltalt af Hans v. d. Wettring af Hamborg for gæld på ialt 1076 mk.,¹⁷⁸ som tildels var stiftet i 1632. I 1638 tiltalte Baltzer Rolland af Næstved, som var tilflyttet fra Hamborg, ham for 738 rdl. 32 sk. lybsk efter et gælds-brev fra 1632,¹⁷⁹ Geske sl. Mogens Aagesens i Ladegaard stævnedes ham for en række gælds-breve, der bl. a. var udgivet for leverede staldøksne;¹⁸⁰ præsten i Vigslev, Niels Jacobsen, krævede ham for tre håndskrifter, et fra 1631 på 100 rdl., et fra 1636 på 47 rdl. og et fra 1637 på 160 rdl., hvoraf en del skulde betales »når øxne går af stalden«,¹⁸¹ og en uge efter mødte præsten med endnu et brev på 400 rdl. »som han nu udi min trang at betale med til velb. Anders Bille laant og medforstrakt haver.« Brevet var fra 1633.¹⁸² Andre kreditorer mødte frem. Hans Lindenov til Hundslund krævede ham samme dag for 287½ rdl., Henrik Keitwerk af Stade for 1425 mk. lybsk efter håndskrifter af 1631 og 1634, og Poul Friis bad om dilation »efterdi hans middel nu ikke er det at kan gøre, formedelst han af andre sine kreditorer er illigen besøgt.«¹⁸³ Cort Collin, der fra Lübeck kom til Odense, hvor han betalte borgerskabspenge i 1635,¹⁸⁴ flyttede straks efter til Assens, men kort efter blev også han hjem søgt af sine kreditorer. Jomfru Hilleborg Bille

IX. Sammenbruddet

søgte ham for 100 sld. efter håndskrift 1637,¹⁸⁵ en købmand i Amsterdam krævede 180 rdl.,¹⁸⁶ og Samuel le Conte af Hamborg havde også gældskrav på ham.¹⁸⁷ Han nævnes i 1642 at bo til leje i landsdommeren Torben Gabrielsen Akeleyes gård,¹⁸⁸ og siden flyttede han tilbage til Odense, hvor han var i huset hos Hans Willumsen.¹⁸⁹

I Bogense blev den før så betydende købmand, borgmester Hans Bang ramt af krisetiderne. Endnu i 1625 havde han fået livsbrev på kronens part af korn-tienden af Særslev sogn¹⁹⁰ og drevet en sikkert betydelig handel, der bl. a. omfattede studeeksport og kornhandel,¹⁹¹ men i 1645 havde fru Lisabet Rantzau fået indførsel for 1169 rdl. i to huse og gårde med haver. Gælden stammede fra et øksenkøb sluttet med Hans Lindenov til Hundslund, og den skulde være betalt til april 1643. Da han på grund af den besværlige krigstid ikke kunde betale til april 1644, havde Iver Andersen til Nonnebo ladet erhverve indførsel, medens Hans Bang var på en nødvendig rejse til Holland. Hans Bang forklarede for retten, at han i 1627 købte 100 okser af Hans Lindenov for 1050 rdl., og i årene 1627–33 havde han afdragsvis betalt 723 sld. 2 mk., men resten lod den gode herre bero, eftersom han samme øksne med 32 mere lod gå i weiderne i Mecklenborg, »idet det var et ondt marked på Elven«, og de var fede og blev af de kejserlige borttagen, så han hverken fik hår eller hud af dem. Da fru Lisabet Rantzau i 1643 havde krævet restgælden betalt, havde han ikke rede penge på grund af den store skade og indkvartering, og da de så fik en ordning med pantsættelse, kom de svenske, så han end mindre kunde betale. Med renter blev den samlede gæld opgjort til 1352 rdl., som Hans Bang dømtes at betale, og på grund af denne forfølgelse havde han måttet opgive sin borgmesterstilling, som han havde betjent i 23 år.¹⁹²

Adskillige af de nævnte eksempler drejer sig om købmænd, for hvem studeeksporten har spillet en rolle. Men det er også betegnende, at adskillige af de købmænd, der blev hjem søgt af udenlandske kreditorer, blev stævnet for gæld, der var stiftet i tredivernes første halvdel for kramvarer, der var blevet hjemkøbt efter Kejserkrigens afslutning, men som formentlig ikke har kunnet afsættes til eller betales af deres kunder, først og fremmest af adelen. For disse købmænd blev hele det økonomiske grundlag forrykket, og dette fik de dybtgående virkninger for bysamfundet som helhed og for rådmandskredsen i særdeleshed, de virkninger, der betingede den iøjnefaldende fluktuation i rådet og dets slægtskreds.

Vi har tidligere (s. 185) vist, at de beløb, der kom til skifte og deling, efterhånden som årene svandt, blev mindre og mindre, og vi har set, hvorledes krigen 1658–60 fik dybtgående følger også på det punkt. Et fælles præg af økonomisk passivitet, der grænsede til armod, havde i periodens slutning karakteriseret de rådmænd, der før havde drevet handel med godt udbytte, og krisen ramte ikke blot rådmændene, men også deres slægt, ja hele det bysamfund, de tilhørte.

Det var ikke uden grund, at samtiden gjorde gældende, at det øgede skatte-tryk og de tunge indkvarteringsbyrder medførte, at mange borgere forlod købstæderne. Det var begrundelsen for, at Mads Knudsen, som ellers havde været en solid købmand, under Kejserkrigen forlod Odense med sin bedste og fornemmeste formue,¹⁹³ ligesom Laurids Rickertsen Seebled havnede i Oslo, Jens Mand fra Assens flygtede til Göteborg, og Karen sl. Johan Borchartsens garde-rede sig ved at rejse til Holland. Det var vel også medvirkende årsag til, at rådmanden Peder Nielsen Hiermand foretrak at blive rigens skriver¹⁹⁴ og siden lagmand i Bergen. Andre foretrak at rejse ud på landet og blive fogeder; det var tilfældet med Palle Christensen, som havde været købmand i Odense en årrække, til han omkring 1631 blev foged på Højrupgaard,¹⁹⁵ ligesom Anders Harsing, der havde tjent Otte Knudsen Seebled og var bleven løjtnant i borgervæbningen og kæmner, men som 1632 var sitshaftig på Jershave og blev herredsfoged i Bjerger herred,¹⁹⁶ og Iver Andersen, gift med rådmand Peder Gaas's datter, gav sig efter et kort ophold i Odense atter i fogedtjeneste,¹⁹⁷ ligesom prokura-toren Svend Pedersen og den tidligere byskriver Henrik Therkelsen.¹⁹⁸

For bysamfundet betød fraflytningen, at gårde blev ledige eller forundt til folk, der kunde holde dem uden contribution. Det vilde sige, at den stadig voksende skattebyrde blev pålagt færre og færre borgere og blev mere tyngende for den enkelte. Oplysende for købstædernes syn på dette forhold var en retssag mellem borgmestre og råd i Odense og elleve udenbys mænd, der havde gårde i Odense. Ved bytingsdom var de i 1645 bleven dømt til at yde skat til byen efter deres ejendomes værdi; dommen blev stadfæstet ved landstinget 1646¹⁹⁹ og derefter indanket for herredagen.²⁰⁰ De tiltalte, der bl. a. omfattede Palle Christensen og Iver Andersen, forsvarede sig med, at de ikke drev borgerlig næring i købing, men de folk, der boede i deres gårde, gav årlig redsel og skat. De havde fået ejendommene udlagt for deres lånte penge og andre varer mod deres vilje, og nogle ejendomme var pantsat dem, og de vidste ikke, hvornår de blev ind-løst. Forøvrigt var de villige til at afstå gårdene til hvem, der vilde købe eller indløse dem, og de sagde, at de betalte skatter på de steder, hvor de boede.

Borgmestre og råd kunde på sin side henvise til kong Hans's stadsret 65. kapitel, at udenbys mænd, der havde jord i købstæderne, skulde skatte deraf som andre borgere til stadens gavn. Byfoged Erik Nielsen, der procederede på byens vegne, gjorde gældende, at man kun krævede skat af købstadgods efter privilegierne, og byens borgere måtte ved deres ed angive al deres formue og skatte af den, såvel af ejendom som af løsøre, tilstående gæld eller andet, og de skulde desuden takseres af deres handel, næring og brug. Hertil kom, at indkvartering og contribution i krigstiden blev pålagt byerne efter deres størrelse, så det var ubilligt, at de fattige borgere alene skulde holde indkvartering og skatte »både af deres eget og derforuden gøre tyngde for bønder, fogeder, møllere og andre udenbys folk,« som kunde eje gårde i købstæderne. Det blev videre fremført, at takserborgerne heller ikke havde agtet dem nær så højt i redselen

som indvånerne. Hvis den praksis blev godkendt, at borgerne i besværlige tider måtte rejse af byen og sætte sig på landet og dermed fri deres ejendom for skat, vilde flere gøre det samme og købstæderne derover ruineres.

Resultatet blev, at herredagsdommen stadfæstede landstingsdommen i rådets favør, dog at de tiltalte denne gang slap med en trediedel af den fordrede sum.

De samme problemer træder meget tydeligt frem efter 1660. Så sent som i 1671 optog man i Bogense en fortegnelse, som viste, at ca. 25 byggesteder endnu lå øde efter krigen; en del tilhørte udenbys boende, dels folk, som var flyttede fra byen, dels arvinger efter borgere, der nu havde bosat sig andre steder, såsom præsterne i Klinte, Guldbjerg og Asperup.²⁰¹ Selv om ejerne gerne vilde realisere dem, meldte der sig ingen købere. Præsten Johan Henriksen Gossmann i Middelfart var værge for sognepræsten Hans Clausen Bangs søn, Hans Hansen Bang, og lovbød 1673 dennes arv i Bogense for taksten. Det drejede sig om en skovlod på Æbelø, en hovedgård i Bogense og løvsøre, men ingen meldte sig.²⁰² Fem avlsbrugere og marklodsejere vidnede 1672, at den største del af gårdsejerne over al Bogense grund lå ubrugt 1660 og 1661, og at man i 1662 delte jorden mellem lodsejerne, som da var, at de blev tvungen til at hegne, enten de formåede at dyrke jorden eller ej. Borgmester Hans Jørgensen måtte hegne for 15 gårdsejer, da borgerskabet besværede sig over, at de ikke havde bæster at dyrke jorden med, meget mindre korn.²⁰³ Delingen blev foretaget, for at der kunde ydes kgl. kontribution deraf.²⁰⁴

Borgmestre og råd i Odense indsendte allerede 22. marts 1662 en ansøgning til kongen om at få lindring i konsumptionsafgiften; det skete med en almindelig henvisning til, at byen var kommen i stor armod »ved forleden feide«, endvidere bad man om, at Nyborgs nyerhvervede privilegium som stabelstad ikke måtte gælde for Odense, »der dog Nyborg ikke endnu skal have i forråd, hvormed provincien kunde forsynes«. Man vilde også gerne have, at der fra byting og rådstue måtte appelleres direkte til Højesteret »efter forrige privilegier« og endelig klagede man over, at Korsør og Nyborg vognmænd betog Odensevognmændene deres tilbørlige næring.²⁰⁵ Noget større udbytte fik man ikke af ansøgningen. Statskollegiet mente, at Nyborgs stabelrettigheder skulde oprettholdes, men de to Odense-borgere, som vilde bruge handel, kunde have deres faktorer og pakhuse i Nyborg. Derimod havde man ikke noget imod direkte appel fra rådstueretten til Højesteretten.²⁰⁶ Mere vægt må man tillægge borgmestre og råds supplik til kongen 1667, hvor man som årsag til byens ringe tilstand ikke blot anfører de oven omtalte store brandskatter og udskrivninger i krigsårene, men også at ved samme tid døde de allerfornemmeste skatteydere, nogle flyttede fra byen, andre gav sig under militien, de fornemmeste gårde, hvoraf den største skat afgik, stod delvis ledige, og andre blev forundt til folk, der kunde holde dem uden contribution, da borgerskabet var ringe og få, »så dem syntes udgiften at være overvoxen«, var nogle ved ond tilskyndelse forledt til uenighed imod øvrigheden, »hvilket os en ikke ringe skade har forårsaget«.²⁰⁷

Disse udtalelser gentages i et andragende af 18. juni 1668: de fornemste borgere er bortdøde, deres efterladte midler »til anden stand henfalden«, andre formuende er bortflyttet »da de befandt skatten at være dem for stor«, og derved trykkes det øvrige borgerskab desto hårdere af skatterne. Hertil kom, at der var pålagt byen 30 bådsmands udskrivning, og endelig gjorde man opmærksom på, at adskillige ejendomme og gårde i byen tilhørte udenbys ejere, og man ansøgte om, at de måtte komme til at deltage i skattebyrden.²⁰⁸

Selv om linierne er trukket kraftigt op, har man – så vidt det kan skønnes – peget på hovedårsagerne til Odense bys vanskeligheder i 1660'erne. Det var jo rigtigt, at de fornemste skatteborgere var bortdøde i 1660 og årene deromkring. Det gjaldt Erik Jørgensen, Jesper Hansen, Herman Hahne, Habakuk Koch, Otte Pagendorm, Karen sl. Johan Borchartsens, Abigael sl. borgmester Otte Knudsen Seeblads og borgmester Thomas Brodersen, og det var lige så rigtigt, at deres efterladte midler var »til anden stand henfalden«, eftersom adskillige af arvingerne jo var overgået til gejstlig stand. Påstanden i 1667 om, at nogen gav sig under militien, har formentlig haft specielt sigte til Hans Willumsen, den gamle, velhavende ungkarl, der påstod, at han skulde henregnes til militæret,²⁰⁹ og udtalelsen om, at nogle flyttede fra byen, har vel haft adresse til Peder Pedersen Lerche, byens største skatteyder, som flyttede til København.²¹⁰

Det skal dog påpeges, at også andre fynske købstæder mistede nogle af deres bedste borgere i de samme år, et forhold, der måske nok så meget skyldtes den hærgende pest som krigen.²¹¹ I Nyborg døde rådmænd Peder Walter 1657 og rådmændene Knud Bjørnsen, Hans Jensen og Jacob Lerche i 1658. I Assens døde borgmester Laurids Clausen 1656, borgmestrene Bunde Jacobsen og Bertel Jensen i 1658; i Bogense døde på samme tid borgmester Jens Madsen og rådmænd Mourids Bendixen, og i Kerteminde borgmester Elias Jensen og rådmænd Poul Christensen. Disse frafald fremmede fluktuationen i rådet, og de betød, at de efterladte formuer blev delt og i adskillige tilfælde overgik til arvinger, der havde skiftet socialt milieu. Hertil kom så de store skatteudskrivninger, der ramte købstæderne over en bred front. De samme klager over den hårde tyngde blev fremført fra Mariager, hvor man påstod, at borgerne flyttede ud på landet og nedsatte sig omkring byen og brugte allehånde høkeri og købmandskab,²¹² og endnu i 1671 indløb der talrige ansøgninger om skattelempelser fra mange danske købstæder.²¹³

På denne baggrund forstår man, at Nyborg har været ekstraordinært begunstiget, når byen ved privilegierne af 8. nov. 1661 ikke blot blev stabelstad, men også opnåede otte års fuld og 16 års halv skattefrihed.²¹⁴

X. Arvingerne

Medens adelen i kraft af sine privilegier, som disse var udformede før 1660, kunde afgrænse sig som en stand, hvis rettigheder gjorde det muligt at bevare grundlaget for formuedannelsen, nemlig jordbesiddelsen, fandtes der ikke for borgerne noget tilsvarende. De privilegier, som købstæderne havde i almindelighed, og de forrettigheder, som købmændene, og særdeles rådmændene, var i besiddelse af, strakte ikke til som værn for den enkeltes formuedannelse og var utilstrækkelige til at sikre den position, vedkommende havde nået, for efterkommerne.

Den formue, som en enkelt mand havde samlet, kunde let blive spredt for alle vinde ved hans død. Det var regel, at når aktiver og passiver var gjort op, og man havde beregnet, hvad der kom til skifte og deling, fik den tilbagelevende ægtefælle halvdelen, børnene eller fjernere slægtninge den anden halvdel. Børnene arvede således, at en broder tog dobbelt mod en søster. Det var endvidere almindeligt, at såfremt der fandtes umyndige børn, blev deres midler stående under værgernes tilsyn, men faderen eller moderen havde ansvaret for, at midlerne var tilstede, til udbetaling skulde finde sted. I nogle tilfælde kunde en datter, der skulde giftes, få sin »udflyning« af boet og havde derefter ingen krav, når skiftet fandt sted. Med hensyn til den faste ejendom var det sædvane, at den tilbageværende ægtefælle beholdt hovedgården; anden ejendom i købstaden tillagdes naturligt nok ægtefællen eller de børn, der boede i byen. Løsøret kunde splittes mellem arvingerne.

Ved nogle eksempler kan det belyses, hvorledes formuer efter nogle af de mest velhavende rådmænd kunde nedbrydes. Erik Jørgensen havde på skiftet efter sin første hustru, der var datter af købmanden Bertel Wichmand, en formue opgjort til 34.994 sld. Han blev anden gang gift med en datter af rådmand Mathias Diderichsen, som på det tidspunkt just må være kommen i besiddelse af en ret betydelig arv efter sin fader, og der er ikke grund til at antage, at formuen var bleven væsentlig reduceret ved Erik Jørgensens død 1658, selv om skiftet efter ham ikke er bevaret. Med den første hustru havde Erik Jørgensen een søn og fire døtre, der overlevede moderen; med den anden hustru een søn og to døtre, som overlevede. Af denne børneflokk forlod begge sønnerne Odense, den ene – Bertel – boede 1667 i Jersore, og Jacob Bircherod mener, at han siden rejste udenlands. Den anden søn – Jørgen – var i 1660'erne foged på Ørridslevgaard, men siden blev han købmand i Hamborg.¹ Af døtrene blev fem gift med gejstlige, og kun een – Susanne – blev gift med en Odense-køb-

mand, gæstgiveren Jacob Andersen Svitzer.² Skønt han var af en fremtrædende købmandsslægt, og skønt han var Erik Jørgensens svigersøn, havde han ved sin død 1678 en gæld, der var 407 sld. større end formuen, og i Susannes bo blev 1684 kun 4 sld. 3 mk. 12 sk. til skifte og deling.³

Peder Knudsen Gaas, der ved sin død 1645 havde 8.654 sld. til skifte og deling, foruden 4.027 sld. vis tilstående gæld, havde første gang været gift med Ellen Poulsdatter, datter af præsten ved Frue kirke i Odense. Med hende havde han en søn og en datter, der overlevede ham. Anden gang giftede han sig med en datter af foged og senere købmand i Kerteminde, Christen Poulsen, og havde med hende 5 sønner og 3 døtre, der nævnes på skiftet efter deres moder 1652. Formuen var da reduceret til 1948 sld. til deling mellem det sidste kuld børn. Af børnene af første ægteskab blev sønnen præst og datteren gift med fogeden Iver Andersen. Af børnene fra andet ægteskab blev een søn student, men døde i ung alder, een blev præst og een konsumptionsbetjent i Kerteminde. To andre sønner forlod også fødebyen. Af døtrene blev Margrethe gift med borgmester Hans Hansen i Svendborg, medens Ellen og Karen begge blev gift med købmænd i Odense. Ellen var første gang gift med Thomas Hansen Bøgvad, anden gang med den iøvrigt fremtrædende Diderich Sachmand, men da hun døde 1687 fragik arvingerne arv og gæld.⁴ Karen fik en bedre skæbne, idet hun ægtede rådmand Hans Mikkelsens søn; på skiftet efter ham 1664 registreredes endnu en formue på 4.356 sld.,⁵ men også denne, som to døtre arvede, opløstes.

Herman Hahne, der ved ægteskab med borgmester Jørgen Mules datter må have fået en smuk formueforøgelse, havde på skiftet 1663 en formue på 10.732 sld. Den gik dels til enken, som blev gift med professor Jørgen Bertelsen Taulov, dels til sønnen, der også blev professor, medens en søsterlod gik til datteren, som først var gift med Peder Winding, derefter med apoteker og rådmand J. G. Becker, som hurtigt satte formuen over styr.⁶

I Wichmand-slægten var forfaldet også iøjnefaldende. Jørgen Wichmands formue blev på skiftet efter hans første hustru opgjort til 9.222 sld., men af hans børn af første ægteskab blev to døtre gift med præster og to sønner forlod byen. På skiftet efter Jørgen Wichmand selv, der døde 1680, var formuen svundet ind til 1326 sld., og de to overlevende døtre forlod begge Odense; den ene blev gift med en fændrik, den anden var først gift med præsten i Allese, derefter med en ritmester.⁷ Broderen Hans Wichmand var – skønt rådmand til sin død 1685 – så forarmet, at gælden langt oversteg formuen. Af hans børn blev en søn købmand i Nakskov, en datter var først gift med en organist ved Frue kirke i Odense, derefter med en træskomand i Ærøskøbing.⁸ Lige så dårligt gik det flere andre rådmænd. Erik Nielsen, som ikke efterlod sig børn, havde ved sin død 1675 en gæld på 690 sld., Mads Hansen, der døde 1665, en gæld på 520 sld., forhold, som vi før har behandlet. Enkelte enker kunde opretholde deres formuer, selv om de ikke indgik nyt ægteskab. Det gjaldt Karen sl. Johan Borchartsens, der efterlod sig en betydelig formue, men den blev spredt mellem udenbys

X. Arvingerne

arvinger;⁹ også Abigael Hasebart rådede til sin død over betydelige midler,¹⁰ men nok så hyppigt var det, at enker efter tidligere velstående købmænd døde i armod. Margrethe Rickertsdatter Seeblad, som i mange år sad enke efter rådmann Claus Bang, fik tilsidst fattigunderstøttelse.¹¹ Det samme var tilfældet med Hans Nielsen Chulnbruns enke Maren Bang¹² og med Karen sl. Bertel Wichmands,¹³ ja, Lisbeth Olufsdatter Bager, der havde været gift med Rickert Knudsen Seeblad, var ved sin død 1638 så forarmet, at arvingerne fragik arv og gæld.¹⁴

Den omstændighed, at det økonomiske fundament var så ustabil, medførte, at fluktuationen, som er påviselig indenfor rådets snævre kreds, er lige så mærkbar i rådets slægtskreds og i hele det samfundslag, hvorfra rådet rekrutteredes. Slægtstavlerne illustrerer dette; her skal kun sammenfattes nogle resultater.

Antallet af børn, der overlevede deres fader, var meget varierende. Der forekom store børneflokkede i Bager-, Mule-, Seeblad- og Rosenvinge-slægterne, men kun få børn efter Willum Lucassen, Claus Bang, Hans Brun, Peder Nielsen, Hans Ebbesen, Hans Nielsen Chulnbrun, Dines Jensen, Henrik Clausen og Claus Frederiksen. Et meget stort antal af rådmændenes børn forlod fødebyen eller skiftede socialt milieu. Så grelt er dette forhold, at af samtlige rådmænds sønner, som ikke selv blev rådmænd, var der kun fem, der nedsatte sig i deres fødeby som købmænd, nemlig Knud Ottesen Seeblad, brødrene Lucas og Hans Willumsen og brødrene Jost og Johan Hansen, og af dem bukkede både Knud Ottesen, Lucas Willumsen og Jost Hansen under for krisen i trediverne.

De rådmandssønner, der ellers bevarede forbindelsen med købmandskabet, søgte deres lykke andre steder. Oluf Bager havde to sønner, der blev købmænd i Bergen og Trondhjem; en tredie blev købmand i Køge. Niels Bagers søn af samme navn nedsatte sig i Stockholm, Erik Jørgensens søn i Hamborg, og en helt usædvanlig karriere fik rådmann Hans Mikkelsens søn Peder Hansen, der, som omtalt side 116 f., blev købmand i Hamborg og fik store tilgodehavender i Danmark; de satte ham i stand til at erhverve betydelige godser i sit fædreland, ligesom han bevarede en vis forbindelse med sin fødeby, dels som kreditor, dels som værge for sin broder Johan Hansen;¹⁵ to andre af Hans Mikkelsens børn blev købmænd i Svendborg.

Det var imidlertid, som før omtalt, også en almindelig ærgerrighed hos rådmændene og deres kreds, at sønnerne skulde studere. Allerede i det foregående århundrede havde både borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge og rådmann Christopher Bang studeret i udlandet, skønt de siden blev købmænd, og denne skik fastholdtes i det 17de århundrede. Hans Mikkelsens søn Jørgen Hansen havde formentlig studeret i Franeker 1631, og han opholdt sig i hvert fald i Paris 1634–35,¹⁶ Christen Pedersen Gaas, søn af Peder Knudsen Gaas, var student 1643 og havde studeret i Leiden og Padua,¹⁷ Peder Nielsen Hiermand fik 1625 bevilling, at hans sønner måtte optages i Sorø skole, og sønnen Jens studerede i Leiden 1641;¹⁸ også borgmester Hans Nielsen Chulnbruns sønner

Niels og Christen blev studenter,¹⁹ ligesom Mathias Diderichsens søn Jesper,²⁰ og Thomas Brodersens sønner Otte og Broderus.²¹

De fleste af de nævnte døde i ung alder; andre vendte hjem til Odense uden at have fuldført studierne. Jørgen Hansen blev skriver på Odensegaard,²² og Christen Hansen Chulnbrun, der blev student 1651, samme år som faderen døde, var i 1653 immatrikuleret i Leiden, men i 1658 blev han tolder i Assens.²³

Man behøver kun at kaste et blik på slægtstavlerne for at konstatere, at et stort antal af de rådmandssønner, der havde begyndt studierne, også gik over i den lærde stand, først og fremmest som præster.

Jørgen Mogensen Rosenvinges søn Poul blev student 1633 og sognepræst til Føns-Ørslev 1639;²⁴ Jens Mogensen Rosenvinges søn Mogens Jensen blev student 1634 og ca. 1648 sognepræst til Randbøl og Nørup,²⁵ og Willum Jensen Rosenvinges søn Jens Willumsen, der blev student 1697, blev sognepræst i Vissenbjerg.²⁶ Indenfor Seebblad-slægten blev Otte Knudsens søn Jørgen, efter studieophold i København og Leiden, rektor i Kerteminde 1646–1649 og derefter sognepræst i Stenløse-Fangel.²⁷ Peder Gaas havde to studerende sønner: Knud Pedersen, der blev kapellan i Korup-Ubberud 1640 og fra 1643 sognepræst i Østrup-Hjadstrup,²⁸ medens broderen Johan Pedersen fra 1660 var sognepræst i Viby, hvor han 1674 blev efterfulgt af borgmester Jens Madsen Rosenbergs søn Mads Jensen.²⁹

Andre forblev ved skolevæsenet. Rickert Knudsens søn Knud Rickertsen, der havde gået i skole i Sorø, blev student 1611, var derefter ved universiteterne i Wittenberg og Giessen og blev så udnævnt til rektor i Odense,³⁰ medens Diderich Graffs søn Mogens blev lektor theol. i Lund,³¹ hvor også Johan Borchartsens søn Johan, der førte tilnavnet Bager, blev professor og den første universitetsrektor.³² Rådmand Peder Nielsen Hiermands søn Jens Pedersen blev lektor i Stavanger.³³

Et par rådmandssønner blev læger. Willum Lucassens søn Jørgen blev student 1626 og var 1628 immatrikuleret i Leiden; han var hovmester for Christen Holck og var 1634 i Paris, hvorefter han 1636 og 1641 nævnes som medicus i Fyn og 1644 som feltmedikus. Han døde vistnok i Malmø.³⁴ Otte Knudsen Seebblads søn Jacob Ottesen var immatrikuleret i København 1630, blev magister 1640 og ledsagede 1647 Christian Sparre til Leiden og var 1650 i Padua, hvorefter han blev dr. med. og bosatte sig i Aarhus.³⁵ Herman Hahnes søn Jørgen Hahne var først konrektor og senere professor i sin fødeby, men i 1684 blev han dr. med. og derefter medicus i Rendsborg, til han i 1697 blev provincialmedikus i Odense.³⁶

Udviklingen af en embedsstand, der mere og mere frigjorde sig for tilknytning til borgerlig næring, var mærkbar allerede før 1660 og blev efter enevældens indførelse yderligere styrket, og embeder både i kommunal- og statsadministration blev tillokkende for rådmandssønner. Henrik Jørgensen Rosenvinge, søn af Jørgen Mogensen, havde været byskriver i Odense, før han blev rådmand, lige-

som Antonius Ottesen Seeblad, der med ringe held havde prøvet lykken som forretningsmand, blev byfoged i 1661 og efterfulgtes i dette embede af den senere rådmænd Willum Jensen Rosenvinge. Borgmester Thomas Brodersens søn Otte Thomassen Risbrich, der havde studeret i Leiden og Strasbourg, blev 1681 landsdommer,³⁷ og Henrik Jørgensen Rosenvinges uægte søn Mathias Henriksen Rosenvinge, som havde studeret i Leiden og Oxford, gennemløb en regulær karriere som sekretær i Danske Kancelli, assessor i Hofretten, vicelandsdommer i Fyn, generalfiscal og endelig landsdommer. Særlig bemærkelsesværdig var den karriere, som borgmester Jørgen Mules søn, Hans Jørgensen Mule, gjorde. Han tilhørte den kreds af unge, der var nær knyttet til Holger Rosenkrantz den lærde på Odensegaard, og rejste med hans søn Erik som hovmester til Oxford, Cambridge og Leiden 1629–34, derefter var han 1636–39 i England, Frankrig og Nederlandene med to unge Lindenov'er, var hovmester for Kaj Lykke på en rejse 1640–46, professor ved Sorø Akademi 1639–49, og blev oekonomus ved universitetet 1654. I 1660 blev han assessor i kammerkollegiet, og kort før sin død 3. sept. 1669 fik han sæde i Højesteret.³⁸ Borgmester Jens Madsen Rosenbergs søn Otte Jensen Langemach, der senere blev rådmænd i Kerteminde, nævnes 1676 som skifteskriver på de gejstlige skifter,³⁹ og Mogens Jørgensen Mule, der i sin ungdom havde studeret bl. a. i Leiden og havde tjent Kaj Lykke, havde også hverv for gejstligheden; han var »dens mund og pen«, selv om han iøvrigt foretrak at lukke sin dør og leve af sine renter.⁴⁰ Det hverv, som Hans Mikkelsens søn Cornelius fik, da han blev faktor på Brobyværk, havde også karakter af en offentlig bestilling.⁴¹

Derimod er der kun få eksempler på, at militærvejen har lokket. Augustinus Ebbel havde selv været kaptajn, og sønnen Jost Ebbel opholdt sig efter at være blevet student 1638 ved universitetet i Leiden 1640; derefter var han i Oxford, og han deltog i kampene mellem parlamentet og kongemagten, men efter at han i 1655 var vendt tilbage, blev han kommandant i Stege, 1670 kompagnichef ved fynske regiment og 1675 major og midlertidig kommandant i Nyborg og senere i Korsør.⁴²

Der er heller ikke mange eksempler på, at rådmændssønner blev fogeder eller skrivere uden i forbindelse med deres købmandsuddannelse. Det var formentlig økonomiske grunde, der tvang Henrik Mogensen Rosenvinge til at forlade handelen og blive ridefoged over Aarhus domkirkes og kannikers gods og senere på et par fynske gårde.⁴³ Fra Nyborg kan man erindre om rådmænd Knud Bjørnsens søn, Bjørn Knudsen, som i nogle år i 1660'erne var på Stensgaard,⁴⁴ og rådmænd Bertel Hansens søn, Hans Bertelsen, på Sanderumgård,⁴⁵ men begge vendte tilbage til købstaden. Det kan se ud, som man i 1660'erne har regnet med bedre eksistensmuligheder som fogeder og forpagtere.

At rådmændssønner er sunket ned i lavere samfundslag, kan være muligt, men er vanskeligere at efterspore. Man ved f. eks. ikke, hvilken skæbne rådmændene Poul Nielsens eller Niels Lauridsens sønner fik, og man kender dårligt

nok Christopher Clausen Bangs forhold. Hans moder sagde i 1640, at han var rejst uden riget, og han kan være identisk med den Christopher Bang, der døde 1647 i Bogense, hvor han var bleven gift med Else Heidenstrup,⁴⁶ men stort set må man komme til det resultat, at de rådmænds sønner, der ikke blev købmænd, søgte over i den lærde stand eller i den verdslige embedsstand.

Med denne iagttagelse stemmer de forhold, der gælder for rådmænds døtre, dog med den forskel, at flertallet af rådmandsdøtre blev gift med købmænd i deres fødeby og meget få med købmænd i andre byer. Ser man bort fra de ca. 14 rådmandsdøtre, der blev gift med senere rådmænd i Odense, blev to af Niels Bagers døtre gift med købmændene Peder Let og Hans Holtendorf, som begge blev forarmede.⁴⁷ Willum Lucassens datter Mette ægtede først Knud Ottesen Seebled, derefter stiftsskriveren Hans Brodersen;⁴⁸ den anden datter Anne var først gift med dr. med. Jens Mule, derefter med apoteker Christopher Schultz, og begge døtre var særdeles formuende ved deres død.⁴⁹ Derimod ægtede Claus Bangs datter Kirsten Hans Mikkelsens søn Jost Hansen og endte i fattigdom, medens to af Hans Mikkelsens døtre blev gift henholdsvis med Johan Eleken og Frands Foltermand, og de led samme skæbne.⁵⁰ To af Peder Gaas's døtre ægtede henholdsvis Johan Hansen og Thomas Hansen Bøgvad,⁵¹ Erik Jørgensens datter Susanne blev gift med Jacob Andersen Svitzer,⁵² Knud Jacobsen Blanchenborgs datter ægtede købmand Henrik Werchmeister,⁵³ Niels Gorm havde ligeledes to døtre, der ægtede Odense-købmænd,⁵⁴ borgmester Jens Madsen Rosenbergs datter Barbara blev gift med købmand Søren Knudsen Ballov,⁵⁵ og Maren Hansdatter Wichmand blev 1678 gift med den tidligere kommissarie-skriver Hans Jørgensen, der nedsatte sig som købmand.⁵⁶

De få, der blev gift med købmænd i andre byer, var en datter af Peder Gaas, som blev gift med borgmester Hans Hansen i Svendborg, søn af rådmann Hans Mikkelsen i Odense,⁵⁷ samt to af Jens Madsen Rosenbergs døtre, der blev gift i Nyborg.⁵⁸

Dernæst er det også for kvindernes vedkommende den lærde stand, der drager, idet ca. 30 rådmandsdøtre ægtede akademikere. Nogle blev gift med gejstlige, der senere blev biskopper. Det var tilfældet med borgmester Jørgen Mules datter Anna, der blev gift med den senere biskop Laurids Jacobsen Hindsholm,⁵⁹ og borgmester Hans Nielsen Chulnbruns datter Anne, der blev gift med den senere biskop Niels Hansen Bang;⁶⁰ Johan Borchartsens datter Margrethe ægtede Hans Wandall, sognepræst til St. Knud, men senere biskop i Viborg; en anden datter blev forøvrigt gift med præsten Oluf Christensen Kedelsmed, også i Viborg.⁶¹

Professorer og lektorer var også attråværdige. Rådmann Hans Bruns datter, der først havde været gift med stiftsskriver Peder Rasmussen (Balslev), ægtede siden lektor Jens Poulsen Vinding og derefter professor Jørgen Bertelsen Taulov;⁶² Johan Borchartsens datter Helvig blev gift med rektor i Odense, senere sognepræst ved St. Knud, Jacob Sperling,⁶³ en datter af borgmester Jørgen

Mule blev gift med den betydende professor Svend Pedersen,⁶⁴ og Thomas Brodersens datter Sille med professor Jacob Jensen Bircherod.⁶⁵ Men iøvrigt finder man præstekoner, der var rådmandsdøtre fra Odense, i Føns, Eilby-Melby, Særslev, Lumby, V. Aaby, Østrup, Sørup, Søndersø, Guldbjerg, Viby, Skamby, Egense og Flemløse.⁶⁶

Særligt begunstigede i økonomisk henseende blev de kvinder, der ægtede læger og apotekere, som Augustinus Ebbels datter Ottilia, der blev gift med Christopher Jacobsen Wolf,⁶⁷ Anne Willumsdatter gift med dr. Jens Mule og dr. Christopher Schultz,⁶⁸ eller Karen Thomasdatter Risbrich gift med dr. Stephan Rham og dr. Christopher Balslev.⁶⁹ I alle de nævnte tilfælde kunde disse kvinder opretholde en høj økonomisk standard som en naturlig følge af deres ægtefælles erhverv.

Forholdsvist få blev gift med verdslige embedsmænd. Jens Mogensen Rosenvinges datter Karen var første gang gift med toldereren Mads Hansen, men blev derefter præstekone i Munkebo;⁷⁰ den anden datter Barbara var først gift med skriveren på Odensegaard, Oluf Olufsen, derefter med postmester Otte v. Oesede.⁷¹

Navnlig i periodens sidste del blev rådmandsdøtre gift med militærpersoner. Mette Knudsdatter Blanchenborg blev som enke efter Jørgen Wichmand gift med regimentskvartermester Jens Baltzersen;⁷² Jørgen Wichmands datter Mette var først gift med præsten i Allese, derefter med fændrik Johannes Philip Mohr v. Waldt.⁷³ Det er muligt, at disse sidstnævnte ægteskaber betegner en forskydning i nedadgående retning, som svarer til svækkede kår; nedgangslinien viser sig i hvert fald i Hans Wichmands datters ægteskaber, først med en organist, derefter med en træskomand.⁷⁴

Man kan da sammenfatte resultatet således, at kun et fåtal af rådmændenes sønner blev købmænd i deres fødeby; de fleste søgte, hvis de blev købmænd, til andre steder. Der var en meget udpræget tendens til, at rådmandssønnerne søgte over i den lærde stand. For rådmandsdøtrenes vedkommende blev – navnlig i tiden før 1660 – adskillige gift med købmænd i Odense, men mange blev gift med gejstlige eller andre medlemmer af den lærde stand, og enkelte med embedsmænd.

Materialet fra andre fynske byer er for spinkelt til, at man kan give tilsvarende detaljerede oplysninger om rådmændenes efterslægt; der har fra by til by været nuancer, som har givet billedet forskellig farve, men visse af de hovedtræk, som kendetegner forholdene i Odense, afspejler sig også i kystbyerne.

I Nyborg, hvor tilgangen til rådet fra lenet var meget dominerende, er antallet af rådmandssønnerne, der selv blev rådmænd, påfaldende stort, men ligesom i Odense var der også her adskillige, der blev præster. Det var tilfældet med sønner af Mads Lerche,⁷⁵ Peder Nielsen,⁷⁶ Niels Jensen,⁷⁷ Jacob Madsen Lerche⁷⁸ og en søn af Peder Nielsen Arendrup;⁷⁹ af Lambert Jensens sønner blev en student, en anden dansk skoleholder i Nyborg.⁸⁰ Antallet af rådmands-

sønner, der påviseligt etablerede sig i andre byer, er derimod beskedent. En søn af Niels Boesen, Cornelius Boesen, nævnes 1667 i Fredericia,⁸¹ og en anden søn, Herman Boesen, nævnes i 1662 som borger i Odense, men kort efter flyttede han til Rudkøbing.⁸² Mest bemærkelsesværdige er Peder Pedersen Lerche, der efter sit ophold som købmand og rådmænd i Odense, flyttede til København 1665 og endte som assessor i Højesteret, samt i kommerce- og admiralitetskollegiet, og broderen Cornelius, der blev resident i Madrid og senere stiftsbefalingsmand på Lolland-Falster.⁸³

For kvindernes vedkommende genfinder vi trækkene fra Odense; døtre af Peder Nielsen,⁸⁴ Jacob Madsen Lerche,⁸⁵ Lambert Jensen⁸⁶ og Søren Thomsen⁸⁷ ægtede rådmænd; en del blev gift med stedlige købmænd, og Anders Hansen Scheffers datter var første gang gift med sognepræsten Mads Lerche, anden gang med præsident Claus Rasch.⁸⁸ Et par rådmandsdøtre blev gift med rådmænd i andre byer, som Mads Lerches datter, der blev gift med en rådmænd i Maribo,⁸⁹ Anders Hansen Scheffers datter gift med Knud Knudsen Seebled i Odense,⁹⁰ og Niels Jensens datter gift med Otte Jensen Langemach i Kerteminde.⁹¹

Bogense, Assens og Kerteminde viser tilsvarende træk. Eksempelvis kan nævnes fluktuationen i Bogense-slægterne Hegelund, Bossen og Mynter i begyndelsen af det 17de århundrede,⁹² eller forholdene i borgmester Jens Madsens efterslægt i Bogense, hvor en datter blev gift med rådmænd Anders Thomsen,⁹³ en anden med rådmænd Oluf Svendsen,⁹⁴ og en tredje med borgmester Hans Jørgensen. Af sidstnævntes børn blev de to sønner præster, en datter gift med en præst, en anden med en løjtnant, og en tredje med en købmand i Kerteminde.⁹⁵

Et fælles træk, som næsten har karakter af en regel, er det, at rådmændenes børn så godt som aldrig blev håndværkere.

Købstædernes stagnation har medført, at det var meget begrænset, hvor mange forretninger, der kunde etableres; derfor forlod så mange den by og den kreds, som de ved fødsel tilhørte; enten søgte de lykken som købmænd andre steder, eller – hvad man ofte foretrak – de sikrede sig udkommet ved at gå over i den lærde stand eller den øvrige civile embedsstand, der efter 1660 åbnede mange muligheder. Da de købmænd, der blev tilbage i hjembyen, ofte manglede lyst eller evne til at påtage sig rådmændshverv, blev rådet åbent for mere direkte indgreb fra regeringens side.

XI. Den nye tids mænd

Ved behandlingen af statsomvæltningen 1660 og de følger den fik for købstædernes styre, har P. Munch lagt vægt på, at lensmandstilsynet ophørte og købstædernes styrelse blev lagt direkte under regeringen. Heraf sluttes, at købstæderne i virkeligheden havde fået bedre muligheder for at udvikle deres selvstyre, og at regeringen søgte at fremme rådernes anseelse.¹

Det vil være naturligt at afslutte denne undersøgelse med en vurdering af disse betragtninger for så vidt angår tiden indtil 1682.

Man kan ikke udelukke den mulighed, at lensmændene før 1660 lejlighedsvis har gjort deres indflydelse gældende på bystyret. Det var iøjnefaldende i forholdet mellem Jørgen Brahe og rådet i Assens.² En forbindelse mellem lensstyre og købstadstyre kan man også begrunde med, at tidligere slotsfogeder blev medlemmer af rådet, men om en direkte indflydelse kan man formentlig kun tale, når en mand samtidig var rådmand og i lensmandens tjeneste, og eksempler på en sådan kombination er ikke mange.³ I de fleste tilfælde blev tidligere lenskrivere som købmænd ofte og hurtigt placeret blandt de højeste skatteborgere, og gennem ægteskaber tilsluttede de sig de kredse, der i økonomisk henseende var dem jævnbyrdige, uden at man iøvrigt kan tillægge disse slægtskabsforbindelser nogen afgørende betydning ved besættelsen af rådmandspladserne. Det forekommer mere sandsynligt, at stillingen som lenskriver eller foged har været så indbringende, at de pågældende har kunnet skaffe sig fornøden kapital til at etablere sig som selvstændige købmænd, og yderligere har de fået en administrativ erfaring, som rådet med fordel kunde udnytte.

Tilbage står den mulighed, at lensmanden kan have øvet indflydelse på borgmestervalgene. Lambert Jensens udnævnelse til borgmester i Nyborg, der er omtalt side 16, kunde tyde på noget sådant. Noget tilsvarende gælder Jørgen Brahes omtalte forhold til rådet i Assens i 1630'erne. I Odense muliggør materialet en ret nøje opstilling af tidspunkterne for borgmestres og råds funktionstid i væsentlige perioder. Det fremgår heraf, at man ikke konsekvent har valgt ældste rådmand til borgmester, og man har heller ikke valgt de mest formuende. Da Otte Knudsen Seebled og Jørgen Mogensen Rosenvinge i 1622 blev valgt til borgmestre i stedet for Jacob Let, der var død, og Jørgen Nielsen skriver, der måske ikke har ønsket at fortsætte, skete det efter kgl. missive til lensmanden Holger Rosenkrantz, og valget kan have fundet sted under hans indflydelse. Skønt Otte Knudsen Seebled havde mindre anciennitet end broderen Rickert, blev han valgt, og Jørgen Mogensen stod anciennitetsmæssigt på linie med både Claus Bang og Hans Sommer; det er sandsynligt, at Claus Bang i

økonomisk henseende har været højere placeret.⁴ Til gengæld var Frederik Ammerbach, da han blev borgmester 1634, i enhver henseende lavere placeret end Hans Brun, Hans Ebbesen og Hans Pedersen Let; han havde, ligesom Hans Brun, været lensskriver, men hans slægtskabsforbindelse, som den var etableret ved ægteskab med Christopher Albrechtsens datter, gav ham intet fortrin. Lensmandens ringe interesse for bystyret synes også at fremgå indirekte af det forhold, at Odense i 1640'erne i flere år kun havde een borgmester. Det var rådet, der i 1649 tog det bemærkelsesværdige skridt at klage til lensmanden over, at borgmester Hans Nielsen Chulenbrun ikke havde nogen medborgmester, og det var rådet, der indstillede to kandidater, nemlig Thomas Brodersen Risbrich og Knud Jacobsen (Blanchenborg).⁵ Skønt både Erik Jørgensen og Mads Hansen havde større anciennitet, blev Thomas Brodersen valgt, og det er sandsynligt, at hans administrative erfaring gjorde ham til den bedst kvalificerede. Knud Jacobsen, der bad sig fritaget i 1649, blev borgmester 1651.

Der er næsten noget symbolsk i, at borgmestrene Otte Knudsen Seeblad, Jørgen Mogensen Rosenvinge og Jørgen Mule alle døde i årene mellem 1632 og 1634. Alle tre havde været storkøbmænd, og hver især var de repræsentanter for slægter, der i flere generationer havde beklædt rådmands- og borgmesterembeder i Odense. Fra da af blev det Hans Nielsen Chulenbrun, Frederik Ammerbach, Thomas Brodersen og Knud Jacobsen, der kom til at forestå bystyret i de vanskelige år. Betydende mænd som Hans Brun, Peder Pedersen Lerche og Erik Jørgensen havde så store forretninger, at de kun i begrænset omfang kunde afse den tid, som rådet krævede.

De borgmestre, der blev valgt efter 1634, har det fælles træk, at de – bortset fra Knud Knudsen Seeblad – alle var tilflyttere, og alle var tidligere skrivere eller fogeder. Hans Nielsen Chulenbrun og Frederik Ammerbach havde forretninger, der vel gav dem et godt udkomme, men de var ikke blandt de allerhøjeste skatteydere; Frederik Ammerbach forlod byen, og Hans Nielsen var ved sin død ingenlunde formuende; han angav i et brev af 26. okt. 1646 (Od. mag. indk. br.), at hans gods var frataget ham på bæltet under sidste fejde, så han ikke havde noget at leve af. Thomas Brodersen var for så vidt heldigere, som han allerede som skriver på Odensegård blev gift med Otte Knudsen Seeblads datter og kunde flytte ind i den smagfuldt udstyrede gård på Overgade, hvis store panelklædte sal med det fornemme kasetteloft var værdig nok til at modtage såvel hans venner blandt den danske adel som den svenske konge, da han på sit vintertogt gennem Danmark passerede Odense.⁶ Nogen handel har han drevet, åbenbart i kompagniskab med Peder Pedersen Lerche.⁷ Hertil kom, at han både var rigens skriver og forvalter over Provstegaardens jorder. I krigens år kunde han lindre det økonomiske pres på sine medborgere ved betydelige forstrækninger, ganske vist mod pant i en del af byens markjorder, som siden blev ham udlagt og overgik til hans arvinger. Det er nok rigtigt, når Jens Bircheroed i sin dagbog 1665, 16/11 noterede: »Saae jeg iblandt den gemene almue,

XI. Den nye tids mænd

og særdeles byens fattige, stor gråd og klage over min salige morfaders dødelige afgang.« Også Thomas Brodersens medborgmester Knud Jacobsen havde i hvert fald til 1658 drevet en vis handel, men i mandtallet for Odense 1672 noteres, at han nu ikke havde noget købmandskab, men han havde en af byens jorder og en jord, som kongen havde forundt ham til ejendom for tjeneste »i forleden fejde«. Han blev i 1667 »removeeret« fra borgmesterembedet, formentlig på grund af den kritik af byens fattigregnskaber og deres forvaltning, som han blev genstand for.⁸

Noget modsætningsforhold til adelen som stand kommer heller ikke til udtryk. Under aktionen i 1645 mod de udenbys boende grundejere i Odense undgik man omhyggeligt enhver hentydning til de ret talrige adelsgårde i byen, som var skattefri.⁹ Det må tværtimod understreges, at den fynske adel var de odenseanske storkøbmænds bedste kunder, og selv da man måtte henføre en væsentlig del af adelen til de uvisse debitorer, kan man næppe have haft synderlig interesse i at skubbe til den hældende vogn.

Hertil kommer den venskabelige forbindelse, der næppe var betydningsløs. Holger Rosenkrantz den lærde fik som lensmand i Odense forbindelse med en kreds af unge, der tildels hørte til rådsaristokratiet. Han deltog i tilrettelæggningen af studierne for borgmester Jørgen Mules søn Hans Mule, og Jørgen Mules svigersøn, professor Svend Pedersen, såvel som Rickert Knudsen Seeblds søn Knud Rickertsen, der en kort tid var rektor i Odense, stod ham nær. Af mere praktisk karakter var forbindelsen mellem Holger Rosenkrantz og Thomas Brodersen. Det var lensmanden, der havde fået den unge skriver til Odensegaard, og forbindelsen mellem Thomas Brodersen og hans gamle herskab oprettholdtes længe efter, at lensmanden havde forladt Odense.¹⁰ Også med slægten Ulfeldt havde Thomas Brodersen og hans slægt venskabelig omgang. Laurids Ulfeldt havde jo sin gård på Overgade i Odense, og søsteren Birgitte Ulfeldt boede en tid i Abigael sl. Otte Knudsen Seeblds gård, og det kan nok have brændt sig ind i den lille Jens Bircherods erindring, at Corfitz Ulfeldt 3. febr. 1662 »besøgte om eftermiddagen min morfader, såvel som mormoder Abigael, i hvis hus jeg (kigendes gennem stuedøren, som stod på klem) fik hans gestalt at se. Han var i sin omgængelse en høflig og beleven mand, og takkede hende endnu for velgjort; særdeles at hun for mange år siden, efter hans begjæring, haft hans søster fru Birgitte Ulfeldt en tid lang hos sig indlogeret. Hvorfor han nu igen forsikrede hende om hans tjenst-redebon affection.« Der kan have været grunde nok til, at Thomas Brodersen forlod stændermødet i København senest 2. okt. 1660 »inden den principaleste proposition blev gjort.«¹¹

Man kan også erindre om, at Knud Jacobsen Blanchenborg dedicerede Johan Friis og Karen Krabbe, hans forrige herskab, sin oversættelse af »Guds Børns gyldne Klenod« så sent som i 1651, da han forlængst havde forladt Karen Krabbes tjeneste, selv om han stadig varetog hendes interesser,¹² og iøvrigt kom Knud Jacobsens søn, den senere rådmand og borgmester Peder Blanchen-

borg, i tjeneste hos Hannibal Sehested, hvis tilknytning til det odenseanske aristokrati glimtvis mærkes i Jens Bircherods bemærkning om, at Hannibal Sehesteds hustru »frøken Christiane« 9. sept. 1666 deltog i brylluppet i Odense mellem Erik Jørgensens datter og sognepræsten i Sørslev, Hans Bang.

Selv om regeringen i privilegierne af 1661 havde tilkendegivet som sit mål, at kongen fremtidig skulde forsørge byerne med kvalificerede borgmestre og råd, der fik tilstrækkelige indtægter, medførte dette indgreb i det gamle rådsstyre ikke noget øjeblikkeligt brud med fortiden. Stort set tilhørte de mænd, der blev borgmestre eller rådmænd samme sociale lag som før.

Der fandt i perioden 1660–1682 16 nybesættelser sted. Det var mænd som Jørgen og Hans Wichmand, Henrik Jørgensen og Willum Jensen Rosenvinge, Knud Knudsen (Seebled) og Jørgen Barchhausen, mænd, der havde været fogeder, skrivere eller købmandstjenere, og som havde tilknytning til byen gennem flere generationer eller havde opholdt sig i byen i mange år. Man kan hefte sig ved, at nogle af dem havde haft tilknytning til byens administration, som tilfældet var det med Erik Nielsen, den tidligere herregårdsfoged, der i næsten tyve år var byfoged, til han 1660 blev rådmand; eller Willum Jensen Rosenvinge, der havde været Laurids Ulfeldts håndskriver og ridefoged, før han 1664 blev byfoged og 1667 rådmand; hans slægtning Henrik Jørgensen Rosenvinge havde siden 1642 været byskriver, men 1667 blev han rådmand. De havde altså erfaringer, som man med fordel kunde bruge i den kommunale forvaltning; hertil kom, at de i økonomisk henseende var ret vel funderede. Erik Nielsen havde Hollufgaardts mølle i forpagtning, Henrik Jørgensen havde efter sin fader fået Møllegaard og havde Tollelund i forpagtning, Willum Jensen fik 1661 skøde på Rødegaard ved Odense. Om Christen Hansen Lime, J. G. Becker, Niels Gorm og Jørgen Barchhausen gælder, at de alle havde forretninger, der i økonomisk henseende placerede dem i bysamfundets øverste lag.

Alligevel føler man, at strømmen er ved at tage en anden retning. Selv om en mand som Peder Børting havde været foged hos Kaj Lykke og amtsforvalter på Nyborg slot, var hans beskikkelse til rådmand i Odense noget usædvanligt; hans tilknytning til Odense var så ringe, at han dårligt nok var grundejer. Før 1660 er der ikke noget påviseligt eksempel på, at en mand kunde blive borgmester uden først at have været rådmand. Derfor var det usædvanligt, at en mand fra Nyborg, borgmester Jens Madsen Rosenberg, blev beskikket til borgmester efter Thomas Brodersens død. Hans kvalifikationer var ubestridelige; han havde i en lang årrække været knyttet til Nyborg len som underskriver, skriver og ridefoged, og han forenede hermed hvervet som rådmand, indtil han blev borgmester. At slutte af en injuriersag 1663, hvor Jens Madsen stævnedes Lambert Jensens hustru, har forholdet til hans medborgmester næppe været godt. Maren Lambert Jensens havde ved en lejlighed sagt til Pernille Jens Madsens, at hun skulde tænke hendes mand var en skiden dreng, da hendes

XI. Den nye tids mænd

mand var både byfoged og rådmand; hendes mand gjorde hende og den spot, da han var bleven borgmester, forbød han vagten ej først at råbe for hendes dør.¹³ Værre blev det, da Claus Rasch blev præsident. P. Munchs formodning om, at præsidenttitlen ikke havde noget reelt indhold, men blot blev tillagt førsteborgmesteren for at styrke rådets anseelse, er ikke holdbar, eftersom både Jens Madsen og Lambert Jensen fortsatte som borgmestre, og Claus Rasch lagde ikke skjul på, at han mente sig i besiddelse af en overordnet stilling i forhold til det øvrige bystyre. Den strid, der opstod mellem Jens Madsen og Claus Rasch, forenet med de forvirrede økonomiske forhold i Odense, der krævede en dygtig borgmester, kan være baggrunden for Jens Madsens udnævnelse til Thomas Brodersens efterfølger.¹⁴ »Der vi spurgte i Odense, at Jens Madsen Rosenberg, borgmester i Nyborg, en fornemme mand af brav conduite, var af kgl. maj. kaldet og beskikket at være borgmester her i staden i min sal. morfaders sted, blev det alle, både store og små i vor familie, en kær fornøjelse, at den sl. mands bestilling med så capabel et subjecto igen blev forsynet«, skrev Bircherod i dagbogen 7. dec. 1665. Vist er det, at han efter at være flyttet til Odense solgte sine ejendomme i Nyborg¹⁵ og oparbejdede en handel i Odense, der må have fået et vist omfang, bl. a. havde han skib sammen med Hiere Jespersen,¹⁶ og han kunde supplere sine indtægter ikke blot ved forskellige tiender, han havde i fæste, men også derved, at han fra 1675 til sin død 1677 var stiftsskriver.¹⁷

For Jens Madsens vedkommende var det nye, at han blev udnævnt til borgmester i Odense uden forud at have været borger eller rådmand i byen. Et tilsvarende nyt træk var det, at Knud Knudsen (Seeblad) blev borgmester ligeledes uden at have været rådmand; han var gift med en søster til præsident Claus Rasch i Nyborg og havde i mange år drevet forretning i Odense. Endnu mere betegnende for den nye tid er det, at han fik embedet ved regulær bestikkelse af Peder Schumacher. Hans forgænger Knud Jacobsen Blanchenborg mødte sidste gang i rådet 13. sept. 1667, Knud Knudsen første gang 8. november.¹⁸ Påstanden om bestikkelse støttes af, at Knud Knudsens enke i 1677 blev sagsøgt af generalfiscalen for en gæld på 200 rdl. efter en obligation af 28. sept. 1667.¹⁹ Iøvrigt drev han handel, bl. a. med stude, også da han var borgmester.²⁰ men enken døde insolvent.²¹

Disse borgmesterudnævnelser kan med føje opfattes som resultater af regeringens direkte indgreb i købstadstyrelsen, og et nyt eksempel finder vi i Jens Erichsen Westengaards udnævnelse til Knud Knudsens efterfølger 1677. Heller ikke han havde været rådmand, men han havde gennemløbet hele den velkendte karriere: en østjysk bondesøn, der havde gået i den danske skole i Aarhus, var kommen i tjeneste hos Markor Rodsteen til Lundsgaard som håndskriver, og derefter hos Mogens Høeg, lensmand på Odensegaard, der døde 1661. Jens Erichsen forblev nu i administrationen; først var han underskriver hos amtmand Hans Lindenov, så blev han 1668 amtskriver og ridefoged over Odense-

gaard amt, forenede hermed fra 1671 de tilsvarende stillinger for Dalum, St. Knuds kloster og Rugaards amt, og han har altså været stiftsbefalingsmandes nære medarbejder. Ydermere beholdt han disse embeder, efter at han 1677 var bleven borgmester og 1682 øverste borgmester. Der er mellem hans og Thomas Brodersens karriere mange lighedspunkter, også derved at han gennem ægteskab med biskop Hans Bangs datter i 1674 fik yderligere mulighed for at underbygge sin position.²² Vel var lensmændene efter 1660 bleven amt-mænd, men det er et spørgsmål, om ikke de beføjelser, der i 1671 blev tillagt stiftamt-mændene i form af tilsyn med købstæderne, har været nok så vidtgående. Jens Erichsens udnævnelse var i pagt med den nye tid.

Man kan ikke bestride, at Odense i hele den kritiske tid fra 1649 til 1682 havde en række dygtige førsteborgmestre med betydelige administrative erfaringer. På den anden side har vi også sporet visse modsætningsforhold mellem borgerskabet og rådet og mellem rådsmedlemmerne indbyrdes. Kravet om, at byen skulde have en præsident, for at der kunde komme orden i regnskabsvæsenet, tyder på en vis utilfredshed,²³ og ved flere lejligheder udtrykte de gamle rådmænd mishag med den myndighed, som Jens Madsen Rosenberg tiltog sig. Da han 27. marts 1668 gav kirkeværgerne for St. Knuds kirke en reprimande for sløset regnskabsførelse, fik han den besked af rådmand Henrik Jørgensen Rosenvinge, at borgmester »tager sig højere commando end kongen havde givet ham«. ²⁴ Fra de følgende år er der flere eksempler på, at rådet følte sig tilsidesat,²⁵ og i 1671 lod rådmændene læse et skrift om, at de ikke kunde forliges med Jens Madsen, der efter deres mening foretog sig mange ting til skade for byen, hvorfor de vilde anmode om nedsættelse af en kommission til afhjælpning af manglerne, et forslag som Jens Madsen kunde tiltræde, da han længe selv havde været betænkt på den samme løsning.²⁶ Det er bemærkelsesværdigt, at oppositionen mod Jens Madsen Rosenberg udgik fra de gamle rådmænds kreds og ikke fandt støtte hos de rådmænd, der var udnævnt efter 1660.

Når det blev muligt gradvis at omforme bystyret, indtil denne proces fandt sin formelle afslutning ved forordningen af 1682, skyldes det ikke alene, at købstæderne var fattige og borgerne uformuende. Vel må man indrømme, at rådmænd som Claus Frederiksen, Mads Hansen, Hans og Jørgen Wichmand i økonomisk henseende blev ringe stillede efter 1660, men det samme kan ikke siges om de nye rådmænd af købmandsstanden: J. G. Becker, Christen Hansen Lime, Jørgen Barchhausen og Niels Gorm. Man kan heller ikke bestride, at der udenfor rådet fandtes mænd, der i økonomisk henseende var således stillede, at de skulde kunne påtage sig hvervet. Det gælder Hiere Jespersen og Christen Lauridsen Lee, men her må man understrege, at selve mødepligten i rådet med det stærkt øgede antal møder var bleven en sådan byrde, at de ikke kunde påtage sig den, uden at det vilde gå ud over deres næring.²⁷ Hvis regeringen vilde have rådmands- og borgmesterstillingerne beklædt med duelige mænd,

XI. Den nye tids mænd

måtte man også sørge for, at der med bestillingerne var forbunden tilfredsstillende aflønning.

De linier, der tegner sig i Odense, møder man også i andre fynske byer, selv om disses ringe størrelse i nogen grad slører trækkene. I Nyborg var rådmændene Jacob Andersen Scheffer, Peder Walter, Knud Bjørnsen og Hans Jensen døde 1657–58. Borgmester Lambert Jensen, der efter 1660 var førsteborgmester, var aldrende og i økonomisk henseende stærkt reduceret; Jens Madsen Rosenberg måtte i kraft af sine fortjenester stå i en stærk stilling, da krigen var sluttet. På den anden side er det ganske iøjnefaldende, at Claus Rasch i udpræget grad anså sig for beføjet til at tage hånd i hanke med byens styre. Det svarede til forholdene i Odense, når den tidligere kgl. køkkenskriver og senere tolder i Nyborg, Laurids Jørgensen, i 1666 blev udnævnt til borgmester, og det var et forvarsel om forordningen af 28. jan. 1682, når antallet af rådmænd i denne by allerede ved kongebrev af 1665, 5/12 reduceredes fra 8 til 4.

I andre fynske byer spores samme tendens. Man afbrød ikke brutalt forbindelsen med fortiden, men hvor lejligheden bød sig, indsattes borgmestre, der ikke havde været rådmænd, og som i nogle tilfælde var fremmede for den by, de skulde være med til at styre. Det gælder den tidligere borgmester i Fredericia Hans Jørgensen, der blev borgmester i Bogense 1660, og den tidligere provincial-toldforvalter Johan Rudolph Burenæs, der blev borgmester i Kerteminde; han efterfulgtes af den tidligere gemakforvalter Bertram Treven, og denne igen af den fra Skåne fordrevne Knud Knudsen (Rønnev).²⁸ Flere af den nye tids mænd var ubestrideligt dygtige, men andre må karakteriseres som uheldige og mindre skikkede end de borgmestre og rådmænd, som i århundredets begyndelse enten gennem fødsel eller længere tids virksomhed var bleven fortrolig med deres by.

Den gradvise ændring i rådets sammensætning kan følges helt fra det 17de århundredes første årtier; den var nøje forbunden med de økonomiske og politiske begivenheder, der også påvirkede de samfundslag, hvorfra købstædernes rådsaristokrati rekrutteredes, og som yderligere blev fremmet, da det økonomiske og politiske tyngdepunkt flyttedes til rigets hovedstad.

Lys og skygge skifter fra købstad til købstad; nuancerne er mange, og selv om man i fynske købstæders styre kan spore en kursændring efter 1660, er det ikke givet, at den har gjort sig gældende alle steder. I Ribe var det gamle aristokrati repræsenteret i rådet endnu i det 17de århundredes sidste halvdel, men det må samtidig erindres, at byen i Mathias Olesen Worm fik en præsident, som ikke havde haft nogen tilknytning til Ribe før sin udnævnelse i 1667, og som blev den, der gennem 33 år styrede byen.²⁹ Derimod ser det ud til, at der ikke skete nogen ændring i Aarhus, hvor man stadig fulgte den gamle regel, at borgmestrene blev taget blandt rådmændene,³⁰ og i Holbæk, hvor borgmester Herman Eggers døde i 1660'erne, blev to af hans sønner siden borgmestre.³¹

I Randers konstaterer man, at de første tyve år af enevælden ikke bragte indgreb i styreformerne.³²

Fælles for købstæderne var den armod, der rådede hos størstedelen af indbyggerne³³ og som gjorde det stedse vanskeligere at finde emner til hvervene som rådmænd og borgmestre. Forordningen af 1682, 28/1 begrundedes med, at »de mange øvrigheds-personer i købstæderne er dem til stor tyng«; derfor bestemtes, at i de større byer, bl. a. Nyborg og Odense, skulde der være 2 borgmestre og 3 rådmænd, i mindre købstæder som Assens, Faaborg, Kerteminde, Middelfart og Svendborg een borgmester og 2 rådmænd, og i de mindste, hvortil Bogense henregnedes, blot en byfoged.³⁴

Tidligere var det et tillidshverv at være medlem af rådet; nu blev det et embede. Regeringens faste greb om bystyret var blevet en kendsgerning.

Henvisninger og noter

I. INDLEDNING

1. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør, 1900, s. 6.
2. C. Villads Christensen, Nykjøbing paa Mors 1299–1899, 1902, s. 81.
3. Hugo Matthiessen, Otto Smith, Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1660–1730, 1929, s. 19.
4. Køge Bys Historie, ved Victor Hermansen og Povl Engelstoft, 1932, s. 64.
5. Otto Smith, Næstved, 1935, s. 76.
6. Viborg Købstads Historie, I, 1940, s. 40.
7. Køge Bys Historie, ved Victor Hermansen og Povl Engelstoft, 1932, s. 64.
8. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV, 1900, s. 88: »Man kunde fristes til at betragte rådmandspladsen som arvelig indenfor visse familier«.
9. Laurits Pedersen, Helsingør i Sundtoldstiden. 1426–1857, II, 1929, s. 255.
10. Th. Hauch-Fausbøll i Personalhist. Tidsskr. 8 rk. 6 bd., 1927, s. 257.
11. A. Köcker i P. C. Knudsen, Aalborg Bys Historie, I, 1931, s. 127.
12. Arthur G. Hassø i Køge Bys Historie, ved Victor Hermansen og Povl Engelstoft, 1932, s. 64.
13. Ordbog over det danske Sprog, bd. 16, 1936, sp. 588.
14. Bircherod, dgb. 1680, 19/10.
15. Slægten Mule i D. A. A. XXI, 1904, s. 322 ff.
16. Tavle XIV, 19. I Jacob Bircherods familieoptegnelser (Kall, 130), s. 355 siges, at han fik kgl. befaling at være borgmester i Odense, men han undskyldte sig. Hans ordsprog var: Jeg lukker min dør og lever af mine renter. – Meddelelsen i Dansk biogr. Leks. XVI, 1939, s. 168, at han var borgmester i Odense, savner grundlag.
17. Kall, 130, s. 320.
18. Tavle XXXII, 4.
19. Således om Habakuk Koch i Bircherod, dgb. 1660, 28/11, Christen Lauridsen Lee, anf. sted 1663, 5/11, Henrik Høhne, anf. sted 1664, 14/1.
20. G. v. Below, Das ältere deutsche Städtewesen u. Bürgerthum, 1898, s. 117 f.
21. Anf. værk, s. 118.
22. Georg Fink, Die Frage des lübeckischen Patriziates im Lichte der Forschung (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, bd. XXIX, 1938, s. 257–80).
23. L. Andresen, Geschichte der Stadt Tondern, 1933, s. 240.
24. Johan Hvidtfeldt i Tønder gennem Tiderne, ved M. Mackeprang (red.), 1943, s. 432.
25. Anf. værk, s. 433.
26. M. Mackeprang i Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 74.
27. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 89.
28. Anf. værk, s. 13.
29. A. Crone, En Odense Borgemester i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede (Saml. t. Fyens Hist. og Top., III, 1865, s. 220).
30. A. Schück, Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, 1926, s. 408.
31. Edv. Bull, Christianias Historie, II, 1927, s. 357.
32. Henning Landgraf, Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert, 1959, s. 52–55.
33. Albert Fabritius, Det københavnske Bystyres Slægtsforbindelser i ældre Tid (Hist. Meddelelser om København, 4. rk. 2. bd., 1950, s. 315–339).

34. C. Villads Christensen i Danmarks Søfart og Søhandel, ved Bering Liisberg (red.), I, 1919, s. 212.
35. C. Villads Christensen, Nykjøbing paa Mors, 1299-1899, 1902, s. 81.
36. Jens Clausen i Aarhus gennem Tiderne (Jens Clausen m. fl. red.), I, 1939, s. 357.
37. J. A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, 1894, s. 68 f.
38. Schous Forordninger I, 1777, s. 64 ff.
39. J. O. Bro-Jørgensen, Svendborg Købstads Historie, I, 1959-60. Aage Fasmer Blomberg, Faaborg By's Historie, I, 1955.

II. RÅDETS ANSÆTTELSESMÅDE, FUNKTIONER OG INDTÆGTER

1. Danmarks gamle Købstadlovgivning, V, 1961, s. 129.
2. C. C. D., III, s. 566.
3. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 43.
4. M. Mackeprang, anf. værk, s. 63, P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 4.
5. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 64, P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 4.
6. As. rbg., jvf. tavle D (bd. II, s. 14).
7. Jacob Lerche, Nyborg Stads Speil, f. 43 og Kgl. Reskripter ved L. Fogtmann, I, 1806, 1665, 5/12, s. 169.
8. Bogense rbg. 1661, 28/6, 1662, 6/2, Da. Mag. 3. rk. 5. bd., 1857, s. 198.
9. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 64.
10. I 1617 døde Willum Lucassen (tavle XII), Hans Knudsen (tavle XV) og Johan Borchartsen (tavle XIX).
11. I 1627 indvalgte Hans Ebbesen (tavle XXIV), Hans Pedersen (tavle XXV), Hans Nielsen Chulnbrun (tavle XXVI), Jørgen Mortensen (tavle XXVII) og Hans Mikkelsen (tavle XXVIII).
12. Knud Jacobsen Blanchenborg (tavle XXXVII) mødte sidste gang i rådet 1667, 12/9, Knud Knudsen (tavle XLVII) første gang 1667, 1/11; Henrik Jørgensen Rosenvinge (tavle L) døde 1673, 29/11 og Christen Westesen (tavle LV) mødte første gang 1674, 20/3; Claus Frederiksen (tavle XL) døde 1675, 19/2, og Peder Blanchenborg (tavle LIV) mødte første gang 1675, 16/6.
13. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 22 ff., M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 220 ff. Da. Mag. 4. rk. 1. bd., 1864, s. 332 f., C. C. D., I, 169.
14. M. Mackeprang finder, at lensmanden har vist såre liden interesse for byens offentlige anliggender (Dansk Købstadstyrelse, s. 231); J. Clausen tillægger lensmanden en meget stor indflydelse på bystyret i Aarhus (Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 386 f.), jvf. for Viborgs vedkommende tilsvarende opfattelse (Hvidtfeldt i Viborg Købstads Historie, I, 1940, s. 50).
15. Danmarks gamle Købstadlovgivning, III, 1955, s. 476.
16. Anf. værk, III, 1955, s. 490 f.
17. Kanc. Brb. 1567, 15/1.
18. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 67.
19. C. C. D., III, s. 567 og s. 566.
20. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 30.
21. P. Munch, anf. værk, s. 39 nævner ordningen praktiseret i Køge, Næstved, Helsingør, Assens, Aarhus, Ringsted og muligt Slagelse.
22. Kanc. Brb. 1622, 19/12.
23. Da. Mag. 3. rk. 5. bd., 1894, s. 171.
24. Kgl. reskript 1661, 23/2, ref. i Kgl. Reskripter ved L. Fogtmann, I, 1806, s. 30. I Od. mag. arkivfortegnelse 1718, nr. 270 refereres indholdet således: »F. 3 Brev Naar nogen Borge-mester ved Døden afgaae skal dend; dend Elste Raadmand hand Succedere Dog først at Reyse til Kongen om at høre Hans Maits Naadigste villie«. Brevet findes ikke i magistratens eller

- lensmandens arkiv; sandsynligvis drejer det sig om et ukorrekt referat.
25. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 73 f.
 26. Anf. sted.
 27. Anf. sted, s. 74; bestallinger læst Nbg. rbg. 1671, 27/9, 1672, 25/9, Od. rbg. 1675, 16/6, 20/8, 1678, 1/3.
 28. Od. rbg. 1616, 8/7.
 29. Od. rbg. 1629, 8/6.
 30. Od. tbg. 1631, 1/5.
 31. Od. tbg. 1631, 20/6, 27/6, 4/7.
 32. Dansk biogr. Leks. III, 1934, s. 568.
 33. Biografiske oplysninger nr. 46, 47, 50, 51, 52.
 34. As. rbg. 1624, 5/2.
 35. Rasmus Bang nævnt brgm. As. rbg. 1624, 5/2 og 1625, 30/6, 12/8, men rmd. 1628, 18/9, brgm. 1630, 12/3, rmd. 1633, 25/4.
 36. Hans Schalle nævnt rmd. As. rbg. 1614, 25/2 – 1624 10/12, brgm. As. rbg. 1625, 10/6, rmd. 1627, 10/4.
 37. Kanc. Brb. 1630, 7/2.
 38. Kanc. Brb. 1626, 12/3, 24/3, jvf. As. rbg. 1626, 18/3, 5/5, 5/10, 8/10, 24/10, 22/11; Kanc. Brb. 1627, 18/2, 11/5, 27/5, 29/6, 10/8; As. rbg. 1627, 31/8; Kanc. Brb. 1627, 15/9, 1/10, 6/11, 1630, 24/7, 1631, 24/3. Bortrejse til Göteborg: As. rbg. 1638, 17/12.
 39. Bestalling: Kanc. Brb. 1617, 30/4; nævnt rmd. As. rbg. 1622, 15/11, brgm. As. rbg. 1627, 12/5. Indførsel i hans gård: Kanc. Brb. 1629, 26/1. Han nævnes at være død før 1630, 29/10 (Kanc. Brb., anf. dato).
 40. As. rbg. 1625, 12/8.
 41. Bunde Jacobsens bestalling: Kanc. Brb. 1627, 16/5. Enevold Jacobsen nævnt brgm. As. rbg. 1635, 27/11; Oluf Christensen Fogel som rmd. i Hagenskov lensrgsk. 1632–33 og brgm. 1636 i Brahesborg adkomstdok. anf. år.
 42. Kanc. Brb. 1637, 13/12.
 43. As. rbg. 1638, 5/2.
 44. Bestemmelsen om årlig omveksling af borgmestre ophævedes formelt i årene 1643–49 i de byer, hvor den indtil da havde været praktiseret (P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 40).
 45. As. rbg. 1629, 25/3.
 46. As. rbg. 1622, 8/10.
 47. As. rbg. 1624, 5/2.
 48. As. rbg. 1625, 19/10.
 49. Jørgen Mand drev handel og nævnes i gældsprocesser i 1620'erne (As. rbg. 1626, 3/11, Bg. rbg. 1626, 28/11, As. rbg. 1627, 27/7, 1629, 2/10), nævnt byfoged fra 1630 (As. rbg. 1630, 29/1, 7/5, 1631, 22/4, 1634, 19/12, Kanc. Brb. 1635, 13/1, 1636, 24/2); ridefoged på Hagenskov (Hagenskov lensrgsk. 1632–33, 1635–36).
 50. Bertel Jensen var skriver 1633 (Hagenskov lensrgsk. 1632–33), kaldes ridefoged fra 1636 (Odensegaards lensrgsk. 1636–37) og borger i Assens (Hagenskov lensrgsk. 1641–42), rådmænd 1649 (Brahesborg adkomstdok. 1649, 27/2, 1652, 27/1) og ridefoged 1657 (As. rbg. 1657, 5/8, jvf. As. tbg. 1662, 23/12). Død som borgmester 1658, 3/3 (Bircherod, dgb. anf. dato).
 51. Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 81 ff.
 52. Tavle XLVI.
 53. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 53.
 54. Bg. rbg. 1660, 26/6. Ktm. tbg. 1643, 20/3.
 55. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 76.
 56. Anf. sted.
 57. Claus Rasch oplæste sit bestallingsbrev for borgerskabet 1664, 26/7 (Nbg. proklamaprot. anf. dato).
 58. Eksempler på Claus Raschs fremfærd mod borgmestre og råd: Nbg. proklamaprot. 1664, 14/10, rbg. 11/11, og den heftige strid med borgmester Jens Madsen Rosenberg: Nbg. rbg. 1664, 15/12, 1665, 4/9, tbg. 1665, 25/9.
 59. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 76.
 60. Jacob Bircherod: Beskrivelse over Odense (Add. 161, f. 67 f.).
 61. As. rbg. 1638, 4/2.

62. Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 62, 92 f.
63. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 75, synes at skelne mellem borgmestereden, der blev aflagt til lensmanden (eller kongen) og rådmandseden og indsættelsen af rådmanden, der blev foretaget af borgmesteren. Som anført aflagde Lambert Jensen i Nyborg både byfoged- og rådmandsed samt borgmestered til lensmanden, og i Ktm. tbg. 1643, 20/3, udtalte Henrik Sørensen »den tid vor gunstige hr. lensmand satte den dannemand Elias Jensen til borgmester, da satte den gode herre ham til rådmand«. – Fra tiden efter 1660 har jeg noteret to eksempler på, at indsættelsen foretages af stiftsbefalingsmanden, idet Henrik Lindenov 1667, 22/2, installerede Willum Jensen Rosenvinge til rådmands embede på Odense rådhus sammen med Henrik Jørgensen Rosenvinge (Bircherod, dgb. anf. dato) og 1682 blev Willum Jensen introduceret som borgmester af stiftamtmanden (Od. rbg. 1682, 28/6).
64. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 76.
65. Kanc. Brb. 1631, 18/2.
66. Kanc. Brb. 1585, 23/12.
67. Kanc. Brb. 1634, 4/7.
68. Kanc. Brb. 1627, 18/2.
69. Bg. rbg. 1649, 16/6.
70. Vedtægt 1567, 3/12 i Od. mag. arkiv, vedtægter 1567–1873.
71. Willum Lucassen: tavle XII. Rickert Knudsen: tavle IX, Otte Knudsen: tavle XIII. Jvf. Fynske Aarbøger, V, s. 295.
72. Kanc. Brb. 1624, 9/7, jvf. 1628, 15/10.
73. Tavle XXXI.
74. J. G. Becker: tavle LI. Christen Hansen Lime: tavle LII.
75. Tavle XXX.
76. Tavle XXVII.
77. Hans Wichmand: tavle XLVIII. Mogens Jørgensen Rosenvinge: tavle XLIV. Willum Jensen Rosenvinge: tavle XLIX. Henrik Jørgensen Rosenvinge: tavle L. Jørgen Wichmand: tavle XLIII. Erik Nielsen: tavle XLII.
78. I Odense nævnes begge borgmestre fraværende bl. a. 1627, 2/4–30/4, 1633, 4/11, 1650, 19/6, 26/6, 10/7, 1667, 27/9, 2/10, 4/10, 1668, 17/6–5/8, 2/12–16/12, 1669, 30/4–5/5, 14/7–4/8, 1670, 30/3, 29/4, 12/8, 19/8, 1678, 27/3, 12/4, 12/7, 18/9, 6/12.
79. Bg. rbg. 1666, 15/8.
80. Bg. rbg. 1663, 3/1.
81. Bg. rbg. 1629, 12/1.
82. Od. rbg. 1675, 27/8.
83. Nbg. rbg. 1671, 27/9.
84. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 103.
85. Poul Johs. Jørgensen, Danmarks Retshistorie, 1940, s. 424.
86. Borgerskabslisten i Od. rbg. 1618, 19/10; nævnt som Karen sl. Johan Borchartsens tjener i Od. bf. stbg. 1620, 2/10, 1621, 20/8.
87. Od. rbg. 1631, 5/9, jvf. tavle XXVI.
88. Peder Nielsen Hiermand: tavle XXII. Hans Knudsen: tavle XV. Niels Jacobsen: tavle XI.
89. Thomas Brodersen: tavle XXXIII.
90. Od. rbg. 1616, 8/4.
91. Nbg. rbg. 1668, 5/8.
92. Eksempler på retssager mod personer, der ikke havde taget borgerskab: Ktm. tbg. 1603, 2/5, 1623, 24/3, 1628, 15/9, 1636, 31/10, As. rbg. 1630, 29/1, Od. rr. stbg. 1650, 12/6, Od. tbg. 1679, 8/9, Nbg. tbg. 1664, 12/9, As. tbg. 1663, 24/11.
93. Ktm. tbg. 1648, 14/2.
94. Nbg. tbg. 1666, 24/9.
95. Hans Brodersen nævnt i Odense Od. bf. stbg. 1646, 19/10; borgerskab Od. rbg. 1649, 14/12.
96. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 93.
97. Dok. t. Od. rbg. Regnskab for borgerskabspenge jul 1609–jul 1610. De indbragte 140½ rdl. 2 alb. at dele mellem borgmestre og råd i 10 lodder à 14 rdl. 3½ sk.
98. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 614. Også i Assens var borgerskabs-

- penge oprindeligt et fast beløb. I Kanc. reg. 1532, pag. 479, siges, at man plejede at give 1 mk. danske.
99. Od. kæmnerregsk. 1623–24. Bilag.
100. Od. kæmnerregsk. 1635–39 og 1640.
101. Kanc. Brb. 1575, 7/1.
102. As. rbg. 1621, 9/3, 1624, 6/2, 1619, 22/10, 1631, 7/10, 1635, 18/12. Lejlighedsvis nævnes, at en mand får sit borgerskab frit »eftersom han her i byen er født og båret«, men han skulde betale skriverpenge (As. rbg. 1656, 3/10).
103. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 613.
104. Kanc. Brb. 1585, 17/4.
105. Od. rbg. 1614, 4/7, 1617, 28/4, 1632, 8/10, 1649, 26/9.
106. Od. rbg. 1614, 7/3.
107. Od. rbg. 1677, 27/9.
108. Nbg. rbg. 1672, 5/7.
109. Nbg. rbg. 1671, 1/12.
110. Od. rbg. 1650, 31/10.
111. H. Fussing, Bybefolkningen 1600–1660, 1957, s. 2.
112. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 86.
113. Kanc. Brb. 1579, 10/10, jvf. 1578, 19/6.
114. Od. rr. dbg. 1603, 9/6.
115. As. rbg. 1624, 5/2.
116. As. rbg. 1638, 28/9.
117. Nbg. rbg. 1669, 2/4.
118. Nbg. rbg. 1665, 8/3, Od. rbg. 1671, 20/9, 1674, 16/10.
119. C. C. D., III, s. 188 ff., M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 104 f.
120. C. C. D., III, s. 440 f.
121. As. rbg. 1616, 27/9, jvf. 1615, 1/9, hvor to borgere udmeldes til at prøve øl og brød, og 1618, 5/3, fire borgere skal vrage alt saltet kød og sild. Od. rbg. 1617, 8/8 nævner to borgere, der blev tilsat at vrage tystøl.
122. Od. rbg. 1630, 23/8.
123. Od. rbg. 1630, 23/8, 1640, 3/6.
124. Nbg. proklamaprot. 1665, 5/4, 1666, 8/7. Nbg. rbg. 1667, 6/4, 31/7, 1669, 19/1, 24/2.
125. Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde, 1922, s. 8 ff.
126. Kanc. Brb. 1590, 31/10.
127. Kanc. Brb. 1608, 1/6.
128. Hugo Matthiessen, Torv og Hærstræde, 1922, s. 14, Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1940, s. 443.
129. Nbg. rbg. 1672, 5/8.
130. Nbg. rbg. 1671, 7/6.
131. Bg. rbg. 1672, 5/8.
132. Bg. rbg. 1672, 3/4.
133. Kanc. Brb. 1588, 3/12.
134. Od. rbg. 1612, 22/6.
135. Od. rbg. 1616, 21/10.
136. Od. rbg. 1616, 11/11.
137. Od. rbg. 1631, 12/9.
138. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 105.
139. Od. rbg. 1669, 11/6.
140. Od. rbg. 1616, 21/10.
141. As. rbg. 1664, 19/10.
142. Kanc. Brb. 1568, 20/2, 1581, 15/12, 1622, 28/8.
143. Od. kæmnerregsk. 1617–18 med regnskab for stadepenge.
144. Kongebrev 1647, 24/5 i C. C. D., V, s. 530 f., jvf. Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 85.
145. Kongebrev 1649, 9/6 i C. C. D., V, s. 600.
146. Kanc. Brb. 1630, 6/12.
147. Kanc. Brb. 1634, 7/3.
148. Kanc. Brb. 1639, 14/5.
149. Bg. rbg. 1670, 21/7, Bg. tbg. 1673, 27/5.
150. Od. bf. rgsk. 1611–12 og 1621–22.
151. Bircherod, dgb. 1660, 2/4, 12/4.
152. Bircherod, dgb. 1660, 12/7.
153. Bircherod, dgb. 1662, 11/1.
154. Bircherod, dgb. 1662, 10/7.
155. Od. kæmnerregsk. 1617–18.
156. Stadepengeregnskaber i Od. kæmnerregsk. 1618–19, 1623–24, 1624–25, 1636–37.
157. Kanc. Brb. 1604, 25/5.
158. As. rbg. 1613, 16/4.
159. Forordn. af 1613, 19/6 trykt i C. C. D. III, 408 f., jvf. forordn. af 1621, 10/12 i C. C. D. III, 675. I Assens afleve-

- rede lavene deres skrå til rådet 1613, 23/7 (As. rbg. anf. dato).
160. C. C. D. III, s. 675; jvf. Helge Søgaard, Haandværkerlavene i Aarhus, 1940, s. 7.
161. Således for slagterne Nbg. rbg. 1665, 15/2, 2/6, bagerne Nbg. rbg. 1667, 8/3, bryggerne Nbg. rbg. 1667, 2/5, 1675, 30/4, skomagerne Nbg. rbg. 1665, 2/6.
162. Nbg. rbg. 1667, 8/3.
163. Nbg. rbg. 1670, 8/6.
164. As. rbg. 1628, 8/8.
165. Jvf. Od. rbg. 1652, 16/6, 1653, 9/3, 1667, 3/5, 1668, 10/4, 1669, 16/7.
166. Od. rbg. 1667, 31/5.
167. Od. rbg. 1634, 13/8.
168. Od. rbg. 1640, 5/2.
169. Nbg. rbg. 1671, 25/10.
170. Nbg. rbg. 1671, 28/7.
171. Nbg. rbg. 1668, 26/8.
172. Nbg. rbg. 1671, 25/10.
173. Nbg. rbg. 1672, 1/3.
174. Nbg. rbg. 1675, 30/4.
175. Bl. a. Od. rbg. 1613, 3/4, 1615, 22/2, 1616, 7/10, 4/11, 1631, 28/3.
176. Od. rbg. 1616, 4/11.
177. Slagteres klager: Nbg. rbg. 1669, 8/2, 1670, 17/8, Od. rbg. 1674, 2/9. Skrædderes klager: Od. tbg. 1606, 1/9, Od. rbg. 1667, 26/6, As. rbg. 1613, 9/4. Rådet i Assens tvang 1630 en smed til at indtræde i lavet: As. rbg. 1630, 28/5. En bager i Nyborg, der ikke var så formuende, at han kunde opretholde sit håndværk, blev af rådet dømt til enten at forbedre sig eller ganske være fra lavet, hvorefter en anden skulde indtræde: Nbg. rbg. 1669, 14/7. Handskemagerlavet i Odense blev dømt til at genoptage et medlem: Od. rbg. 1670, 1/6.
178. Ktm. tbg. 1649, 28/5.
179. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 82 ff.
180. A. Schück, Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, 1926, s. 109.
181. Om magistratens embedsbog, se Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880, s. 560.
182. Vedtægten trykt i Danmarks Gilde- og Lavsskraaer ved C. Nyrop, I, 1899–1900, s. 770 ff. Skråen for samme gilde anf. sted, s. 761 ff.
183. Jacob Bircherod nævner i Beskrivelse over Odense (Add. 161, fol. 26 f.), at der i Odense blev stiftet et lav for Helligtrefoldigheds gildebødre i St. Knuds sogn, og at deres artikler endnu findes på Odense rådhus under St. Knuds, byens og købmandslavets segl, samt at der på Odense rådhus findes breve og bevis for, at dette gilde har været kaldet købmandsgildet. I Helligtrefoldighedsgildets skrå, artikel 1, nævnes, at skråen er gjort »under vor stads, sanct Knuds og brøderskabets segl«.
184. Od. rbg. 1631, 25/7. Jacob Bircherod nævner i sin Beskrivelse over Odense, Add. 161, fol. 27, at købmandsgildet havde haft eget hus til deres forsamling. I materialet fra det 17de årh. har jeg ikke fundet det omtalt.
185. As. rbg. 1622, 8/2.
186. As. rbg. 1636, 20/5, 1641, 19/3, 26/11.
187. As. rbg. 1637, 13/10.
188. As. rbg. 1642, 3/6.
189. Anordningen cit. i As. rbg. 1641, 26/11.
190. As. rbg. 1641, 26/11, 17/12, 1642, 21/1, 10/6; Od. bf. stbg. 1644, 9/9, 1645, 27/1, 24/2, 10/3, 9/6, 1646, 20/5, 1647, 8/3, 1648, 24/7.
191. As. tbg. 1669, 2/3.
192. As. tbg. 1671, 7/3.
193. Od. tbg. 1631, 29/8.
194. Od. købstads rgsk. 1673–80.
195. Danmarks Gilde- og Lavsskraaer ved C. Nyrop, I, 1899–1900, s. 259.
196. Nbg. rbg. 1665, 5/4, 2/6.
197. Nbg. proklamaprot. 1665, 5/4.
198. Nbg. rbg. 1665, 26/7, hvor edens ordlyd gengives.
199. Nbg. rbg. 1666, 7/4.
200. Nbg. rbg. 1676, 23/8.
201. C. C. D. III, 1619, 7/4.
202. Hist. Tidsskr., 10. rk. 1. bd., s. 28.

- P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 29.
203. Od. rbg. 1640, 20/5, 27/5.
204. Od. rbg. 1640, 16/9.
205. Od. rbg. 1650, 14/8.
206. Od. tbg. 1675, 26/5.
207. As. rbg. 1627, 31/8.
208. Od. bf. conceptbg. 1637, 17/1. Denne har tillige tjent som konceptbog for overkøbmanden.
209. Od. bf. conceptbg. 1636, 12/10.
210. Nbg. tbg. 1672, 15/7.
211. O. Nielsen, Københavns Historie og Beskrivelse, IV, 1885, s. 177.
212. Nbg. rbg. 1668, 8/4.
213. Erik Jørgensen: tavle XXXI. Dines Jensen: tavle XXXVIII. Søren Thomsen: Nbg. proklamaprot. 1666, 24/4. Thomas Købke: Nbg. rbg. 1666, 14/4.
214. As. rbg. 1627, 27/7; frasagde sig bestillingen: As. rbg. 1629, 27/11.
215. Od. tbg. 1681, 9/5.
216. Od. rbg. 1674, 9/9.
217. Od. tbg. 1681, 9/5.
218. Ktm. tbg. 1653, 28/2.
219. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 144.
220. Od. rbg. 1650, 15/3.
221. Od. rbg. 1667, 11/10.
222. Od. rbg. 1654, 21/6.
223. Nbg. rbg. 1673, 17/1.
224. Od. rbg. 1650, 14/8.
225. Od. rbg. 1650, 14/8.
226. Bl. a. Od. rbg. 1640, 7/10, 1649, 5/10, 1650, 15/5, 1654, 11/10.
227. Od. rbg. 1669, 15/10, jvf. 1668, 8/4, 16/10, 1669, 8/4, 1670, 22/4, 19/10, 1671, 3/5.
228. Od. rbg. 1671, 13/10.
229. Od. rbg. 1672, 18/10.
230. Nbg. rbg. 1667, 27/11.
231. Nbg. rbg. 1669, 7/4 med redegørelse for brandordningen i Nyborg.
232. Ktm. tbg. 1649, 10/9.
233. Alb. Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936–37, s. 148, Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 254, Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 877. Jvf. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Rets-historie, 1940, s. 424.
234. Køge Bys Historie, ved Victor Hermansen og Povl Engelstoft, 1934, s. 143.
235. Alb. Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936–37, s. 148.
236. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 254.
237. Kinch, anf. værk, s. 877 f.
238. Kinch, anf. værk, s. 711.
239. Pontoppidan, Danske Atlas, IV, 1768, s. 137.
240. Svend Larsen, Spare- og Laanekassen for Bogense og Omegn, 1954, s. 22 ff.
241. Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880, s. 267, jvf. s. 107. Vedtægt om græsning i magistratens embedsbg. 1649 og Od. rr. dbg. 1634, pag. 425. Regler for benyttelsen af kohaven i Od. rbg. 1653, 2/5.
242. Bircherod, dgb. 1662, 12/7, 17/4.
243. Od. mag. indk. br.
244. Od. mag. embedsbg. 1449–1701.
245. Kanc. Brb. 1640, 23/4.
246. Kanc. Brb. 1640, 23/4, Od. rbg. 1634, 24/11.
247. Od. rr. dbg. 1634, 1/2.
248. Od. rbg. 1631, 18/7, 15/8, 29/8, 5/9; jvf. Od. rr. dbg. 1632, 17/12.
249. Odense Bys Jordebog 1643 (afskrift i magistratens embedsbg. angiver dels, hvem der ejede jorderne i 1643, dels hvem der tidligere havde ejet dem, og endelig er tilføjet ejerne i 1665. Fortegnelse over Thomas Brodersens tilgodehavende (ca. 2000 rdl.) i Od. mag. arkiv, Regnskab og status efter sven-skekrigen.
250. Od. sk. og pbg. 1685, 30/11.
251. Skifter, hvor jord og græsning nævnes: Jørgen Kall, Nbg. skbg. 1666, 29/5, Carsten Wulf, Nbg. skbg. 1670, 26/7, Karen Vandal, Nbg. skbg. 1681, 13/2, Jens Grubbe, løst skifte 1682.
252. L. Maaløe, Assens gennem 700 Aar, 1936, s. 115 ff.
253. Brahesborg godsarkiv, adkomstdok.
254. As. rbg. 1677, 28/9, As. tbg. 1677, 11/9.
255. As. rbg. 1682, 12/4.
256. Jyske Lov I, 28 i Danmarks gamle

- Love ved Erik Kroman og Stig Juel, 3. hft. 1945, s. 148.
257. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 435.
258. Od. rbg. 1626, 4/12.
259. As. rbg. 1624, 20/2. Præsidenten formandede rådet i Nyborg 1665 (Nbg. rbg. 1665, 2/6).
260. As. rbg. 1624, 27/8, jvf. 1616, 9/8. Oluf Lang døde c. 1613.
261. C. C. D. III, s. 170.
262. C. C. D. III, s. 442.
263. C. C. D. IV, s. 83 f.
264. F. L. sandemændsprot. 1677, 23/5.
265. Bg. tbg. 1682, 5/12.
266. As. rbg. 1626, 4/2.
267. På skiftet efter apoteker Christopher Jacobsens hustru, Od. skbg. 1644, 2/9, nævnes fire håndværkere som vurderingsmænd; på skiftet af Henrik Jørgensen Rosenvinges formue, Od. byfogedarkiv, bilag til byfogedrgsk. 1655, 27/9, nævnes tre håndværkere, bl. a. guldsmed Hans Rust. Til vurdering af faste ejendomme nævnes 4 mænd. (Skiftet efter Mads Hansen tolder, Od. skbg. 1650, 15/10) eller 8 mænd (Hans Nielsen Chulenbrun, Od. skbg. 1651, 3/6, Antoni Johansen Svitzer, Od. skbg. 1651, 30/10, mag. Ludvig Hansen, Od. skbg. 1653, 28/6).
268. H. Matzen, *Den danske Retshistorie. Privatretten*, 1895, s. 47 ff.
269. Od. rbg. 1614, 28/2.
270. Od. rbg. 1631, 28/11.
271. Nbg. rbg. 1671, 29/3.
272. Od. rbg. 1616, 22/1.
273. As. rbg. 1616, 9/8.
274. Od. rbg. 1615, 24/7.
275. Od. rbg. 1617, 10/3.
276. H. Matzen, *Den danske Retshistorie. Privatretten*, 1895, s. 47.
277. Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 97. Dateringen til ca. 1655 bygger på de i fortegnelsen forekommende navne.
278. Missive til lensmanden 1610, 24/3 i C. C. D. III, s. 271.
279. Nbg. rbg. 1672, 4/10.
280. Nbg. rbg. 1672, 26/6.
281. Nbg. rbg. 1672, 26/6.
282. Tavle nr. XXIV.
283. Od. mag. kopibg. 1672, 30/9, Od. tbg. 1673, 21/4, Højesterets dbg. 1674, 7/8, Od. rbg. 1677, 17/1, 26/1, 31/1, Od. tbg. 1680, 29/7.
284. Od. mag. kopibg. 1681, 12/1, F. L. sandemændsprot. 1681, 9/2.
285. Od. mag. kopibg. 1674, f. 136, Od. rbg. 1677, 31/7.
286. As. tbg. 1662, 15/7.
287. C. C. D. III, s. 563 ff., jvf. P. Munch, *Købstadstyrelsen i Danmark*, 1900, s. 28 f. Som påvist fritog indførelsen af overformyndere ikke rådet for sit ansvar.
288. Bg. rbg. 1662, 7/3, 19/9, 1663, 4/12.
289. Jens Madsen beskikket: Od. rbg. 1667, 16/8. Han døde 58 år gl. i 1683 (Od. Vor Frue kbg.); han var tillige kirkeværge for Vor Frue 1679 (Od. Vor Frue, rgskg.).
290. Anders Bang nævnt overformynder: As. rbg. 1663, 10/4, As. tbg. 1668, 25/8, 1669, 10/8. Han nævnes død As. tbg. 1670, 15/2.
291. Nbg. rbg. 1667, 7/8. Instruks for overformynderne: Nbg. rbg. 1665, 8/3.
292. Skiftebøgerne fra de nævnte købstæder.
293. Nbg. rbg. 1667, 7/8.
294. Kirkeordinansen 1539, § LXXII (Danske Kirkelove ved H. F. Rørdam, I, 1883, s. 102), jvf. recessen af 1643, 27/2 med nøje angivelse af de pligter, der påhvilede kirkens forsvarere (anf. værk, III, 1889, s. 295–310).
295. C. T. Engelstoft, *Odense Byes Sognehistorie*, 1854, s. 38 ff., 67 ff.
296. Nbg. rbg. 1665, 21/7, jvf. Bg. rbg. 1662, 7/2.
297. Kirkeordinansen 1539, §§ LXIX og LXXII (Danske Kirkelove ved H. F. Rørdam, I, 1883, s. 99, 102), jvf. Peder Palladius's visitationsformular 1555, 7/6 (anf. værk, II, s. 26), anordning for Viborg stift 1552, 8/6 (anf. værk I, s. 334 f.).
298. Recessen 1537, 24/8 (Danske Kirkelove ved H. F. Rørdam, I, 1883, s. 14).
299. Od. St. Knuds rgsk. anf. år.
300. Bg. kirkeinsp. rgskgb.

Henvisninger og noter. Kap. II

301. As. kirkeinsp. rgskbg.
302. Recessen 1615, § 41 (C. C. D. III, 449), recessen 1643, I, IV, 17 (C. C. D., V, 191).
303. Bg. kirkeinsp. rgskbg. 1637.
304. Bg. kirkeinsp. rgskbg. 1611.
305. Nbg. rbg. 1667, 19/6, 1670, 15/7, 1671, 21/6.
306. Od. St. Knuds rgsk. 1671, 19/6, Nbg. rbg. 1666, 19/12.
307. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 521, ligeså i Køge (Anders Pedersen, Kjøge Byes Historie, 1888, Aktstykker, s. 47).
308. As. tbg. 1664, 1/3, 1672, 25/6, 1674, 20/10.
309. Ktm. tbg. 1613, 8/3; ligeså i Middelfart 1644 (Chr. Behrendt, Fra det gamle Middelfart, II, 1941, s. 71).
310. Od. rbg. 1650, 6/3.
311. Od. St. Knuds rgsk. 1672, 11/1.
312. Od. rbg. 1640, 27/1.
313. Od. rbg. 1640, 5/2.
314. Od. St. Knuds rgskbg. 1666, 29/3.
315. Nbg. rbg. 1668, 10/6.
316. Nbg. tbg. 1638, 27/8, Bg. rbg. 1648, 18/8.
317. Bg. rbg. 1650, 15/3.
318. Nbg. tbg. 1666, 19/9.
319. Nbg. tbg. 1674, 16/2.
320. As. tbg. 1674, 29/1.
321. As. tbg. 1662, 15/4.
322. As. tbg. 1678, 29/1.
323. Danske Kirkelove ved H. F. Rørדם, III, 1889, s. 142 ff.
324. As. rbg. 1656, 22/8.
325. Bg. rbg. 1665, 13/2.
326. As. rbg. 1633, 21/5.
327. As. rbg. 1633, 21/5.
328. Od. rbg. 1629, 20/7.
329. As. rbg. 1633, 31/5, 1656, 22/8.
330. Bg. rbg. 1665, 13/2.
331. Nbg. rbg. 1672, 9/10.
332. C. C. D. II, s. 499 ff.
333. Nbg. rbg. 1668, 23/12.
334. Nbg. rbg. 1676, 4/2. I Od. mag. arkiv har jeg ikke fundet almissetegn omtalt, men Odensegaards lensrgsk. 1649–50 nævner, at der for 48 tegn »til fattige folk at udskikke, paa ethvert herred og ethvert sogn særlig sit navn at udgrave« givet guldsmeden Henrik Wiotop 6 rdl. og kandestøberen Giert Neyhuus fik 20½ rdl. for at støbe 985 tegn.
335. As. rbg. 1656, 11/7.
336. C. C. D. IV, s. 539.
337. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 329.
338. Od. rbg. 1631, 18/4.
339. Kanc. Brb. 1631, 25/7.
340. Od. tbg. 1632, 13/2.
341. C. C. D. IV, s. 581.
342. C. C. D. IV, s. 581.
343. Herredagsdbg. 1633, f. 449.
344. Od. rr. dbg. 1633, 20/11.
345. Od. rbg. 1634, 11/8.
346. Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880, s. 362.
347. Od. mag. rgskbg. for fattigvæsenet.
348. Nbg. rbg. 1667, 19/6, instruks 7/8.
349. Nbg. rbg. 1667, 19/6, 1670, 4/5, 1674, 11/9.
350. Nbg. rbg. 1668, 5/8.
351. Nbg. rbg. 1668, 9/9.
352. Nbg. rbg. 1670, 18/2.
353. Nbg. rbg. 1667, 31/7.
354. Svend Larsen, Graabrødre Hospital og Kloster i Odense, 1939.
355. Denne opfattelse fremførte man også i den omtalte sag om fattigskatten (Herredagsdbg. 1633, f. 449), jvf. note 343.
356. M. Mackeprang, De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede (Hist. Tidsskr. 7 rk. 3 bd., 1900–1902, s. 150 ff.)
357. Od. mag. ark., kommunale skatter; taksering til landehjælp 1657 (Reg. 108 B, nr. 82. R. A.); taksering til første kvartals skat 1662, taksering til krigsstyr 1676 og 1683 (Od. mag. ark. kgl. skatter 1658–88).
358. Skattemandtal for Nyborg i Nbg. rbg.
359. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 196.
360. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 196 ff.
361. Forordn. 1619, 7/4, §§ 13–16, C. C. D. III, s. 568 f.

362. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 41.
363. Danmarks gamle Købstadlovgivning, III, 1955, s. 490 ff.
364. Skattemandtal 1578 (Od. mag. ark., kommunale skatter).
365. Således i mandtal 1624, martini, 1626, 17/10, 1633, 11–12/1, 1633, martini, 1636, påske, 1638, 29/5, 1640, påske.
366. Od. tbg. 1638, 24/9, jvf. Od. rbg. 1628, 7/11.
367. Od. rbg. 1669, 5/3, 1670, 9/3, jvf. Od. tbg. 1667, 17/6.
368. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 408.
369. Od. rbg. 1674, 15/9, 1678, 28/7, 23/9.
370. Udmelding af takserborgere bl. a. Od. rbg. 1651, 22/1, 1653, 3/1, 1654, 2/1, 1668, 3/1, 1670, 3/1, 1671, 3/1, 1672, 3/1, 1674, 3/1, 1675, 4/1, 1676, 3/1, 1677, 3/1, 1678, 3/1, 1679, 3/1.
371. Od. rbg. 1640, 27/1, 1651, 22/1.
372. Od. tbg. 1673, 20/1.
373. Od. rbg. 1680, 23/3.
374. Oplysninger om takserborgerne i skattemandtal anf. år.
375. Eksempelvis henvises til Od. rbg. 1668, 3/1, 1669, 4/1, 1670, 3/1, 1672, 3/1, 1673, 3/1.
376. Nbg. rbg. 1667, 8/1.
377. C. C. D. IV, 1633, 22/6.
378. Jvf. også C. C. D. IV, s. 763.
379. C. C. D. IV, s. 763 og mandtal anf. år.
380. C. C. D. IV, s. 763 og mandtal anf. år.
381. C. C. D. IV, s. 628 og 763.
382. M. Mackeprang, De danske købstæders skattevæsen indtil beg. af 17. årh. (Hist. Tidsskr. 7. rk. 3. bd., s. 184).
383. M. Mackeprang, anf. sted, s. 181.
384. As. rbg. 1614, 29/4.
385. As. rbg. 1623, 13/6.
386. As. rbg. 1625, 4/2.
387. As. rbg. 1657, 5/1.
388. As. rbg. 1635, 13/2.
389. As. tbg. 1672, 13/8.
390. As. tbg. 1677, 30/1.
391. Ktm. tbg. 1651, 17/3, 1657, 20/4.
392. Bg. rbg. 1661, 10/4, 1664, 11/5, 1667, 3/1, 1668, 3/1, 1669, 4/1, 1671, 3/1.
393. Bg. rbg. 1656, 6/10, 1666, 3/1.
394. Bg. tbg. 1664, 23/8.
395. Bg. rbg. 1671, 3/1.
396. Bg. rbg. 1667, 3/1.
397. As. rbg. 1631, 5/1.
398. Nbg. rbg. 1666, 14/4, 14/5.
399. Nbg. rbg. 1667, 3/1.
400. Nbg. rbg. 1668, 3/1.
401. Viborg Købstads Historie, ved Svend Aakjær, 1940, s. 61 f., Aalborg Bys Historie, ved P. C. Knudsen, I, 1931, s. 121.
402. Nbg. rbg. 1669, 12/2.
403. Således i Nbg. proklamaprot. 1669, 2/4, 1664, 3/12, 1672, 25/10.
404. Nbg. rbg. 1669, 2/4.
405. Nbg. tbg. 1673, 28/7, 5/9, 1672, 11/9.
406. Nbg. rbg. 1670, 6/7.
407. Nbg. rbg. 1667, 27/11.
408. Nbg. rbg. 1670, 6/7.
409. Nbg. rbg. 1672, 13/9, 11/10.
410. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 408.
411. Aalborg Bys Historie, ved P. C. Knudsen, I, 1931, s. 99.
412. Od. tbg. 1667, 11/11.
413. Od. rbg. 1667, 29/11.
414. As. rbg. 1615, 10/2, 1614, 29/4 og 4/1.
415. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 641, 715.
416. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 146.
417. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 147.
418. Nbg. rbg. 1673, 5/9.
419. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 135 f.
420. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 140 ff., jvf. Laur. Pedersen, Helsingør i Sundstoldtiden, II, 1929, s. 258.
421. C. C. D. III, s. 567 f.
422. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 145.
423. Aalborg Bys Historie, ved P. C. Knudsen, I, 1931, s. 118 f., Tønder gennem Tiderne, ved M. Mackeprang, 1943, s. 94.
424. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 380.

425. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 641 f.
426. Od. mag. embedsbg., 1634–50.
427. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 380.
428. Viborg Købstads Historie, ved Svend Aakjær, I, 1940, s. 47.
429. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 144.
430. Od. kærnerregsk.
431. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 141.
432. Eksempelvis henvises til rgsk. 1624–25 og 1636–37.
433. Jvf. Od. rbg. 1667, 2/1, 1669, 22/1, 1673, 10/1.
434. Od. rbg. 1677, 2/3.
435. Od. rbg. 1678, 22/3.
436. Od. rbg. 1650, 8/2.
437. Od. rbg. 1654, 1/2.
438. Od. rbg. 1677, 2/3.
439. Od. rbg. 1678, 22/3.
440. Od. rbg. 1679, 7/3.
441. Bg. rbg. 1655, 18/5.
442. Bg. rbg. 1655, 3/11, jvf. 1661, 16/5, 1662, 26/5, 1664, 4/5, 1665, 6/5.
443. Foregående note samt Bg. tbg. 1666, 2/1, Bg. rbg. 1667, 2/1, 1668, 2/1.
444. Bg. rbg. 1667, 3/1.
445. Bg. rbg. 1668, 2/1.
446. Bg. rbg. 1672, 2/1.
447. Bg. rbg. 1671, 2/1.
448. Nbg. rbg. 1665, 8/3, Nbg. proklama-prot. 1667, 7/8.
449. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 119.
450. Nbg. rbg. 1667, 27/11.
451. Nbg. rbg. 1676, 13/11.
452. Nbg. rbg. 1669, 9/6, 1674, 20/5.
453. Ktm. tbg. 1619, 12/7.
454. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 137 f.
455. Od. rbg. 1672, 19/4.
456. Kanc. Brb. 1638, 1/2.
457. As. tbg. 1672, 13/2.
458. As. tbg. 1672, 27/2.
459. F. L. domkopibg. 1672, 24/4.
460. As. rbg. 1663, 6/3.
461. Ktm. tbg. 1661, 21/1, 4/2, 25/2.
462. Od. kærnerregsk. 1628–29. Han fun-gerede også 1629–30 (anf. sted). Om Gregers Gregersen henvises iøvrigt til tavle III, 4.
463. Skattemandtal 1633, 9/1.
464. Skattemandtal 1633, 9/1.
465. Od. rbg. 1640, 5/8.
466. Od. rbg. 1677, 2/3.
467. Od. rbg. 1679, 7/3.
468. Od. kærnerregsk. anf. år; jvf. tavle XXV.
469. Od. kærnerregsk. anf. år; jvf. tavle XXIV.
470. Od. kærnerregsk. anf. år; jvf. tavle XXVII.
471. Od. rbg. 1627, 9/2, 19/3; jvf. tavle XXVI.
472. Od. rbg. 1630, 15/2; jvf. tavle XXIX.
473. Skattemandtal 1634; jvf. tavle XXXIX.
474. Od. kærnerregsk. anf. år; jvf. tavle XXXVII og XLII.
475. Til Knud Fabricius, 1945, s. 136–60.
476. C. C. D., V, s. 602 f.
477. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 76.
478. Ktm. tbg. 1620, 4/12, 1621, 12/2, 22/2, 26/2, 1622, 21/1, 15/4.
479. C. C. D. III, s. 686 ff.
480. C. C. D. IV, s. 46 ff.
481. C. C. D. IV, s. 79 ff.
482. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 233 f.
483. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 233.
484. Kanc. Brb. 1572, 27/3.
485. Kanc. Brb. 1611, 28/10.
486. Kanc. Brb. 1603, 30/5.
487. Od. tbg. 1631, 20/6, 27/6, 4/7, 7/10.
488. Od. rbg. 1667, 22/2, 1672, 10/6.
489. Nbg. rbg. 1666, 16/7.
490. Bg. rbg. 1670, 21/7.
491. Nbg. rbg. 1665, 4/9; eksempler på, at byfogeden må vige sit sæde: Nbg. tbg. 1663, 7/12, 1666, 30/4, 1667, 28/1, 1670, 31/1, 1674, 25/5.
492. Nbg. tbg. 1664, 21/11.
493. Nbg. tbg. 1674, 25/5.
494. Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 58 ff.
495. Od. rbg. 1631, 16/1.
496. Nbg. tbg. 1664, 28/11.

497. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 118.
498. Aalborg Bys Historie, ved P. C. Knudsen, I, 1931, s. 126.
499. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 370.
500. Od. tbg. 1640, 27/1, Od. rr. dbg. 1625, 26/1, jvf. tavle XXII, 1.
501. Johan Sørensen Rytter, f. i Indrup (Od. rbg. 1634, 31/10), nævnt foged på Gerskov: Od. bf. stbg. 1621, 15/10, på Odensegaard (Odensegaards lensrgsk. 1623–24), fik borgerskab i Odense 1634 (Od. rbg. 1634, 31/10).
502. Erik Nielsen nævnt på Gerskov: Lunde h. tbg. 1637, 10/2, 9/6, 1/12; jvf. tavle XLII.
503. Lambert Jensens selvbiografi i Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 81 ff., jvf. Biografiske oplysninger, nr. 18.
504. Peder Nielsen Arendrup: Biografiske oplysninger, nr. 22.
505. Hans Bertelsen nævnt på Sanderumgaard: Nbg. tbg. 1667, 26/8. Jvf. Biografiske oplysninger, nr. 20.
506. Jørgen Mand nævnt byfoged i Assens: As. rbg. 1630, 29/1, tillige ridefoged på Hagenskov (Hagenskov lensrgsk. 1631–32).
507. Isach Mouridsen i Jørgen Brahes tjene: Hagenskov lensrgsk. 1635–36, herredsfoged i Baag h.: Brahesborg adkomstdok. 1639, 18/2, borgerskab i Assens 1660: As. rbg. 1660, 11/2. Jvf. Fr. Barfod, De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 147 ff.
508. Hans Andersen, forrige Torben Gabrielsens tjener, borgerskab: As. rbg. 1636, 18/3; nævnt som byfoged fra 1651 til sin død 1660: Hagenskov lensrgsk. 1651–53, F. L. sandemændsprot. 1660, 22/2.
509. Peder Mortensen skriver og ridefoged på Hagenskov: Hagenskov lensrgsk. 1645–46; borgerskab i Assens: As. rbg. 1657, 14/1; nævnt sl. byfoged: As. tbg. 1662, 10/6.
510. Niels Hansen, skriver på Lundsgaard: V. Woll, Fra Kertemindes Fortid, II, 1929, s. 12; byfoged i Kerteminde: Ktm. tbg. 1636, 26/9; rådmænd i Kerteminde: Tamperretsprot. 1665, 2/11. Od. bispearkiv.
511. Hans Lauridsen ridefoged på Eskebjerg: Ktm. tbg. 1652, 23/2, fh. byfoged: F. L. sandemændsprot. 1675, 14/7.
512. Od. tbg. 1625, 14/11. Jens Anskaris, der døde 1634, var gift 1° Maren Rasmusdatter, d. 1620, 2/4, 66 år (Thott, 1426, 4° s. 98), 2° Else Augustinidatter, datter af Augustinus guldsmed, hvis moder var søster til dr. Jens Mules hustru Else Hansdatter, og hvis søster Else var gift med Laurids Jensen guldsmed (tavle XIV, 6).
513. Tavle XLII.
514. Tavle XIII, 33.
515. Tavle XLIX.
516. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 324, Nbg. lensrgsk. 1610–11.
517. Nbg. lensrgsk. 1628–29.
518. Nbg. lensrgsk. 1636–38.
519. Søren Sørensens bestalling som byfoged: Nbg. tbg. 1661, 30/6, tilskødet Nyborg mølle: Nbg. tbg. 1671, 2/10.
520. Od. bf. rgsk. 1607–08.
521. Od. bf. rgsk. 1660–61.
522. Kanc. Brb. 1577, 14/9.
523. Kanc. Brb. 1638, 4/7.
524. Od. bf. rgsk. 1660–61.
525. Kanc. Brb. 1578, 10/6.
526. Kanc. Brb. 1580, 10/1, jvf. 1610, 3/5.
527. Kanc. Brb. 1608, 7/8.
528. Kanc. Brb. 1641, 3/3.
529. Kanc. Brb. 1578, 29/10, 1631, 16/1.
530. C. C. D., V, s. 612 ff. Taksten for Odense i Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 88 f.
531. Od. skbg. 1652, 27/1.
532. Nbg. tbg. 1672, 23/9.
533. As. rbg. 1617, 21/3.
534. As. tbg. 1664, 16/2.
535. As. tbg. 1663, 8/12, 22/12.
536. Kanc. Brb. 1553, 5/1, jvf. tavle IX, 1.
537. Od. tbg. 1672, 10/4.
538. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 125. Gentaget i forskellige købstadshistorier, bl. a. Køge Bys

- Historie, 1932, s. 71, Aalborg Bys Historie, I, 1931, s. 117.
539. Kanc. Brb. 1561, 4/4.
540. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 126 f.
541. As. rbg. 1631, 13/6.
542. Bg. rbg. 1655, 27/4, 25/7.
543. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 325.
544. Tavle L.
545. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 125 f., jvf. Od. rbg. 1627, 7/5, og Køge Bys Historie, 1932, s. 71.
546. As. rbg. 1626, 10/3.
547. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 126.
548. Nbg. tbg. 1665, 1/5.
549. Od. kæmnergsk. 1624–25.
550. Nbg. rbg. 1666, 14/5.
551. C. C. D., V., 612 ff.
552. Od. skbg. 1651, 3/6.
553. Od. skbg. 1650, 28/5.
554. Od. skbg. 1652, 8/12.
555. Nbg. rbg. 1666, 6/6.
556. Thott, 1426, 4°, s. 111.
557. Tavle L.
558. As. tbg. 1663, 14/9, jvf. 1665, 4/2.
559. Brandt, udtog af Bg. kbg. 1652, jvf. Bg. tbg. 1666, 4/2.
560. Od. St. Knuds rgsk. anf. år.
561. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 127.
562. Bg. rbg. 1629, 30/10.
563. Tavle L.
564. Jacob Hansen Mynter: Bg. rbg. 1629, 22/4, jvf. Personalhist. Tidsskr. 2. rk. 1. bd., 1886, s. 3. – Anders Jespersen: Bg. rbg. 1629, 30/10. – Oluf Svendsen: Bg. rbg. 1655, 25/7, nævnt borgmester Bg. rbg. 1659, 28/11. Efter nogle år, hvor han blot betegnes borger, nævnes han rådmand: Bg. tbg. 1663, 8/12 flg.
565. As. rbg. 1637, 16/6; han var død 1662, 26/8 (As. tbg. anf. dato).
566. Mogens Johansen nævnt byskriver: Ktm. tbg. 1648, 14/2.
567. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 334. Han blev begr. 1693, 14/3 (Brandt, udtog af Nbg. kbg.).
568. Dok. t. Od. skbg. 1604, 4/4, jvf. Od. tbg. 1606, 26/5.
569. Od. St. Knuds rgskbg. 1626, 26/5.
570. Henrik Therkelsen aflagde byskrivered 1627 (Od. rbg. 1627, 7/5), var forstander for Graabrødre Hospital 1638–39 (G. H. rgsk.), overformynder (Od. tbg. 1638, 25/6), kirkevæрге for St. Knud 1646–49 (Od. St. Knuds rgskbg.), nævnt oldermand for købmandslavet 1639 (Od. tbg. 1639, 18/3). Hans første hustru, Else Pedersdatter, døde 1648, 10/2, 54 år (Thott, 1426, 4°, s. 98). Han opsgav sit borgerskab 1650, 31/10 (Od. rbg. anf. dato) og nævnes derefter som foged på Stubdrup (Aasum h. tbg. 1651, 4/12 m. fl.). Hans anden hustru, Anne Hansdatter, var enke efter Jørgen Rasmussen, der ligeledes havde været foged på Stubdrup (Herredagsdbg. 1656, 18/6).
571. Jens Olufsen nævnes som byskriver (Od. tbg. 1635, 21/9) og fik afsked 1641, 4/5 (Od. rbg. anf. dato).
572. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 89–102.
573. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 100.
574. Bg. tbg. 1665, 14/3.
575. As. tbg. 1673, 25/3.
576. Kanc. Brb. 1558, 30/6.
577. Od. kæmnergsk. 1635–39: Mads Hansens regnskab anlangende borgmester og råd i Odense. I kæmnergsk. 1623–24 ligger et regnskab for 1623, hvoraf fremgår, at rektor nævnte år skulde have 20 slettemark og resten – 95 rdl. 4 mk. 12 sk. 2 alb. – deltes, så en borgmester fik 14 rdl. 10 mk. 28 sk., en rådmand 7 rdl. 5 mk. 14 sk. Jvf. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 99 f.
578. M. Mackeprang, Dansk Købstadstyreelse, 1900, s. 99.
579. Nyborgs privilegier 1664, 13/1 i Jacob Lerche: Nyborg Stads Speil.
580. Nbg. rbg. 1670, 25/5.
581. Nbg. rbg. 1675, 25/8.
582. Od. rbg. 1676, 9/2.
583. Kanc. Brb. 1590, 31/10.

584. Kanc. Brb. 1594, 12/6.
 585. Kanc. Brb. 1594, 11/6.
 586. Jvf. Kanc. Brb. 1560, 30/8, 1561, 22/7, 1564, 1/2, 1572, 17/11, 2/3, 1620, 31/3, 1626, 19/6, 1630, 19/1, 23/9.
 587. Kanc. Brb. 1572, 17/11, 1626, 19/6, 1627, 18/2, 1632, 15/4.
 588. M. Mackeprang, Dansk Købstadsstyrelse, 1900, s. 96.
 589. C. C. D., III, s. 568 f.
 590. Od. kæmnergsk., skattemandtal 1635.
 591. Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 81 ff.
 592. Da. Mag. 3. rk. 5. bd., 1894, s. 171.
 593. Kall, 130, s. 355.

III. RÅDMANDSKREDSSENS HERKOMST

1. Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, udg. v. Kr. Erslev, II, 1888, s. 432.
2. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 53.
3. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 315.
4. Anf. værk, s. 325.
5. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 308.
6. Anf. værk, s. 426.
7. Skam h. tbg. 1644, 12/12, 1645, 13/11, 1646, 12/2. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 433.
8. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 434 f.
9. Albert Thomsen, Holbæk Købstads Historie, II, 1936–37, s. 192 f.
10. H. H. Fussing, Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 355.
11. Tavle XXVII.
12. Tavle XLII.
13. Tavle LVI.
14. Tavle LV.
15. Tavle XXXIII.
16. Tavle XXXVI, 2.
17. Dansk biogr. Leks. XIV, 1938, s. 104 f., jvf. Dalum Sogns Historie ved Jacob Hansen og Knud Mortensen, I, 2, 1961, s. 217 ff.
18. Niels Lassen betegnes som fuldmægtig på Dalum kloster (Od. h. tbg. 1660, 23/10), som skriver og ridefoged (Od. h. tbg. 1660, 6/11, Dalum lensrgsk. 1661, bilag 29/11, Od. h. tbg. 1662, 27/5, Højesterets dbg. 1662, 13/6), som skriver på St. Knuds kloster (Vindinge h. tbg. 1663, 4/2, Od. h. tbg. 1663, 12/5), forvalter over Dalum og St. Knuds kloster (Personalhist. Tidsskr. 6. rk. 3. bd., 1912, s. 2, hvor det anføres, at han 1669, 7/4 fik bevilling at ægte Margrethe Heydewig Hagedorn uden trolovelse og lysning). Nævnt på Hindsgavl 1680 (Od. rbg. 1680, 9/6). Han døde 1696 på St. Knuds kloster (Bircherod, dbg. 1696, 28/6), ligsten i Dalum (Personalhist. Tidsskr. 5. rk. 3. bd., 1906, s. 83). – Broderen Laurids Lassen i Nyborg nævnes 1662 gift med Karen Frandsdatter (Nbg. tbg. 1662, 10/3). – Søsteren Maren Larsdatter var gift med Jens Pedersen Bergendahl, sgpr. til Dalum (Dalum Sogns Historie ved Jacob Hansen og Knud Mortensen, I, 2, 1961, s. 253).
19. Laurids Christensen foged på Brahesborg (Od. h. tbg. 1660, 20/3), skriver på Hagenskov (Salling h. tbg. 1662, 8/3, hvor han nævnes som søn af Christen Nielsen i Heden). Endnu 1669 var han ridefoged på Frederiksgave, men med bolig i Faaborg (Brahesborg adkomstdok. 1669, 26/4, As. tbg. 1669, 4/5). Han fulgte faderen som herredsfoged (Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 1955, register). Broderen Jens Christensen var underskriver på Frederiksgave 1669 (As. tbg. 1669, 19/10) og bosatte sig i Faaborg (Brahesborg adkomstdok., Stensgaard, 1689, 22/11, jvf. Danske Slotte og Herregaarde, III, 1943, s. 193 f. og Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 162, 236, 246, 261, 302).
20. Tavle LV.
21. Od. tbg. 1606, 10/2, 23/6.
22. Kanc. Brb. 1620, 2/12.
23. Laurids Nielsen med tilnavnet Yde

- var samtidig med byfoged i Odense Laurids Nielsen (Hiermand) og nævnes bl. a. i Od. tbg. 1631, 14/10, 12/12. Der er bevaret skifte efter hans første hustru Margrethe Nielsdatter (Od. skbg. 1635, 20/1). Som forvalter over »de svenske herrers gods« nævnes han bl. a. F. L. sandemændsprot. 1652, 15/9). Sag om gæld for leverancer til kongen i krigens tid (Od. h. tbg. 1660, 1/5); nævnt som herredsfoged i Vends h. (Od. h. tbg. 1663, 23/6). Omtales som svoger til Mads Bang (Od. h. tbg. 1662, 18/2). Vidnesbyrd om svenskerens udplyndring i svenskekrigen, hvor brandenburgerne bortjog ham (Od. h. tbg. 1664, 3/2). Hustruen indkaldte kreditorerne (F. L. sandemændsprot. 1666, 17/10).
24. Mads Bang, svoger til Laurids Nielsen, mødte for retten på Laurids Niensens vegne (Aasum h. tbg. 1652, 11/11). Han nævnes på Borreby mølle (Od. h. tbg. 1660, 18/3, 27/3), og som herredsfoged i Odense herred (Od. h. tbg. 1669, 7/12). Enken fragik arv og gæld (Od. h. tbg. 1675, 29/6).
25. Christen Pallesen nævnt som byfoged i Svendborg, nu ridefoged i Nyborg len (F. L. domkopibg. 1611, 30/11, jvf. Salling h. tbg. 1613, 14/9, Ktm. tbg. 1621, 22/10). Gift Johanne Berntsdatter, d. 1617, Christen Pallesen død 1623, 23/4 (Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 323, jvf. N. Rasmussen Søskilde, Hillerslev og Ø. Hæsing Sogne, 1881, s. 71 f.).
26. Palle Christensen nævnt i Odense (Od. bf. rgsk. 1615–16, Od. bf. stbg. 1621, 29/1, 26/2). Handel med Dalum len, bl. a. Dalum lensrgsk. 1623–24. Første hustru begr. i Odense (Od. St. Knuds rgsk. 1629, 23/10). Hans anden hustru Susanne Mogensdatter (Od. tbg. 1631, 31/1, 21/3). Palle Christensen nævnt kæmner i Od. rbg. 1631, 26/9, 28/11. Han var fraflyttet Odense før 1634, 22/12 (Od. rbg. anf. dato) og nævnes derefter i Højrup (Od. tbg. 1635, 9/3, Salling h. tbg. 1637, 25/4, F. L. dbg. 1662, 23/7, Salling h. tbg. 1662, 19/4). Enken nævnes i Od. tbg. 1667, 22/4. Som hans svoger nævnes Anders Mogensen, borgmester i Skelshør (F. L. sk. og pbg. 1664, 28/9). Porthammer fra Palle Christensens og Susanne Mogensdatters gård i Odense i Møntergaarden, Odense.
27. Mogens Pallesen nævnt som forpagter på Orelund (F. L. dbg. 1663, 5/8, 1664, 2/3) og boende i Hjorte (F. L. dbg. 1665, 30/8).
28. Christopher Andersen muligt identisk med skriverdrengen af dette navn på Nyborg slot (Nbg. lensrgsk. 1626–27), herredstingskriver i Odense h. (Odensegaards lensarkiv, domme 1634, 13/6), i Sallinge (Od. h. tbg. 1635, 6/4), på Gudme herredsting (Gudme h. tbg. 1639, fol. 1) og i Sallinge (Gudme h. tbg. 1640, 25/1). Hans ægteskab med Kirsten Mogensdatter fremgår af As. tbg. 1670, 21/6).
29. Henrik Wrangel nævnt foged på Sandholt (Od. bf. stbg. 1645, 4/8, jvf. F. L. sandemændsprot. 1646, 28/10, 1654, 10/5); yderligere på Nakkebølle (F. L. sandemændsprot. 1661, 17/4); han stævnedes bl. a. sl. Henning Pogwisch for 3750 rdl. (F. L. dbg. 1664, 17/8) og kaldes ridefoged på Sandholt og forvalter på Nakkebølle (F. L. dbg. 1664, 17/8, As. tbg. 1675, 26/1, 1676, 1/8). Hans enke nævnes Od. tbg. 1681, 20/6 og boende på Sallingegaard (F. L. sandemændsprot. 1682, 20/12).
30. Tavle XXXIV, 9.
31. Anf. sted.
32. Anf. sted.
33. Erik Frederiksen, foged på Broholm (Gudme h. tbg. 1639, 28/2, 25/4), på Nordskov (Gudme h. tbg. 1639, 14/11), sitshaftig på Lammehave (F. L. sandemændsprot. 1646, 16/9, Gudme h. tbg. 1649, 1/3), på Rygaard (Gudme h. tbg. 1649, 30/5), hvor han også kaldes sitshaftig (Gudme h. tbg. 1649, 14/6) og var foged endnu 1651 (F. L. sandemændsprot. 1651, 2/4), men for-

- pagter på Sanderumgaard 1652 (Aasum h. tbg. 1652, 4/11, 1653, 1/9), forpagter på Hesselagergaard (F. L. domkopibg. 1661, 16/10). I 1663 var han bosat i Nyborg (Nb. tbg. 1663, 30/11, 7/12, 1664, 25/1, 1665, 13/11) og nævnt underfoged (Nbg. tbg. 1672, 12/2). I 1680 siges, at han var afgang ved døden uden at efterlade sig midler og kaldes da »forrige ridefoged og borger udi staden« (Nbg. rbg. 1680, 15/12).
34. Eiler Sørensen nævnt på Bramstrup (Aasum h. tbg. 1642, 27/10, F. L. sandemændsprot. 1647, 15/12), foged på Løjtved (F. L. sandemændsprot. 1649, 10/10), på Ørbækklunde (Aasum h. tbg. 1656, 27/3), »velfornemme« Eiler Sørensen i Ørbæk (Vindinge h. tbg. 1657, 14/10), forpagter på Ørbækklunde (Vindinge h. tbg. 1660, 22/2, 21/3), foged på Juulskov (Vindinge h. tbg. 1660, 19/12), på Skovsbo, men med bolig på Ny Møllegaard (Aasum h. tbg. 1661, 11/6, 27/6, jvf. Ktm. tbg. 1661, 28/1, Bjerge h. tbg. 1660, 3/12, 1661, 8/4), i Møllegaard (F. L. domkopibg. 1661, 27/11, Od. h. tbg. 1662, 18/2, F. L. dbg. 1662, 3/9). Han må være død ca. 1674, da der betales for hans lejersted i Frue Kirke, og der blev givet afslag i prisen, da han var en af de største tiendeydere til kirken (Od. Vor Frue rgsk. anf. år).
35. Søren Eilersen, der blev rådmænd i Ringkøbing, og døtrene Maren Eilersdatter og Karen sl. Herman Hermansens vilde 1679 sælge Møllegaard (Od. tbg. 1679, 11/8, jvf. 1680, 29/3 og 9/8).
36. Tavle XXX, 4.
37. Skifte efter Herman Hermansen (Od. skbg. 1677, 26/6), nævner endvidere David Arentsen, sgpr. i Skåne, som en anden broder.
38. Tavle XXXVII.
39. Christopher Nielsen betegnet forrige ridefoged og skriver på Hollufgaard (Od. bf. conceptbg. 1640, 27/5), nævnes indvåner i Assens i sag, hvor han optræder på sin husbond Henning Pogwischs vegne (Brahesborg adkomst-dok. 1648, 17/4, jvf. F. L. sandemændsprot. 1653, 6/4), nævnt rmd. i Assens 1661 (F. L. domkopibg. 1661, 16/10, 27/11). Sidstnævnte sted betegnes Geske sl. Hans Nummesens hans hustrus moder; hustruen hed Agathe, og slægten havde tilknytning til Tønder (As. rbg. 1666, 30/3). Hans hustru døde ca. 1663 (As. tbg. 1671, 1/8), og han selv ca. 1674 (F. L. sandemændsprot. 1674, 11/11, As. tbg. anf. dato).
40. Jens Madsen og hustru nævnes at tjene Anne Lykke på Harridslevgaard og fik skattefrihed 1625 (Kanc. Brb. 1625, 12/10, jvf. Bg. rbg. 1626, 14/8, Da. Mag. 3. rk. 5. bd., 1857, s. 198), nævnes rmd. 1646 (Bg. rbg. 1646, 19/3) og brgm. 1648 (Bg. rbg. 1648, 21/7). Han blev gift 2° 1657 med Anne sl. Henrik Hansens (Bg. rbg. 1657).
41. Anders Thomsen nævnt ridefoged på Harridslevgaard (Vedel Simonsen, Elvedgaard, I, 1845, s. 116), gjorde sin rådmandsed 1650 (Bg. rbg. 1650, 2/12); han var svigersøn af Jens Madsen (Bg. rbg. 1649, 2/11).
42. Mathias Hansen, foged på Harridslevgaard (Bg. tbg. 1664, 27/9, Od. h. tbg. 1660, 2/10), kæmner i Bogense 1664 (Bg. rbg. 1664, 26/11, jvf. 1665, 13/2, Bg. tbg. 1665, 7/3, 2/5).
43. Anders Nielsen nævnt ridefoged på Harridslevgaard (Bg. tbg. 1673, 15/4) og forrige rmd. (Bg. tbg. 1684, 11/11), kirkevæрге (Bg. kirkeinsp. rgskbg. 1686).
44. Jens Rasmussen, gift med Maren Pedersdatter af Oregaard (Bg. kbg. 1652), nævnt rmd. 1664 (Bg. tbg. 1664, 17/5).
45. Tavle XXXIV, 11.
46. Elias Jensen, nævnt foged på Lunds-gaard (Ktm. tbg. 1618, 6/7, 1620, 24/1), borger i Ktm. (Ktm. tbg. 1621, 19/2, 26/2), brgm. (Ktm. tbg. 1637, 22/5).
47. Laurids Hock, nævnt Ktm. tbg. 1620, 9/10, 6/11 og som Breide Rantzaus foged på Hellerup 1611 (Vindinge h. tbg. 1611, 6/2).

48. Tavle XXXI, 3.
49. H. H. Fussing, Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 87 ff., jvf. samme, Godsregnskaber fra Gessingholm 1619–1661 i Jyske Saml. 5. rk. 1. bd., 1933, s. 393 ff.
50. Jørgen Carstensen nævnt foged på Ulriksholm (Ktm. tbg. 1648, 24/4 flg., jvf. Bjerge h. tbg. 1660, 9/7 samt antegnelser til Ktm. toldrgsk. 1660). Enken, Karen, der var datter af rmd. Poul Christensen, stævnedes Ulrik Christian Gyldenløve for tilgodehavende fogedløn (Bjerge h. tbg. 1660, 5/11).
51. Knud Jacobsen Blanchenborg betalte 12 sld. i borgerskabspenge 1638, 8/10 (Od. kæmnerrgsk. anf. år).
52. Fynske Minder, 1958, s. 110.
53. Jørgen Mand nævnes som byfoged i Assens 1630 (As. rbg. 1630, 29/1), og var i hvert fald fra 1633 samtidig ridefoged på Hagenskov (Hagenskov lensrgsk. 1631–32, bilag 1633, 29/4). Bertel Jensen nævnes dels som skriver, dels som ridefoged på Hagenskov fra 1633 til 1657 (Hagenskov lensrgsk., jvf. As. rbg. 1657, 5/8), og han var borger i Assens fra 1641 (Hagenskov lensrgsk. anf. år).
54. Gudme h. tbg. 1640, 23/4.
55. Næsbyhoved b. tbg. 1651, 4/11, Lunde h. tbg. 1653, 4/3.
56. Brahesborg adkomstdok. 1648, 17/4.
57. As. tbg. 1664, 3/2, jvf. F. L. sandemændsprot. 1653, 6/4.
58. Od. h. tbg. 1664, 6/9.
59. Od. rbg. 1634, 31/10. Borgerskab.
60. Nævnt foged på Gerskov (Od. bf. stbg. 1621, 15/10), på Odensegaard (Odensegaard lensrgsk. 1623–24), købt stolestade til sin hustru (Odensegaard lensrgsk. 1638–39), nævnt Holger Rosenkrantz's fuldmægtig (Od. tbg. 1638, 27/8), nævnt byfoged (Kanc. Brb. 1641, 8/1). Han var død før 1643, 20/2 (Od. bf. stbg. anf. dato).
61. Hans Andersen nævnes som forrige Torben Gabriels tjener, da han 1636 fik borgerskab i Assens (As. rbg. 1636, 18/3), nævnes som byfoged (Hagenskov lensrgsk. 1651–53, As. pbg. 1656, 11/3). Hustruen anmelder hans død (F. L. sandemændsprot. 1660, 22/2). Hans søn var Tønne Hansen i Odense (F. L. sandemændsprot. 1674, 25/11, As. rbg. 1675, 26/1).
62. Eiler Nielsen nævnt forrige foged på Hvidkilde (As. rbg. 1631, 13/6, hvor han nævnes som søn af sl. hr. Niels Jacobsen, fordum sgpr. til Sønderby). Han betegnes byskriver 1637 (As. rbg. 1637, 16/6, jvf. Brahesborg adkomstdok. 1652, 27/1) og var død før 1662, 26/8 (As. tbg. 1662, 26/8). Hans hustru hed Mette Ibsdatter (As. tbg. 1663, 22/9), og han havde slægt i Skåne (As. tbg. 1664, 18/3).
63. V. Woll, Fra Kertemindes Fortid, II, 1929, s. 12, jvf. Ktm. tbg. 1637, 23/1 og Bjerge h. tbg. 1649, 19/2.
64. Iver Andersen fik skøde på gård i Odense 1636 (Od. tbg. 1636, 1/2); af skifte efter byskriver Jens Olufsens hustru, Boeld Nielsdatter (Od. skbg. 1645, 21/2) synes at fremgå, at han var fraflyttet byen, og at han var svoger til byskriver Jens Olufsen.
65. Palle Christensen nævnes som part i en voldssag i Odense (Od. bf. rgsk. 1615–16) og iøvrigt i Odense (Od. bf. stbg. 1621, 26/2, 1622, 18/3, Dalum lensrgsk. 1624–25, 1625–26, 1627–28, Od. rbg. 1629, 13/7). Hans første hustru var død før 1629, 23/10 (Od. St. Knuds rgskbg. 1629, 23/10). Hans anden hustru Susanne Mogensdatter (Od. tbg. 1631, 31/1) havde været gift med Jens Gertsen, foged på Østrupgaard (Od. tbg. 1625, 9/5, 1631, 21/3), og 1634 siges Palle Christensen at have boet tidligere her i Odense (Od. rbg. 1634, 22/12).
66. Tavle I, 16.
67. Anders Harsing nævnt stiftsøn af Niels Pedersen Kiøssing (Ktm. tbg. 1621, 19/3, 9/4), Otte Knudsens tjener (Od. bf. rgsk. 1624–25), løjtnant i borgervæbningen (Od. rbg. 1628, 14/1), kæmner i Odense 1629 (Od. rbg. 1629,

- 29/6), vinprøver (Od. rbg. 1630, 23/8), på Jershøve (Od. rbg. 1632, 13/8), herredsfoged i Bjerge h. (Kall, 130, 115, Kanc. Brb. 1637, 8/9). Dræbt 1640 (Kanc. Brb. 1640, 11/12, Aasum h. tbg. 1641, 25/6).
68. Jvf. note II, 570.
69. Tavle XXXVI, 1.
70. Tavle X, 6.
71. Tavle LIV.
72. Hans Bertelsen, søn af rmd. Bertel Hansen (Nbg. tbg. 1663, 20/7), på Sanderumgaard (Nbg. tbg. 1666, 11/6, 1667, 26/8, 1668, 13/7), men i Nyborg 1669 (Nbg. tbg. 1669, 8/3, 29/3 m. fl.).
73. Bjørn Knudsen 1662 på Stensgaard (Nbg. tbg. 1662, 16/6), atter i Nyborg 1668 (Nbg. tbg. 1668, 29/6), hvor han fik en forgrenet handel og blev overformyndet (Nbg. tbg. 1671, 29/5). 1677 kaldes han conducteur (Nbg. tbg. 1677, 5/2, 10/9). Han døde ca. 1679 (Nbg. rbg. 1679, 30/7).
74. Navnlig Nyborg len synes at have haft et betydeligt administrativt personale. Der nævnes en underskriver og to skriverdrengene (Nbg. lensrgsk. 1619–20), en skriver og en slotsfoged (Nbg. lensrgsk. 1623–24), en slotsfoged og tre ridefogeder (Nbg. lensrgsk. 1637–38).
75. Tavle XXI, 7.
76. Tavle XXI.
77. Tavle XXXVIII.
78. Tavle XLIV.
79. Niels Lassen, broder til landsdommer Jens Lassen, note III, 17.
80. Tavle LVI.
81. Hans Rasmussen tjente 1623 Ellen Marsvin (Odensegd. lensrgsk. anf. år), men var 1624 i Odense, hvor han solgte bygningsmaterialer til Dalum len (Dalum lensrgsk. 1624–25). Han fik dog først borgerskab i Odense 1632 og kaldes da forhenværende foged på Dalum (Od. rbg. 1632, 27/8). Slægten ved Horsens nævnes Od. tbg. 1640, 17/2, 24/2).
82. Oluf Mortensen, f. 1630, d. 1697, var underskriver på Odensegaard 1654 (Lunde h. tbg. 1654, 20/10), forpagter på Lindved (Od. rbg. 1667, 1/5) og på Elved (Od. tbg. 1667, 11/3, jvf. Od. rbg. 1667, 18/12), men 1670 fik han borgerskab i Odense og betegnes da Oluf Mortensen Kierulff (jvf. Klitgaard, Kjørulfske Studier, 1914–18, s. 343 f.).
83. Peder Bing nævnt i Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 260. Han mødte 1613 for retten på Ellen Marsvins vegne (Od. rr. dbg. 1613, 8/3), af-lagde borgered 1614 og betegnes da formålsskriver d.v.s. tidligere skriver på Odensegaard (Od. rbg. 1614, 4/4), ligesom 1617, hvor han kaldes forrige skriver (Od. rbg. 1617, 26/5). I 1618 var han hospitalsforstander (G. H. adkomstdok. 1618, 2/1, 13/3) og 1631 renteskriver (Od. rbg. 1631, 8/8). Hans svoger Hans Madsen (Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 260) var foged på Odensegaard 1617 (Od. rbg. 1617, 26/5, 16/6), men i 1620'erne levede han som købmand i Odense.
84. Johan Hansen var født 1633 og nævnes som underskriver på Odensegaard 1660 (Od. h. tbg. 1660, 25/9) og som ridefoged fra 1662 (Od. h. tbg. 1662, 11/3), men ved sin død 1672, da han var i sit 39te år, kaldes han forrige underfoged (Brandt, udtog af St. Hans kbg., jvf. Thott, 1426, 4°, s. 119).
85. Tavle XXIII.
86. Ernst Elver døde 1619, 20/10; han var gift med Hilleborg Lauridsdatter (Thott, 1426, 4°, s. 68). Nævnes som foged på St. Knuds kloster 1616 (Od. rbg. 1616, 22/7), men tog borgerskab i Odense 1618, 29/6 (Od. rbg. anf. dato). Hans søskende nævnt i dok. t. Od. skbg. 1619, 3/12.
87. Tavle XXVI.
88. Oluf Olufsens moder var Anne Madsdatter og hans søsterdatter Elisabeth Pedersdatter (Od. bf. stbg. 1648, 24/4). Han er mulig identisk med den Oluf

- Olufsen Bager, der var broder til Poul Olufsen, sgpr. til Kølstrup (Od. skbg. 1634, 18/12, jvf. Od. tbg. 1638, 29/10, 13/8), havde været ridefoged og skriver på Valdemar slot (Od. rr. stbg. 1651, 22/1), nævnes stiftsskriver (Od. tbg. 1635, 24/8, Od. rbg. 1640, 9/9), skriver på Odensegaard (Od. bf. stbg. 1643, 18/12), gift 1646 med Barbara Jensdatter Rosenvinge, der 2° var gift med postmester Otte v. Oesede (jvf. tavle XX, 17); han døde 1648, 28/3 (Thott, 1426, 4°, s. 112). Det beror vist på en fejltagelse, når det i Bircherod, dgb. 1658, 16/8 siges, at han var forvalter over St. Knuds klostres len.
89. Tavle XLIII.
90. Tavle XXVIII, 14.
91. Jacob Hansens geburtsbrev 1640 (Od. rbg. 1640, 18/3) nævner hans forældre. Han nævnes skriver på Odensegaard 1635 (Od. bf. rsgk. 1635–36), ridefoged s. a. (Od. tbg. 1635, 1/6), skriver og ridefoged (Næsbyhoved b. tbg. 1635, 10/11). Efter 1640 lagmand i Bergen, hvor han døde 1652 (Personalhist. Tidsskr. 2. rk. 1. bd., 1886, s. 22).
92. Jvf. Nbg. lensrgsk. 1637–38.
93. Note III, 25.
94. Od. tbg. 1606, 27/1, jvf. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 321. Hans hustru var datter af Niels Mule (Od. mag. ark. Dok. vedk. byens jord, landstingsdom 1617, 11/10).
95. Jørgen Kall nævnes som underskriver på Nyborg slot 1631–32 (Nbg. lensrgsk. 1631–32), ridefoged 1639–40 (Nbg. lensrgsk. 1639–40). I 1660 var han borger i Nyborg (Vindinge h. tbg. 1660, 21/3), og 1662 betegnes han rmd. (Nbg. tbg. 1662, 24/3). Han døde 1665 (Nbg. tbg. 1666, 30/4, jvf. 1665, 4/12 og 18/12). Broderen Johan Kall nævnt Nbg. lensrgsk. 1632–33 og 1640–41.
96. Dines Madsen nævnt slotsfoged på Nyborg (Nbg. lensrgsk. 1634–35); fødested og slægtskabsforhold omtalt i Gudme h. tbg. 1640, 9/7.
97. Laurids og Jens Christensen; note III, 19.
98. Hans Aufdiener nævnt skriver på Hindsgavl 1627 og 1628 (Hindsgavl lensrgsk. bilag 1627, 29/8, og 1628, 29/4), borger og indvåner i Middelfart og ridefoged over Hindsgavl len 1628 (Anf. sted, 1628, 20/3), rådmand i Middelfart (Mdf. skbg. 1636, 21/7). Hans hustru var Apelone Borchenfels (Herredagsdbg. 1647, 8/5).
99. Dansk biogr. Leks. XV, 1938, s. 363 ff.
100. Note III, 81.
101. Tavle XXXVIII.
102. Note III, 83.
103. Laur. Christensen Weyles ligprædiken over Thomas Brodersen, 1666. Hartvig Lohmann (eller Loumand), der var byskriver i Flensborg, måtte forlade byen 1622 på grund af sine religiøse anskuelse (Flensborg Bys Historie ved H. Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer, I, 1953, s. 248, jvf. s. 293). Han opholdt sig 1635 i Odense, hvor han betegnes som medicus (Kanc. Brb. 1635, 8/1, 23/3, 29/4, 9/5).
104. Tavle XXXIII.
105. Tavle LVI.
106. Note II, 501.
107. Tavle XXII, 1.
108. Note III, 88.
109. Henrik Sørensen nævnt foged på Vejrup (Nbg. lensrgsk. 1632–33 og Bjerge h. tbg. 1650, 1/4), tolder i Kerteminde (Nbg. lensrgsk. 1634–35) og ridefoged til Nyborg slot (Nbg. lensrgsk. 1634–35, Ktm. tbg. 1636, 20/6, Nbg. tbg. 1638, 16/4, Nbg. lensrgsk. 1644–45). Han nævnes som rådmand fra 1643 (Ktm. tbg. 1643, 23/1) og døde 1653 (Ktm. tbg. 1653, 21/3, 7/11). Hans hustru Engel var søster til Jørgen Kall i Nyborg (Ktm. tbg. 1654, 27/11; skifte i Ktm. skbg. 1657, 8/4). Engel blev gift 2° med Holger Boiesen, sgpr. til Kerteminde.

110. Hans Krag nævnt foged på Hverringe (Ktm. tbg. 1636, 18/1, Lunde h. tbg. 1636, 14/10); i 1638–39 nævnes han i Nyborg lens skriverstue og 1640–41 var han underskriver (Nbg. lensrgsk. anf. år). Han boede i Mesinge i hvert fald fra 1643 (Ktm. tbg. 1643, 6/2, 1649, 10/12, 1652, 13/9, 1657, 23/3) og havde ejendomme i Kerteminde (Ktm. tbg. 1660, 21/5, 4/6) og pant i gård i Nyborg (Nbg. tbg. 1666, 2/4). Endnu 1662 var han foged på Hverringe (F. L. dbg. 1662, 22/1). Han var herredsfoged indtil 1650 og døde 1677 (Personalhist. Tidsskr. 9. rk. 2. bd., 1929, s. 102 f.).
111. Tavle XLV.
112. Svend Pedersen nævnt ridefoged på Hundslund 1639 (Od. tbg. 1639, 6/5), skriver på Hindsgavl (Nbg. lensrgsk. 1640–41, Odensgd. lensrgsk. 1640–41, Hindsgavl lensrgsk. 1641–44), i Middelfart 1648 (Hindsgavl lensrgsk. 1648–49), hvor han betegnes rådmand 1650 (Mdf. skbg. 1650, 11/3, nr. 141) og tolder 1651 (Hindsgavl lensrgsk. 1651–52). Han må være død ca. 1651 (Mdf. skbg. 1651, 15–22/2, nr. 152). Hans første hustru Maren Nielsdatter var datter af sgpr. til Middelfart Niels Madsen Rybjerg og beslægtet med rmd. Mads Hansen i Odense (Od. tbg. 1639, 6/5); hans anden hustru hed Inger Christensdatter (Mdf. skbg. 1651, 15–22/2, nr. 152). – Svend Pedersen må ikke forveksles med den samtidige prokurator, herredsskriver og tolder i Odense af samme navn, der døde ca. 1640.
113. Hans Christensen, død i Odense 1650, 16/11 i sit 55de år, hans hustru Karen Jensdatter, død 1679 (Thott, 1426, 4°, s. 110); nævnt foged på Ellensborg (Dalum og Nbg. lensrgsk. 1627–28), på Hvidkilde (Od. rbg. 1633, 14/10), skriver på Odensegaard (Od. bf. stbg. 1636, 26/9), betegnet ridefoged samme sted (Skam h. tbg. 1644, 24/11, F. L. sandemændsprot. 1647, 14/7). Hans hustru kaldes 1663 faster til Jens Olufsen, foged på Vejstrup (Od. h. tbg. 1663, 25/8). Under svenskefejden 1658–60 opholdt hun sig hos Margrethe Blomes sl. Henning Valkendorfs på Glorup og fulgte hende siden til Bjørnemose (F. L. domkopibg. 1671, 7/6).
114. Jørgen Christensen Naur nævnt skriver på Dalum (Dalum lensrgsk. 1641–43), forrige skriver på Dalum 1643, 23/6 (Dalum lensrgsk. 1642–43), borger i Odense og kæmner (Od. bf. stbg. 1645, 10/3), skriver på Odensegaard (Odensegd. lensrgsk. 1646 ff.), lands-tingsskriver 1650 (Kongebrev 1650, 5/7 i R. A. Reg. 108 B., nr. 82), nævnt på Landkildegård (Nbg. tbg. 1667, 23/12), hvor han døde 1668 (Od. amtsskrivers correspondance, anf. år).
115. Tavle XLIII.
116. Tavle XXXIII.
117. Hans Rasmussen døde nytårsdag 1640 i sit 44de år; han var gift med Ellen Nielsdatter, d. 1660 i sit 70de år. Hun var gift 1° kbmd. Hans Clausen, d. 1631, 30/11 i sit 46de år, 3° Hans Eggertsen, d. 1652, 10/4 i sit 38te år (Thott, 1426, 4°, s. 114). Hans Rasmussen nævnt i Ellen Marsvins tjeneste (Odensegd. lensrgsk. 1623–24).
118. Tavle LVI.
119. Tavle XXVII.
120. Jvf. note 113.
121. Tavle XLVI.
122. Bertel Hansen død 1652, 7/8, 57 år (Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 41). Nævnt underskriver (Nbg. lensrgsk. 1620–21).
123. Hans Mortensen død 1640, 23/12, 56 år (Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 324). Nævnt skriver 1616 (Nbg. lensrgsk. 1616–17), 1624 (Nbg. lensrgsk. 1623–24).
124. Peder Nielsen Arendrup d. 1653, 17/6, 58 år (epitafium i Nbg. kirke), nævnt skriver 1627 (Nbg. lensrgsk. 1627–28).
125. Tavle XXXVI, 2.
126. Jørgen Mortensen: tavle XXVII. Mads Westesen nævnt på Dalum: Od. bf.

- stbg. 1648, 14/8, 1654, 31/7. I 1660 var han på Skjoldemose (Bjerge h. tbg. 1660, 3/7). Dines Jensen: tavle XXXVIII.
127. Peder Nielsen nævnt på Dalum 1633 (Dalum lensrgsk. 1634–35), men forrige skriver 1636 (Ktm. tbg. 1636, 20/6). Jørgen Christensen Naur: note III 114.
128. Stephen Sørensen: Dalum lensrgsk. 1625–26; Harder Sørensen: Dalum lensrgsk. 1626–27; Jens Juell: Dalum lensrgsk. 1639–40; Jens Basse: Dalum lensrgsk. 1643–44.
129. Peder Rasmussen Balslev: Od. rbg. 1618, 4/5, Næsbyhoved b. tbg. 1632, 28/8, jvf. tavle XXI, 7.
130. Laurids Diur nævnt foged på St. Knuds kloster 1607–12 (Od. tbg. 1607, 15/6, Od. bf. stbg. 1608, 7/3, 14/3, 1609, 16/1, F. L. domkopibg. 1610, 26/3, 1612, 7/11). I 1624 var han i Middelfart (Kanc. Brb. 1624, 17/7, jvf. Herredagsdbg. 1626, 5/6), hvor han blev rmd. (Herredagsdbg. 1635, 27/4, Kanc. Brb. 1638, 18/7, 1641 8/2, 3/7. Herredagsdbg. 1642, 28/4). Han var i slægt med Hans Diur i Odense, der bl. a. var oldermand for købmandslavet 1651. (Herredagsdbg. 1650, 1/7, 14/6, Od. rbg. 1651, 17/12) og døde 1658 (Brandt, udtog af Od. St. Knuds kbg.).
131. Tavle XXX.
132. Ernst Elver nævnt foged på St. Knuds kloster Od. rbg. 1616, 22/7. Han tog borgerskab i Odense 1618 (Od. rbg. 1618, 29/6).
133. Jacob Jørgensen nævnes skriver på St. Knuds kloster Od. h. tbg. 1660, 17/4, men forrige skriver og ridefoged Od. h. tbg. 1661, 16/7. Han blev vistnok foged på Iversnæs 1661 (F. L. stævningssbg. 1661, 30/10), men allerede 1663 betegnes han forrige foged (Od. h. tbg. 1663, 15/12), 1665 på Damsbo (F. L. sandemændsprot. 1665, 17/5, 6/12, jvf. 1666, 14/2). I 1675 blev han brgm. i Faaborg og nød som sådan stor anseelse for sin dygtighed (Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 1955, s. 156 ff.).
134. Hans Scheel nævnes i Kluset (Lunde h. tbg. 1652, 20/8), forpagter på Billeshave (F. L. dbg. 1662, 14/5) og kaldes 1664 kaptejn (F. L. dbg. 1665, 2/8). Da han 1664 blev stævnet for Næsbyhoved birketing, erklærede han kaldet for ulovligt, »efterdi han ikke nu holder hus, disk eller dug i Kluset, men på Billeshave« (Næsbyhoved b. tbg. 1664, 20/9), men 1666 boede han på Eskebjerg (Næsbyhoved b. tbg. 1666, 18/4), 1668 forpagter på St. Knuds kloster (Næsbyhoved b. tbg. 1668, 19/5), hvor han kaldes vohnhaftig (Od. tbg. 1668, 15/6), 1670 forpagter på Dalum (Od. tbg. 1670, 8/2), 1671 kgl. maj. inspector over skovene på Fyn (F. L. domkopibg. 1671, 2/11), og 1675 på Bjørnemose (Od. tbg. 1675, 29/3), men 1676 sitshaftig i Mesinge (Od. h. tbg. 1676, 12/9), 1679 konsumptionsforpagter over Odensegaards amt (Od. h. tbg. 1679, 7/10), og 1680 forvalter over Schelsborg (Od. tbg. 1680, 30/12, 1682, 16/10). Hans brødre var Jochum og Marchus Scheel, hans svigersønner Tønnes Hansen i Odense og Knud Krag i Mesinge (Od. bt. dbg. 1684, 12/2, jvf. Personalthist. Tidsskr. 9. rk. 2. bd., 1929, s. 103). Hans Scheel døde 1692 i Fredericia (A. W. Scheel, Stamtavle over en Familie Scheel, 1870, s. 1).
135. Tavle XXI.
136. Tavle XXVI.
137. Peder Bing nævnt på Odensegaard Od. rbg. 1614, 4/4, 1616, 29/7 som skriver; 1617, 26/5 betegnes han forrige skriver (Od. rbg. 1617, 26/5).
138. Tavle XXII, 1.
139. Hans Madsen nævnt foged på Odensegaard 1617 (Od. rbg. 1617, 26/5, 16/6, 23/6, 7/7).
140. Tavle XXXIII.
141. Note III, 113. Hans Christensen var sandsynligvis ridefoged til sin død ca. 1650 (Næsbyhoved b. tbg. 1651, 18/3).

- Han efterfulgtes af nedennævnte Jørgen Hansen.
142. Tavle XLIII.
143. Jørgen Hansen nævnt skriver Odensegd. lensrgsk. 1649–50, Bjerger h. tbg. 1652, 19/1, Aasum h. tbg. 1653, 31/3, Lunde h. tbg. 1655, 21/12, ridefoged: Lunde h. tbg. 1655, 21/12, Bjerger h. tbg. 1656, 23/6. Han var søn af rmd. Hans Mikkelsen i Odense. (Tavle XXVIII, 14).
144. Morten Mikkelsen (Hardrup) var underskriver på Odensegaard 1658–64 og amtsskriver og ridefoged over St. Hans kloster 1664–68. (Danmarks Amtsskriver 1660–1848, s. 29). Han købte Ørridslevgaard 1666 (Trap, Danmark, 3. udg. III, 1899, s. 465) og yderligere Dallund 1672 (anf. sted, s. 503). Ved sin død betegnedes han assessor i Commercekollegiet (F. L. sandemændsprot. 1685, 26/8). Hans hustru Bodil Sørensdatter, med hvem han blev gift 1667, var en søsterdatter af Balthasar Sechmand (Jens Erichsens privatarkiv).
145. Oluf Mortensen nævnt underskriver fra 1654 (Lunde h. tbg. 1654, 20/10); ca. 1667 kom han til Elvedgaard (Od. tbg. 1667, 11/3).
146. Tavle LVI.
147. Hans Mortensen nævnt skriver 1616–1624 (Nbg. lensrgsk. 1616–17 og 1623–24).
148. Hans Markursen 1631–36 (Nbg. lensrgsk. 1631–32, Nbg. tbg. 1639, 1/7, jvf. Nbg. lensrgsk. 1638–39).
149. Christen Pallesen nævnt ridefoged 1611–21 (F. L. domkopibg. 1611 30/11, Ktm. tbg. 1621, 22/10).
150. Jørgen Kall nævnt underskriver (Nbg. lensrgsk. 1631–32), ridefoged endnu 1643 (Ktm. tbg. 1643, 30/1).
151. Jens Sørensen Viborg nævnt 1582 (Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 321) og 1597 (Kanc. Brb. 1597, 5/10). Han var fra 1589 samtidig toldskriver (Kanc. Brb. 1589, 25/3).
152. Tavle XLVI.
153. Dalum lensrgsk. 1640–41; H. H. Fusing, Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 361 f.
154. Tavle XXI, 7.
155. Tavle LVI.
156. F. L. sk. og pbg. 1661, 19/9. Thott, 1426, 4°, s. 110.
157. Note III, 110.
158. Ove Madsen nævnt slotsfoged (Nbg. lensrgsk. 1645–46), ridefoged (Nbg. lensrgsk. 1647–48), nævnt i Havndrup (Nbg. lensrgsk. 1651–52), hvor han kaldes stiftsskriver (Nbg. lensrgsk. 1657–58).
159. Dines Madsen nævnt slotsfoged (Nbg. lensrgsk. 1634–35), slotsfoged, men boende i Aaby (Gudme h. tbg. 1640, 9/7).
160. Tavle LV.
161. Anders Pedersen nævnes på St. Knuds kloster 1650 (Od. rbg. 1650, 11/9) og følgende år, snart som skriver (Od. rr. stbg. 1652, 25/2), snart som ridefoged (Od. bf. stbg. 1652, 1/3) og som fuldmægtig for kansler Christen Thomsen (Aasum h. tbg. 1652, 7/10) på hvis arvingers vegne han mødte i retssag 1662, og han nævnes da i Tarup 1663, 1/11 Birgitte Knudsdatter Seebled (Bircherod, dgb. anf. dato) og boede fra nu af på Tarupgaard, hvor han døde 1681 (Od. h. tbg. 1681, 26/7). Som hans broder nævnes Søren Espensen, der 1660 opholdt sig på Tarupgaard (Od. h. tbg. 1660, 22/5).
162. Trap, Danmark, 3. udg. III, 1899, s. 465; jvf. note III, 144.
163. Jvf. note III, 82.
164. Johan Hansen nævnt som forpagter på Gerskov bl. a. Od. h. tbg. 1669, 16/2. Han var født i Hørup kapellangaard 1633 og døde i Odense 1672. Han må ikke forveksles med rådmand Hans Mikkelsens søn af samme navn. Hans fødsels- og dødsår i Thott, 1426, 4°, s. 119, jvf. F. L. sandemændsprot. 1672, 8/5, hvor Johan Hansens arvinger nævnes.
165. Jvf. note III, 19.
166. Therkel Pedersen betegnes forrige

- kornmåler på Nyborg slot (Nbg. lensrgsk. 1657–58), derefter slotsfoged (Vindinge h. tbg. 1657, 14/9, 18/11), ridefoged (Nbg. lensrgsk. 1658–61, bilag 1661, 13/9), på Lindskov (Nbg. tbg. 1662, 10/3), på Søndergaard (Nbg. tbg. 1664, 7/11, Nbg. rbg. 1669, 19/3), amtsskriver og ridefoged over Nyborg len (F. L. domkopibg. 1670, 18/5), på Ulriksholm (Od. tbg. 1679, 30/6), på Damsbo (Nbg. rbg. 1680, 19/5) og i Skovshøjrup (Od. bt. dbg. 1685, 16/2). Han var svigersøn af rmd. Bertel Hansen og Anne Pedersdatter i Nyborg (Nbg. rbg. 1669, 19/3).
167. Tavle XXVI.
168. Tavle XLIV, 10.
169. Note III, 83.
170. Tavle XXXIII.
171. Tavle XXII, 1.
172. Johan Rytters børn nævnes Od. bf. stbg. 1643, 20/2. Skifte i Od. skbg.
173. Note II, 506.
174. Note II, 509.
175. Note II, 507.
176. Tavle VI.
177. Tavle XXI.
178. Tavle XXIII.
179. Tavle XXVI.
180. Tavle XXXIII.
181. Tavle XLIII.
182. Tavle LVI.
183. Tavle XXVII.
184. Tavle XXXVIII.
185. Peder Nielsen nævnt skriver på Dalum 1632 (Næsbyhoved b. tbg. 1632, 15/5), pålagt kæmners bestilling 1640 (Od. rbg. 1640, 9/9). Hans Rasmussen fik borgerskab 1632 og kaldes da forhen foged på Dalum (Od. rbg. 1632, 27/8).
186. Tavle XX, 13.
187. Ernst Elver fik borgerskab 1618 (Od. rbg. 1618, 29/6), men døde 1619, 20/10 (Thott, 1426, 4°, s. 68).
188. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 321.
189. Christen Pallesen, der døde 1623 som rådmænd (Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 323), var ridefoged på Nyborg endnu 1621 (Ktm. tbg. 1621, 22/10), jvf. note III, 25.
190. Tavle XLVI.
191. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 324, jvf. Nbg. lensrgsk. 1616–26, hvor Hans Mortensen nævnes som skriver og Nbg. lensrgsk. 1627–28, hvor han nævnes som rmd.
192. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 321.
193. Berent Pedersen fik bestilling som toldskriver 1610 (Kanc. Brb. 1610, 15/8), nævnes som ridefoged 1611 (Vindinge h. tbg. 1611, 20/2), som tolder 1612 (Kanc. Brb. 1612, 28/6); han betegnes brgm. anf. sted.
194. Note III, 109.
195. Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 1955, s. 153.
196. Bertel Hansen nævnt underskriver på Nyborg slot ca. 1620 (Nbg. lensrgsk. 1620–21), som ridefoged 1626 (Nbg. lensrgsk. 1626–27, bilag 1626, 20/11), som rmd. 1631 (Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 41).
197. Jørgen Kall nævnt rmd. fra 1662 (Nbg. tbg. 1662, 24/3).
198. Niels Bertram nævnt underskriver 1644 (Nbg. lensrgsk. 1644–45), herredsskriver i Vindinge h. 1645 og slotsfoged 1646 (Nbg. lensrgsk. 1645–46, jvf. Gudme h. tbg. 1649, 14/6), nævnt rmd. i Nbg. 1662 (Nbg. tbg. 1662, 17/2, jvf. iøvrigt Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 59).
199. Bertel Jensen nævnt skriver på Hagenskov (Hagenskov lensrgsk. 1632–33), ridefoged fra 1636 (anf. sted 1636 ff., jvf. F. L. sandemændsprot. 1649, 31/1, As. rbg. 1657, 5/8), borger i Assens (Hagenskov lensrgsk. 1640–41), rmd. (Brahesborg adkomstdok. 1649, 27/2), brgm. (Bircherod, dgb. 1658, 3/3).
200. Jens Jensen Kiær nævnt kirkeskriver og ridefoged over Frederiksgave (As. tbg. 1671, 5/9), rmd. (As. tbg. 1675, 26/10), rmd. og ridefoged (As. tbg. 1677, 3/4).
201. Jvf. note III, 19.
202. Danske Slotte og Herregaarde, III,

- 1943, s. 193. Brahesminde adkomst-dok. Steensgaard, 1689, 22/11.
203. Hans Aufdiener nævnt skriver på Hindsgavl 1627 og 1628 (Hindsgavl lensrgsk. bilag 1627, 29/8, 1628, 29/4), borger og ridefoged (anf. sted 1628, 20/3), rmd. (Hindsgavl lensrgsk. 1629–30, bilag 1630, 12/3).
204. Roland Andersen nævnt skriver 1628–30 (Hindsgavl lensrgsk. 1628–29), nævnt brgm. (Hindsgavl lensrgsk. 1649–50).
205. Herredagsdbg. 1646, 22/4.
206. F. L. sandemændsprot. 1650, 20/10.
207. F. L. dbg. 1662, 4/2.
208. Johan Mikkelsen nævnt slotsskriver 1653 (Hindsgavl lensrgsk. 1653–54, bilag 1653, 20/9) og 1662 (F. L. stævningbg. 1662, 30/4).
209. Personalhist. Tidsskr. 5. rk. 3. bd., 1906, s. 79.
210. Svend Pedersen nævnt skriver på Hindsgavl (Nbg. lensrgsk. 1640–41, Hindsgavl lensrgsk. 1641–44).
211. Mdf. skbg. 1650, 11/3, skifte nr. 141. Svend Pedersen nævnes endv. som tolder i Hindsgavl lensrgsk. 1651–52. På skiftet efter ham 1651 betegnes han rmd. og tolder (Mdf. skbg. 1651, 15–22/2, skifte nr. 152).
212. Tavle XIII.
213. Tavle XXXVII.
214. Kanc. Brb. 1625, 12/10.
215. Brandt, udtog af Bg. kbg. 1652, 21. søndag e. trin.
216. Side 57.
217. Hans Rasmussen Kraft tjente 1634 skriveren i Gråbr. hospital i Odense (Od. rbg. 1634, 1/9), men nævnes foged på Klingstrup hos Henning Valkendorf 1639 og 1640 (Gudme h. tbg. 1639, 21/3, 1640, 20/2), på Ørbæk-lunde 1640 (Gudme h. tbg. 1640, 10/12), i Odense hospital 1647 (Aasum h. tbg. 1647, 18/11), hvor han betegnes hospitalsmester 1652 (Aasum h. tbg. 1652, 7/10). Han fik borgerskab i Odense 1654 og kaldes 1655 forrige hospitalsmester (Aasum h. tbg. 1655, 2/11). I de følgende år nævnes han i Ejby mølle (Od. h. tbg. 1660, 31/7, 1661, 3/9, 1662, 10/6). Han var død før 1679, 14/7 (Od. tbg. anf. dato). Enken Else Svendsdatter overlevede ham. (Registrering efter hende i Od. skbg. 1683, 20/2). Hans Kraft arvede sin svigerfaders gård i Nørregade i Odense (Od. tbg. 1685, 7/12).
218. Ktm. tbg. 1654, 27/11.
219. Saml. t. Fyens Hist. og Top. V, 1871, s. 319, jvf. tavle XXXIV, 9.
220. Tavle XXVI.
221. Tavle LIV.
222. Tavle XXVII.
223. Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 81.
224. Tavle XXII, 1.
225. Hans Rasmussen fik borgerskab 1632, 27/8 og kaldes da fh. foged på Dalum (Od. rbg.); købmand Hans Clausen døde 1631, 30/11 (Thott, 1426, 4°, s. 114) og hans søskende, der væsentlig boede i Sønderborg og Slesvig, gav enken afkald 1632, 23/1 (Od. tbg. anf. dato).
226. Tavle XLII. Erik Nielsen »som skal have s: Søren Ebbesens kvinde i Nørregade«, fik borgerskab 1639.
227. Tavle XXX, 4. Herman Hermansen kom til Odense 1665 og var gift med Mads Hansens enke før 1668, 9/11 (Od. tbg. anf. dato).
228. Tavle XXXVII.
229. Tavle XXIII.
230. Tavle XXI.
231. Tavle VI.
232. Tavle XXI.
233. Tavle XXXVIII.
234. Tavle XXXIII. Thomas Brodersen lod allerede i dec. 1631 – ca. tre måneder efter Otte Knudsens død – bede om Birgitte Ottesdatter, der da var 12 år; troløvelsen fandt sted 1633, 24/11.
235. Note III, 161.
236. Tavle XX, 13.
237. Tavle XX, 17. Brylluppet fandt sted 1646, 4/1 (Brandt, udtog af St. Hans kbg.).
238. Tavle XLII.
239. Tavle L.

240. Bertel Hansen, gift med Anne Pedersdatter Lerche, en søster til Peder Pedersen Lerche (Tavle XXXVI, 3, jvf. biografiske oplysninger, nr. 20). Niels Bertram gift Anne Jacobsdatter Lerche (Biografiske oplysninger, nr. 31).
241. Tavle XXXVI.
242. Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 45.
243. Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 37.
244. Biografiske oplysninger, nr. 33.
245. Jens Madsen havde en datter, der var gift med Anders Thommesen (Bg. rbg. 1649, 2/11); Anders Thommesen havde været ridefoged på Elvedgaard (Vedel Simonsen, Elvedgaard, I, 1845, s. 116) og aflagde rådmandsd i Bogense 1650 (Bg. rbg. 1650, 2/12); en anden datter var gift med Hans Jørgensen Husum, der havde været brgm. og proviantskriver i Frederiksdodde, før han 1660 blev brgm. i Bogense (Personalhist. Tidsskr. 3. rk. 4. bd., 1895, s. 213 ff.; Fr. Barfod, De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 151 ff.). Han havde først været gift med Kirstine sl. Thor Andersens, og Hans Jørgensens tilnavn refererer sikkert til Husum ved København (Højesterets dbg. 1670, 4/7); en tredje datter var gift med Oluf Svendsen (Bg. tbg. 1666, 2/10), der havde været i Gunde Rosenkrantz's tjeneste og blev by- og rådtueskriver i Bogense (Bg. rbg. 1655, 25/7), brgm. 1659 (Bg. rbg. 1659, 28/11), siden rmd. (Bg. tbg. 1663, 8/12).
246. Mandtal dateret 2. marts 1672 (Od. mag. arkiv).
247. Od. bf. stbg. 1647, 5/4.
248. Tavle XVIII.
249. Skifte i Od. skbg. 1644, 28/11.
250. Anf. skifte.
251. Anf. skifte.
252. Od. tbg. 1670, 24/1.
253. Od. tbg. 1679, 28/7.
254. Kanc. Brb. 1639, 17/9, jvf. Od. rbg. 1640, 29/4 og tavle XIX.
255. Od. rbg. 1650, 20/5.
256. Tavle XXIV, 4.
257. Herredagsdbg. 1636, 12/5.
258. Od. mag. indk. br. beseglingsreg. 1610, 11/6.
259. Tavle LIII.
260. Od. rbg. 1630, 23/8.
261. Od. rbg. 1618, 19/10, borgerskabsliste; Od. bf. stbg. 1620, 2/10, 1621, 20/8.
262. Od. tbg. 1679, 28/7.
263. Od. bf. stbg. 1623, 23/6.
264. Christen Ostersen Weyle mødte for Mathias Diderichsen i en retssag 1626 og betegnes da borger i Odense (Od. tbg. 1626, 28/8). Som herredsfoged i Fakse herred fik han 1637 afkald på arv, der kunde være tilfalden hans stiftbørn efter Hans Bøysen skrædder (Od. bf. conceptbg. 1637, 12/6, jvf. Od. bf. stbg. 1637, 3/7; Dansk biogr. Leks. XXVI, 1943, s. 281 f.).
265. Od. bf. stbg. 1635, 9/3, 27/5, Od. bf. conceptbg. 1636, 17/10.
266. Ktm. tbg. 1651, 8/12, Od. bf. stbg. 1653, 1/6, Ktm. tbg. 1655, 10/2, Bjerge h. tbg. 1657, 8/6.
267. Od. rbg. 1626, 13/11, 1627, 26/2. Poul Hansen er muligt identisk med den senere kræmmer i Odense, der nævnes Od. rbg. 1634, 19/11, og som var kirkeværg for St. Knuds kirke (Od. St. Knuds rgskgb. 1639–46). Enken Lisebeth fragik arv og gæld (F. L. sandemændsprot. 1649, 11/4, jvf. Od. rr. stbg. 1650, 9/10).
268. Tavle XL.
269. Frederik Pedersen nævnt som Hans Eggertsens tjener (Od. bf. stbg. 1644, 9/12) og gift med Hans Eggertsens søster (Od. rbg. 1652, 12/4). Han drev købmandshandel i Nørregade (Jvf. Od. rbg. 1654, 17/3, flg.). Om hans letfærdige levned henvises til Od. rbg. 1654, 19/4, 21/4. Hans anden hustru var Kirsten Andersdatter, datter af Anders Andersen Bager (Od. skbg. 1661, 1/5). Hun betegnes enke i Od. rbg. 1669, 26/2.
270. Tavle XLVIII.
271. Tavle XXIV.
272. Tavle XXXV.
273. Tavle XXXVI.

274. Tavle LII.
275. Od. komm. skattemandtal 1638, 15. rode. Hans Eggertsen døde 1652, 10/4, i sit 38te år (Thott, 1426, 4°, s. 114).
276. Tavle XLVIII.
277. Tavle XXXVI.
278. Tavle XL.
279. Od. bf. stbg. 1655, 14/5. Hans alder sluttes af mandtal 1672.
280. Borgerskab Od. rbg. 1640, 11/11.
281. Tavle LII.
282. Brandt, udtog af St. Knuds kbg. 1665, 17/12.
283. Od. mandtal 1672.
284. Tavle XXXVI.
285. Tavle XL.
286. Tavle XXXI.
287. Selvbiografi i Personalhist. Tidsskr. I, 1880, s. 81 ff.
288. Selvbiografi i Personalhist. Tidsskrift 2. rk. 1. bd., 1886, s. 2 ff.
289. Nbg. tbg. 1671, 9/10.
290. Kanc. Brb. 1639, 17/9, jvf. Od. rbg. 1640, 29/4.
291. Tavle LII.
292. Kontrakten nævnt i skiftet efter Søren Thomsen, 1670, 22/7.
293. Tavle XL.
294. Tavle XXXI.
295. Od. rbg. 1640, 11/11.
296. Thott, 1426, 4°, s. 114.
297. Syn over Hans Eggertsens krambod i Nørregade (Od. mag. ark. dok. vedk. byens jord, 1641, 24/2); i de flg. år nævnes han hyppigt i sager om gæld mod bønder og borgere. Han nævnes som kæmner 1643 (Od. bf. stbg. 1643, 5/4, og G. H. adkomstdok. 1644, 29/1). Hans ene søster var gift med købmanden Frederik Pedersen, en anden med Jørgen Kreutz af Hamborg (Od. bf. rgsk. 1652–53, jvf. Od. rbg. 1652, 7/7). Portbjælke fra hans gård i Nørregade nu i Møntergaarden.
298. Tavle XXXVI.
299. Tavle XXIX.
300. Tavle XXIV.
301. Od. bf. stbg. 1623, 23/6.
302. Herredagsdbg. 1636, 17/5.
303. Od. rr. stbg. 1664, 15/6.
304. Ligstensindskrift over Frederik Gummersbach (Thott, 1426, 4°, s. 110). Anne Berntsdatter fragik sammen med moderen arv og gæld efter Bernt Besling (Nbg. tbg. 1639, 21/10).
305. Bendix Lauridsen stævnedes for gæld på svigerfaderens vegne (Od. bf. stbg. 1655, 27/8, Aasum h. tbg. 1664, 10/11). I 1666 nævnes han i Ubberud (Næsbyhoved b. tbg. 1666, 30/10), men han blev begravet i Odense (Brandt, udtog af St. Knuds kbg. 1667, 14/6, jvf. Bircherod, dgb. 1667, 14/6). Enken Anne Berntsdatter ægtede 2° Laurids Ernstsens, sgr. til Stouby-Hornum (Wiberg, 1101).
306. Tavle XXX.
307. Od. bf. stbg. 1655, 22/1; hans alder sluttes af Od. mandtal 1672. Jvf. iøvrigt Saml. t. Fyens Hist. og Top. V, 1871, s. 322. Navnet Hiere forekommer ret hyppigt på Nordfyn.
308. Ktm. tbg. 1661, 4/2.
309. Peter Hoppensach d. ældre af Lübeck rejste 1651, 16/4 tiltale angående arrest af hans søn Peter Hoppensach d. yngre for Odense rådstueret (Od. rbg. 1651, 16/4). Denne sidste nævnes i Ktm. tbg. 1656, 27/10, 1657, 21/12 m. fl.
310. G. H. rgsk. 1665–66.
311. Brandt, udtog af St. Knuds kbg. 1665. Mette Jørgensdatter døde 1693.
312. Od. skbg. 1666, 1/5.
313. Nævnt overformynder Od. skbg. 1674, 18/2, jvf. Od. rbg. 1685, 21/12. Kirkeværge for St. Knud 1677 (Od. rbg. 1677, 13/6). Om formueforholdene henvises til registrering i Od. skbg. 1693, 10/3 og dok. t. Od. skbg. 1696. Jvf. Od. bf. protokol over umyndiges midler, 1696, 15/12.
314. Tavle LVII.
315. Tavle LII.
316. Tavle XIX.
317. Tavle XII.
318. Od. rr. dbg. 1604, 23/1.
319. Od. skbg. 1644, 28/11.
320. Od. rbg. 1618, 19/10 (borgerskabs-

- liste), Od. bf. stbg. 1620, 2/10, 1621, 20/8.
321. Od. tbg. 1638, 3/12. Han betegnes endnu 1649, 31/10 Karen sl. Johan Borchartsens tjener og bogholder (Od. rbg. anf. dato), men 1650 aflagde han borgered (Od. rbg. 1650, 27/11) og drev derefter forretning i Odense. Skifte i Od. skbg. 1663, 23/1.
322. Od. tbg. 1625, 21/11, jvf. Od. tbg. 1638, 23/7. Nævnt at tjene Hans Wil-lumsen 1652 (Od. bf. stbg. 1652, 22/3).
323. Od. rbg. 1627, 26/2.
324. Od. tbg. 1639, 18/1.
325. Od. bf. stbg. 1629, 19/10.
326. Od. rbg. 1628, 21/4.
327. Tavle LIII.
328. Tavle XII, 9.
329. Od. bf. stbg. 1652, 13/12, jvf. 1653, 21/3.
330. Ktm. tbg. 1653, 7/2.
331. Od. tbg. 1669, 4/10.
332. Ulrich Bloems fødested nævnt Od. rbg. 1630, 23/8 (borgerskab), Hein Luchts Od. rbg. 1654, 10/11 (borger-skab).
333. Conrad Odendahl, fader til Johan og Conrad d. y., nævnt »af Hamborg« i Od. mag. indk. br. 1664, 20/7. Dide-richt Sachmands og Conrad Odendahls slægtskabsforhold til Hamsfortfamilien omtales i Herredagsdbg. 1653, 23/5, jvf. Od. rbg. 1653, 7/12 og 1654, 15/3.
334. Od. bfrgsk. 1644–45.
335. Od. auktionsprot. 1692, 9/8 nævner som arvinger efter Hans Wiis Marten Schlüter fra Heide og hans to døtre Dorothe og Antie.
336. Od. rbg. 1640, 1/4.
337. Odensegd. lensrgsk. 1629–30.
338. Flensborg Bys Historie, I, 1953, s. 190 ff., jvf. 290 ff.
339. Brødrene Gummertsbach var fra Diep-holz (Thott, 1426, 4°, s. 110; Dok. t. Od. skbg. 1621). Arvinger efter Frede-rik Gummertsbach nævnt i F. L. sk. og pbg. 1670, 14/11. Jørgen Barchhausen og T. B. Freithoff: tavle LIII.
340. Tavle XII.
341. Mumme, St. Knuds Kirke, 1844, s. 171 f.
342. Formodningen, at Henrik Tønnesen var hollænder, bygger på gældssagen 1639, hvor det oplyses, at Henrik Tønnesen »for 8 aar siden« havde lånt to hollændere 1055 holl. gylden af sin fædrearnv (Kanc. Brb. 1639, 17/9). Om Henrik og Borchart Tønne-sen henvises iøvrigt til tavle XIX.
343. Tavle X, 7. At Johan og Frederik Gummertsbach var fætre nævnes i Od. rbg. 1650, 14/8.
344. Od. bf. stbg. 1643, 24/4.
345. Antonius Gummertsbach nævnt som musikan, Dok. t. Od. skbg. 1621. – Barchhausens søsterdatters mand: tavle LIII, 1.
346. Od. bf. stb. 1652, 13/9, jvf. Od. mandtal 1672, hvor Hein Luchts alder angives til 40 år.
347. Od. bf. stbg. 1652, 26/4, jvf. Od. Vor Frue kbg. 1700, 19/3, hvor Dide-richt Sachmands alder angives til 67 år.
348. Zeitschr. d. Gesellsch. f. schlesw.-holst. Gesch., bd. 60, 1930, s. 205, jvf. tavle LIII.
349. Thott, 1426, 4°, s. 110, hvor han næv-nes født 1586, 25/1.
350. Mumme, St. Knuds kirke, 1844, s. 171, jvf. Ktm. tbg. 1653, 7/2.
351. Od. skbg. 1644, 28/11.
352. Od. tbg. 1638, 3/12, jvf. Od. rbg. 1649, 31/10.
353. Od. tbg. 1625, 21/11, Od. bf. stbg. 1652, 22/3.
354. Cort Utrecht nævnes hos Anne sl. Mathias Diderichsens i Od. tbg. 1639, 18/1, 25/6; på Jesper Hansens vegne i Od. bf. stbg. 1642, 19/12; i Kerte-minde bl. a. i Od. bf. stbg. 1645, 30/6.
355. Od. skbg. 1647, 3/8.
356. Odensegd. lensrgsk. 1629–30; borger-skab i Od. kæmnerrgsk. 1635.
357. Kanc. Brb. 1636, 1/11.
358. As. rbg. 1638, 20/2, 1639, 12/2. Kanc. Brb. 1640, 25/2, 14/8, 14/9, 1642, 25/1. Tiltales for hustruens begravel-sesbekostning: As. rbg. 1642, 1/7; næv-

- nes at bo til leje i Torben Gabrielsens gård i Assens: As. rbg. 1642, 12/8.
359. Od. bf. stbg. 1653, 10/10.
360. Bjerger h. tbg. 1657, 21/10, Ktm. tbg. 1657, 14/12, tamperretsprot. 1664, 21/9, 25/10, 12/12, 1665, 17/5.
361. Tavle XII, 9.
362. Od. tbg. 1668, 6/7, 3/8, 1669, 5/4.
363. Od. mandtal 1672.
364. Tavle XII, 9.
365. Tavle XII, 2.
366. Tavle XII.
367. Tavle VII, 31, samt Od. St. Knuds rgskg. 1620, 1/6.
368. Tavle XIX.
369. Od. skbg. 1663, 23/1.
370. Od. rbg. 1628, 21/4.
371. Herman Rippendall købte stolestade til sig og sin hustru Kirsten Pedersdatter 1630 (Od. St. Knuds rgskg.), lovede at være byens kærner (Od. rbg. 1635, 5/1), kirkeværge for St. Knud (Od. St. Knuds rgskg. 1646–50). Han døde 1653 (Od. rbg. 1653, 23/9).
372. Tavle XXXIV, 14.
373. Tavle LIII.
374. Henrik Werchmeister betalte for stolestade i St. Knuds kirke 1666, 16/12 (Od. St. Knuds rgskg.); jvf. Od. tbg. 1679, 3/2 ang. slægtskabsforhold og tavle XXXVII.
375. Tavle XXXI.
376. Od. rbg. 1653, 1/6.
377. Thott, 1426, 4°.
378. Od. rbg. 1651, 7/11; Od. St. Knuds rgskg. 1650–51.
379. Tavle XX, 17. Slægten Oesede i Flensborg: Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt, Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848, 1961, registeret.
380. Otte Pagendorm blev begr. 1660, 15/5 (Brandt, udtog af St. Knuds kbg.), jvf. skifte 1662, hvor han nævnes gift med Catharina Toefalls; børnenes farbroder var Jost Pagendorm, der nævnes Od. h. tbg. 1668, 28/7; deres morbroder var Henrik Høhne. Agnete Pagendorm blev gift med Hans Fürstenberg af Fredericia (Od. rbg. 1677, 31/7). Elisabeth Pagendorm nævnes 1674 i Flensborg (F. L. sandemændsprot. 1674, 12/2).
381. Thomas Oxen af Flensborg nævnt i Odense 1651 (Od. rbg. 1651, 10/12), men betalte førlov 1661 (Od. bf. rgsk. 1661, 30/4). Hans hustru søsterdatter var Agnete Pagendorm (Od. mag. kopibg. 1674, f. 136).
382. Henrik Høhne blev gift med Bendix Lauridsens datter Cathrine (Bircherod, dgb. 1664, 28/2). Jost Pagendorm mødte 1667 og 1669 for retten på hans vegne (Od. tbg. 1667, 18/3). Af sin svigermøder fik han 1669 skøde på gård i Korsgade (Od. tbg. 1669, 8/2) og førte langvarig proces om Elisabeth Pagendorms arv (Od. tbg. 1668, 16/11, 14/12, 1669, 2/8, 1674, 9/11 og 8/9). Han pantsatte sin gård til Christopher Balslev 1670 (Od. tbg. 1670, 16/5) og var i sine senere år forarmet (Od. tbg. 1679, 27/10, Od. rbg. 1680, 27/10, Od. bt. dbg. 1686, 15/11). Han og hans hustru døde med to dages mellemrum i 1690 (Brandt, udtog af St. Knuds kbg. 1690, 11/6), og han betegnedes ved sin død »gastgeber« (Od. skbg. 1690, 8/6).
383. Flensborg Bys Historie, I, 1953, s. 214 ff.
384. Od. bf. rgsk. 1661, 30/4.
385. Tavle XX, 17.
386. Tavle XLI, 1.
387. Od. rbg. 1640, 5/9.
388. Henrik Tellemand fik borgerskab i Odense 1640 (Od. rbg. 1640, 5/9), købte stolestade til sin kvinde (Od. St. Knuds rgsk. 1643–44), nævnes kærner (Od. bf. stbg. 1645, 7/7). Hustru Anne Jacobsdatter nævnt Od. rr. dbg. 1650, 2/10. Han betegnes provincialoldforvalter (Herredagsdbg. 1654–55, fol. 464–468, 498–502, jvf. C. C. D., VI, 260, 1655, 19/11, 29/12). Han blev begr. 1658, 4/4, 44 år 4 mdr. gl. (Brandt, udtog af Od. St. Knuds kbg.).

389. Tavle XLI.
390. Tavle XLI, 1.
391. Tavle XX, 17.
392. Sander Meel nævnes i Assens 1592 (Kanc. Brb. 1592, 1/6, jvf. 1596, 30/4, og 1591, 6/7, hvor Henrik Meel nævnes henholdsvis i Elmshorn og Hamborg). Sander Meel levede endnu 1624 (As. rbg. 1624, 20/2), men var død før 1625, 16/12 (As. rbg. anf. dato).
393. Peter Hoppensach af Lübeck og hans søn Peter Hoppensach den unge nævnt i retssag 1651 (Od. rbg. 1651, 16/4) og 1654 (Od. rbg. 1654, 5/5). Af sidstnævnte sag fremgår, at Peter Hoppensach d. y. nu var bosiddende i Kerteminde. I 1660 kalder han Jørgen Kall i Nyborg sin svoger (Ktm. tbg. 1660, 7/5).
394. Johan Borchensfeld nævnt i Middelfart 1611 (Hindsgavl lensrgsk., bilag 1611, 23/2); Albert Borchensfeld nævnt rmd. (Mdf. skbg. 1650, 11/3); Hans Borchensfeld nævnt i registrering i Mdf. skbg. 1643, 10/3. – Hans Aufdiener nævnt skriver på Hindsgavl 1627 (Hindsgavl lensrgsk. 1627, 29/8), borger og indvåner i Middelfart (Hindsgavl lensrgsk. 1628, 20/3), rmd. (Mdf. skbg. 1636, 21/7). Han var gift med Apelone Borchensfeld (Herredagsdbg. 1647, 8/5).
395. Merendt eller Meinert Melhop nævnt i sag på hans broder Peder Federsens vegne (Bg. rbg. 1633, 2/8). Peder Federsens betegnes som indvåner i Flensborg. Meinert Melhop blev viet til Anne Mikkelsdatter 1647 (Brandt, udtog af Bg. kbg. anf. år 31/1) og var død før 1673, 18/3, da sønnen Niels Meinertsen gav afkald på arv (Bg. tbg. 1673, 18/3). Børnene var iøvrigt Herman, Sybille og Maren (Bg. tbg. 1673, 11/11). Herman Melhop blev en af de mest formuende borgere i Tønsberg (A. O. Johnsen, Tønsbergs Historie, II, 1934, s. 339). – Jørgen Wederkinch, forstum borger og proviantmester i Bogense (Bg. tbg. 1686, 21/9) nævnes at have fået barn døbt 1649 (Brandt, udtog af Bg. kbg. 1649, 4/3). Han døde før 1662, 12/2 (Od. rr. stbg. anf. dato). En søn, Mathias, nævnes i Hamborg (Bg. tbg. 1663, 26/1) og er vel identisk med Mads Wederkinch, f. i Bogense, byskriver i Landskrona (Bg. tbg. 1686, 21/9).
396. Berent Besling fik bevilling at holde åben vinkælder i Nyborg 1620 (Kanc. Brb. 1620, 26/7).
397. I Kerteminde nævnes Gert Widou i Ktm. tbg. 1603, 5/9, 1611, 18/3, 1622, 11/11, 1623, 10/3. Johan Widou nævnes på samme tid som byfoged (Kanc. Brb. 1610, 5/3). I Svendborg nævnes Thomas Vidov 1632 (Kanc. Brb. 1632, 19/12), og i Tønder rådmanden Lübbert Widou (Danmarks kirker, Tønder amt, 1957, s. 992, 994), der døde 1628.
398. Visiterer Bernt v. Oesede (Mdf. skbg. 1674, 13/4).
399. Anders Hansen Scheffer i Nyborg var søn af brgm. i Tønder Hans Scheffer (Tavle XLVII, 3).
400. Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 37 og 9. rk. 1. bd. 1928, s. 20.
401. Jvf. tabel A–C.
402. Tavle XIV.
403. Tavle IX og XIII.
404. Od. tbg. 1607, 7/9.
405. D. A. A., XXI, 1904, s. 323.
406. D. A. A., XXI, 1904, s. 323.
407. Od. tbg. 1607, 30/3.
408. D. A. A., XXI, 1904, s. 332.
409. Od. tbg. 1607, 7/7, 7/9.
410. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 321, jvf. Od. mag. ark. dok. vedr. byens rettigheder 1617, 11/10.
411. Tavle XIV, 3.
412. Oluf Lauridsen Mule »ved St. Jørgen« nævnes Od. bf. stbg. 1644, 8/4, 1645, 24/2, Od. rbg. 1654, 19/4, Od. bf. stbg. 1655, 14/5, Od. mag. rgsdkbg. for fattigvæsenet.
413. Niels Lauridsen Mule nævnt Od. bf. stbg. 1654, 6/2, Od. h. tbg. 1660, 29/5; Knud Nielsen i Biskorup fragik arv og gæld efter sin fader (Od. h. tbg. 1669, 2/11); begr. 1669, 30/10.
414. Tavle XIV, 1.

415. Tavle IX, 1.
 416. Tavle XIV.
 417. Tavle XIV, 8.
 418. Halling, *Meine Vorfahren*, I, 1905, s. 2 ff.
 419. Kall, 130, p. 291.
 420. Kall, 130, p. 253.
 421. Kall, 130, p. 85.
 422. Kall, 130, p. 81.
 423. M. Mackeprang, *Dansk Købstadstyrelse*, 1900, s. 13.
 424. Kall, 130, p. 84.
 425. Kall, 130, p. 85.
 426. Halling, *Meine Vorfahren*, I, 1905, s. 64.
 427. Wad, *Fra Fyens Fortid*, I, 1916, s. 79.
 428. Halling, *Meine Vorfahren*, I, 1905, s. 327 gør opmærksom på, at Oluf Baggers valg til rmd. 1567 fandt sted samtidig med nyordningen af rådets sammensætning.
 429. Kanc. Brb. 1578, 14/12.
 430. Tavle VIII, 1.
 431. Halling, *Meine Vorfahren*, I, 1905, s. 25.
 432. Tavle XXXI, 3.
 433. Tavle XXXIV.
 434. Tavle XXXIX.
 435. Tavle XI.
 436. Tavle XVII.
 437. Tavle I.
 438. Tavle XVI, 1.
 439. Tavle XVI.
 440. Saml. t. Fyens Hist. og Top., I, 1861, s. 189 ff.
 441. Biografiske oplysninger, nr. 40.
 442. Biografiske oplysninger, nr. 46.
 443. Biografiske oplysninger, nr. 42.
 444. Biografiske oplysninger, nr. 58.
 445. Biografiske oplysninger, nr. 65.
 446. Kanc. Brb. 1585, 2/5, jvf. Halling, *Meine Vorfahren*, I, 1905, s. 24.
 447. Kinch, *Ribe Bys Historie*, II, 1884, s. 158, Salling h. tbg. 1613, 9/3, F. L. domkopibg. 1613, 17/4, Herredagsdbg. 1615, 24/3, 27/3, jvf. J. Kolmos, *Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv*. (Fynske Aarbøger, V, s. 227, 232).
 448. Herredagsdbg. 1649, 16/6 oplyser, at Hans Bang kvitterede borgmesterbestillingen, som han havde betjent i 23 år. Dødsår anf. Bircherod, dgb. 1658.
 449. Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 433.
 450. Tavle XXVIII.
 451. Tavle XVIII og XX.
 452. Tavle XLIV.
 453. Tavle L.
 454. Tavle XLIX.
 455. Tavle XI.
 456. Tavle XXIX.
 457. Tavle XXXI.
 458. Tavle XXXIII.
 459. Tavle XXXVIII.
 460. Tavle XLI.
 461. Tavle L.
 462. Tavle XLII.
 463. Tavle XXXV.

IV. DET ØKONOMISKE GRUNDLAG

1. Mule-slægtens stamtavle i D. A. A., XXI, 1904.
2. Tavle XIV, 9.
3. Tavle XIV, 5. Gårdens overgang til Erik Jørgensen slutes af skattemandtallene 1626-33. Principielt bemærkes med hensyn til denne og følgende angivelser af gårdenes ejerforhold, at oplysningerne hovedsagelig bygger på skattemandtallene og mandtallet 1672; jeg har valgt at anføre beliggenheden indenfor de 15 roder og har i almindelighed afholdt mig fra den af C. T. Engelstoft i *Odense Byes Historie* benyttede mere præcise stedsangivelse, idet gårdenes sammenlægning og mageskifter ofte har medført, at en direkte henvisning til nutidens husnumre rummer adskillige fejkilder.
4. Tavle XIV, 8, 7 og 6.
5. Tavle IX, 1.
6. Tavle IX og XIII. Otte og Rickert Knudsen boede i 9de rode 1607 og 1624 (Overgade nordre side). Knud

- Jørgensen boede i 15de rode (Overgade søndre side, vestre hjørne af Torvestræde).
7. Od. mag. indk. br. Beseglingsreg. 1606.
 8. Tavle IX, 32. Laurids Rickertsen nævnt i mandtal 1626 i 15de rode (Overgade, østre hjørne af Torvestræde).
 9. Tavle XIII, 17.
 10. Tavle XIII, 33.
 11. Tavle XXIV, 4.
 12. Tavle XLVII. Gården ejedes før ham af borgmester Fr. Ammerbach. En portbjælke med Knud Knudsen Seeblds og hans hustrus våben samt årstal 1648 var anbragt i Fyns Tidendes bygning på Fisketorvet, men den gik til grunde ved schalburgtage under 2. verdenskrig, jvf. Wad, Fra Fyens Fortid, IV, 1924, s. 325.
 13. Skattemandtal 1578 nævner Hans Friis boende i 15de rode (østre hjørne af Overgade og Skomagerstræde; her boede fra 1607 Augustinus Ebbel. Else sl. Hans Friis's flyttede til 6te rode (Fisketorvets vestre side), hvor hun nævnes 1607 og 1624. Derefter beboedes gården af sønnen Jørgen Friis.
 14. G. H. adkomstdok. 1623, 21/12.
 15. Kall, 130, s. 320, jvf. tavle XXXII, 4.
 16. Skattemandtal 1578: Sivert Lauridsen, 1607: Jacob Let, 1624: Niels Christensen. Jvf. tavle VIII.
 17. Skattemandtal 1578: Søren Let i 9de rode (Fisketorvets østre side), 1607: Karen Letsdatter, 1624 og flg. ligeså. Tavle XXXI, 3.
 18. Jørgen Wichmand: tavle XLIII. Hans Wichmand: tavle XLVIII.
 19. Tavle VII, 2.
 20. Skattemandtal 1578: Niels og Oluf Bager i 9de rode. Jvf. tavle VII og Halling, Meine Vorfahren, I, 1905, s. 378.
 21. Skattemandtal 1607 nævner Hans Mikkelsen i 15de rode (Overgade søndre side, ved Skjolden). Han boede her til 1634, derefter nævnes enken Anne sl. Hans Mikkelsens i de følgende mandtal, der slutter med 1642. Jvf. tavle XXVIII.
 22. Skattemandtal 1633–37 nævner Mikkel Hansen i 6te rode. Jvf. tavle XXVIII, 12.
 23. Tavle XXVIII, 22.
 24. Skattemandtal 1635 nævner Jost Hansen i 9de rode (Overgade nordre side) mellem Frederik Gummersbach og Karen sl. Johan Borchartsens. Jvf. tavle XXVIII, 20.
 25. Tavle XVI, 1.
 26. Tavle XVI. Claus Bangs enke Margrethe Rickertsdatter nævnt i skattemandtal 1624 i 10de rode.
 27. Tavle XVI.
 28. Tavle XVI, 11.
 29. Skattemandtal 1607 nævner Mogens Henriksens enke i 15de rode (Overgade søndre side); her nævnes Henrik Mogensen 1624 og 1626. Jvf. tavle I.
 30. Skattemandtal 1607: 15de rode. Den gård på Albanitorv, hvorfra portbjælke med Mogens Henriksens våben er bevaret i Møntergaarden. 1626 boede Margrethe sl. Jens Mogensens i gården. Jvf. tavle XX.
 31. Skattemandtal 1607 nævner Jørgen Mogensen i 15de rode (Overgade sdr. side; gården må have ligget i nærheden af Paaskestræde). Skattemandtal 1624 og jan. 1633 nævner Jørgen Mogensen og sønnen Mogens. Jvf. tavle XVIII.
 32. Skattemandtal jan. 1633 og flg. til 1642 nævner Mogens Jørgensen i ovennævnte gård. Jvf. tavle XLIV.
 33. Tavle L.
 34. Tavle XLIX.
 35. Tavle I, 16, jvf. note 29.
 36. Skattemandtal 1607 flg. Jvf. tavle XXXVI.
 37. Skattemandtal 1624 flg. nævner Rasmus Gaas i 14de rode (vistnok hjørnet af Nedergade og Paaskestræde, jvf. note 46). Jvf. tavle XXXIV, 1.
 38. Tavle XVII.
 39. Tavle XVII, 2.
 40. Skattemandtal 1624 nævner Mathias Diderichsen i 10de rode. 1638 nævnes

- enken og 1641 Jesper Hansen. Tavle XXIX og XXXV.
41. Skattemandtal 1642 nævner Anne sl. Knud Lauridsens i 15de rode, men navnet er udstreget og erstattet med Peder Pedersens. Gården lå på vestre hjørne af Overgade og Torvestræde. Jvf. tavle XXXVI.
 42. Skattemandtal 1607 nævner Gaas Hermansen i 15de rode (Overgade søndre side); 1624 og flg. nævnes Henrik Clausen i gården. Jvf. tavle XXXIX.
 43. Tavle XLVIII.
 44. Bircherod, dgb. 1663, 27. og 28.–29. juni. Tavle XIII, 3.
 45. Skattemandtal 1578 nævner Hans Friis i 15de rode; 1607 boede Jost Fett i gården, 1624 Augustinus Ebbel, der 1639 skødede den til sin svigersøn i henhold til købebrev af 1638, 26/9. Gården lå iflg. skødet sønden Adelgaden imellem Barbara sl. Willum Lucassens gård østen og det stræde, som løber til det ny torv vesten, d. v. s. på østre hjørne af Overgade og Skomagerstræde (Od. tbg. 1639, 28/1). Jvf. tavle XXXII.
 46. Skattemandtal 1578 nævner Mads Paaske i 14de rode, 1589 Laurids Paaske (efter hvem Paaskestræde fik navn), 1607 Gert Vendt og 1624 Rasmus Gaas. Jvf. tavle XXXIV, 1.
 47. Skattemandtal 1626 nævner Laurids Rickertsen som beboer, jan. 1633 Erik Jørgensen, martini 1634 Dines Jensen. Jvf. tavle XXXVIII. På skiftet efter Jørgen Mule 1635 betegnes den som den gård Hans Holtendorf forudm iboede liggende med den nordre ende ud til Adelgaden og strækker sig med den anden ende til torvet. I skattemandtal 1607 nævnes Hans Holtendorf i 15de rode som nabo til Karen sl. Mogens Henriksen Rosenvinges.
 48. På skiftet efter Jørgen Mule 1635 nævnes sl. borgmesters egen gård liggende med den østre ende op til Markus Billes gård og med den vestre op til Abigael sl. Otte Knudsens gård. I Skattemandtal 1633 nævnes Jørgen Mule i 9de rode; 1642 Herman Hahne »ikke borger«. Gården lå i Overgade nordre side ved Skjolden. Jvf. Wad, Fra Fyens Fortid, I, 1916, s. 101 ff. om Jørgen Mules forhandlinger med Maren Knudsatter Seebled om ejendoms køb 1617–18.
 49. Skattemandtal 1578, 10de rode; 1607 nævnes Jørgen Nielsen i gården, der lå i Overgade nordre side noget øst for Jørgen Mules.
 50. Skattemandtal 1578 nævner Arnt Pedersen i 15de rode (Overgade søndre side, nabogård til den i note 45 nævnte gård). 1607 boede Willum Lucassen i gården, 1624 Barbara sl. Willum Lucassens, 1637 Barbara sammen med sønnerne Hans og Lucas. I 1637 var Hans Willumsen flyttet til 9de rode.
 51. Halling, Meine Vorfahren, I, 1905, s. 534. Gården anføres 1607 imellem Johan Gummersbachs og Otte Knudsen Seebleds gårde i 9de rode (Overgade nordre side).
 52. Poul Olufsen, sgpr. til Dalum, fik 1606, 21/7 gården i pant af sin svoger Christen Jensen i Kerteminde (Od. tbg. anf. dato) og skøde 1606, 25/8 (Od. tbg. anf. dato). I skattemandtal 1624 nævnes Hans Nielsen som beboer (3die rode), og 1638 fik han den tilskødet af Poul Olufsen (Od. bf. conceptbg. 1638, 21/5).
 53. Om Hans Ebbesens gård henvises til tavle XXIV, jvf. tavle L. Gården lå på Vestergade sdr. side (1ste rode).
 54. Skattemandtal 1624 ff. nævner Ditlev Bartskeer i 6te rode (Nørregade vestre side nær Fisketorvet), jvf. tavle XL.
 55. Tavle XL.
 56. »Frantz Kremer Folterman« nævnes i skattemandtal 1636 i 10de rode; det følgende år var han flyttet til en anden gård i samme rode. Begge lå i Overgade nordre side.
 57. Skifte efter Karen sl. Johan Borchartsens 1661 og Johan Odendahl 1663.
 58. Tavle LII.
 59. Od. tbg. 1674, 14/9, 1675, 22/2.
 60. Erik Jørgensen (tavle XXXI) nævnes

- i skattemandtal 1633 boende i 15de rode (Overgade søndre side) i den gård, som Laurids Rickertsen Seebled og senere Dines Jensen boede i, men 1635 var han flyttet til 9de rode, nabo-gård på søndre side til Karen Letsdatters gård på Fisketorvet.
61. Jvf. note IV, 12.
 62. Mandtal 1672.
 63. Skattemandtal 1638 nævner Jørgen Mortensen i 1ste rode (Vestergade sdr. side); naboen Hans Bager nævnes i en skelstrid med Jørgen Wichmand 1650 (Od. rr. stbg. 1650, 20/3, jvf. iøvrigt tavle XLIII).
 64. Byfoged Jens Anskaris, der døde ca. 1634 (Od. rbg. 1634, 22/9) og hustru, der døde ca. 1636 (Od. bf. conceptbg. 1636, 7/11, jvf. 1637, 6/2) boede i 1ste rode; skattemandtal 1638 nævner Knud Jacobsen som beboer. Han fik skøde 1637, 12/6. (Tavle XXXVII).
 65. Od. tbg. 1636, 23/5, 1638, 25/6.
 66. Tavle LIII.
 67. Jens Kolmos, Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv (Fynske Aarbøger V, 2, 1954, s. 254); om studehandelen henvises iøvrigt til Albert Olsen, Steffen Rodes Regnskabsbog 1637–50 (Hist. Tidsskr. 9. rk. 1. bd. s. 255–281).
 68. Jens Kolmos, anf. arb. s. 294, jvf. s. 223 ff.
 69. Fortegnelse over de fra Assens udførte øksner (R. A.).
 70. Od. tbg. 1635, 23/3.
 71. Od. tbg. 1635, 14/3.
 72. Zeitschr. d. Gesellsch. f. schlesw.-holst. Gesch. bd. 60, 1930, s. 205.
 73. Jens Kolmos, anf. arb. s. 214 ff.
 74. Herredagsdbg. 1623, 26/6.
 75. Od. rbg. 1628, 24/4, 12/5.
 76. Kanc. Brb. 1635, 5/12.
 77. Skifte efter Otte Knudsen Seebled 1633.
 78. Od. rbg. 1631, 14/3.
 79. Kanc. Brb. 1623, 13/2, 4/9.
 80. Kontrakter i Jens Erichsens privatar-kiv (LAO).
 81. Od. bt. dbg. 1684, 14/1.
 82. Od. tbg. 1671, 20/3, 1/5, 5/7, 6/8.
 83. Kanc. Brb. 1571, 29/12, 1572, 23/5.
 84. Kanc. Brb. 1582, 11/10, 1584, 1/7, 1586, 6/11.
 85. Kanc. Brb. 1580, 13/1, jvf. skifte efter Jørgen Mogensen Rosenvinge 1635, 12/11, og Henrik Jørgensen Rosen-vinges bevilling til at besidde Mølle-gaard med samme frihed som hans farfar (Kanc. Brb. 1636, 31/12).
 86. Kanc. Brb. 1593, 29/6, jvf. 1620, 4/12.
 87. Kanc. Brb. 1573, 7/11.
 88. Kanc. Brb. 1576, 4/12.
 89. Kanc. Brb. 1577, 25/12.
 90. Kanc. Brb. 1573, 7/11.
 91. Kanc. Brb. 1573, 7/11.
 92. Kanc. Brb. 1579, 28/11.
 93. Kanc. Brb. 1598, 26/9.
 94. Kanc. Brb. 1598, 16/10, 1600, 7/10.
 95. Fortegnelse over benyttede lensrgsk. bind II, s. 419.
 96. Odensegd. lensrgsk. 1620–21.
 97. Odensegd. lensrgsk. 1627–28.
 98. Odensegd. lensrgsk. 1627–28.
 99. Odensegd. lensrgsk. 1628–29.
 100. Odensegd. lensrgsk. 1632–33.
 101. Odensegd. lensrgsk. 1635–36.
 102. Odensegd. lensrgsk. 1636–38.
 103. Odensegd. lensrgsk. anf. år.
 104. Odensegd. lensrgsk. 1621–22.
 105. Odensegd. lensrgsk. 1639–40, 1645–46.
 106. St. Knuds lensrgsk. 1648–49.
 107. Dalum lensrgsk. 1640–41.
 108. Dalum lensrgsk. 1619–20, 1623–24, 1625–26, 1629–30.
 109. Dalum lensrgsk. 1642–44.
 110. Dalum lensrgsk. 1619–21.
 111. Dalum lensrgsk. 1623–30.
 112. Dalum lensrgsk. 1639–42, 1643–44.
 113. I Nbg. lensrgsk. nævnes, at Otte Knudsen 1617–18 aftog 31½ læst byg, 1618–19: 33½ læst byg, 1619–20: 20½ læst byg, 1620–21: 32 læst byg, 1622–23: 36 læst byg, 1623–24: 37½ læst byg.
 114. Knud Bjørnsen leverede iflg. Nbg. lensrgsk. 1644–45 bl. a. 14 skippd. 2 lispd. 3 skålpd. gl. røget flæsk, 10½ skippd. 9½ lispd. 4 skålpd. oksekød, 160½ skippd. humle, 2 skippd. 5 lis-

- pd. 4 skålpd. bergefisk. Endv. ærter, salt, tjære og jern.
115. Nbg. lensrgsk. 1651–52.
116. Nbg. lensrgsk. 1653–54, 1654–55.
117. Hagenskov lensrgsk. 1610–43. Jørgen Bangs leverancer fandt især sted 1633–43.
118. Hagenskov lensrgsk. 1630–32, 1633–34. I 1639–40 indkøbtes for 606 rdl. flæsk hos Erik Jørgensen i Odense.
119. Sophie Brahes Regnskabsbog 1627–40, ved Henning Paulsen, 1955, registret.
120. Kanc. Brb. 1573, 7/11.
121. Kanc. Brb. 1598, 10/10.
122. Kanc. Brb. 1600, 7/10.
123. Kanc. Brb. 1598, 26/9.
124. Herredagsdbg. 1630, 8/6.
125. Od. rr. dbg. 1623, 8/9.
126. Od. rbg. 1627, 15/10.
127. Bg. tbg. 1674, 14/4.
128. Herredagsdbg. 1630, 8/6.
129. Od. rr. dbg. 1623, 8/9.
130. Od. rbg. 1627, 8/10.
131. Od. bf. conceptbg. 1636, 21/11.
132. Od. bf. conceptbg. 1636, 14/11.
133. Od. bf. conceptbg. 1636, 14/11.
134. Od. rbg. 1627, 15/10.
135. Od. rr. dbg. 1623, 8/9.
136. F.L. sk. og pbg. 1655, 24/1.
137. Bg. tbg. 1673, 18/3.
138. Od. bf. conceptbg. 1637, 27/2.
139. Jvf. skifter efter Jens Mogensens Rosveninge 1635, 1/9, Claus Bang 1635, 4/7, Mathias Diderichsen 1639, 26/7, Erik Jørgensen 1644, 27/6, Peder Gaas 1645, 17/12, Peder Jacobsen 1652, 27/1, Hans Brodersen 1663, 8/10, hvor ejendomme i Ktm. nævnes.
140. Od. bf. conceptbg. 1636, 21/11.
141. Ktm. tbg. 1613, 23/8, jvf. Od. rbg. 1614, 14/2, Ktm. tbg. 1621, 12/3, 9/4, 18/6; Herredagsdbg. 1622, 21/6, Kanc. Brb. 1622, 4/7, Ktm. tbg. 1622, 2/12, Herredagsdbg. 1627, 31/12.
142. Herredagsdbg. 1630, 4/6.
143. Od. rbg. 1654, 1/2.
144. Ktm. tbg. 1656, 28/4.
145. Od. mag. kopibg. 1672, 16/1, jvf. Od. rbg. 1672, 22/3.
146. Od. rbg. 1673, 14/3, jvf. 7/5, 1674, 27/5.
147. Od. rbg. 1673, 30/6.
148. Od. rbg. 1678, 26/2.
149. Nbg. rbg. 1665, 24/4.
150. Nbg. rbg. 1665, 24/4.
151. Od. rbg. 1668, 15/4.
152. Od. bf. conceptbg. 1636, 12/10.
153. Concept til Od. rbg. 1638.
154. Od. rr. stbg. 1664, 15/6.
155. Ktm. tbg. 1656, 28/4.
156. Od. bf. conceptbg. 1636, 21/11.
157. Kanc. Brb. 1628, 10/1.
158. Nbg. tbg. 1640, 3/2, 1639, 10/3.
159. Nbg. tbg. 1640, 3/2.
160. Nbg. tbg. 1640, 3/2.
161. Nbg. rbg. 1665, 24/4.
162. Nbg. rbg. 1665, 24/4.
163. Nbg. tbg. 1665, 16/1.
164. Ktm. toldrgsk.
165. As. rbg. 1617, 28/11.
166. As. rbg. 1615, 20/10.
167. As. rbg. 1615, 3/11.
168. As. rbg. 1639, 9/8.
169. Tamperretsprot. 1665, 2/11.
170. As. rbg. 1665, 10/11.
171. As. rbg. 1663, 13/11.
172. As. rbg. 1638, 2/3.
173. As. rbg. 1622, 29/3.
174. As. rbg. 1635, 3/4.
175. As. rbg. 1622, 29/3.
176. Od. mag. indk. br. Beseglingsreg. 1606, 8/5.
177. Od. rbg. 1615, 19/10.
178. Od. rbg. 1630, 23/8.
179. Od. rbg. 1633, 6/5.
180. Od. mag. indk. br. 1601.
181. Kanc. Brb. 1600, 11/3.
182. Od. mag. indk. br. Beseglingsreg. 1606, 8/5.
183. Od. mag. indk. br. Beseglingsreg. 1610.
184. Ktm. tbg. 1605, 12/8, 23/12.
185. Od. rbg. 1640, 5/9.
186. Nbg. rbg. 1669, 3/9.
187. Nbg. tbg. 1673, 30/9, 13/10.
188. As. tbg. 1662, 4/3.
189. Nbg. rbg. 1665, 5/5.
190. Nbg. rbg. 1665, 24/4.
191. Od. rbg. 1672, 22/3, 1673, 30/6.
192. As. rbg. 1624, 20/2.

Henvisninger og noter. Kap. IV

193. Albert Olsen i Danmarks Søfart og Søhandel, I, 1919, s. 323 f., 335 f.
194. Hist. Tidsskr. 10. rk. 6. bd., s. 609 ff., og Fynske Aarbøger, V, 1954, s. 268.
195. As. rbg. 1634, 14/2.
196. Fynske Aarbøger, V, 1954, s. 267 f.
197. Fynske Aarbøger, V, 1954, s. 274.
198. Kanc. Brb. 1624, 12/5.
199. Kanc. Brb. 1634, 22/2.
200. Nbg. tbg. 1640, 4/5, Herredagsdbg. 1641, 19/10.
201. Fynske Aarbøger, V, 1954, s. 275 ff., jvf. As. rbg. 1625, 19/8.
202. Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, IV, 1885, s. 314 ff.
203. Kanc. Brb. 1626, 2/10, As. rbg. 1626, 18/10.
204. As. rbg. 1631, 12/3, 1633, 27/9, Kanc. Brb. 1633, 17/10, As. rbg. 1638, 17/12, jvf. 1635, 19/10.
205. Od. rbg. 1627, 4/6.
206. Od. rbg. 1628, 31/3.
207. Od. rbg. 1612, 2/3.
208. Od. rbg. 1612, 2/3.
209. Od. bf. conceptbg. 1636, 12/12.
210. Od. rr. stbg. 1662, 12/2, 7/5, 21/5, 18/6. Od. mag. indk. br. 1662, 3/1. Højesterets dbg. 1662, 29/7.
211. As. rbg. 1638, 1/12.
212. Concept t. Od. rbg. 1638, 19/12.
213. Od. bf. conceptbg. 1638, 22/1.
214. Kanc. Brb. 1634, 16/7.
215. Od. bf. conceptbg. 1640, 27/5.
216. Concept t. Od. rbg. 1639, 18/1.
217. Dok. t. Od. rbg. 1574, 27/9.
218. Kanc. Brb. 1590, 23/1, 7/3, Od. mag. indk. br. 1589, 7/5, 1591, 18/6, Od. mag. indk. br. Beseglingsreg. 1591, 27/7.
219. Od. rr. dbg. 1605, 1/7.
220. As. rbg. 1621, 21/9.
221. Herredagsdbg. 1627, 20/10.
222. Od. rbg. 1611, 2/12, As. rbg. 1621, 21/9.
223. As. rbg. 1665, 13/10.
224. As. rbg. 1631, 13/5, 1639, 9/8.
225. Od. rr. dbg. 1613, 8/3.
226. Od. rr. stbg. 1649, 31/10.
227. Od. rbg. 1650, 20/5.
228. As. rbg. 1630, 23/4, 10/9, Kanc. Brb. 1630, 28/7.
229. Bg. rbg. 1662, 6/2, 1665, 12/4, 1666, 2/3, 1668, 10/2.
230. As. rbg. 1656, 1/8.
231. As. rbg. 1638, 9/4.
232. Od. tbg. 1631, 16/5.
233. Kall, 565, 4°.
234. Brandt, udtog af Od. Vor Frue kbg. 1662, 25/5.
235. Od. rbg. 1669, 19/2.
236. F.L. sk. og pbg. 1670, 26/1, Od. tbg. 1670, 7/2, Od. rbg. 1674, 21/8, jvf. tavle XXI, 21.
237. F.L. sk. og pbg. 1661, 4/9, Bjerger h. tbg. 1661, 4/11, Højesterets dbg. 1662, 12/7, F.L. sk. og pbg. 1663, 15/4, 1665, 22/2 og 1667, 20/2, jvf. tavle XXVIII, 19.
238. Bl. a. Od. rr. stbg. 1664, 13/4, Od. tbg. 1668, 15/6, Od. tbg. 1670, 17/10, 1671, 17/4, 1673, 13/10.
239. Tavle VII, 11 og 12.
240. Tavle X, 6.
241. Tavle XXII.
242. Tavle IX, 32.
243. Bg. tbg. 1673, 11/11, jvf. A. O. Johnsen, Tønsbergs Historie, II, 1934, s. 339.
244. Ktm. tbg. 1654, 10/7, 1655, 9/4, 17/12, jvf. iøvrigt H. H. Fussing, Nogle forbindelser mellem danske købstæder og Norge 1611-1660 i Norsk Slekthistorisk Tidsskrift.
245. As. rbg. 1638, 17/12.
246. Tavle VII, 30.
247. Bg. tbg. 1686, 21/9.
248. Jvf. fortegnelsen over benyttede skifter bd. II, s. 420 f.
249. Side 33 ff.
250. Fynske Minder, 1951, s. 25 ff.
251. Nbg. tbg. 1666, 2/4.
252. Nbg. tbg. 1671, 10/4.
253. Od. tbg. 1669, 6/9.
254. Bg. tbg. 1682, 5/12.
255. Forordn. 1623, 1/7, prgf. 2, (C.C.D., IV, s. 84), recessen 1643, II, 15.1.3. (C.C.D., V., s. 300).
256. Nbg. skbg. 1673, 7/7.
257. As. rbg. 1678, 14/8.

258. N. W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiednis*, I, 1943, jvf. samme, *Leidsche Textilnijverheid*, I, 1914, II, 1918.
259. N. W. Posthumus, *Leidsche Lakenindustrie*, II, 1939, s. 2 f.
260. Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*, 1927.
261. N. W. Posthumus, *Leidsche Lakenindustrie*, II, 1939, s. 270 ff., 317–325.
262. Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project*, 1927, s. 439.
263. Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project*, 1927, s. 203, 216, 371, 439.
264. Jørgen Olrik, *Borgerlige Hjem i Helsingør*, 1903, registret.
265. Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project*, 1927, s. 438, jvf. s. 63.
266. Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project*, 1927, s. 439.
267. Eksempler på tekstilernes længder: Posthumus, *Leidsche Lakenindustrie*, II, 1939, s. 383 f., Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project*, 1927, s. 438.
268. Posthumus, *Leidsche Lakenindustrie*, II, 1939, s. 465 f., R. Ehrenberg, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elizabeth*, 1896, s. 283 f.
269. Således i Dalum Klosters lensrgsk. 1619–20.
270. As. rbg. 1631, 24/3.
271. Fabian Jensen nævner Jens Bertelsen som sin fader i Od. tbg. 1668, 6/4. Skifte holdt 1668, 13/11. Fabian Jensen betegnes undertiden Aadelers (Od. rbg. 1668, 29/7, Od. tbg. 1668, 1/6, 15/6, 1671, 10/4.
272. På skiftet efter Habakuk Koch 1661, 5/2 kaldes skomager Peder Koch hans søns farbroder. Bircherods karakteristik i dgb. 1660, 29/2.
273. Thomas Tøxen døde 1660, 6/2 (Thott, 1426, 4°, s. 153), skifte Od. skbg. 1660, 23/2.
274. Forordn. 1611, 10/4 (C.C.D. III, s. 323 ff.), 1629, 20/3 (C.C.D. IV, s. 748 ff.), toldrulle 1640, 2/12 (C.C.D. V, s. 67 ff.), toldrulle 1643 (C.C.D. V, s. 396 ff.), toldrulle 1655 (C.C.D., V, s. 194 ff.).
275. Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497–1660, ved Nina Bang, II, A, 1922, jvf. vareregister, s. 608 ff.
276. Jvf. Posthumus, *Leidsche Lakenindustrie*, II, 1939, s. 317 ff.
277. Jens Kolmos, *Fynske købmænds indsats* (Fynske Aarbøger, V, 2, 1954) s. 294. Studehandelen fortsattes af sønnen Mogens Jørgensen (Od. tbg. 1635, 16/3, Od. bf. conceptbg. 1637, 23/1, 12/12).
278. Concept til Od. rbg. 1638 nævner, at Jørgen Friis havde indskibet 430 tdr. malt til Amsterdam.
279. G. H. rgs. 1665–66, 1670–71, 1671–72, 1674–75.
280. Tavle XXX, 4.
281. Som eksempler på tidligere købmændstjenere, der handlede med kramvarer, nævnes: Willum Lucassen, Johan Borchartsen, Christen Hansen og Jørgen Barchhausen. Tidligere skrivere, der blev købmænd uden kramhandel: Otte Knudsen, Hans Brun, Jørgen Mortensen, Thomas Brodersen, Jørgen Wichmand, Jens Erichsen Westengaard.
282. Tavle XXXII, 8.
283. Claus Brockenhuus pantsatte 1636 sin gård i Nørregade til Peder Walter i Nyborg (Herredagsdbg. 1636, f. 226 ff.). Gården lå mellem Hans Jensens og Karen Letsdatters gårde.
284. Fynske Minder, 1954, s. 35.
285. I skifte efter Mathias Diderichsen anføres Henning Pogwisch's gæld med 5700 sld.; han gav Mette sl. Hans Brodersens obligation for 750 sld. (F. L. sk. og pbg. 1662, 5/2), Thomas Brodersen for 781 sld. (anf. sted 1662, 9/7), og sidstnævnte tiltalte sammen med Abigael sl. Otte Knudsens og Christopher Pedersen Balslev hans arvinger for 1002½ rdl. (Od. h. tbg. 1664, 7/6), medens Johan Rudolph Burenæus tiltalte ham for 750 sld. (Od. h. tbg. 1663, 18/2).
286. Fynske Minder, 1954, s. 40 f.
287. Fynske Minder, 1954, s. 40 f.
288. Fynske Minder, 1954, s. 37 f.

Henvisninger og noter. Kap. IV

289. Fynske Minder, 1954, s. 46.
290. Fynske Minder, 1954, s. 49.
291. Fynske Minder, 1954, s. 49.
292. Od. tbg. 1671, 26/4.
293. Herredagsdbg. 1631, f. 557.
294. F. L. sandemændsprot. 1660, 3/10.
295. Om Ulrik Christian Gyldenløves gældsforhold henvises bl. a. til Bjerger h. tbg. 1660, 8/10, 1662, 16/6.
296. Ktm. tbg. 1610, 19/5, 1611, 29/4, 1621, 29/10, 1630, 22/11, jvf. skifte efter Peder Gaas 1645 og D.A.A. 1907, s. 325.
297. Næsbyhoved b. tbg. 1651, 28/1.
298. Tavle XLII.
299. Lunde h. tbg. 1651, 22/8, 1652, 20/8.
300. Od. bf. stbg. 1653, 19/12, jvf. lange fortegnelser over debitorer anf. sted 1653, 14/11, 21/11, 1654, 20/11, 1655, 12/11.
301. Od. tbg. 1672, 19/2.
302. Næsbyhoved b. tbg. 1668, 1/12, Lunde h. tbg. 1670, 16/12, Od. tbg. 1673, 24/11.
303. Bircherod, dgb. 1667, 5/3.
304. Jvf. note 279.
305. Tavle XLIII.
306. Gudme h. tbg. 1639, 31/1.
307. Od. tbg. 1638, 3/12.
308. Od. tbg. 1638, 3/12.
309. Od. tbg. 1638, 3/12.
310. C.C.D. V, s. 40.
311. Forordn. af 1633, 19/7, § 1, C.C.D. IV, s. 592.
312. C.C.D. V, s. 310.
313. Eksempler på gældskrav tavle XL.
314. Eksempler på gældskrav tavle XLVII.
315. Eksempler på gældskrav tavle XXXVII.
316. Eksempler på gældskrav tavle XXXVIII.
317. Aasum h. tbg. 1641, 29/4, Skam h. tbg. 1644, 12/12, Aasum h. tbg. 1647, 2/12, Lunde h. tbg. 1650, 8/11, Od. bf. stbg. 1652, 4/10.
318. Næsbyhoved b. tbg. 1650, 3/12, Od. bf. stbg. 1653, 14/11, 21/11 1654, 27/11, 4/12, 18/12, 1655, 3/12.
319. Od. bf. stbg. 1652, 8/11, 1653, 21/2, 28/11, 12/12, 1655, 12/2, Aasum h. tbg. 1661, 7/2.
320. Næsbyhoved b. tbg. 1668, 1/12, Lunde h. tbg. 1670, 16/12, 1673, 24/11.
321. Næsbyhoved b. tbg. 1664, 15/11, Od. tbg. 1668, 4/5.
322. Næsbyhoved b. tbg. 1664, 27/9, Aasum h. tbg. 1664, 17/11, Od. h. tbg. 1668, 3/11.
323. Od. tbg. 1667, 16/12, 1668, 21/9, 12/10, 16/11, 14/12, 1671, 2/10, 1673, 3/2, 1/12, 1675, 1/3.
324. Od. bf. stbg. 1655, 22/1, Ktm. tbg. 1661, 4/2.
325. Brandt, udtog af St. Knuds kbg. 1665, jvf. Od. skbg. 1666, 1/6. Skifte efter Jørgen Madsen Od. skbg. 1666, 1/6.
326. Od. tbg. 1675, 25/1, 1679, 10/2, Od. h. tbg. 1681, 20/12.
327. Od. skbg. 1693, registrering 10/3, og dok. t. Od. skbg. 1696.
328. Skifte efter Niels Jensen, Nyborg.
329. Od. tbg. 1636, 8/8, 1639, 28/1, Od. rbg. 1634, 27/1.
330. F.L. sandemændsprot. 1651, 5/3.
331. Kall, 130, p. 219, Od. rr. stbg. 1660, 12/12, Od. h. tbg. 1661, 7/5. Hans Pedersen Samsing blev begravet 1661, 26/6 (Brandt, udtog af St. Knuds kbg.), og enken blev gift 2° Georg Zeleske.
332. F.L. sandemændsprot. 1653, 23/3.
333. Od. tbg. 1626, 20/2, As. rbg. 1631, 24/3, Od. h. tbg. 1631, 25/7.
334. Tavle XXIII.
335. Gudme h. tbg. 1640, 5/11.
336. Tavle XXX, 4.
337. Svend Larsen, Graabrødre Hospital, 1939, s. 85.
338. Od. tbg. 1631, 6/6, G.H. adkomstdok. 1631, 10/10.
339. Od. mag. rgskgb. for fattigvæsenet.
340. Tavle XXIV, 5.
341. Skifte efter Jørgen Mogensen Rosenvinge 1635, 12/11.
342. Skifte efter Otte Knudsen Seebled 1633.
343. C.C.D., V, s. 612.
344. A. Huhnhäuser, Rostocks Seehandel von 1635–1648, 1913.
345. W. E. Lingelbach, The Merchant Adventurers of England, 1902, s. XXX f.

V. FASTE EJENDOMME OG BOHAVE

1. Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 121 ff.
2. Reg. 108 B nr. 82.
3. Od. mag. arkiv. Grundtaksprot. 1661.
4. Od. mag. arkiv.
5. I grundtakssten for 1683 nævnes Jørgen Barchhausen som ejer af nr. 72, 73, 113, 198, 201; Hiere Jespersen som ejer af nr. 66, 82, 154, 174, 175, 261, 296, 452, jvf. dok. t. Od. skbg. 1696; J. G. Becker nævnes som ejer af 259, 336, 353–354, 390, jvf. iøvrigt E. Dam, Odense Løveapotheks Historie, 1903, s. 33 ff.
6. Jordebog 1643 i Od. mag. embedsbg. 1449–1701, f. 63 ff., jvf. taksering 1661, 10/7.
7. Jvf. skifter efter de pågældende. For Thomas Brodersens vedkommende henvises til tilføjelser i jordebogen 1643.
8. Od. skbg. 1633, 31/7.
9. Od. tbg. 1632, 23/1.
10. Od. tbg. 1638, 30/7, jvf. Bircherod, dgb. 1667, 27/4.
11. Od. skbg. 1633, 21/7, jvf. Bircherod, dgb. 1661, 26/3.
12. Od. kæmnerrgsk. 1642.
13. Tavle XIV, 6.
14. Tavle XVIII, jvf. tavle XXXV.
15. Od. tbg. 1636, 8/6.
16. Tavle XXXII.
17. Skifteprotokol for Abigael Hasebart 1668, 16/1.
18. Od. skbg. 1661, 10/12. (Jørgen Wichmands 1. hstr.).
19. Od. skbg. 1679, 4/12 (Christen Hansen Lime).
20. Tavle XXXV.
21. Nbg. skbg. 1670, 26/8 (Carsten Wulff).
22. Nbg. skbg. 1682, 15/5 (Hans Witts hstr.).
23. Ktm. skbg. 1656, 10/7 (Otte Poulsens hstr.).
24. Ktm. skbg. 1657, 6/8 (Poul Christensen).
25. Ktm. skbg. 1657, 8/4 (Henrik Sørensen).
26. Ktm. skbg. 1666, 9/2 (Laurids Hansen Ballum).
27. Ktm. skbg. 1660, 27/7 (Niels Hansens hstr.).
28. Bg. skbg. 1687, 2/3 (Søren Sørensen).
29. Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880, s. 200 ff.
30. Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880, s. 183, 335, anm. 1.
31. Christen Lauridsen Lee fik indførsel i Laurids Skinkels gård ved Gråbrødre port 1667, 22/1, og den blev tilvurderet ham 1671 (Od. tbg. 1671, 26/4).
32. Od. tbg. 1640, 27/4.
33. Od. tbg. 1675, 14/6.
34. Fynske Minder, 1958, s. 131.
35. Od. tbg. 1671, 1/5.
36. Od. skbg. 1634, 23/7 (Rasmus Madsen).
37. Od. tbg. 1631, 21/3.
38. Od. tbg. 1674, 14/9.
39. As. tbg. 1670, 15/2, jvf. As. tbg. 1664, 9/8.
40. Od. tbg. 1631, 21/3.
41. Od. rr. stbg. 1650, 13/11.
42. Od. tbg. 1671, 1/5.
43. Od. sk. og pbg. 1685, 7/12.
44. Od. tbg. 1675, 14/6.
45. Od. tbg. 1670, 3/10.
46. Bislagstenene findes nu i Møntergaarden, jvf. C. A. Jensen i Festskrift til Hugo Matthiessen, 1941, s. 75.
47. Od. rbg. 1652, 18/2.
48. Ktm. tbg. 1610, 6/8.
49. Ktm. tbg. 1628, 13/10.
50. Ktm. tbg. 1619, 1/3.
51. As. rbg. 1630, 16/7.
52. As. kirkeinsp. rgskgb. 1649–50, 23/8.
53. Od. tbg. 1671, 9/10, 16/10.
54. Nbg. rbg. 1671, 30/6.
55. Nbg. rbg. 1675, 4/8.
56. Od. rbg. 1630, 15/3.
57. Od. tbg. 1635, 21/9.
58. Od. mag. ark. dok. vedr. byens jord, 1641, 24/2.
59. Nbg. rbg. 1671, 20/10.
60. Kanc. Brb. 1632, 4/1.
61. Fynske Minder, 1957, s. 25 ff.

62. As. rbg. 1634, 27/8.
63. As. tbg. 1662, 11/3, 13/5, 1664, 9/8.
64. As. tbg. 1671, 31/10, jvf. Troels Lund, *Dagligt Liv i Norden*, 5. udg., 2. bog, 1929–31, s. 134 ff.
65. As. tbg. 1662, 12/8.
66. *Fynske Minder*, 1958, s. 107 ff.
67. Bircherod, dgb. 1663, 6/4.
68. Bircherod, dgb. 1665, 23/5.
69. Bircherod, dgb. 1662, 3/2, appendix.
70. Bircherod, dgb. 1662, 3/2.
71. Od. skbg. 1677, 2/3. (Sidsel Lauridsdatter).
72. Hjortesalen på Gottorp: Irmgard Schleps: *Der Hirschaal und die Stuckaturen im Schloss Gottorp*. *Nordelbingen XXII*, 1954, s. 60 ff.; hjortesalen på Hesselagergaard: Otto Norn: *Hesselagergaard og Jacob Binck*, 1961, s. 14 ff. I Helsingør nævnes hjortehoveder i skifter fra 1596: Jørgen Olrik, *Borgerlige Hjem i Helsingør*, 1903, s. 14 f. I Odense nævnes de også i jævne borgerhjem, således i skifte 1633, 21/6, efter Peder Eschebjerg: 1 hjortehovede, 2 små hoveder.
73. Georg Garde, *Danske broderede Lærredsduge*, 1961, s. 182 ff.
74. Georg Garde, *Danske broderede Lærredsduge*, 1961, s. 175 ff.
75. Troels Lund, *Dagligt Liv i Norden*, 5. udg. I, 2. bog 1929–31, s. 184; Georg Garde, *Danske broderede Lærredsduge*, 1961, s. 185 f.
76. Skifte efter Jesper Eriksen 1627, 11/12: 1 gammel himmel over bordet for 2 mk., skifte efter Clemend Pedersen 1628, 29/8: 1 himmel over bordet 2 mk., skifte efter Jacob Hansen kleinsmeds hustru 1631, 7/6: 1 himmel over bordet 2 mk., skifte efter Hans Jørgensen 1629, 6/5: 1 gammel himmel over bordet 2 mk., skifte efter Dorite Poulsdatter 1632, 29/6: 1 gammel himmel over bordet 1 mk., skifte efter Hans Ditlevsen remmer 1632, 30/8: 1 himmel over bordet 2 dlr., skifte efter Hans Brinniche snedkers hustru 1632, 23/3: 1 liden himmel over bordet 3 mk.
77. *Ordbog over det danske Sprog*, XXI, 1943, sp. 140.
78. Jvf. skifte efter Clemend Pedersen 1628, 29/8, Giøde Jensen 1628, 10/11, Lennert Tommesen 1629, 30/7, Morten Pedersen grydestøber 1630, 2/3, Apelone Rasmusdatter 1630, 6/10, rådmand Hans Mikkelsen, 1633. Hos Oluf Bager, skifte 1634, 18/12 nævnes både 3 stk. omhæng og spærlagen til to senge.
79. Ellen Andersen og Elisabeth Budde Lund: *Folkelig Vævning i Danmark*, 1941, s. 11.
80. Skifte efter Erik Jørgensens 1. hstr. 1644 har i varelageret bl. a. 6 stk. silke-nattrøjer baldyret med sølv og guld til 14 rdl. pr. stk., 3 stk. store mands-nattrøjer à 23 rdl.

VI. DEN ØKONOMISKE PLACERING

1. Skifte efter Jørgen Kall, Nbg. skbg. 1666, 29/5, Jacob Andersen Scheffer, Nbg. skbg. 1669, 12/3, Niels Bertram, Nbg. skbg. 1682, 4/11, Anne sl. Peder Walters 1665, 29/3, Lambert Jensen 1677, 25/6.
2. Skifte efter Niels Jensen 1671 og Søren Thomsen 1671 i særlige protokoller i Nbg. byfogedark., Karen Wandal 1681, 12/2.
3. Side 78 f.
4. Side 35 f.
5. Side 119.
6. Skifte efter Jens Grubbe 1682, protokol i Nbg. byfogedark.
7. Skifte efter Henrik Sørensen, Ktm. skbg. 1657, 8/4.
8. Skifte efter Otte Poulsens hustru, Ktm. skbg. 1656, 10/7.
9. Skifte efter Niels Hansens hustru, Ktm. skbg. 1660, 27/7.
10. Skifte efter Niels Hansen, Ktm. skbg. 1666, 25/8.
11. Skifte efter Hans Nielsens hustru, Ktm. skbg. 1661, 22/2.
12. M. Mackeprang, *De danske købstæders*

- skattevæsen indtil begyndelsen af det 17de århundrede i Historisk Tidsskr. 7. rk. 3. bd. s. 184.
13. Od. bf. conceptbg. 1636, 31/10, jvf. tavle XXI.
 14. Poul Nielsen: tavle III, Hans Sommer: tavle XVII, Frederik Ammerbach: tavle XXIII, Augustinus Ebbel: tavle XXXII.
 15. Hans Uttermarch: Biogr. oplysn. nr. 53, Jens Bang: Biogr. oplysn. nr. 44, Jens Mand: Biogr. oplysn. nr. 52. Hans Bang i Bogense opgav borgmesterbestillingen på grund af Lisebeth Rant-
 - zau til Søgaards gældskrav 1645 (Herredagsdbg. 1649, 16/6). Lambert Jensen angav officielt alder og skrøbelighed som årsag til sin afgang 1666, men blev samtidig forfulgt af sine kreditorer (Biogr. oplysn. nr. 18).
 16. Od. mag. ark. kgl. skatter, anf. år.
 17. Od. mag. ark. kgl. skatter, anf. år.
 18. Od. mag. ark. kgl. skatter, anf. år.
 19. Tavle LI.
 20. I Ringkøbing ejede de fem magistratsmedlemmer 1682 tilsammen 1/5 af byen (C. Lindberg Nielsen, Ringkjøbing Købstads Historie, 1943 ff., s. 49).

VII. RÅDMANDSKREDSSENS FORRETTIGHEDER

1. Frdgn. 1606, 8/9 (C.C.D. III, s. 210), 1610, 6/4 (C.C.D. III, s. 276), recessen 1615, 31/3 (C.C.D. III, s. 445).
2. Frdgn. 1606, 8/9 (C.C.D. III, s. 210).
3. Frdgn. 1606, 8/9 (C.C.D. III, s. 213).
4. Frdgn. 1624, 1/5 (C.C.D. IV, s. 157).
5. Recessen 1643, 27/2 (C.C.D. V, s. 282).
6. Frdgn. 1655, 4/11 (C.C.D. VI, s. 256 f.).
7. Frdgn. 1655, 19/11 (C.C.D. VI, s. 261).
8. Od. rbg. 1629, 8/6, 6/7.
9. Od. rbg. 1629, 20/7.
10. Od. rbg. 1631, 24/10.
11. Kanc. Brb. 1632, 8/3.
12. Kanc. Brb. 1637, 24/5.
13. Kanc. Brb. 1632, 7/1.
14. Kanc. Brb. 1635, 25/4, 20/8.
15. Kanc. Brb. 1634, 29/5.
16. Kanc. Brb. 1636, 1/11.
17. Kanc. Brb. 1634, 18/11.
18. Kanc. Brb. 1636, 9/6.
19. G.H. rgs. 1650–51.
20. Bircherod, dgb. 1673, 15/10, 1674, 12/8, jvf. 1667, 23/1, 9/6.
21. Bircherod, dgb. 1661, 20/10, jvf. Udtog af Holger Jacobæi Reisejournal fra Nyborg ca. 1671 i Suhms Nye Saml. III, 1794, s. 180 f.
22. Bircherod, dgb. 1666, 9/9.
23. Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII, 1878, s. 253 ff.
24. Troels Lund, Dagligt Liv i Norden, 5. udg. II, VIII, s. 56.
25. Bircherod, dgb. 1660, 16/5.
26. Frdgn. 1624, 1/5 (C.C.D. IV, s. 157).
27. Bircherod, dgb. 1660, 16/5.
28. Salg af stolestader i Assens: As. rbg. 1616, 19/9, 1619, 22/1, As. tbg. 1662, 15/7; stolestader udlagt i gældsbetaling: As. rbg. 1664, 1/3. – Jvf. iøvrigt recessen 1643 (C.C.D. V, s. 199).
29. Od. St. Knuds rgs. 1671, 19/6.
30. Od. rbg. 1627, 7/5.
31. Od. tbg. 1679, 2/6, Od. rbg. 1679, 11/6, Od. tbg. 1679, 2/7.
32. Frdgn. 1656, 26/4 (C.C.D. VI, s. 273).
33. Frdgn. 1624, 1/5 (C.C.D. IV, s. 162).
34. Od. mag. embedsbg. 1449–1701, s. 79 f.
35. Frdgn. 1656, 26/4 (C.C.D. IV, s. 273 ff.).
36. Kall, 130, p. 291.
37. Od. rr. stbg. 1650, 3/4.
38. Od. tbg. 1671, 4/12.
39. Personalhist. Tidsskr. 7. rk. 1. bd., 1916, s. 67.
40. Nbg. tbg. 1666, 30/4.
41. Personalhist. Tidsskr. 6. rk. 3. bd., 1912, s. 27; Thott, 1426, 4°, s. 80 f.
42. Personalhist. Tidsskr. 6. rk. 3. bd., 1912, s. 27.
43. Bircherod, dgb. 1663, 13/12.
44. Bircherod, dgb. 1665, 19/11.
45. Bircherod, dgb. 1668, 1/1.
46. Od. rbg. 1674, 3/1.
47. Od. bf. stbg. 1645, 9/6, 1648, 24/7, 1644, 9/9, 1645, 27/1, 24/2, 10/3; As. rbg. 1641, 26/11, 1642, 21/1, 10/6, 1641, 26/11.

48. Stormklokkergsk. i Odense kærner-gsk. bl. a. 1620–21, 1621–22, 1624–25. Mellem dødsdag og betalingsdag kunde der hengå en vis tid, og disse regnskaber er derfor ikke absolut sikre dateringsmidler.
49. Kanc. Brb. 1551, 20/1.
50. Eksempelvis betales for Jacob byskri-vers lejersted 1626 25 sld., for Frede-rik Gummertsachs 1650 100 rdl., for Ernst Elvers 1620 100 rdl., for Karen Johan Borchartsens moders 100 sld., for Jørgen Wichmands 1674 100 rdl.
51. Od. rbg. 1640, 27/1.
52. Od. rbg. 1640, 5/2.
53. Od. St. Knuds kirkeinsp. Diverse sager. Od. rbg. 1650, 6/3.
54. Od. St. Knuds rgsk. 1620, 13/2 og 1642–43.
55. Od. St. Knuds rgskbg. 1621, 14/3, jvf. Od. rbg. 1650, 14/8.
56. Od. St. Knuds rbskbg. 1634–35.
57. Nbg. rbg. 1668, 10/6.
58. Od. rbg. 1674, 6/3.
59. Od. St. Knuds rgskbg. 1621, 14/3.
60. Nbg. rbg. 1669, 16/7.
61. Nbg. rbg. 1672, 4/10, 6/12.
62. Mumme, St. Knuds Kirke, 1844, s. 287.
63. Herredagsdbg. 1647, 11/5.
64. Bl. a. trykt ligprædiken over Thomas Brodersen og hans hustru.
65. Hofmans Fundationer, V. Saml. t. Fyens Hist. og Top. IV, 1867, s. 185 ff., jvf. Od. mag. kopibg. 1667, f. 8.
66. Fynske Minder, 1955, s. 145 ff.
67. Bircherod, dgb. 1670, 20/6. At der kunde hengå adskillige år efter et dødsfald, før ligstenen blev hugget, fremgår således af Højesterets dbg. 1670, 1/8, hvor det oplyses, at stenen over Jens Mule, der døde 1633, først »nylig paa stedet er forskaffet«, altså 37 år efter hans død.
68. As. kirkeinsp. rgskbg. 1655–56.

VIII. FLUKTUATIONEN I RÅDET

1. P. Munch, Købstadstyrelsen i Dan-mark, I, 1900, s. 73 f., jvf. C. Chri-stiansen, Bidrag til dansk Statshus-holdnings Historie, I, 1908, s. 144 ff.
2. Afskrift i »Nyborg Stads Speil« (LAO).
3. P. Munch, Købstadstyrelsen i Dan-mark, I, 1900, s. 76. Fredericia fik en præsidet 1665, 14/6, Ribe 1667, 18/7 (anf. sted). Om Claus Rasch henvises til Dansk biogr. Leks. XIX, 1940, s. 174 ff.
4. Nbg. rbg. 1666, 23/11. Lambert Jen-sen skulde fremdeles have gang og sæde i alle forsamlinger og samme frihed som hidtil.
5. Laurids Jørgensen var født ca. 1610 og døde ca. 1680. Han nævnes som kgl. køkkenskriver 1654 (C.C.D. VI, s. 174), blev tolder i Nbg. 1658 og var brgm. 1666–70 (Biogr. oplysn. nr. 35). Crone synes at have forvekslet ham med den tidligere tolder af samme navn (Personalhist. Tidsskr. IV, 1883, s. 45).
6. Biogr. oplysn. nr. 64. Sagen mod Niels Banner »deres lensmand« i As. tbg. 1662, 10/6, 5/8, 12/8, 19/8, F.L. dbg. 1662, 9/7, 6/8, 20/8.
7. Biogr. oplysn. nr. 70.
8. As. tbg. 1678, 17/9, 24/9.
9. Hans Jørgensen (Husum) f. 1612, var muligt delagtig i rejsningen i Skåne 1658, derefter brgm. og proviantskri-ver i Frederiksodde. Han blev brgm. i Bogense 1660 og gift med en datter af brgm. Jens Madsen (Personalhist. Tidsskr. 3. rk. 4 bd., 1895, s. 213; Fr. Barfod, De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 152).
10. V. Woll, Saml. t. Kertemindes Historie (LAO), jvf. Saml. t. Fyens Hist. og Top. VI, 1873, s. 43.
11. V. Woll, Saml. t. Kertemindes Historie.
12. V. Woll, Saml. t. Kertemindes Historie.
13. P. Munch, Købstadstyrelsen i Dan-mark, I, 1900, s. 74.
14. P. Munch, Købstadstyrelsen i Dan-mark, I, 1900, s. 77.

15. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 18 ff., 45 ff., 78 ff., jvf. Poul Johs. Jørgensen, Danmarks Retshistorie, 1940, s. 438 f.
16. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 18.
17. L. Andresen, Geschichte der Stadt Tondern, 1933, s. 137; M. Mackeprang, Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 94; Achelis, Haderslev i gamle Dage, II, 1929, s. 55.
18. A. Köcker i Aalborg Bys Historie ved P. C. Knudsen, I, 1931, s. 125 f.
19. J. Clausen i Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 385.
20. J. Hvidtfeldt i Viborg Købstads Historie ved Svend Aakjær, I, 1940, s. 49.
21. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 20, jvf. Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 627 ff.
22. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 46.
23. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 46 f.
24. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 78 f.
25. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 79.
26. J. Clausen i Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 385.
27. Otto Smith, Næstved, 1935, s. 81; Alb. Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936–42, s. 196.
28. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 19, s. 46 f.
29. Od. rbg. 1615, 25/9, 1627, 24/1, Herredagsdbg. 1633, f. 449, Od. rbg. 1633, 12/8 m. fl.
30. Herredagsdbg. 1633, f. 449.
31. Od. rr. dbg. 1635, 24/1.
32. Od. rbg. 1649, 26/9.
33. Od. rbg. 1667, 22/11.
34. Od. rbg. 1672, 3/5, 7/5.
35. Herredagsdbg. 1633, f. 449.
36. Od. rbg. 1667, 12/6.
37. Od. rbg. 1669, 10/5.
38. Od. rbg. 1669, 25/6.
39. Od. rbg. 1671, 30/8.
40. Od. rbg. 1678, 1/2.
41. Od. rr. dbg. 1635, 24/1.
42. Od. rbg. 1669, 28/5.
43. Od. rbg. 1650, 22/5, 1652, 5/7, 8/2.
44. Od. rbg. 1650, 8/2.
45. Od. rbg. 1669, 25/6.
46. Od. rbg. 1669, 10/5.
47. Od. rbg. 1649, 19/10.
48. Od. rbg. 1667, 2/10.
49. Od. rbg. 1675, 11/9.
50. Od. rbg. 1649, 26/9.
51. Od. rbg. 1667, 18/12.
52. Od. rbg. 1674, 3/7.
53. Od. rbg. 1673, 14/11.
54. Od. rbg. 1650, 8/2.
55. Od. rbg. 1670, 27/6.
56. As. rbg. 1630, 5/7.
57. As. rbg. 1636, 5/2.
58. As. rbg. 1636, 29/4.
59. As. tbg. 1671, 19/12.
60. Commissionssag til undersøgelse af forskellige forhold i Nyborg.
61. M. Mackeprang i Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 64.
62. Hassø i Køge Bys Historie, 1932, s. 127.
63. Alb. Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936–42, s. 199 f.
64. Od. rbg. 1632, 18/6; C.C.D., IV, 1632, 23/11; Herredagsdbg. 1633, f. 449.
65. Rudi Thomsen, Den jydskke Borgerbevægelse 1629 i Hist Tidsskr. 11. rk. 1. bd., 1946, s. 602 ff.
66. Od. mag. dok. t. rbg. 1666, 5/11, Od. tbg. 1667, 14/10, Od. rbg. 1669, 10/3. – I en sag mellem mag. Christen Hansen Lund og borgmestre og råd, der kom for Højesteret 1670, og som drejede sig om indkvarteringsbyrderne i 1658–60 omtales, at sagen blev rejst »6 aar efter der en del borgerskabet var bleven urolig mod borgmester og råd, og begærede en præident« (Højesterets dbg. 1670, 9/8).
67. Ktm. tbg. 1660, 16/3.
68. Bg. rbg. 1661, 10/5.
69. Nbg. tbg. 1665, 4/9, 11/9, 18/9, 25/9, 27/11.
70. Nbg. tbg. 1666, 15/1.
71. As. rbg. 1667, 15/3.
72. Od. tbg. 1668, 1/6.
73. As. tbg. 1670, 1/3.

74. Nbg. tbg. 1667, 26/8, 1669, 29/3, 19/4, 26/4.
75. Nbg. tbg. 1672, 22/1.
76. Nbg. tbg. 1672, 22/1.
77. Nbg. tbg. 1672, 15/4, 22/4, 15/7.
78. Nbg. tbg. 1676, 24/1, 31/7.
79. Nbg. tbg. 1676, 24/1, 31/7, 7/8, 9/10, 30/10, 6/11, 13/11, 20/11, 27/11.
80. Nbg. tbg. 1678, 28/1.
81. Højesterets dbg. 1678, 24/7.
82. As. tbg. 1674, 15/9.
83. Bircherod, dbg. 1682, 1/1, hvor Hans Pedersen nævnes død på Rødkilde, jvf. Od. rbg. 1672, 14/6.
84. Od. tbg. 1671, 28/8, 11/9; Højesterets dbg. 1674, 6/8.
85. Antegnelser til byfoged Jens Christensens rgsk. 1680 i Od. købstads rgsk. 1680. R.A.
86. Hugo Matthiessen i Ribe Bys Historie 1660-1730, 1929, s. 30 ff., Alb. Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936-42, s. 198 ff., 321 f., Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 1955, s. 154, 157.
87. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 75, Blomberg, Faaborg Bys Historie, I, 1955, s. 149.

IX. SAMMENBRUDET

1. Jvf. H. H. Fussing, Bybefolkningen 1600-1660, 1957, s. 72, 73 ff.; samme, Stiernholm Len 1603-61, 1951, s. 156; Carl Christiansen, Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660-1700, 1941, s. 14-57.
2. Od. rbg. 1627, 24/1.
3. Kanc. Brb. 1629, 26/1.
4. Kanc. Brb. 1627, 15/10. Marquor (Marquard) Rantzau, en søn af Breide Rantzau og Sophie Rosenkrantz, var i 1612 kaptajn på Båhus og 1625 chef for et fodregiment; gouvernør i Glückstadt, der belejredes af de kejserlige. Han fik 1635, 26/3 bestalling som generalmajor og chef for et fodregiment og nævnes 1639 som generalmajor og chef for et fodregiment i Holsten. Han blev amtmand i Hanerow 1640 og døde 1643 (Hirsch).
5. Kanc. Brb. 1627, 8/11. Ritmester Mønickhusen er formentlig identisk med Christopher Münnichhausen, der senere var generaladjutant hos Frederik (III), da denne var ærkebiskop i Bremen (1644) og 1657 fik bestalling som generaladjutant til hest ved armeen i Skåne; samme år fik han bestalling som oberst tilfods og var 1658 kommandant i Nakskov. Under Københavns belejring var han oberst under stadthauptmand Thuresen (Hirsch).
6. Kanc. Brb. 1628, 8/12.
7. Kanc. Brb. 1628, 28/5, 1630, 28/5. Balthasar Jacob v. Schlammersdorff var generalvagtimester og oberst over et regiment tyske knægte. Regimentet aftakkedes i juli 1629 (Hirsch).
8. Odensegd. lensrgsk. 1628-29.
9. As. rbg. 1637, 30/6.
10. As. rbg. 1630, 16/7.
11. Dansk biogr. Leks. XXV, 1943, s. 98.
12. Od. rbg. 1629, 2/3.
13. Herredagsdbg. 1650, 1/7. Det kan ikke fastslås, hvem kaptajn Hardenberg er. Der kan muligt foreligge en fejlskrivning for Harenberg, idet en Johan Harenberg i 1660 flg. nævnes som generalgevaldiger i Glückstadt (Hirsch).
14. Kanc. Brb. 1627, 8/12.
15. Ktm. tbg. 1629, 16/2; Herredagsdbg. 1630, 4/6.
16. Kanc. Brb. 1630, 23/9.
17. Commissionssag til undersøgelse af forskellige forhold i Nyborg. Laurids Pogwisch fik 1642, 1643 og 1644 besolding til sit kompagni af adelens soldater og var 1644 chef for to på Fyn oprettede fodfolkskompagnier. Han blev vistnok major 1645, interimskommandant i Christianspris 1646 og gouvernør sst. 1647-49 (Hirsch).
18. Nbg. tbg. 1644, 4/11, 5/2, 18/3.
19. Vedel Simonsens samlinger (LAO); H. H. Fussing, Fyns Folketal under Karl Gustav-Krigene (Fortid og Nutid,

- IX, s. 242 ff.); samme, Øernes Befolkning under Karl Gustavkrigene (Hist. Tidsskr. 11 rk. 1 bd., s. 287 ff.).
20. Reg. 108 B nr. 82 (RA). Peter Ryszler (Ryszler) var ritmester i kongens livregiment tilhest i 1657 og indkvarteret i Slagelse 21/8. Hans kompagni kom til Engelholm 1657, 4/9 og afmarcherede til lejren 6/9. I 1661 lå hans kompagni i domkapitlets og St. Johannes distrikter i Slesvig, 1662, 20/3 i Holstebro og Skive og 1665 i Aalborg. – Peter Brachel lå 1657, 8–10/9 indkvarteret i Slagelse og 12/9 s. a. i Slangstrup, 17/9 i Skåne. I Slagelse var han indkvarteret med 100 heste, i Slangstrup nævnes 102 personer (Hirsch).
 21. Carl Christiansen, Formuesforhold i Danmark, 1941, s. 23–25.
 22. Regnskab og status efter Svenskekrigen. 1660–89 (Od. mag. arkiv).
 23. Supplik fra brgm. og råd til kongen 1667 (Od. mag. kopibg. 1667–1682, f. 2 f. (Dato ikke anført)).
 24. Od. mag. kopibg. 1671, 14/3.
 25. Commissionssag til undersøgelse af forskellige forhold i Nyborg.
 26. Nbg. lensrgsk. Bilag til antegnelser 1653–58, jvf. lensrgsk. 1657–58.
 27. Nbg. tbg. 1666, 11/6.
 28. Commissionssag til undersøgelse af forskellige forhold i Nyborg.
 29. Hagenskov lensrgsk. Antegnelser 1656–58.
 30. As. rbg. 1667, 19/4.
 31. As. rbg. 1661, 19/1.
 32. As. tbg. 1662, 18/2.
 33. As. tbg. 1664, 18/10.
 34. Bg. tbg. 1671, 14/2.
 35. Bg. tbg. 1672, 27/8.
 36. Bg. tbg. 1674, 17/3.
 37. Kanc. Brb. 1622, 28/6.
 38. Herredagsdbg. 1631, f. 555 ff., jvf. Kanc. Brb. 1633, 2/12, 1634, 5/6.
 39. Skifte efter dr. Oluf Jacobsen, 1641, 7/9.
 40. Skifte efter mag. Jacob Jacobsen Wolf, 1643, 14/12.
 41. D.A.A. 1906, s. 323.
 42. D.A.A. 1910, s. 334.
 43. F.L. sk. og pbg. 1649, 14/2.
 44. D.A.A. 1910, s. 334.
 45. F.L. sandemændsprot. 1665, 22/3.
 46. Ktm. tbg. 1637, 8/5; Herredagsdbg. 1639, 1/5.
 47. Skifte efter Hans Mikkelsen, 1634.
 48. Od. tbg. 1638, 30/7.
 49. Herredagsdbg. 1641, 19/10.
 50. Herredagsdbg. 1631, f. 557.
 51. D.A.A. 1889, s. 125, jvf. Od. bf. conceptbg. 1640, 9/11, og skifte efter Jacob Jacobsen Wolf, 1643, 14/12.
 52. D.A.A. 1885, s. 39. F.L. sandemændsprot. 1660, 3/10.
 53. F.L. sandemændsprot. 1664, 27/4.
 54. Skifte efter Herman Hermansens hstr. 1675, 6/5.
 55. F.L. sandemændsprot. 1677, 28/2.
 56. D.A.A. 1916, s. 450 ff., F.L. sandemændsprot. 1671, 6/5.
 57. D.A.A. 1923, s. 527, jvf. Vindinge h. tbg. 1662, 13/8.
 58. D.A.A. 1928, s. 136, jvf. skifte efter Karen sl. Johan Borchartsens 1661.
 59. D.A.A. 1931, s. 44, F.L. sandemændsprot. 1664, 30/3.
 60. D.A.A. 1926, s. 28 f.
 61. Nbg. rbg. 1671, 8/3, jvf. Tamperretsprot. 1674, 24/7 og altertavle fra St. Knuds kirke (Møntergaarden, Odense).
 62. D.A.A. 1923, s. 525, Od. tbg. 1639, 29/4.
 63. Od. rbg. 1669, 10/3.
 64. D.A.A. 1908, s. 23 f., Kanc. Brb. 1637, 9/3.
 65. Fynske Aarbøger, II, 1942, s. 1 ff.
 66. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, 1894, s. 59 f.
 67. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, 1894, s. 57 f.; Ludwig Andresen u. Walter Stephan, Beiträge zur Gesch. der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544–1659, 1928, s. 367 ff.; Gunnar Olsen, Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60 (Historisk Tidsskrift 10. rk. 6. bd., s. 428 ff.).
 68. Herredagsdbg. 1615, 28/3. Jvf. Poul

- Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1940, s. 393.
69. Herredagsdbg. 1630, 7/7.
 70. Herredagsdbg. 1632, f. 426 ff.
 71. Herredagsdbg. 1643, 26/4.
 72. Herredagsdbg. 1649, 18/6.
 73. Gudme h. tbg. 1640, 5/11.
 74. F.L. sk. og pbg. 1646, 27/1.
 75. F.L. sk. og pbg. 1647, 30/6, F.L. sandemændsprot. 1646, 11/11.
 76. F.L. sk. og pbg. 1647, 30/6.
 77. F.L. sk. og pbg. 1647, 30/6.
 78. F.L. sk. og pbg. 1652, 27/10.
 79. F.L. sk. og pbg. 1647, 10/2, 14/7, 28/7, 11/8, 22/9, 1648, 2/11.
 80. F.L. sk. og pbg. 1647, 10/2.
 81. F.L. sk. og pbg. 1647, 14/7.
 82. F.L. sk. og pbg. 1647, 14/7.
 83. F.L. sk. og pbg. 1647, 28/7, 2/11.
 84. F.L. sk. og pbg. 1654, 5/7.
 85. F.L. sk. og pbg. 1663, 14/10.
 86. F.L. sk. og pbg. 1664, 22/6, 1665, 19/4.
 87. F.L. sk. og pbg. 1668, 11/11, jvf. 1661, 2/10 og 1655, 16/5.
 88. Lunde h. tbg. 1670, 29/7.
 89. F.L. sk. og pbg. 1651, 19/10, 1661, 16/10, 1662, 9/7, 3/9; Od. h. tbg. 1664, 7/6; F.L. sk. og pbg. 1665, 2/8; Højesterets dbg. 1665, 18/8; F.L. sk. og pbg. 1668, 30/9.
 90. F.L. dbg. 1664, 8/6; F.L. sk. og pbg. 1665, 8/3.
 91. Den tidligere bestemmelse om, at de ufri stænder ikke måtte erhverve frit jordegods ved køb eller som pant, blev lempet ved frdgn. 1641, 29/11, således at borgerlige måtte tilforhandle sig frit jordegods eller tage udlæg i det, men de skulde inden år og dag afhænde det til adelsfolk eller opbyde det til salg. Denne bestemmelse bortfaldt først i 1682 (Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1940, s. 389, 562).
 92. Herredagsdbg. 1641, 19/10.
 93. Herredagsdbg. 1641, 19/10.
 94. F.L. sk. og pbg. 1653, 9/11.
 95. Herredagsdbg. 1649, 18/6.
 96. F.L. domkopibg. 1671, 29/3.
 97. Recessen 1643, 27/2, II,15.12 (C.C.D. V, s. 310).
 98. Dette gælder skifterne efter Otte Poulsens hstr. 1656, 10/7 og efter Niels Hansens hstr. 1660, 27/7.
 99. K.R.D. 1603, 21/6.
 100. Od. tbg. 1606, 7/11.
 101. Od. tbg. 1606, 24/3, 7/7.
 102. F.L. domkopibg. 1611, 7/9.
 103. Od. bytingsdom 1631, 6/6 i G.H. adkomstdok. 1631–35.
 104. Od. rbg. 1634, 24/11.
 105. Kanc. Brb. 1618, 16/5, 24/5.
 106. As. rbg. 1626, 3/2.
 107. Kanc. Brb. 1627, 18/2.
 108. As. rbg. 1638, 17/12.
 109. Kanc. Brb. 1620, 1/3.
 110. As. rbg. 1627, 30/3.
 111. As. rbg. 1627, 12/5.
 112. Kanc. Brb. 1629, 26/1.
 113. Od. rbg. 1627, 19/2.
 114. Od. rbg. 1627, 30/4.
 115. Kanc. Brb. 1616, 1/7, 19/7, 1618, 16/5, 24/5.
 116. F.L. sandemændsprot. 1655, 29/8.
 117. Kanc. Brb. 1627, 16/7.
 118. Od. rbg. 1627, 8/10.
 119. Od. rbg. 1618, 24/4.
 120. Od. bf. rgsk. 1627–29, Kanc. Brb. 1637, 25/2, jvf. Od. tbg. 1638, 1/10.
 121. Od. rbg. 1634, 12/5, jvf. Tavle XIII, 17.
 122. Kanc. Brb. 1634, 5/11, 24/11, 1635, 18/2.
 123. Od. rbg. 1634, 28/7.
 124. Od. tbg. 1635, 23/3.
 125. Od. bf. conceptbg. 1637, 23/1.
 126. Od. rbg. 1640, 1/4, Od. tbg. 1640, 13/4, Od. rbg. 1640, 3/6.
 127. Od. rbg. 1640, 13/11.
 128. Od. bf. conceptbg. 1636, 24/10.
 129. Od. bf. conceptbg. 1637, 16/11, Concept t. Od. rbg. 1638, 7/5.
 130. Od. tbg. 1636, 16/5, Ktm. tbg. 1636, 31/10.
 131. Od. bf. conceptbg. 1638, 22/1, jvf. tavle XXVIII, 20.
 132. Od. tbg. 1638, 29/10.
 133. Concept t. Od. rbg. 1637, 7/10; Od. bf. conceptbg. 1638, 29/10.

134. Concept t. Od. rbg. 1638, 7/10.
 135. Od. tbg. 1638, 29/10.
 136. Od. tbg. 1638, 29/10.
 137. Od. tbg. 1638, 19/11.
 138. Kanc. Brb. 1640, 8/5.
 139. Concept t. Od. rbg. 1638, 10/4; Od. tbg. 1639, 21/1.
 140. Concept t. Od. rbg. 1639, 25/1; Od. bf. conceptbg. 1639, 1/2.
 141. Concept t. Od. rbg. 1639, 25/1.
 142. Concept t. Od. rbg. 1639, 1/2.
 143. Od. tbg. 1639, 17/4.
 144. Od. tbg. 1635, 22/6, jvf. tavle XVI.
 145. Od. bf. conceptbg. 1638, 4/6; Od. tbg. 1638, 4/6.
 146. Od. tbg. 1638, 29/10.
 147. Od. tbg. 1638, 12/11, 3/12.
 148. Jvf. hendes processer med Erik Jørgensen og Jesper Hansen i Od. bf. stbg. 1648, 27/3, Herredagsdbg. 1649, 14/6, Od. rbg. 1649, 5/10. – Od. bf. stbg. 1653, 22/9, Od. rr. stbg. 1653, 2/3, Od. bf. stbg. 1654, 16/1, Od. rbg. 1654, 16/8.
 149. Od. mag. rgsdbg. f. fattigvæsenet 1659–1682.
 150. Ktm. tbg. 1629, 20/7, jvf. tavle XII.
 151. Ktm. tbg. 1629, 20/7.
 152. Ktm. tbg. 1629, 20/7; Kanc. Brb. 1631, 15/1.
 153. Kanc. Brb. 1633, 5/12.
 154. Herredagsdbg. 1635, f. 722.
 155. Od. tbg. 1636, 27/8.
 156. Od. bf. conceptbg. 1637–38, f. 6, 1638–39, f. 16–19.
 157. Od. bf. conceptbg. 1637, 23/1, 4/12.
 158. Od. tbg. 1640, 16/3.
 159. Od. bf. conceptbg. 1638, 5/7.
 160. Fynske reg. 4, 320, 1643, 3/8; tavle XII, 11 og 12.
 161. Od. rbg. 1634, 27/1.
 162. Kanc. Brb. 1635, 5/12.
 163. Concept t. Od. rbg. 1638, 19/12.
 164. Concept t. Od. rbg. 1639, 18/1.
 165. Od. bf. conceptbg. 1639, 16/5, 1640, 22/6.
 166. Kanc. Brb. 1640, 25/2.
 167. Tavle XII, 11 og 13.
 168. Tavle XXXII.
 169. Od. tbg. 1639, 28/1.
 170. Tavle XXXII.
 171. Lunde h. tbg. 1650, 29/11.
 172. Næsbyhoved b. tbg. 1652, 26/10.
 173. Tavle XXIII.
 174. Od. bf. stbg. 1643, 6/2.
 175. Nævnt brgm. Od. bf. stbg. 1643, 12/6, men forrige brgm. i skifte efter Peder Gaas 1645, 17/12.
 176. Bircherod, dgb. 1665, 24/11.
 177. Tavle XXXVIII.
 178. As. rbg. 1636, 1/7.
 179. As. rbg. 1638, 3/8.
 180. As. rbg. 1638, 14/8.
 181. As. rbg. 1638, 24/8.
 182. As. rbg. 1638, 31/8.
 183. As. rbg. 1638, 1/12.
 184. Od. kæmnerrgsk. 1635.
 185. As. rbg. 1638, 20/2.
 186. As. rbg. 1639, 12/2.
 187. Kanc. Brb. 1640, 25/2.
 188. As. rbg. 1642, 12/8.
 189. Od. bf. stbg. 1653, 10/10.
 190. Kanc. Brb. 1625, 12/10.
 191. Kanc. Brb. 1628, 14/10; Herredagsdbg. 1630, 8/6.
 192. Herredagsdbg. 1649, 16/6.
 193. Od. rbg. 1629, 2/3.
 194. Tavle XXII.
 195. Jvf. side 62.
 196. Jvf. side 65.
 197. Tavle XXXIV, 9.
 198. Jvf. side 65.
 199. Od. mag. arkiv.
 200. Herredagsdbg. 1647, 10/5; Rigens forfølgningsbog 1647, 8/7.
 201. Bg. tbg. 1671, 14/2; F.L. sandemændsprot. 1671, 29/3.
 202. Bg. tbg. 1673, 16/12.
 203. Bg. tbg. 1672, 27/8.
 204. Bg. rbg. 1672, 31/7.
 205. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, II, s. 590 ff.
 206. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, s. 73.
 207. Od. mag. kopibg. 1667–82, f. 2. Uden dato.
 208. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger

- ger til Statskollegiets Historie, I, s. 327 f.
209. Højesterets dbg. 1670, 30/7. Iflg. hans bestillingsbrev af 1657, 9/9 som generalproviandmester i særdeleshed for Frederiksdode skulde han have bestalling som major til fods i marken.
210. Tavle XXXVI.
211. Aksel Lassen, Skæbneåret 1659, 1958, s. 135 ff.
212. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, s. 301.
213. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, s. 355, 390, II, s. 111 ff.

X. ARVINGERNE

1. Tavle XXXI.
2. Tavle XXXI, 12.
3. Od. skbg. 1684, 11/12.
4. Od. sk. og pbg. 1688, 9/1, jvf. tavle XXXIV.
5. Od. tbg. 1678, 11/11, jvf. tavle XXVIII, 22.
6. Tavle XLI, jvf. tavle LI.
7. Tavle XLIII.
8. Tavle XLVIII.
9. Tavle XIX.
10. Tavle XIII.
11. Tavle XVI.
12. Tavle XXVI.
13. Tavle XXX, 3.
14. Tavle IX.
15. Tavle XXVIII, 19.
16. Tavle XXVIII, 14.
17. Tavle XXXIV, 15.
18. Tavle XXII, 3 og 4.
19. Tavle XXVI, 7.
20. Tavle XXIX.
21. Tavle XXXIII, 20 og 21.
22. Tavle XXVIII, 14.
23. Tavle XXVI, 8.
24. Tavle XVIII, 15.
25. Tavle XX, 14.
26. Tavle XLIX, 25.
27. Tavle XIII, 30.
28. Tavle XXXIV, 8.
29. Tavle XXXIV, 16.
30. Tavle IX, 29.
31. Tavle X, 10.
32. Tavle XIX, 8.
33. Tavle XXII, 3.
34. Tavle XII, 10.
35. Tavle XIII, 29.
36. Tavle XIII, 9.
37. Tavle XXXIII, 20.
38. Tavle XIV, 18.
39. Tavle XLVI, 6.
40. Tavle XIV, 19.
41. Tavle XXVIII, 21.
42. Tavle XXXII, 9.
43. Tavle I, 16.
44. Bjørn Knudsen nævnt på Stensgaard Nbg. tbg. 1662, 16/6, 1666, 28/5.
45. Hans Bertelsen nævnt på Sanderumgaard Nbg. tbg. 1667, 26/8, 1668, 13/7. I Nbg. tbg. 1669, 26/4 siges, at han havde haft Sanderumgaard i forpagtning.
46. Tavle XVI, 11.
47. Tavle VII, 31 og 32.
48. Tavle XII, 13.
49. Tavle XII, 9.
50. Tavle XXVIII, 20 og 11.
51. Tavle XXXIV, 14 og 21.
52. Tavle XXXI, 12.
53. Tavle XXXVII, 20.
54. Tavle LVII, 8 og 10.
55. Tavle XLVI, 8.
56. Tavle XLVIII, 8.
57. Tavle XXVIII, 8.
58. Tavle XLVI, 3 og 5.
59. Tavle XIV, 22.
60. Tavle XXVI, 9.
61. Tavle XIX, 7 og 10.
62. Tavle XXI, 7.
63. Tavle XIX, 9.
64. Tavle XIV, 21.
65. Tavle XXXIII, 23.
66. Jvf. de nævnte sogne hos Wiberg.
67. Tavle XXXII, 8.
68. Tavle XII, 9.
69. Tavle XXXIII, 19.
70. Tavle XX, 13.
71. Tavle XX, 17.

72. Tavle XLIII, 15.
73. Tavle XLIII, 26.
74. Tavle XLVIII, 8.
75. Biogr. oplys. nr. 2.
76. Tavle XXXVI, 2.
77. Biogr. oplys. nr. 23.
78. Biogr. oplys. nr. 17.
79. Biogr. oplys. nr. 22.
80. Biogr. oplys. nr. 18.
81. Biogr. oplys. nr. 20.
82. Biogr. oplys. nr. 20.
83. Tavle XXXVI, 4.
84. Tavle XXXVI, 3.
85. Biogr. oplys. nr. 17.
86. Biogr. oplys. nr. 18.
87. Biogr. oplys. nr. 32.
88. Biogr. oplys. nr. 14.
89. Biogr. oplys. nr. 2.
90. Biogr. oplys. nr. 14.
91. Biogr. oplys. nr. 22.
92. Søren Pedersen Hegelund, brgm. i Bogense, var søn af brgm. Peder Mortensen Hegelund i Ribe (Kinch, Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 158), en søster til ham blev gift med Niels Bang, rmd. i Bogense (anf. sted). Bertel Jacobsen Bossen, rmd. i Bogense, d. 1608, var søn af brgm. Rasmus Bossen i Middelfart, hvis enke Anne Ibsdatter blev gift med rmd. Jacob Hansen Mynter i Bogense (Personalhist. Tidsskr. 2. rk. 1. bd., 1886, s. 3).
93. Bg. rbg. 1649, 2/11.
94. Bg. tbg. 1666, 2/10, jvf. Bg. kbg. 1652, Dominica jubilate.
95. Personalhist. Tidsskr. 3. rk. 4. bd., 1895, s. 213 ff.

XI. DEN NYE TIDS MÆND

1. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 77.
2. Jvf. side 14 f.
3. Jvf. side 15 f., jvf. side 68 og 72.
4. Tavle XIII, XVI, XVIII.
5. Tavle XXXVII.
6. Fynske Minder, 1958, s. 107 ff.
7. Tavle XXXIII.
8. Bircherod, dgb. 1677, 18/3, jvf. Od. tbg. 1670, 19/1, 21/2, 25/4, 1671, 27/3; Od. mag. kopibg. 1671, 19/9, Od. tbg. 1672, 10/6; Højesterets dgb. 1672, 13/8.
9. Jvf. side 235.
10. J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde, 1896, s. 276 ff., 117, 119; tavle XXXIII.
11. C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, 1936, s. 167.
12. Tavle XXXVI.
13. Nbg. tbg. 1663, 21/9, 28/9, 9/11.
14. Nbg. rbg. 1664, 15/12, 1665, 16/5, Nbg. tbg. 1665, 4/9, 11/9, 25/9, 27/11, 1666, 15/1, 29/1.
15. Nbg. tbg. 1667, 13/5, 1668, 12/10, 1671, 29/5.
16. Od. rbg. 1673, 26/2.
17. Od. tbg. 1679, 24/2, 17/3, Od. bt. dgb. 1685, 2/11.
18. Tavle XLVII.
19. A. D. Jørgensen; Peter Schumacher Griffenfeld, I, 1893, s. 472.
20. Tavle XLVII.
21. Od. skbg. 1690, 5/12.
22. Tavle LVI.
23. Jvf. side 213 f.
24. Od. rbg. 1668, 27/3.
25. Od. rbg. 1668, 3/4, 1671, 19/5, 16/10, 30/10.
26. Od. rbg. 1671, 1/12, 8/12.
27. Jvf. side 18 f.
28. Jvf. side 209.
29. Ribe Bys Historie 1660–1730, af Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen, 1929, s. 20 ff.
30. Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 400.
31. Albert Thomsen, Holbæk Købstads Historie, 1936–42, s. 343.
32. Randers Købstads Historie, red. Povl v. Spreckelsen, II, 1952, s. 434.
33. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 68 f.
34. P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, s. 84.

SUMMARY

A Study of the Councillors' Aristocracy of Funen in the Seventeenth Century

I. Introduction.

The basis of this study is the opinion expressed by earlier historians that in the 17th century the town council was dominated by merchants who were related either by birth or by marriage. This circle is frequently called a patriciate to emphasize the decisive importance attached to family ties. From the outset the author doubts whether the use of the word patriciate is justified for the circle from which the members of the council were recruited, and for this reason he prefers the phrase »councillors' aristocracy«.

Whereas in former studies of municipal history, as for example those of M. Mackeprang and P. Munch, the main emphasis has been on the functions of the council, the object of the writer is to make a detailed analysis of the genealogical, economic, and social structure of the councillors' aristocracy, a task which has not previously been attempted. By choosing the individual councillor as a starting-point and central figure, the author has analysed the following facets of the kinship: the parents of the councillor, his siblings and their husbands and wives, as well as his children and sons- and daughters-in-law. On account of the available sources the earliest time-limit for the study has been set about the year 1600 and the latest at 1682, when a Royal Ordinance brought about a considerable change in the administration of the towns.

Geographically the study has been limited to a number of towns on Funen. Odense, the principal town of the diocese, which covers a large area and has a wide representation of the various classes, has provided the major part of the material on which the study is founded. In this town in particular there is rich biographical source-material. Compared to Odense the other smaller towns on Funen possess only modest sources, but the material from Nyborg, Assens, Bogense and Kerteminde has been studied and has served as a basis for comparison with Odense.

II. The appointment of the council, its functions and revenues.

The number of mayors and councillors in the individual towns was decided according to their requirements, and seats might remain vacant for long periods. The councillor was expected to take an oath on appointment; the position was for life, but resignation on grounds of illness or poverty was permitted. Despite the council's ancient right of co-option a degree of governmental control was

exercised over the municipal administration, among other things by appointments to vacant seats. The governmental control was exercised through the local Lord Lieutenant (»lensmand«), but the effectiveness of this supervision varied. In Odense it was on the whole weak, whereas in both Assens and Nyborg there were close connections between the »lens«-administration and the municipal administration. After 1660 the direct governmental control was tightened, particularly with regard to the appointment of mayors, a development which leads up to the change in the system of town administration contained in the municipal ordinance of 1682.

The task of mayor or councillor made heavy demands, demands which increased during the period under review. The number of council meetings increased to such an extent that those with extensive business interests found it difficult to attend them all. Although the work of a councillor thus restricted a citizen's business-activity, on the other hand it gave him influence in other spheres, the exact value of which is illustrated from the records on Funen.

The council ensured that those wishing to establish themselves in trade obtained a trade-licence. A fee was payable for this licence; in Odense the fee was in proportion to the means of the citizen and the whole amount went straight into the councillors' pockets. The council also supervised the everyday trade affairs. Particular attention was paid to the markets, and the council also supervised the craft-guilds. The guild regulations had to be approved by the council, who also influenced the elections of the masters of the guilds; a councillor attended guild meetings in an advisory capacity. No craftsman could become a member of the council, but the particular merchant guild which had developed out of the medieval guilds occupied an unique position. In its case no councillor attended as advisor, and the master of the guild might well be a member of the council.

The council also dealt with streets and roads, water supply, and fire precautions. They administered land belonging to the town, but the details varied considerably from town to town according to the extent of the common land and consequently its greater or lesser importance to the community as a whole.

The council's supervision of the administration of the estates and the trust funds was often a difficult responsibility. The council was expected to protect the interests of those under age, by the appointment of a guardian among other ways, and even the Public Trustee's office established in 1619, did not relieve the council of its responsibilities. It was also the duty of the council to appoint wardens to the churches under its supervision, and they were often selected from among the councillors. Administration of the poor-relief was, at least partly, in the hands of the council. In Odense, where a poor rate was introduced in 1632, the poor-relief appears to have been better organised than in the other towns on Funen.

Assessment and collection of taxes was an important part of the council's

functions. Originally the annual assessment was made by the council alone, but in the 17th century it was more frequently done in consultation with the merchants. Since the end of the Middle Ages Odense had been divided into 15 tax districts (»roder«) each with its own official (»rodemester«) who acted for one year, but after valuation officers were introduced by the municipal charter of 1619, the »rodemester« became in effect tax-collector. They were chosen mainly from among the craftsmen, whereas an attempt was made in appointing the valuation-officers to have both merchants and craftsmen represented.

The keeping of the town's accounts was usually entrusted to two treasurers, but the responsibilities of the post varied considerably from town to town. In Odense the treasurers appear to have been equal in position, whereas in Bogense there was a chief and a deputy treasurer, and Nyborg had a borough treasurer and a council treasurer, of whom the borough treasurer was more nearly equivalent to the treasurer in other towns; the council treasurer was the youngest councillor, whose duty it was supervise the borough treasurer to a certain extent.

The council had a judicial function through the council court. Some towns had »landstingsret« – the right of appeal from the municipal court to the High Court through the council court. Odense obtained this right in 1649. The relationship between the municipal court and the council court is not entirely clear, but it seems that the council court mainly had authority over the same matters for which they had administrative responsibility. The municipal court, which was presided over by the Recorder, occupied an inferior position to the council court, and the councillors were not expected to participate in its affairs. The Recorder received a salary, as did the secretary to the council, the Town Clerk. These officials were often recruited from the same social class as the councillors, and there are many examples of these officials later becoming members of the council.

Mayors and councillors received an income, the type and amount of which varied greatly from town to town. In Bogense, Assens and Nyborg certain land belonged to the mayors and councillors, in Odense they received »havepenge« and fees for trade-licences, together with the proceeds from leasing the wine-cellar, so arranged that a mayor received twice as much as a councillor. The government also recognised that these tasks should be paid, and until 1640 it was common for mayors to receive the King's portion of the tithes, although probably their greatest privilege was certain tax exemptions.

III. The families represented in the councillors' circle.

Contrary to P. Munch, who in his thesis of 1900 claimed that the majority of councillors came from among the merchants, the author shows from his biographical studies that the councillors can be divided into several groups according to their family background.

At least 20 of Odense's 57 councillors during the period studied were clerks or bailiffs either on the estates of the nobility on Funen, or in the administration of »lens«-estates, before they took out a licence to trade as a merchant. These clerks and bailiffs were probably peasants, but belonged to their upper class. They also held posts as judges and clerks of local courts (»herredsting«). Service as clerk to a squire could be part of a formal training to become a merchant. It is not unusual to find that a man first serves a squire on his estate, then moves to an estate administered by the same squire on behalf of the crown, and finally procures a licence to trade as a merchant. Consequently feeling developed that the squires sought to influence the town administration through their former employees. The same transition from the »lens«-administration to merchant, with subsequent membership of the town council is also noted in Nyborg.

A study of the marriage connections of these former clerks and bailiffs shows that there was a tendency for them to keep within the same social class, or to marry the daughters of the clergy. Although these connections could hardly have furthered their later career in the town community, greater importance should be attached to marriages with daughters or widows of merchants. In this way many found their way into the councillors' circle, in which they were apparently accepted as equals. Even long-established families who for generations had been associated with a town opened their doors to these new arrivals who, the »lens«-clerks in particular, must have been financially of such means that they were considered the equals of the merchant class.

The former employees of merchants form another main group. At least 10 of Odense's 57 councillors had in their youth worked for merchants in Odense. The post as a merchant's servant could assume a fairly independent character, and financially they probably ranked with the clerks. A number of these employees were of Danish origin; as a rule they established themselves early with modest initial capital unless they were able to marry into an existing business by marrying a rich widow. In general merchants' servants of Danish origin had no difficulty in finding a place in the town community, and marriage into the councillors' circle was not essential to becoming a member of the council. Other merchants' servants were of foreign birth, from Holstein, Hamburg, Lübeck, or Westphalia. Foreigners were particularly found with merchants who traded abroad, so their employees usually came from the parts where the merchant in question had business connections. The foreign employees often served for long periods, but some established themselves in towns on Funen. Finally there was a group of merchants who established themselves on Funen without first having been in employment there. Some of these were presumably of considerable means before they came to the town. Only a few from this group became so closely integrated in the town that they became members of the council.

A considerable number of the council members were born and bred in the town in which they became councillors. In Odense 21 out of 57 were probably natives of the town and only 12 of these were the sons of councillors. In Assens 17 of 35, but in Nyborg only 7 of 38 councillors were born in the town. Three of the councillors in Odense belonged to families who for generations had held seats on the council. This was true of the families Mule and Seebled who both considered themselves to belong to the nobility, but in the 17th century this was, however, no longer of any importance. Other families with less firm roots in Odense also had a social status equal to the former families, namely the families of Bager, Let, Wichmand and Rosenvinge, the connection of the latter with Odense being of comparatively recent origin. Studies based on the genealogical tables have shown that the connection which the 17th century councillors had with their native town could only be maintained through one or two generations in the male line. Few of the councillors in Nyborg had family connections on the male side reaching back as far as the 16th century, but the opposite was true of Assens where the family of Bang dominated the council. There appears to have been a direct relationship between the economic activity of the town and the changes in the composition of the council, the native families occupying a more prominent position in the stagnant towns.

A closer study shows that kinship did not play an important part in the appointment to seats on the council. It is also doubtful whether fathers-in-law were able to help their sons-in-law to a seat on the council. Thus the theory of a patriciate in the original meaning of the word cannot be upheld. Other factors than kinship determined a man's admission to the council.

IV. The economic basis.

In accordance with the previous observation that a family could rarely retain a high social level for more than two generations, there are very few examples of businesses attached to certain houses which have been inherited as business-houses for several generations on the male side. It was more common for a business to be inherited through the widow or the daughters of a merchant. When an aspiring merchant came into possession of a house through marriage with a wealthy woman an essential foundation for a business had been laid. Thus the women were the continuous element in the town community.

The economic basis of the councillors and their circle was trade, but the character and extent of the business varied considerably. The trade was based on buying and exporting agricultural products and importing consumer goods, particularly small-wares and spices.

During the first quarter of the century export of oxen formed an important part of the trade. The oxen were purchased from the nobility, and this appears to have been in the hands of men who belonged to the councillors' circle. The

other big export article was corn. It was bought from the »lensmænd« among others, and on the estates, the main purchasers being merchants from the councillors' circle, particularly those who had previously been bailiffs or clerks on the estates. The business connections between the estates developed in such a way that the merchants supplied the estates with corn, wine, beer, mead and building materials, which are recorded in the »lens«-accounts. Sometimes the business connection included the private estates of the »lensmand«, from which the merchants purchased the crops. The contracts between the »lensmænd« and the merchants apparently fixed the price.

The corn was exported on Danish or foreign ships; as far as can be ascertained only a few merchants were shipowners and much of the cargo was carried on Dutch ships. Besides the export of corn in great quantities, a certain amount of trade was conducted by means of smaller ships, particularly from Assens, Kerteminde and Nyborg. Since the customs accounts are lost it is difficult to say for certain with whom the exporters from Funen did business; presumably it was with Holland, Hamburg, Lübeck and Norway, but not with Zealand. During the first few years of the century navigation in the Baltic to Finland and Russia is mentioned.

Company-trade was of only limited importance to importers, as the merchants' trade was largely based on free import from those markets where they sold their export articles. Small-wares were purchased in Amsterdam, Hamburg and Lübeck, wine in Holland and fish in Norway. The deals were generally concluded in the foreign merchant's town; at times, however, foreign merchants would come to Denmark to sell their goods. Very friendly connections could arise between foreign concerns and their Danish customers, which in several cases resulted in Danish merchants establishing themselves in foreign trade centres.

A close-up picture of the business conditions can be had by a study of the records of the estates of deceased people, which in Odense have been preserved from 1630 onwards. The author attaches great importance to these records even if each one has to be judged critically. Among other things it can be assumed that some financial differences were settled in the interval between the death of a person and the final compilation of the estate, but on the whole these records can be said to provide valid information about the nature and size of the merchants' stock, as well as about the merchants' creditors and debtors.

On the basis of these records a number of Odense merchants can be singled out who have dealt mainly in small-wares. The records of estate provide information about the value of stock as well as its content of textiles, ironmongery and spices. The textiles came from Holland, England and Germany; measurements and value are given partly in Danish and partly in foreign units. The large merchants' stocks were usually comprehensive, but a certain tendency to

specialisation can be seen. Thus one merchant concentrates on ironmongery and another on silk material. However abundant the stocks in Odense appeared to be they were only a faint reflection of the variety that European industrial and business centres could exhibit. Another category of merchant is the corn-merchant who has no small-ware stock. In many cases these merchants were former bailiffs and clerks, whereas the small-ware dealers were former merchants' servants.

The records of personal estate provide information about unpaid debts which throw light on the subject of the merchants' customers. Until 1665 the outstanding debt, which reflects the dead man's former business activity, is considerable, but it is very substantially reduced after that time. The number of foreign debtors during the whole of this period is quite insignificant, but the same cannot be said of local debtors who can be divided into the following groups: the nobility, the clergy, the peasants and the townspeople.

Aristocratic debtors appear above all in the records of the personal estate of merchants dealing in small-wares; their debt amounts to 50% of the total outstanding debt. The main part of this debt appears to have been the outcome of business dealings, but the merchant has also granted the nobleman loans on interest. After about 1660 the debt ascribed to the nobility is insignificant. Those noblemen who possessed houses in Odense appear most frequently among the debtors to local councillors and merchants, and outside Odense it is mainly estates on »Sletten«, the district between Odense, Bogense and Odense Fjord, who had business connections with Odense.

The unpaid debt of the clergy is modest compared with the noble debt, but geographically the same phenomenon can be observed, with many debtors in Odense and in the parishes on »Sletten«, and the remainder scattered throughout Funen.

Peasant-debt appears in the records of both merchants with and without small-ware stocks. The individual amounts are small, but the number of peasant debtors could be very considerable. The record of the estate of Peder Gaas in 1645 mentions the names of 773 peasants, but as a percentage the peasant-debt is generally insignificant. On the other hand it is probable that all the trade with the peasants has not left its mark on the merchants' accounts and consequently the records of estate, since transactions with the peasants were often in the nature of barter, so to supplement the records of estate the author includes material from the records of the local courts with their numerous examples of cases arising out of debts incurred by the peasants in Odense. Maps have been drawn up to show the customers of four merchants among the nobility, the clergy and the peasants.

The outstanding accounts of the townspeople with Odense merchants are small, but the debt is greatest with merchants having large small-ware stocks. The debtors are mainly residents of Odense itself, but a few merchants had

branches in all the coastal towns on Funen, on the Western districts of Zealand, on Samsø, or the Eastern parts of Jutland.

The author finds that the name »storkøbmand«, literally large merchant, only applies to those merchants who imported small-wares from abroad partly for wholesale trade and partly for retail, as well as to those merchants who exported agricultural products to other countries. The records of estate clearly show that both these large merchants as well as the ordinary merchants were affected by the general stagnation in business activity about 1660. Only a small number of merchants with large concerns before 1660 managed to preserve them. The failing ability of the nobility to honour their debts, which is documented in the records of personal estate as an increasing number of debt marked as »uncertain«, must have had a profound influence on the merchants' economy.

It appears that until 1660 small-ware merchants had considerable outstanding debts to creditors abroad. A number of creditors are mentioned amongst the local nobility up to about 1650, but the debt to the nobility remained insignificant. On the other hand a considerable number of creditors among the clergy appear throughout this period in the records of estate. The economy of the clergy was probably somewhat firmer than that of the nobility and the middle-classes, and the merchants were apparently able to satisfy here a large part of their need for capital. It is possible that the explanation of the increased flow of the townspeople's sons to the clergy could be sought in the steady economy of the clergy.

V. Properties and furniture.

From the land-tax assessment of 1683 and shorter assessments from the middle of the century, and comparison of this information with that derived from documents of estates and records of the courts, the author has analysed the properties which belonged to the councillors' circle in Odense, as well as the change of ownership of these houses. It appears that some properties were inherited from father to son, but more passed to sons-in-law or to the new husbands of widows, a fact which corresponds to the observation previously made that women formed a steadier element in the town community.

The houses assessed highest belonged to the councillors, as might be expected, and there are several examples of a councillor owning several houses and smaller properties. Besides his »resident« house the properties included »dwellings« (»våninger«), »shops« (»boder«) and plots of undeveloped land – »gardens« and »enclosures«. The latter properties sometimes yielded certain rents and some garden and agricultural produce. However compared to Nyborg, Kerteminde and Bogense the land and its farming was of minor importance to the citizens of Odense. It can be ascertained that in Odense the contribution of property to the total wealth of a merchant was proportional to his business activity: the

more extensive his business, the smaller the contribution of property to his total means.

Although brick-built houses were known in 17th century Odense, half-timbered houses were far more common. It is also clear that most houses were turned sideways to the street, only interrupted here and there by gabled houses. Since the councillors' houses have more or less completely disappeared it is necessary to depend on documentary material, particularly the records of the estates of deceased people, to obtain an impression of the appearance and layout of the buildings.

Since the sites were often narrow and deep the space at the front of the house was limited, consequently several of the living-rooms were referred to the wings of the buildings where the kitchens and sculleries were situated. The need for a gateway and small-ware shop in the front of the house increased the need to put the living-rooms in the side-buildings. The rooms were commonly referred to as sitting-rooms, chambers, kitchen and scullery; only those of very high rank had a hall. It seems that it became more common during the period under discussion to have separate bed rooms.

The amount of furniture varied according to the size of the household and the financial circumstances of the owners, but in comparison with the difference in means the variety in furniture was small and its value low. Because of the great interest to cultural history the furniture lists of 26 estates of deceased Odense merchants have been analysed and the furniture classified according to the system used by the Danish cultural history museums (vol. II). The furniture in the sitting-rooms consisted mainly of chests, boxes, cupboards, tables, benches, chairs and beds, in addition to which there were unrecorded wall-fixtures. Although the records of estate only cover a period of between 40 and 50 years very strong affinities with furniture styles from the past are noticeable as well as a change towards more varied furniture which characterised later periods.

Textiles are prominent in the inventories of furniture and personal effects. The textiles for furnishing the house are often divided into smaller groups such as bed-clothes, bench-cushions, cushions, bed-curtains, and linen cloth. A connection can be established with the merchants' stock of small-ware from these textiles, as well as from the recorded clothes, so that one can see what the various articles were used for. To complete the picture jewellery has been mentioned in connection with dress; jewellery was, however, only found among the affluent people, and after 1660 in relatively smaller amount.

VI. Financial status.

Records of estates and tax assessments have been examined to show that the councillors' financial circumstances relative to other citizens were the main reason for their influence on the municipal government.

Although the figures obtained from the records of estates must be taken with certain reservations, it can be ascertained that personal means varied considerably within the councillors' circle, ranging from very considerable fortunes to means not much greater than those of other merchants. This applies to Odense where the records of personal estate are fullest, as well as to the coastal towns where these records from the first half of the century are lost.

The tax assessments cannot be used for calculation of the individual taxpayer's wealth, but the author attaches great importance to them as a source of a contemporary index of the financial status of the citizens among themselves. The almost complete list of tax assessments from Odense from 1624–41 shows that the members of the council have been assessed amongst the highest, as might be expected, also rich merchants appear amongst those assessed highest who later became members of the council. No similar continuous lists of tax assessments survive from the period after 1660, but lists from 1662, 1676, and 1683 have been used. It might be expected that mayors and councillors were no longer alone in bearing the heaviest burden of taxation considering the decline in wealth caused by war and crisis; however, the sources show that it is still the merchants – and among these mayors and councillors – who both economically and as taxpayers have the highest status. But the economic upperclass who still dominated the municipal government now included only very few members of those families who had belonged to the councillors' circle for generations. By far the commonest type of councillor was the new arrival, who by ability had placed himself economically in such a position that he was given a seat on the council as a matter of course, and thus obtained political influence.

VII. The privileges of the councillors' circle.

Considering that the economic advantages associated with being a councillor could hardly compensate for the disadvantages, particularly when the councillor was an active merchant, the author examines the less obvious advantages which emphasised the councillor's prestige and placed him in an exceptional position in relation to this fellow-citizens.

An example of this is seen in the special provisions made for families of mayors and councillors in the legislation to limit extravagance, who together with the richest merchants were allowed to celebrate weddings and christenings in greater splendour than were ordinary merchants or the craftsmen. Although, for example, the provisions allowed the former to invite a considerably larger number of guests than the latter, members of the councillors' aristocracy could obtain royal permission to increase the number of guests even more. This circle too had the privilege of celebrating weddings in the town-hall.

Another example of the exceptional position of the councillors' circle occurred in the churches, where the front rows, being the most distinguished, were

reserved for these families. The precedence established in this manner was even followed after death, as especial rules applied to the funeral of councillors and their families, and they were given the opportunity of choosing the most distinguished graves in the churches, as near as possible to the choir.

VIII. Changes in the composition of the council.

From his research into the composition of the council in the towns chosen on Funen during the period under review, the author attempts to isolate the factors which were responsible for these changes, changes which were far more extensive than was previously supposed. It has already been mentioned that considerable economic status was an important condition for a merchant to obtain a seat on the council; it follows from this that the council was not a closed circle reserved for the old, aristocratic and firmly-established families, but on the contrary was open to enterprising new arrivals. Administrative experience and ability was also a qualification for a seat on the council, and the many councillors with previous experience as bailiffs and clerks, particularly within the »lens«-administration provide convincing evidence for this. The contribution which the council received from this circle makes it likely that the King and government tried to influence the municipal administration through them. After the change in government in 1660 and the municipal charter of 1661 when the King's right to do this was made law, no serious interference actually occurred, although advantage was taken of favourable opportunities to further the new system especially through the appointment of mayors.

Not only was the council subjected to growing pressure from above, but pressure was also exerted on the council by the craftsmen within their guild organisations, by merchants and by small-shop-keepers. The unofficial citizens' committees which existed in several Danish towns under the name of »the 24 men«, and whose main task was to support the levying of taxes, do not seem, however, to have been an organisation of citizens against the council, but rather a precaution against this. Even so latent opposition to the council appeared with increasing frequency amongst the townspeople, particularly the craftsmen. The increasing burden of taxation seems to have been an important cause of this. In this situation where the townspeople and the councillors' aristocracy were opposed the government of course found it a simple matter to further its own interests and appoint those men mayors and councillors who had deserved appreciation in one way or another.

IX. The collapse.

The large merchants' economic position was seriously weakened by the wars in which Denmark was involved during the years 1625 to 1660. Partly because their business connections abroad were broken off for some time or at least

made difficult, and partly because they had to take their share in the billeting of troops, and the increased taxation caused by the wars. Both the Imperial War of 1625–29 and the Torstensson Campaign 1643–45 unfavourably influenced the economy, but it was particularly serious during the Swedish Wars of 1657–60 when Funen became the battle-ground. The statement after the wars shows the extent of the damage suffered, which is best shown with regard to Nyborg.

But the fundamental cause must be sought in failing solvency amongst the merchants' customers. Already by 1620 the aristocratic customer began to find it difficult to meet his financial commitments, but during the middle of the sixteenth forties it became much worse. Only the upper crust of the nobility appear to have survived the crisis. The possibilities for the citizens to recover at least part of their outstanding debts were limited. This was mainly done by seizing landed property which, however, usually was of doubtful value as the property could be widespread and distant. It could also be very difficult to collect the income yielded by the estate in the form of peasants' manorial dues. After 1660 aristocratic debtors become very rare in the records of estates for Odense, which could mean that business with them had ceased altogether, or that the previous system of trading on credit had been replaced by cash-trade. A similar development is noted in the relationship between merchants and their customers among the peasants. Before 1660 peasant debtors frequently appear and in great number in the records of estates, but during the following years they become rarer. This also suggests that business conditions had altered in character. Nyborg, however, is an exception to the common picture of stagnation or decline seen in Odense and other towns. In Nyborg economic activity appears to have been re-established quickly, and the merchants were again able to give their customers credit.

X. The heirs.

Unlike the nobility whose privileges until 1660 enabled them to preserve the basis of their fortunes, namely landed property, the economic basis of the middle-classes was of such unstable character and their privileges so insufficient that their wealth was liable to be diminished by inheritance. Consequently the fluctuation within the narrow circle of the councillors is just as noticeable within the councillors' families, and in general within the class from which the councillors were recruited.

It can be determined from the genealogical tables of Odense councillors that only a small minority of councillors' sons became merchants in their native town, whereas several tried to establish themselves as merchants in other towns. Likewise it can be shown that the sons of councillors predominantly joined the educated class after previous academic training. Most of them became clergy-

men, but posts within the municipal and state administration also tempted councillors' sons. Relatively more of the councillors' daughters remained within their class and married merchants, often in their native town, but many married clergymen or other members of the educated class, and a few of them married officials.

The material from other towns on Funen is too scanty to supply detailed information about the councillors' descendents and their social position, but here too a tendency similar to that in Odense can be traced.

XI. The new generation.

In his evaluation of the impact of the political revolution of 1660 on the towns P. Munch stressed that the supervision of the towns by the » lensmand « ceased and that the towns were thereafter under the direct supervision of the government, which gave better opportunity for the development of self-government. In the author's opinion the material from Funen does not appear to confirm this statement of P. Munch. With one exception (lensmand Jørgen Brahe of Hagenskov versus Assens) the » lensmænd « on Funen have only made their influence felt to a small extent in the towns, and there is no sign of any antagonism between the noble » lensmænd « and the middle-class councillors and mayors, rather the opposite.

The municipal privileges of 1661 contained the promise that the King would in future provide the towns with qualified mayors and councillors who would receive adequate incomes, but no immediate breach of past practice occurred, at least not in the matter of appointment to vacant seats on the council. The new system is clearly seen in the appointment of mayors, since people were appointed to this important post who had not previously been councillors, and who in certain instances were not even citizens of the town at whose head they had been placed.

However, the impoverishment of the boroughs and the undermined economy of the entire class from which the councillors were traditionally drawn, made it easy for the autocratic government to get an even firmer grip on the municipal government, and by the municipal charter of 1682 this process arrived at its formal termination. Whereas it had previously been an honorary office to be a member of the council it was from henceforth a government post.